

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 11

2013
КИЇВ

Середньовічні міста Полісся

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної Академії наук
України

Свідectво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р

від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: korvin@iananu.org.ua

Затверджено до друку

Вченою Радою

Інституту археології

НАН України

00.00.2013, протокол № 0.

Усі матеріали рецензовано

Дизайн обкладинки:

Панікарський А. В.

Літературний редактор:

Черновол І. В.

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

Корвін-Піотровський А. О.

Усі права застережено.

Передрук можливий

зі згоди редакції

та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П.

(голова)

академік НАН України

ІВАКІН Г. Ю. (заступник голови)

член-кореспондент НАН України

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г.

(відповідальний секретар)

кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л. Л.

доктор історичних наук

ОТРОЩЕНКО В. В.

доктор історичних наук

СКОРИЙ С. А.

доктор історичних наук

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.

член-кореспондент НАН України

КОЗАК Д. Н.

доктор історичних наук

МОЦЯ О. П.

член-кореспондент НАН України

© Інститут археології НАН України, 2013

Підписано до друку 00.00.2012. Формат 60 × 84^{1/8}.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 0,0.

Обл.-вид. арк. 0,0. Тираж 300 екз. Зам. № 18.

Друк: ПП «Видавництво «Стародавній Світ»

Свідectво про внесення до Держреєстру

суб'єкта видавничої справи

серії ДК № 4035 від 07.04.11

Опубліковано за підтримки

ДЕРЖАВНОГО ФОНДУ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

проект ДФФД-БРФФД «Палеоекономіка населення лісової зони України та Білорусі:

археологічні реконструкції та моделювання» № Ф41.5/006

ЗМІСТ

СТАТТІ

ARTICLES

<i>Башкоў А. А., Іоў А. В.</i> Археалогія старажытнага Камянца <i>Бережинский В. Г., Ивануц М. Г.</i> Боевой расчет гарнизона города (крепости) в Древней Руси в обороне <i>Виногородська Л. І.</i> Середньовічні городища на Волині та Поліссі <i>Готун І. А., Гунь М. О., Казимір О. М., Петраускас А. В.</i> Селище Петрушки у західних київських передмістях <i>Гунь М. О.</i> Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське <i>Златогорський О. Є., Демедюк С. В.</i> Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі <i>Івакін Г. Ю., Томашевський А. П., Павленко С. В.</i> Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва <i>Капустін К. М.</i> Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі <i>Кедун І. С., Черненко О. Є.</i> До питання про початковий період історії Новгород-Сіверського <i>Козловська Н. А., Пашкевич Г. О., Хамайко Н. В.</i> Палеоботанічні матеріали з розкопок по вул. Спаська, 35 у м. Києві <i>Курсите Я., Йиргенсоне Р.</i> К вопросу о каменных бабах <i>Liwoch R.</i> Plomby z Drohiczyzna w zbioracy museum archeologicznego w Krakowie <i>Панишко С. Д.</i> Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира <i>Пашкевич Г. О., Непомящих В. Ю.</i> Палеоботанічні знахідки з Білгорода Київського (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.) <i>Погоржельська І. В.</i> Ікони Полісся як джерело до вивчення костюму кінця XVI–XVII ст.	5 10 15 23 31 47 56 71 82 90 100 105 114 127 133

- Прищепя Б. А.* Ранні етапи становлення середньовічних міст у поліських районах Погориння **139** *Pryshchepa B.* Early stages in the formation of medieval towns in the Polissya parts of Pohorynnya
- Ситий Ю. М.* Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б. О. Рибаківа) **152** *Sytiy Yu.* Christian burial ground on Zamkova gora in Ljubech (by B. Rybakov's reports)
- Томенчук Б. П.* Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.) **165** *Tomenchuk B.* Four Prince's court of chronicle Galych. Summary of archaeological researches of palaces' complexes (1991–2012)

ПУБЛІКАЦІЇ

PUBLICATIONS

- Квітницький М. В., Петраускас А. В., Чміль Л. В., Починок Е. Ю.* Матеріали XVI–XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського Замку (попередня публікація) **178** *Kvitnytskyi M., Petrauskas A., Chmil' L., Pochynok E.* Materials of the XVI–XVIII c. of Bila Tserkva fortress investigations (previous report)
- Петраускас А. В., Коваль О. А., Капустін К. М., Хададова М. В.* Середньовічний Олевськ за новими археологічними даними **194** *Petrauskas A., Koval O., Kapustin K., Khadadova M.* Medieval Olevs'k according to archaeological data
- Тарабукін О. О., Ієруніна С. О.* Нові матеріали до археологічної карти Олевського району на Житомирщині **208** *Tarabukin O., Igrunina S.* New materials to archaeological map of Olevsk district, Zhytomyr region

ІСТОРІЯ НАУКИ

HISTORY OF SCIENCE

- Латуха Т. И.* Научная деятельность археолога Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по архивным документам) **215** *Latukha T.* Studying of F. Movchanivs'kyi in Polissya (from archival documents)
- Пічкур С. С.* Городища на «археологічній карті Волинської губернії» В. Б. Антоновича **224** *Pichkur S. S.* Hillforts from «Archaeological map of the Volyn province» of V.B. Antonovych
- Тарабукін О. О.* До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX – перша третина XX ст.) **230** *Tarabukin O.* To the history of study of archaeological antiquities Olevsk district, Zhytomyr region XIX –1/3 XX cent.

Наші автори

243 Out authors

Список скорочень

245 Abbreviations

А. А. Башкоў, А. В. Іоў

АРХЕАЛОГІЯ СТАРАЖЫТНАГА КАМЯНЦА

Тэрыторыя заходняга беларускага Полісся здавна прывертала да себе увагу этнографів, фольклористів, лінгвістів. Так, наприклад, старадаўня історыя Кам'янца залишалася до апошняга часу білою плямою. Даследаваннямі Іова А.В. та Башкова А.А. было отримано багатовисильний археалагічны матэрыял пад час археалагічных розкопак сярэднявечнага міста. Завдячуючы выявленню артефактаў было ўточнена ўяўлення щодо локалізацыі старадаўняга замку та культурна-хроналагічных характэрыстык.

Ключовыя словы: замок, знаходкі, гончарны псуд, ґрунтовы пахаваньня, монэтны знаходкі.

Заходняе беларускае Палессе багата сваёй самабытнай гісторыяй і сваім непаўторным культурным каларытам. Яно здаўна дае шырокі фронт для працы этнолагам, фалькларыстам, лінгвістам, антрапологам, гісторыкам. Археалагічнае вивучэнне гарадоў заходняй Беларусі, так сама, мае глыбокую гісторыю і значны фонд наакоплення тэарэтычна-практычнага матэрыялу. Пачаўшыся з другой паловы XIX ст., яно прайшло шэраг этапаў і метадалагічных падыходаў. Маюцца ґрунтоўныя працы па вивучэнню старажытных гарадоў Заходняй Беларусі ў савецкі час: Берасця [Лысенко, 1985], Пінска [Лысенко, 1997], Ваўкавыска [Зверуго, 1975], Гародні [Воронин, 1954], Наваградка [Гуревич, 1981]. На жаль, прыходзіцца канстатаваць адсутнасць, да нядаўняга часу, увагі даследчыкаў да ўнікальнага летапіснага горада Камянца, вядомага нам па летапісных крыніцах з 1276 г. Толькі знакамітая Белая вежа прыцягвала да сябе ў розныя часы ўвагу гісторыкаў, этнографаў, архітэктараў, ма-

стакоў. Напалеон Орда зафіксаваў магутныя абрысы вежы на малюнках. Леў Сямёнавіч Паеўскі паспрабаваў паказаць гісторыю гэтага велічнага збудавання ў кантэксце этнаграфічна-краязнаўчага вивучэння рэгіёна. Мікалай Пятровіч Авенарыус звярнуўся да гісторыка-архітэктурных асаблівасцяў дадзенага абарончага збудавання. Як састаўная частка сістэмы абарончых збудаванняў валынскіх і беларускіх зямель, разглядалася вежа вядомымі савецкімі даследчыкамі Раппапортам П.А. [Раппопорт, 1952; 1967] і Ткачовым М.А. [Ткачев, 1977].

Першым з сучасных даследчыкаў, каго зацікавіла праблема археалагічнага вивучэння старажытнага Камянца, стаў старшы навуковы супрацоўнік аддзела сярэднявечнай археалагіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдат гістарычных навук Іоў Алег Вільгельмавіч. У рамках правадзімых разведак у Камянецкім р-не Брэсцкай вобласці ў 1997 г., ім быў закладзены шурф каля вежы для высвятлення наяўнасці культурнага пласта. На жаль, намаганні былі дарэмнымі. Гэта паставіла шэраг пытанняў аб праўдзівасці меўшай месца рэканструкцыі Я. Куліка апублікаванай М.А. Ткачовым і змешчанай у энцыклапедычным выданні [Энцыклапедыя, 1993] (мал. 1).

Для далейшага даследавання старажытнага горада і яго ваколіц была сфармавана Заходне Палеская археалагічная група ў складзе супрацоўнікаў Інстытута гісторыі НАНБ Іова А.В. і Башкова А.А. Даследчыкі паставілі перад сабой мэту – на падставе вивучэння археалагічных крыніц, рэканструююць аблічча старога горада і прасачыць асаблівасці гістарычнага развіцця гэтага населенага

Мал. 1. Рэканструкцыя Камянца Я. Куліка

пункта і яго ваколіц. Адразу вымалёўваліся задачы да вырашэння:

1. лакалізаваць старажытны замак;
2. вызначыць магчымую гісторыка-тапаграфічную пераемнасць горада з папярэднімі паселішчамі больш ранняга часу;
3. прасачыць эвалюцыю планіграфіі горада з канца XIII ст.;
4. знайсці і вывучыць культурныя пласты;
5. рэканструяваць выгляд першапачатковага паселішча і яго абарончых збудаванняў;
6. даследаваць матэрыяльную культуру горада розных эпох, пачынаючы з канца XIII ст.;
7. абследаваць ваколіцы горада на наяўнасць археалагічных помнікаў і пры абнароўжэнні – даследаваць іх.

Грунтоўнае археалагічнае вывучэнне горада і ваколіц распачалося ў 1998 г. Да палявых прац былі далучаны студэнты гістарычнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Археалагічныя раскопкі вяліся да 2004 г. [Башкоў, 2006].

Першая праблема, з якой сутыкнуліся археолагі – гэта шчыльная забудова і камунікацыі на прылеглай да вежы тэрыторыі, а таксама парушэнне культурных пластоў рэстаўрацыйнымі працамі пачатку XX ст. па праекту У. Сулава. У сувязі з гэтым, была абрана тактыка малых раскопаў. Плошча раскопаў вагалася ад 4 м² да 32

м². Усяго было ўскрыта 174 м². Магутнасць культурных напластаванняў дасягала 4-х метраў.

У выніку археалагічнага вывучэння старажытнага Камянца, удалося знайсці і вывучыць культурныя пласты канца XIII–XVIII ст. Быў лакалізаваны старажытны замак авальнай формы прыкладна 40×40 метраў, які знаходзіўся на захад ад вежы (сённяшняя тэрыторыя гімназіі). Іовым А.В. і Башковым А.А. была зроблена спроба рэканструкцыі сістэмы абарончых збудаванняў, якая ўяўляла сабой дзве адасобленыя выспы, абнесеныя і рвом і валам. На заходняй выспе размяшчаўся першапачатковы замак, на ўсходняй – вежа [Археалогія Беларусі, 2009]. Гэта былі дзве адасобленыя абарончыя адзінкі, якія хучэй за ўсё, звязваліся драўляным мастком (фота 1). Яны маглі выступаць як адзінае цэлае, але пры неабходнасці маглі весці ізаляваную барацьбу. Для прыкладу можна ўзгадаць падзеі канца XIV ст., калі замак быў спалены, а вежа так і не скарылася крыжакам.

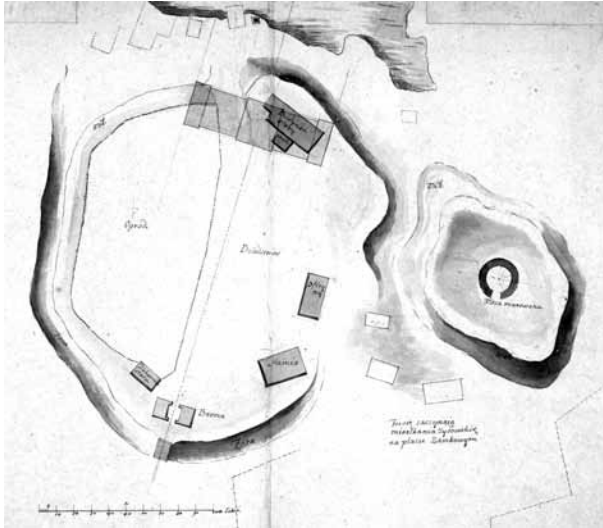
Зробленую археолагамі рэканструкцыю падцвердзіў план старажытнага Камянецкага замка, датуемы канцом XVIII ст. (фота 2). Ён быў знойдзены супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАНБ Мяцельскім А.А. у 2008 г. у Адзеле рукапісаў бібліятэкі РАН у Санкт-Пецярбургу (Збор рукапісных мап. Дадатковы вопіс. № 240, арк. 14).

Важным з’яўляецца тое, што зробленая археолагамі ў 2004 г. рэканструкцыя практычна дакладна супадае з пазначанымі на плане элементамі: памеры і форма абарончых збудаванняў, размяшчэнне ўязной брамы, жылых і гаспадарчых комплексаў. Адзіным гіпатэтычным дапушчэннем, з’яўляюцца самі драўляныя канструкцыі замка. Нажаль матэрыялы раскопак не далі прыкладу захаваных драўляных канструкцый старажытнага Камянца, таму археолагі прапанавалі іх згодна аналогіям, якія вядомыя з раскопак старажытна-беларускіх гарадоў, у тым ліку, горада Бярэся.

Такім чынам, была даказана непраўдзівасць рэканструкцыі Я. Куліка, змешчаная ў шэрагу

Фота 1.
Рэканструкцыя
Камянца
Іова.А.В.,
Башкова.А.А

Фота 2. План Каменца канца XVIII ст.

спецыяльнай літаратуры, у тым ліку, энцыклапедычных выданнях.

Акрамя таго, у выніку даследванняў было прасочана пашырэнне горада ў пазднейшыя часы ўздоўж вуліц Піўненка, Гогаля, Леніна. На вуліцы Піўненка, каля будынку былога Дома піянераў быў лакалізаваны могільнік XVII–XVIII ст. і прасочаны падмуркі каплічкі гэтага перыяду. На жаль, лакалізаваць месцазнаходжанне царквы «Звеставання», збудаваную Уладзімірам Васількавічам, не ўдалося.

Падчас вывучэння культурных напластаванняў зроблены цікавыя знаходкі: прылады працы, зброя, значная калекцыя манет XVI–XX ст., рэчы паўсядзённага побыту і упрыгожванні. Унікальнай знаходкай з’яўляецца кафля XVI ст. з партрэтнай выявай маладога чалавека ў сярэнявечнай вопратцы, аналогіі якой вядомы ў нязначнай колькасці на тэрыторыі Беларусі. Матэрыялы перадацерыковага пласта (керамічны матэрыял) далі сведчанні пра існаванне на месцы старажытнага замка паселішча X ст.

Археалагічныя разведкі, якія праводзіліся Башковым А.А. ў 1998 годзе ў басейне р. Лясная, недалёк г. Камянца Брэсцкай вобласці, далі нечаканыя вынікі. На правым беразе рэчкі, за межамі горада, паўночна–заходней ад Камянецкай вежы, на ўзвышшы, якая мае мясцовую назву «манахтыр», былі знойдзены рэшткі грунтовых пахаванняў. Цікаўнасць выклікала мясцовая легенда пра існаванне ў старажытнасці манахстыра, які падчас маскоўскай навалы пайшоў пад ваду. Верагодней за ўсё, трэба атаясамляць гэтую легенду з падзеямі другой паловы XVII ст, калі войскі ваяводы Івана Хаванскага зруйнавалі мястэчка і спалілі Уваскресенскі манастыр. Дадзеная інфармацыя паспрыяла пачатку земляных прац на вышэй азначаным месцы [Башкоў, 2003, 2005].

Праца на помніку праводзілася таксама сіламі студэнтаў гістарычнага факультэта БрДУ ў

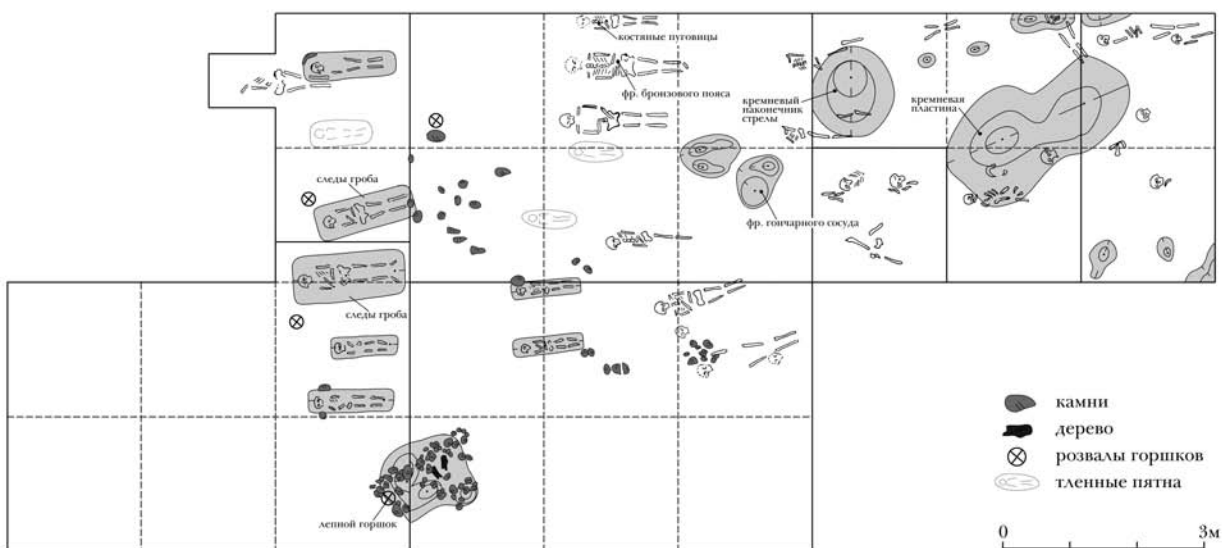
рамках археалагічнай практыкі, прадугледжанай вучэбнымі планамі ВНУ. Штогадовыя археалагічныя даследаванні дадзенай мясцовасці далі наступныя вынікі. Усяго закладзена 5 шурфоў агульнай плошчай 72 м²: у 1998 г. – 4 м²; 1999 г. – 12 м²; 2000 г. – 8 м²; 2001 г. – 24 м²; 2002 г. – 24 м². Глыбіня культурнага пласта вагалася ад 22 см да 70 см (без уліку ям). Першы цёмна-шэры пласт заглыбляўся да 25 см. Другі – шэры пласт, заглыбляўся да 50 см. Паміж першым і другім пластамі, дзе–нідзе, прасочвалася праслойка спрэсаванага дзірнава таўшчынёю да 3–х см. Таўшчыня трэцяга перадацерыковага светла-шэрага пласта вагалася да 10 см. Пасля зняцця дзірнава раскопкі праводзіліся пластамі па 20 см.

Статыстыка масавага матэрыялу на ўсёй ускрытай плошчы, у прыватнасці агульнай колькасці керамікі, выглядала так: першы пласт – 154 фрагмента ганчарнай і 16 фрагментаў ляпной керамікі; другі пласт – 230 фрагментаў ганчарнай і 78 фрагментаў ляпной; трэці пласт – 90 фрагментаў ганчарнай і 29 фрагментаў ляпной. На мацерыку зафіксавана 12 ям глыбінёй ад 7 см да 50 см (без уліку двух магільных). Адна з іх на месцы вогнішча, другая – слупавая, правільнай цыліндрычнай формы (дыяметр 43 см, заглыблена ў мацерык на 49 см). Прызначэнне астатніх ям не вызначальна. Запаўненне ям аднароднае. Толькі тры ямы ў запаўненні маюць артэфакты: шурф 2, яма 1 – крэмянёвы наканечнік стралы эпохі бронзы, яма 2 – крэмянёвая пласціна з рэтушшу; шурф 4, яма 2 – фрагмент ганчарнай керамікі. Асобна выдзяляецца вогнішча з развалам камянеў і вугаллем ускрытае на глыбіні 40 см у 2002 г.

На ускрытай плошчы зафіксавана: 5 цэлых пахаванняў (у чатырох пашкоджаных чэрапы); 11 пашкоджаных пахаванняў, якія захаваліся ў выглядзе згрупавання костак і чэрапоў. Пяць пахаванняў ідэнтыфікавана як дзіцячыя. Адно з дзіцячых пахаванняў пашкоджана, негледзячы на заглыбленне ў мацерык. Акрамя таго, зафіксаваныя дзве тленныя плямы ад дзіцячых пахаванняў. Па ўсёй плошчы раскопу, на рознай глыбіні трапілі адзінкавыя чалавечыя косткі з пашкоджаных пахаванняў.

Пахаванні знаходзіліся на рознай глыбіні, ад 20 см да 75 см. Толькі два дзіцячыя пахаванні заглыбляліся ў мацерык на 16 см і 24 см адпаведна. Арыентацыя касцякоў пераважна заходняя, у некаторых выпадках з невялікім адхіленнем на паўднёвы–заход. Толькі адно пахаванне зарыентавана на паўночны–заход. У сямі выпадках зафіксавана палажэнне рук. У адным пахаванні правая на грудзях – левая ўздоўж, адпаведна ў астатніх: на жываце – на жываце, на жываце – на поясе, (страчана) – на поясе, на грудзях – (страчана), на грудзях – на жываце, на грудзях – на жываце.

Толькі ў двух пахаваннях знойдзены супрадаждальны інвентар – адзінаццаць фрагментаў

Мал. 2. Гарадскі могільнік XIV ст. Агульны план

бронзовых декоративных деталей на пас, які знаходзіліся ў раёне жывата на касцяку кабеты, і два касцяных гузікі ў раёне грудзей на касцяку падлетка (верагодна дзяўчынкі).

Цікаўнасць выклікаюць фрагменты бронзовых деталей паса, знойдзеныя ў 2001 годзе. Сярод іх вызначаюцца дзве літыя спражкі і частка крука для зашпільвання. Накладкі таксама літыя, але двусастаўныя. Декоратывная частка, якая спалучалася з тыльнай пласцінай заклёпкамі, мацавалася, верагодна, на скураны пас. Аналаг дадзенай знаходке вядомы з пластоў XIV ст. у старажытным Ноўгарадзе [Седова, 1981].

Другая цікавая знаходка – керамічны гаршчок знойдзены на глыбіні 30 см у 2001 годзе сярод згрупавання камянёў. Гаршчок захаваўся амаль поўнасю. Страчаны толькі невялічкі кавалак венчыку і бакавіны. Папярэдне яго можна аднесці да ўзораў керамікі перыяду XIV–XV ст.

Практычная адсутнасць пахавальнага інвентару, арыентацыя, палажэнне і ўзроўні залягання касцякоў, сведчаць пра неадначасовасць пахаванняў і іх хрысціянскі абрад.

Апроч гэтага, ў культурным пласце помніка знойдзены: 12 цвікоў розных памераў, 2 фрагмента сярэднявечных нажоў, керамічнае праселка, асялок, свінцовая куля ад гладкаствольнай стрэльбы, манета («барацінка»).

Дарэзаная і ўскрытая плошча раскопаў у 2003 г. і 2004 г. дала нам істотныя ўдакладненні ў вызначэнні асаблівасцяў размяшчэння пахаванняў.

Параўноўваючы матэрыялы папярэдніх гадоў мы можам сёння сцвярджаць аб пэўнай сістэмнасці ў пахаваннях. Калі ўсходняя частка камбінаванага раскопу мела сур'ёзныя пашкоджанні праз меўшую месца распашку,

то заходняя частка (ускрытая ў 2002, 2003, 2004 гг.) дае карціну шэраговага размяшчэння пахаванняў, прыкладна на адной адлегласці. Так, на сённяшні дзень можна рэканструяваць 4 шэрагі пахаванняў. Прычым зазначым, што заглыбленне ішло ў бок павелічэння з усходу на захад. І калі пахаванні на ўсходзе прасочаны ўжо на глыбіні 20 см (гэта паўплывала на моцную іх пашкоджаннасць распашкай), то на захадзе пахаванні зафіксаваны ўжо ў мацерынавых ямах на глыбіні да 70 см ад дзённай паверхні.

Упершыню ўдалося прасачыць два пахаванні ў трунах. Гэта пахаванні двух дарослых людзей, мужчыны і жанчыны з лёгкім адхіленнем у арыентацыі на паўднёвы-захад. Рукі ў абодвух знаходзіліся ў аднолькавым палажэнні – правая на грудзях, левая на жываце. Менавіта ў галавах гэтых пахаванняў на глыбіні ад 15 см прасочаны развалы двух ганчарных гаршкоў пастаўленых ўверх донцам (мал. 2).

Чаргавасць дзіцячых і падлеткавых пахаванняў разам з дарослымі ў кожным з шэрагаў могільніка штурхае на думку аб пэўнай сваяцкай прыналежнасці, альбо нават сямейнасці, пахаваных. Аднак правядзенне антрапалагічнага аналізу костных рэшткаў дасць нам значна большую інфармацыю, што, безумоўна, з'яўляецца прыярытэтным накірункам у далейшым вывучэнні могільніка каля г. Камянец.

Яшчэ адным важным момантам у вывучэнні дадзенага помніку ёсць комплексны аналіз матэрыялаў, не звязаных з эпохай сярэднявечча. Гэта матэрыялы поздняй бронзы, знойдзеныя на тэрыторыі вывучаемага могільніка XIV ст. Яны прадстаўлены крэмянёвым трохкутным наканечнікам стралы, некалькімі крэмянёвымі пласцінамі з рэтушшу і без яе. Таксама цікавым з'яўляецца комплекс з каменнай

выкладкай, са слядамі спаленага дрэва і разваламі ляпнога гаршчка.

Ідэнтыфікацыя гэтага комплексу, абцяжана яго адзіноцкасцю на ўскрытай прасторы. У сувязі з гэтым аналіз дадзенага матэрыялу адкладзены на перспектыву.

Такім чынам, апошнія даследаванні гарадскога могільніка ва ўрочышчы “манастыр” каля Камянца далі нам магчымасць прасачыць пэўную сістэматызацыю ў пахаваннях, больш поўную карціну самога пахавальнага абраду з выразнымі слядамі трызны. Акрамя таго, зроблены новыя адкрыцці, не звязаныя з эпохай сярэднявечча, што ставіць перад намі новыя прыярытэты задачы.

Поўныя справядачы аб выніках археалагічнага вывучэння г. Камянца і яго ваколіцы знаходзяцца ў архіве Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Увесь здабыты археалагічны матэрыял перададзены ў фонды Брэсцкага абласнога краязнаўчага музея і стаў асновай для экспазіцыі, якая адкрылася ў 2004 годзе ў адрэстаўраванай Камянецкай вежы.

Такім чынам, праведзеныя археалагічныя даследаванні дазволілі змяніць уяўленні пра выгляд летапіснага горада Камянца, вывучыць яго матэрыяльную культуру і пахавальны абрад першых жыхароў, а так сама адкрыць новыя старонкі з яго насычанай гісторыі.

Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. Ў 2-х т.: Т. 1: А–К / рэдкал.: Т.У. Бялова і інш. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя ім. П. Броўкі, 2009. – С. 412–413. Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя / В.В. Гетаў і др. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя ім. П. Броўкі, 1993.

Башкоў А.А. Даследаванне грунтовага могільніка XIV ст. каля г. Камянца / А.А. Башкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2005. – № 20. – С. 250–251.

Башкоў А.А. Даследаванні грунтовага могільніка ў ваколіцах Камянца ў 1998–2002 гг. / А.А. Башкоў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2003. – № 18. – С. 278–279.

Башкоў А.А. Археалагічныя даследаванні Камянца і ваколіц у 1997–2004 гг. / А.А. Башкоў, А.В. Іоў // Камянецкія чытанні: матэр. рэспублік. навук.–практ. канф. (Камянец, 4 верас. 2005 г.). – Мінск, 2006. – С. 14–19.

Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949) / Н.Н. Воронин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1954. – № 41: Материалы и исследования по археоло-

гии древнерусских городов. Т. 3. – 236 с.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок: посадско-окольный город / Ф.Д. Гуревич. – Л.: Наука, 1981.

Зверуго Я.Г. Древний Волковыск (X–XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. – Минск: Наука и техника, 1975.

Лысенко П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985.

Лысенко П.Ф. Древний Пинск. XI–XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Минск: БелАДИ, 1997.

Раппопорт П.А. Волынские башни / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 31: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. II: Крепостные сооружения Древней Руси. – С. 215–219.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. – 240 с.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981.

Ткачев М.А. Замки Беларуси XIII–XVII ст. / М.А. Ткачев. – Минск: Полымя, 1977.

А. А. Башков, А. В. Иов

АРХЕАЛОГИЯ ДРЕВНЕГО КАМЕНЦА

Территория западного белорусского Полесья давно привлекала к себе внимание этнографов, фольклористов, лингвистов, историков. Однако в археологическом плане она долгое время оставалась малоисследованной. Так, например, древняя история Камянца оставалась до недавнего времени белым пятном. Исследованиями Иова А.В. и Башкова А.А. было получено многочисленный археологический материал во время раскопок средневекового города. Благодаря полученным артефактам удалось уточнить наши представления о локализации древнего замка и его культурно-хронологические характеристики.

A. Bashkov, A. Iov

THE ARCHAEOLOGY OF ANCIENT KAMENETS

The territory of the Western Belarusian Polesie long attracted the attention of folklorists, linguists and historians. Still, it remained little studied for a long time. For instance, a white spot until nowadays is ancient history of Kamenets. The excavation of a medieval city conducted by A. Iov and A. Bashkov received numerous archaeological material. The understanding of the ancient castle localization and its cultural and chronological characteristics had been refined.

В. Г. Бережинский, М. Г. Ивануц

БОЕВОЙ РАСЧЕТ ГАРНИЗОНА ГОРОДА (КРЕПОСТИ) В ДРЕВНЕЙ РУСИ В ОБОРОНЕ

Исследования древнерусского военного искусства невозможно представить без учета особенностей древнерусского военного зодчества. Специалисты-археологи уже давно обращали внимание на тесную связь между особенностями военной фортификации и развитием военной тактики и системы вооружения нападающей стороны. Авторы статьи предлагают взглянуть на поставленный вопрос с другой стороны: система защиты внутри крепости, включая защитников, вооружение и военные приемы — они во многих случаях играли важную, иногда, решающую роль в обеспечении обороноспособности города.

Ключевые слова: гарнизон, оборона, городище, крепость, нападающие, тактика, осада, резерв.

При исследовании вопросов осады и обороны древнерусских городов, крепостей и других укрепленных пунктов часто сталкиваются с вопросами распределения сил и средств осаждающих и обороняющихся. Позже это распределение определялось термином «боевой расчет» гарнизона. Конечно же, его еще не было в Древней Руси, однако все имеющиеся в наличии вооруженные защитники распределялись в зависимости от их количества по участкам обороны. Причем однорядная концентрическая линия укреплений круглых в плане крепостей имела минимально возможный периметр, что позволяло оптимально распределять силы защитников в процессе осады [Моргунов, 2009, с. 22]. По сути, это был так называемый **боевой расчет**, первая попытка спланировать использование сил и средств в оборонительном бою.

Современные военные словари и энциклопедии дают такое определение боевому расчету: «Боевой расчет — временное воинское формирование, предназначенное для выпол-

нения различных задач; определение обязанностей военнослужащих в боевой обстановке, на случай тревоги» [Военный энциклопедический словарь, 2002, с. 201]; «определение особых (дополнительных) обязанностей военнослужащих гарнизона в зависимости от характера выполняемой задачи» [Советская военная энциклопедия, 1976, с. 537]. Боевой расчет производится в боевой обстановке, на случай тревоги и т. д. На случай тревоги по боевому расчету определялись обязанности воинов по маскировке, оповещению, усилению охраны, подготовке запасов матсредств и др. [Советская военная энциклопедия, 1976, с. 537]. «По боевому расчету могут назначаться наблюдатели, связные, дозорные, подносчики боеприпасов и т. д.» [Военный энциклопедический словарь, 2002, с. 201].

Понятно, что такого термина в Древней Руси еще не было, но сам расчет сил и средств производился. Позже боевой расчет получил название **«осадная городовая роспись»**. В ней весь наличный гарнизон был расписан по башням и пряслам (участкам стены между башнями) крепостной стены [Шишов, 2005, с. 89].

Мудрый военачальник иногда, еще до начала обороны, при наличии значительных сил под рукой, часть их оставлял в «осадное сидение», а часть отправлял в сторону от укрепленного пункта для ведения боевых действий в тылу противника. Так, например, случилось в 1552 г. при осаде Казани. «Едигер, царь казанский, еще до прибытия русских, разделил свое войско на две части; с одною из них, в числе 30 т., заперся в городе, а другую, под начальством кн. Епанчи, расположил в окрестных местах по Арской дороге. Этот отряд, имея в тылу опорным пунктом Арский острог, находивший-

ся в 15 верстах от Казани, должен был всякий раз, когда выставлялось на городской башне знамя, производить набеги на лагерь осаждавших» [Фриман, 1895, с. 47].

«При приведении города в оборонительное положение, — писал Л. Фриман, — кроме прочих мероприятий, пополняли и распределяли гарнизон» [Фриман, 1895, с. 32], т.е. производили боевой расчет. При подготовке Пскова к обороне от поляков «псковские воеводы сожгли предместья, разделили между собой для лучшей обороны наружную, или окольную, ограду и сделали все приготовления к упорной встрече неприятеля» [Фриман, 1895, с. 34].

Гарнизон и вооруженные горожане занимали свои места на крепостной стене и изготавливались к бою по набатному зову [Шишов, 2005, с. 60]. Почему-то принято считать, что на валы крепости выходили все, кто мог держать в руках оружие. Но ведь их могло быть намного больше, чем было нужно, да и зачем оборонять весь периметр укрепленного пункта, если противник готовит штурм в одном или нескольких конкретных местах? Вот для этого и проводился расчет сил и средств. И если воины постоянного гарнизона были с ним в принципе знакомы, как и с тем, чем им и где конкретно придется заниматься, с ополчением было сложнее. Неудовлетворительное вооружение и боевая подготовка ополчения часто вносила коррективы в его боевое использование.

Ополченцы в основном использовались для производства вылазок, в качестве часовых, ночных и дневных патрулей, разведчиков и др. Н.Ф. Котляр пишет: «...Ополчение было ненадежным в бою, своевольным, необученным, недисциплинированным и вооруженным тем, что в то время хранилось в княжеском арсенале» [Котляр, 2010, с. 67]. Вероятно, все же раз на раз, как говорится, не приходилось. Пример — ополчение Козельска и многих других городов.

Женщины также принимали посильное участие в обороне укрепленных пунктов. Они доставляли боеприпасы, готовили продовольствие, ремонтировали военное снаряжение воинов, готовили фашины, мешки, лечили раненых, хоронили убитых, а если возникала необходимость, они сами поднимались на крепостные валы. В лечебницы для раненых превращались церкви [Шишов, 2005, с. 283–284].

Л. Фриман писал, что защитники города «распределялись на две главные части: одна из них назначалась только для обороны оград, другая для наступательных действий». Другими словами защитников делили на две части, одну из них назначали для обороны стен, а другую — для вылазок, «вменив последней в обязанность составлять резервы первой во время приступов» [Фриман, 1895, с. 32–36]. Хотя, для более позднего времени Манштейн

писал об обороне Очакова в 1737 г. «С первого дня до конца осады весь гарнизон распределен был по крепостному валу, прикрытому пути и редутам, где он оставался день и ночь бесменно, и едва его было достаточно для защиты занятых им постов». При осаде Кольберга в 1758 г. «весь почти гарнизон находился на прикрытом пути, ожидая нападения; валы же крепости заняты были гражданами» [Фриман, 1895, с. 205–206].

«Часть войска, назначенная собственно для обороны оград, распределялась по стенам, башням и воротам. В больших городах оборона наружной ограды вверялась нескольким воеводам, из которых каждый, независимо от других, заведовал своей частью, подчиняясь главному воеводе. Каждая из этих отдельных частей подразделялась на меньшие части, находившиеся обыкновенно между двумя или тремя башнями; ими заведовали головы осадные или объезжие» [Фриман, 1895, с. 32–33]. Защитники, помещенные на вершине оград или в башнях, имели определенные места на все время обороны — осадного сидения.

Для подноски снарядов для метательных орудий, средств осады — камней, бревен, бочек, котлов и других материалов, необходимых для обороны, употреблялись преимущественно жители, не входившие в состав гарнизона, но принимавшие всегда самое деятельное участие в обороне городов.

«В больших городах, имевших для обороны значительные гарнизоны, часть войска, отделявшаяся для вылазок, вверялась особым воеводам...». Позже «все эти частные распоряжения относительно распределения войск при обороне вносились в осадную книгу, которая называлась «росписью осадной»; сами же воеводы, которые находились в городах, или присылались нарочно по случаю угрожавшей осады, получили название «осадных воевод» [Фриман, 1895, с. 33].

Размещение орудий метательной артиллерии «во время приведения города в оборонительное положение, вероятно, не представляло больших затруднений, потому что вооружение оград было вообще весьма ограничено, притом же большая часть орудий, находившихся в башнях, оставались там и в мирное время. ... Число пушек в каждом городе зависело от силы вооружения оград орудиями, а сила городского вооружения зависела от обширности оборонительных оград, находившейся в непосредственной связи с важностью укрепленного пункта... Число воротников — «караульщиков у городских ворот, чередовавшихся между собою, ... в каждом городе зависело от числа ворот». Кроме них обороной ворот занимались и специальные выделяемые на каждые ворота отряды — сторожи. При каждом воеводе безотлучно находились «разсылщики», которые «употреблялись для рассылок и составляли

караульных при денежной казне» [Фриман, 1895, с. 32].

Интересным является вопрос о том, выделялся ли **резерв** в обороне? «Резерв (от лат. *reservo* – сберегаю, храню) — военное формирование, людские ресурсы и запасы материальных средств, предназначенные для вновь возникающих задач, пополнения и обеспечения действующей части войска; элемент боевого порядка, предназначенный для решения задач, внезапно возникающих в ходе боя» [Советская военная энциклопедия, 1979, с. 92].

М.Дж. Догерти пишет: «Командующего, который сознательно стремился держать часть своих сил в резерве, можно было считать военным гением средневековья» [Догерти, 2010, с. 28]. Возможно, так было и на Руси, однако описания некоторых осад все же дают повод считать, что резерв, во всяком случае, иногда, все же существовал. Возможно, и не в таком виде, каким его видят теоретики военного дела периода средних веков. Резерв могли составить переброшенные с другого участка обороны воины, вновь сформированные команды ополченцев и т. д. В то же время «засадные» (резервные) полки, например, Даниила Галицкого, хорошо известны и неоднократно упоминаются в летописях [Котляр, 2010, с. 202]. Правда, не в обороне укрепленных пунктов, а в полевых боях.

Интересные сведения, в какой-то степени относящиеся к вопросу о боевом расчете гарнизона в обороне приводит К. Липа: «...у спорудженні міських фортифікацій участь ремісників не вичерпувалася виконанням будівельних робіт. Вслухайтесь у назви оборонних веж давніх міст: Шевська, Гончарна, Кушнірська, Сніцарська. Звісно, імена фортифікації отримали за назвами ремісничих цехів, що оплачували їх спорудження. На цеховиків також покладалося завдання підтримувати фортифікації у боездатному стані, ремонтувати та забезпечувати боеприпасами. І, звичайно ж, захищати за потреби. Тож у разі нападу паніки не виникало – кожен городянин просто займав місце біля своєї бійниці, де вже були складені кулі, ядра та порох. Але не всюди відповідальність за оборону міста розподіляли між собою ремісничі цехи. Інколи городяни вважали за доцільне покласти цей обов'язок на релігійні громади [Липа, 2007, с. 89].

І далее: «Прибульці несли з собою свої будівельні традиції і брали активну участь в обороні нової батьківщини. Досить показовим є приклад Язловця. У цьому багатому купецькому місті, яке сучасники звали «Пальмірою Поділля», існувало три головні вузли оборони – брами Руська, Вірменська та Жидівська (принагідно зауважимо, що у ті часи слово «жид» не було принизливим, воно просто позначало національно-релігійну приналежність, так само як «вірменин», або «русин»). Уже самі

назви свідчать про те, які громади у місті були найчисленнішими і найбагатшими. Як правило, одновірці і селилися компактно, в одній ділянці навколо свого храму. Тож у випадку ворожого нападу вірмени (обриси їхнього кварталу вгадуються ще донині), русини чи євреї захищали браму, через яку ворог міг вдертися безпосередньо до їхніх осель. Городяни, що належали до різних конфесій, спільно відбивали ворожі напади.

Із заповіту багатого вірменського купця Мінаса Сириновича, складеного 1672 р.: «на вірменську церкву – 200 галярів, на ремонт вірменського монастиря – 200 золотих, на польський костюл домініканський – 30 золотих, на польський костюл для ремонту даху – скільки буде коштувати дерево і виконання роботи, на міську руську церкву – 10 злотих, на другу міську – 10, на три церкви у передмісті – по 5... На ремонт у місті – 300 злотих, але **якщо виникне потреба – витратити на порох**» [Липа, 2007, с. 64–65].

Достоверно неизвестно как «расписывался» гарнизон во времена Древней Руси, но представляет интерес то, как это сделал воевода Михаил Шеин в 1609 г. при подготовке обороны Смоленска от поляков. Весь гарнизон, опытный в ратном деле, воевода разделил на осадную (около 2 тыс. чел.) и вылазную (около 3,5 тыс. чел.) группы. Представляет интерес, что в вылазную группу было назначено чуть ли не в два раза больше людей, чем в основную – осадную.

Осадная группа организационно состояла из 38 воинских отрядов примерно по 50 ратников. Каждому из таких отрядов поручалась для обороны башня и прилегающий к ней участок крепостной стены.

Вылазная группа составила общий резерв, имевший при защите обширной по территории крепости очень большое значение. Резерв был почти в 2 раза сильнее осадной группы и мог совершать не только вылазки за стены, но и своевременно усиливать те участки крепостной ограды, которая была атакована неприятелем [Шишов, 2005, с. 90].

Сколько метров стены приходилось на одного защитника в оборонительном бою в Древней Руси также достоверно неизвестно. Кое-что в решение этого вопроса могут внести более поздние аналогии. Так, например, в 1608 г. во время второй осады Чигирин турками, татарами, молдаванами, албанцами и валахами «в гарнизоне сыграли тревогу, и войска поспешили на указанные им места в крепостной ограде. На каждую сажень городских укреплений приходилось по 2–5 чел. Каждое орудие обслуживал расчет из 7 пушкарей. Полковник при вражеском штурме получал по 30 ратников-телохранителей, подполковник – по 15» [Шишов, 2005, с. 106]. Известно, что в июне 1611 г. к концу осады Смоленска поляками и украинскими казаками «каждому из ратников (осажденных)

днем и ночью приходилось наблюдать и обходить 20–30-метровый участок крепостной стены¹ [Шишов, 2005, с. 94]. В XIX в. 1000 чел. приходилось на 1 версту протяжения линии фортов [Военное дело, 2006, с. 300]. При нехватке численности гарнизона для занятия всей оборонительной линии, занималась только ее часть на штурмоопасном участке [Фриман, 1895, с. 196].

Исследование осадных и оборонительных боев показало, что замки и крепости защищали себя лучше, чем города. Действительно, один из наиболее важных принципов фортификационной науки гласит, что противнику надо противопоставить как можно более длинный фронт обороны. Чем длиннее фронт оборонительных сооружений, тем больше неприятельских войск для своего окружения он требует и тем больше времени и работ надо затратить осаждающим, чтобы его сокрушить [Виолле-ле-Дюк, 2007, с. 32–33].

С другой стороны, боевой расчет сил и средств обороняющихся зачастую напрямую зависел от протяженности оборонительных оград укрепления, а они были в крепостях меньше, особенно мысовых, в городах – больше. Так, в тот период длина крепостной ограды Киева составляла 4 км, а Новгорода – 6 км. Ограда Владимира-на-Клязьме, построенная Владимиром Святославичем была протяженностью 2,5 км. В середине XII в. общая длина его валов и стен составляла уже 7 км [Шишов, 2005, с. 54, 56].

В конце XII в. городские стены Старой Рязани протянулись на 1500 м. Северное городище внутри самого города опоясывал вал со рвом длиной в 235 м. В 1232 г. Тверь была защищена деревянной рубленой оградой протяженностью в 800 м [Шишов, 2005, с. 51, 62]. Ограда Вышгорода составляла до 3 км, Переяславля (Южного) – 3,2 км [Шишов, 2005, с. 11–12]. Ограда Смоленска в конце XVI в. имела 5 верст протяжения [Фриман, 1895, с. 203]. Оборонный периметр города Львова составлял около 2-х км и был защищен высокой стеной и 18 башнями, каждую из которых содержал один из цехов [Липа, 2007, с. 66].

Клецин в Переяславском княжестве в XII в. был защищен валами с деревянной оградой окружностью в 500 м. Построенная Юрием Долгоруким новая столица этого княжества в 1152 г. имела валы протяженностью более чем 2 км [Шишов, 2005, с. 58]. В то же время крепость Копорье имела каменные стены протяженностью 550 м. Крепость Торжок в 1139 г. имела наружную ограду в 300 м [Шишов, 2005, с. 33, 48].

Другими словами, оборонный периметр древнерусского города исчислялся километра-

ми, а крепости — сотнями метров. Естественно, в обороне более короткая стена считалась предпочтительнее, поскольку требовала меньше даже дозорных, не то что защитников. Известно, что даже знаменитая Великая Китайская стена длиной 2778 км и высотой до 6,1 м не стала непреодолимым препятствием для врагов Китая. Для ее обороны не хватило даже китайцев [Хогг, 2008, с. 104].

Таким образом, можно сделать вывод, что численность гарнизона, безусловно, влияла на ход и исход обороны укрепленного пункта. Не существовало какой-то одной, «оптимальной» численности. Она напрямую зависела от важности и величины города или крепости и сложившейся обстановки и могла существенно увеличиваться за счет городского и сельского ополчения, монахов окрестных монастырей и т. д. От величины же гарнизона, количества его защитников зависел и их боевой расчет. На определенный участок обороны выделялось столько защитников, сколько было нужно и возможно, учитывая, естественно, саму конструкцию обороняемого участка. «Оборона крепости зиждется на гарнизоне, а крепостные сооружения обеспечивают возможность целесообразных действий гарнизона», — писал Петр I [Фриман, 1895, с. 1].

Виолле-ле-Дюк Э.Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Э.Э. Виолле-ле-Дюк; пер. с англ. Е.В. Ломановой. — М.: Центрполиграф, 2007. — 255 с.

Военное дело: энцикл. словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / ред.— сост. И.Е. Арясов. — М.: Вече, 2006. — 640 с.

Военный энциклопедический словарь / редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золотарев и др. — М.: Большая Российская энциклопедия: Рипол классик, 2002. — 1664 с.

Догерти М.Дж. Средние века: Искусство войны / Мартин Дж. Догерти; пер. с англ. А.Н. Козлова. — М.: АСТ: Астрель, 2010. — 215 с.

Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. — К.: Наш час, 2010. — 280 с.

Липа К. Під захистом мурів / К. Липа. — К.: Наш час, 2007. — 184 с. — (Невідома Україна).

Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — 303 с.

Советская военная энциклопедия: В 8-ми т. / Пред. глав. ред. комиссии А.А. Гречко. — М.: Воениздат, 1976. — Т. 1. — 640 с.

Советская военная энциклопедия: В 8-ми т. / Пред. глав. ред. комиссии А.А. Гречко. — М.: Воениздат, 1979. — Т. 7. — 688 с.

Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. — СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. — Ч. 1: До начала XIX столетия. — 240 с.

Хогг О. Эволюция оружия. От каменной дубинки до гаубицы / О. Хогг; пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: Центрполиграф, 2008. — 250 с.

Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. — М.: Вече, 2005. — 416 с. — (Военный парад истории).

1. Способных сражаться в Смоленске оставалось всего 200–300 чел.

В. Г. Бережинський, М. Г. Івануц

**БОЙОВИЙ РОЗРАХУНОК
ГАРНІЗОНУ МІСТА (ФОРТЕЦІ)
В ДАВНІЙ РУСІ В ОБЛОЗІ**

Дослідження давньоруської військової справи неможливе без урахування особливостей давньоруського військового зодчества. Спеціалісти-археологи вже давно звертали увагу на тісний зв'язок між особливостями військової фортифікації та розвитком військової тактики і системи озброєння нападаючої сторони. Автори статті пропонують погляд на поставлене питання з іншого боку: система захисту всередині військової фортеці включаючи захисників, озброєння та військові прийоми – вона в багатьох випадках відіграє важливу, а іноді визначальну роль у забезпеченні обороноздатності міста.

V. Berezhynsky, M. Ivanuts

**GARRISON TOWN (FORTRESS)
MILITARY UNITS IN OLD RUS
UNDER SIEGE**

The study Old Rus warfare is impossible without considering the peculiarities of ancient military architecture. Archaeologists have long drawn attention to the close connection between the characteristics of military fortifications and the development of military tactics and weapons systems of attacking side. The authors offer to take a look at the question from another side: protection system from the inside the military forts including defense, weapons and military techniques – it is in many cases an important and sometimes decisive role in the defense of the city..

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГОРОДИЩА НА ВОЛИНІ ТА ПОЛІССІ

У статті розглядаються городища давньоруського часу, що були відкриті розвідками на теренах Волині і Полісся. Всі розглянуті городища знаходилися на стратегічно важливій оборонно-торговій лінії Західного Бугу і Послущя. Вони були опорними пунктами в оборонній системі як давньоруського, так і литовського часів. Вище вказані городища потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: давньоруські городища, опорні пункти, торгова мережа, обстеження.

Городища давньоруського часу на Волині й Поліссі значною мірою обстежені й класифіковані відомими дослідниками ще за радянських часів. Але певна кількість городищ, на місці яких виникли післямонгольські укріплення (феодалні замки або сторожові оборонні споруди), недостатньо досліджені і, в переважній більшості, не розкопувалися.

Одним з таких городищ є укріплення на р. Західний Буг поблизу сучасного **с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл.** Воно зафіксоване в археологічній літературі багатьма дослідниками (О.М. Цинкаловський, О.О. Ратич, П.О. Раппопорт, М.П. Кучера). Розташоване на мису, в урочищі «Замок» у вигині правого берега ріки (рис. 1). Долина річки з лівого боку має ширину, в середньому, близько двох кілометрів. У ній переважають лугові заболочені пониження, а також стариці, що заросли водно-болотистою рослинністю. Правий берег, де знаходиться городище, високий з крутими схилами, підмивається річкою, яка оперізує його з трьох боків, утворюючи витягнутий вузький півострів. З напільного боку мис із півночі на південь перерізають три оборон-

ні лінії, паралельні одна одній, що утворюють три окремі ділянки. Перша ділянка городища, найбільш висока, відділяється від другої дугоподібним валом з ровом. Посередині валу був в'їзд, напевно, з мостом через рів (рис. 2). Друга ділянка знаходиться нижче першої і відділяється від третьої ровом з майже непомітним валом. Окрім цього простежуються оборонні укріплення окольного міста, що мають у плані підковоподібну форму, кінці якої впираються у річку. Крутий схил південної частини мису простягається близько одного кілометра на схід від річки, де переходить в ескарпований схил і повертає на північ. В цій частині ескарп переходить у рів, який дуже знівельований. На відстані близько двох кілометрів рів повертає на північний захід і виходить до річки. Таким чином створюється замкнута лінія укріплень міста.

На думку П.О. Раппопорта це городище було засноване мешканцями літописного міста Всеволожа [Раппопорт, 1967, с. 43], куди вони переселилися після спалення міста в XI ст. галичанами [Літопис руський, 1989, с. 151, 438, 546]. На городищі під культурними нашаруваннями литовського періоду (XIV–XV ст.) було знайдено кераміку XII–XIII ст. [Цинкаловський, 1937, с. 183–240].

У 1930-х роках городище обстежив О.М. Цинкаловський [Цинкаловський, 1986, с. 25–26] і спочатку датував його литовським періодом, але за інформацією, наданою ним П.О. Раппопорту, на городищі були знайдені матеріали XII–XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 43]. Слід зазначити, що О.М. Цинкаловський як і П.О. Раппопорт, подає замчище у с. Литовеж як давньоруське літописне місто Всеволож, спалене у XI ст. На цій самій сторінці він описує інше го-

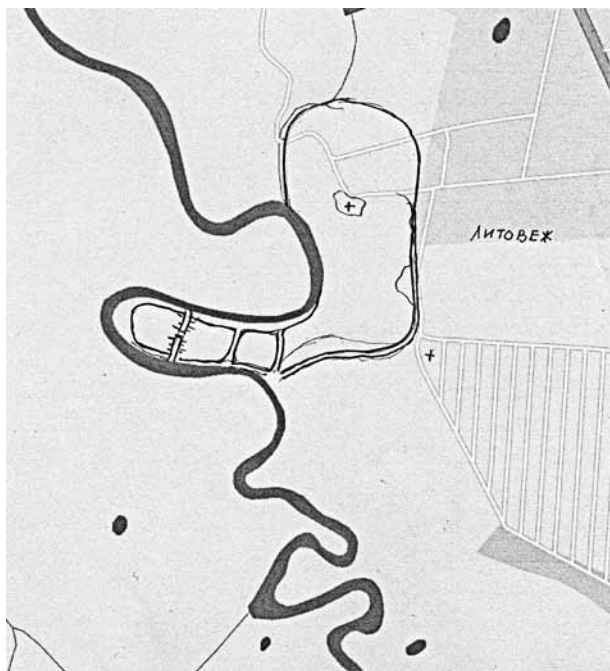

Рис. 1. План замчища у с. Литовеж
(креслення-схема з супутникової мапи)

городище того ж часу біля с. Старгород за 2–3 км нижче Литовежу, також під назвою Всеволож. Тому у О.М. Цинкаловського виникає деяка плутанина з назвами городищ і їх датуванням. О.О. Ратич після невеликих розкопок на городищі у 1957 році також датував його давньоруським часом [Ратич, 1957, с. 10].

У каталозі М.П. Кучери біля с. Литовеж подаються два городища X–XI ст.: Литовеж I площею 1,0 га й Литовеж II площею 3,0 га з поселанням на В.Б. Антоновича, О.М. Цинкаловського та Р.М. Чайку [Антонович, 1901, с. 1-132; Цинкаловський, 1937, с. 183-240; Чайка, 1979]. Каталог містить також план першого городища трикутної форми [Кучера, 1999, с. 190]. За пла-

ном це городище відповідає городищу X–XI ст. біля с. Старгород. Воно розташоване в низині серед боліт, у заплаві Західного Бугу (чітко фіксується на супутниковій мапі). Друге городище, про яке говорить у даній статті, також достатньо чітко проявляється на супутниковій мапі і знаходиться безпосередньо біля с. Литовеж (у каталозі М.П. Кучери немає його плану). Воно було візуально обстежене автором статті двічі, з Ю.М. Мазуриком у 2007 році та з С.Д. Панишком у 2011 році. Під час першого обстеження на краю городища були зафіксовані залишки цегляної кладки на вапняному розчині, що вже частково обвалилася у Західний Буг (під час другого обстеження фрагмент стіни вже повністю впав у ріку). Ця стіна була вимурувана на обпаленій глині, яка, напевно, слугувала основою для спорудження укріплень Литовежу. Подібна техніка спостерігається і на інших укріплених пам'ятках русько-литовського часу. (наприклад, на городищі середини XIII ст. біля с. Сокильці на р. Ушиці основу валу також складала обпалена глина). Ця стіна, звертаючи увагу на формат цегли і розчин на якому вона була вимурувана, скоріш за все, відноситься до укріплень литовського часу. Під час другого обстеження було зібрано підйомний матеріал на території поселення, що складався переважно з фрагментів кераміки XV ст., дрібних фрагментів стінок горщиків XIII ст. та ліпного посуду. В обривах берега ріки на поселенні виділялися заповнення споруд і ям.

За писемними даними вперше місто Литовеж згадується під 1501 роком, коли місту було надане магдебурзьке право [Заяць, 2003, с. 102]. В акті 1545 року згадується, що воно мало значну сільську округу [Памятники изданные, 1859, с. 177]. В описі Володимирського замку (1545 рік) вказується, що одну з башт утримували Володимирські міщани разом із міщанами Литовежськими [Памятники изданные, 1859, с. 18]. Місто було розташоване на важливому

Рис. 2.
Фото городища
біля с. Литовеж

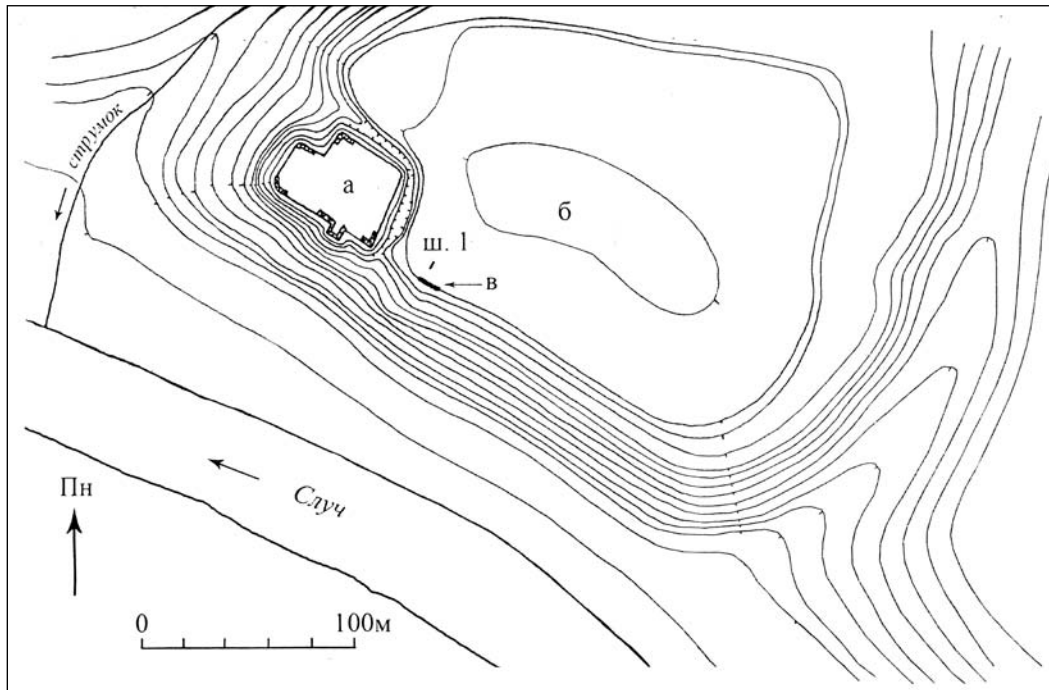

Рис. 3. Топографічний план замку в с. Губків (за Б. Прищепю)

торговому шляху, що підтверджують писемні джерела, в яких згадується приватна митниця [Торгівля, 1990, с. 63]. У 1568 році була здійснена спроба встановити в Литовезі державний митний прикомірок [Цинкаловський, 1986, с. 515]. Біля міста на березі річки було обкладане місце для будівництва ком'яг, що згадується в акті під 1583 роком «...до Литовижа на три комяги пан подчаший дерева далть...» [Торгівля, 1990, с. 347, 343]. У реєстраційній книзі Берестейської митниці (1583 рік) згадується, що «...комягъ 3, збожемъ наладованыхъ зъ власныхъ фольварковъ именей своихъ зъ Литовижа...» [Торгівля, 1990, с. 192]. В актах XVI ст., як важливі компоненти міського просторового розвитку згадуються ринок, замок, костел [Заяць, 2003, с. 110].

Як бачимо з актів і описів, у пізньосередньовічний період місто займало важливе місце в оборонній і торговій мережі міст Волині й мало порт, в якому стояли торгові й вантажні судна. Воно, на нашу думку, було засноване на давньоруському городищі, що було спалене монголами, оскільки, за спостереженнями автора статті (дані розкопок замків у Брацлаві, Старокостянтинові, Пиляві, Вінниці та інших містах), Литва під час колонізації України завжди використовувала вали городищ давньоруського періоду для будівництва своїх укріплень.

На даний час городище інтенсивно підмивається річкою Західний Буг.

Звернемося до наступного городища в **с. Губків Березнінського р-ну Рівненської області**. Це залишки мурованого феодального

замку XV–XVII ст., що був збудований, найімовірніше, на місці давньоруського городища (рис. 3). Розташований на високій скелі, що підіймається над р. Случ на 15,0–20,0 м (рис. 4). З напільного боку відділений від поселення глибоким яр-ровом, що оминає городище-замок з трьох боків, а з четвертого боку прикритий крутими схилами і р. Случ. Городище було надійно захищене від ворогів. Через глибокий яр на відстані біля 1,0 км від городища знаходиться ще одне скельне підвищення, на якому розташована церква.

У каталозі А.В. Кузи «Древнерусские городища X–XIII вв.» Губківське городище взагалі відсутнє. У переліку городищ у роботі М.П. Кучери «Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем» воно позначене як городище нагірного типу XI–XII ст. площею 0,6 га [Кучера, 1999, с. 190.]. При датуванні городища М.П. Кучера посилався на звіт Ю.М. Никольченка (розвідкові роботи) за 1974 рік (Рівненський краєзнавчий музей) та Довідник з археології України 1982 року. У звіті Ю.М. Никольченка відзначено, що під час шурфування на городищі знайдено кераміку XI–XII ст. з хвилястим і лінійним орнаментом, але рисунків цієї кераміки немає [Никольченко, 1974].

Восени 2010 р. автором статті разом з В.К. Козюбою й А.В. Петраускасом був здійснений огляд городища-замку й під час огляду зібрано на поселенні за ровом на городах фрагменти посуду XV–XVII ст., серед яких траплялися й дрібні фрагменти стінок кераміки, вірогідно, XIII ст. Восени 2011 р. було

Рис. 4. Фото городища-замку в с. Губків

проведено обстеження пам'ятки Б.А. Прищепою разом з автором статті і закладено невелику траншею на території пригородку, що відділявся від замку глибоким ровом [Прищеп, 2011]. У траншеї було відкрито фрагмент кам'яної стіни споруди 0,6 м завширшки, що була врізана у материк з зовнішнього боку. З внутрішнього боку вона була поглиблена у материк на 0,7 м. В заповненні споруди зібрано кераміку XVI–XVIII ст. Крім цього зафіксовано частину зовнішнього муру пригородку, що знаходився на краї крутого схилу до ріки Случ (рис. 3). Нажаль, під час розкопок не було знайдено жодного фрагменту кераміки давньоруського часу.

Розглядаючи місцезнаходження описаних городищ, відзначимо, що Литовеж був портом на судноплавній річці Західний Буг. Очевидно, це можна екстраполювати й на Губків на р. Случ, яка теж на той час була судноплавною.

Останньою з розглянутих пам'яток є літописне **м. Корець (літописний Корчеськ) Рівненської області**. Стаціонарних археологічних досліджень у місті не проводилося. Але археологічні спостереження за культурними нашаруваннями під час архітектурних досліджень у 1989–1990 роках дозволили авторам робіт висунути цікаву гіпотезу про територіальний розвиток міста (керівник проекту Р.І. Могитич). На їх думку замковий пагорб, заселений у давньоруський час і спалений під час ординського погрому 1241 року, був значно більшого розміру й не мав на той час рову, що розділяв замок і пригородок у пізньосередньовічний період [Фугель, 1992, с. 33–37]. Рів був прокопаний під час спорудження мурованих укріплень у XVI–XVII ст. Дерев'яний замок, збудований литовцями близько 1399 року стояв в іншому місці, скоріш за все, на території малого палацу Чарторийських, де зараз знаходяться ліцей і музична школа [Фугель, 1992, с. 33–37]. На картосхемі міста авторами проекту реконструкції замку показані

три окремі укріплені території давньоруського часу (XI–XIII ст.), що складали разом з містом єдину оборонну систему – первісне ядро міста (рис 5). Це територія замку, де було закладено шурф, малого палацу (ліцей й музична школа) та Воскресенського монастиря, де було зібрано підйомний матеріал. На їхню думку, на цих місцях також були городища XI–XIII ст. Первинне городище за концепцією авторів проекту розміщувалося на місці малого палацу на південь від головного шляху Київ–Луцьк і контролювало переправу через р. Корець. На північ від шляху знаходився Воскресенський монастир. Широкий і довгий рів, що заповнювався водою з джерела, захищав давньоруське місто з напільного боку (перед теперішнім Свято-Троїцьким монастирем). Освоєння території з напільного боку (с. Зарів'я) почалося у XVI ст. Освоєння лівого берегу р. Корчик почалося не пізніше другої половини XII–XIII ст. і на місці сучасного костельу Св. Антонія був оснований укріплений форпост, що також контролював головний шлях на Луцьк, який пролягав вздовж нього. Пізніше західне поселення Новий Корець також було захищене ровом, що з'єднував р. Корчик з її лівобережною притокою за допомогою греблі. З південного боку Нового Корця проходив шлях на Острогож, що мав переправу через ріку навпроти оборонного рову Старого міста. Таким чином, побудова нового мурованого замку XVI–XVII ст. на його сучасному місці на однаковій відстані від обох переправ через ріку – Луцького і Острозького напрямів, дозволяла контролювати їх за допомогою артилерії.

Значну допомогу у локалізації літописного Корчеська й хронології культурних нашарувань пізньосередньовічного міста надали проведені археологічні експертизи і розвідки в м. Корці у 2004–2009 рр. Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом директора філії Б.А. Прищепи.

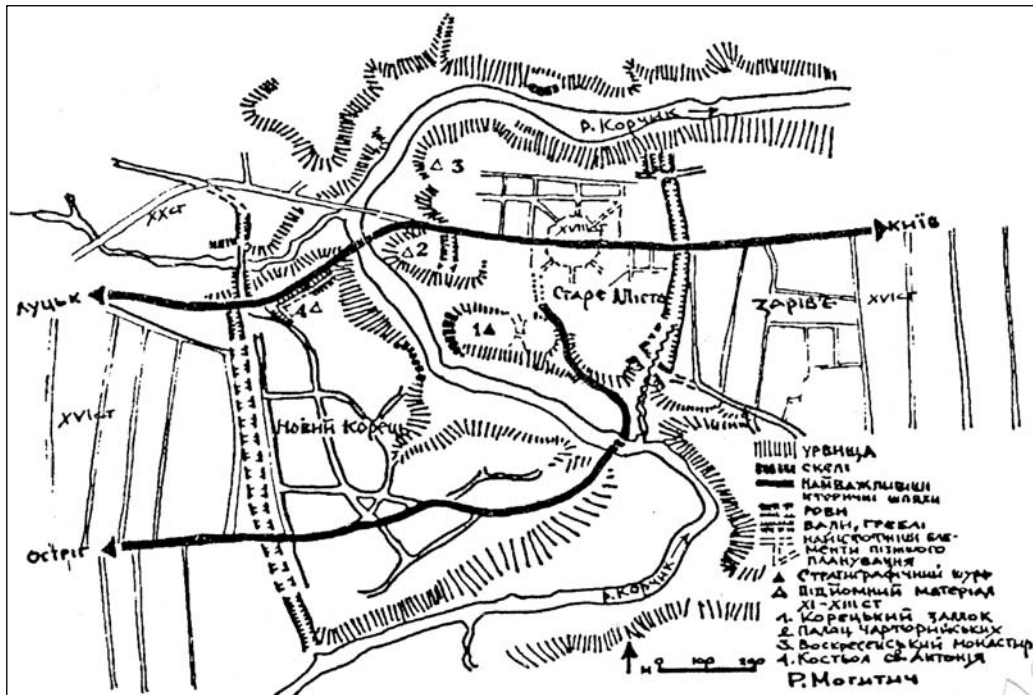

Рис. 5. Топографія давнього Корця (за І. Фуголем і Р. Могитичем)

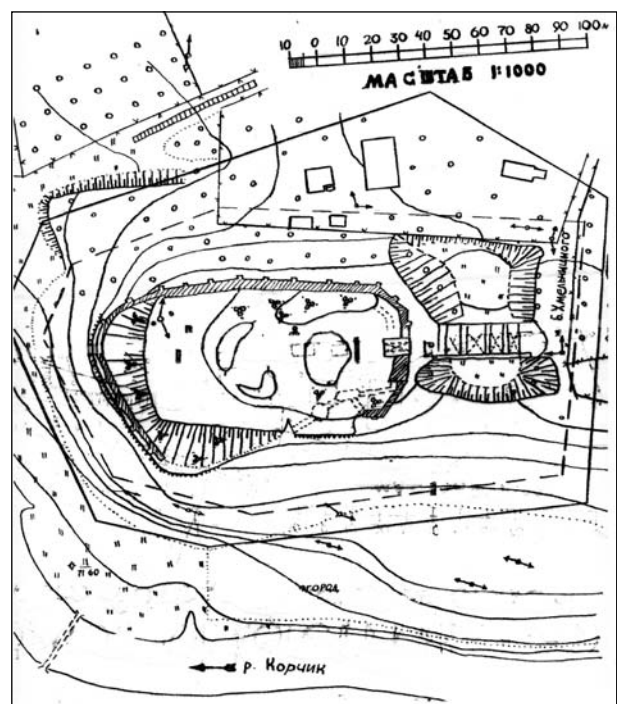
У ході робіт були отримані нові дані для вивчення процесів становлення давньоруського міста та його розвитку в пізньосередньовічну добу. Завдяки цим дослідженням було встановлено, що територія Старого міста була густо заселена з давньоруського часу. Особливо великі культурні нашарування відносяться до литовсько-польського періоду існування міста. Чисельні розкопки були проведені на центральних ділянках міста, неподалік від замку Чарторийських. На всіх ділянках спостерігалися потужні нашарування (0,9–1,7 м) XVI–XVIII ст. На ділянці по вул. Київська 57-а досліджено засипаний рів давнього Корчеська, що підтверджує гіпотетичні розрахунки архітекторів¹. На інших ділянках разом з шарами XVI–XVIII ст. простежувалися нашарування XII–XIII ст.

У 2012 році, у зв'язку з підготовкою історико-опорного плану м. Корець, для перевірки гіпотези архітекторів і хронографії освоєння території замку та інших місць на території міста були проведені археологічні розвідки-дослідження на гіпотетичних пам'ятках XII–XIII ст.

По-перше, було закладено траншею 15,0 м завдовжки на території замку перпендикулярно до в'їзної башти і два шурфи у західній частині замку (рис. 6).

У траншеї № 1 верхні нашарування до глибини 0,4–0,5 м склалися з перевідкладеного ґрунту, насиченого будівельним сміттям та

дрібними фрагментами цегли часу будівництва замку XVIII ст., в якому траплялися нечисельні знахідки XVI–XVII ст. (цвяхи, фрагменти кераміки, кахлів). Під цим шаром знаходилася знівельована поверхня, певно часу будівництва замку, під якою знаходився темно-сірий рихлий шар, у верхній частині якого траплялася кераміка давньоруського часу (XII–XIII ст.), а нижче – епохи енеоліту-бронзи. Слід зазначити, що кількість матеріалів

1. За усним повідомленням Б.А. Прищепи.

Рис. 6. Топографічний план замку в Корці

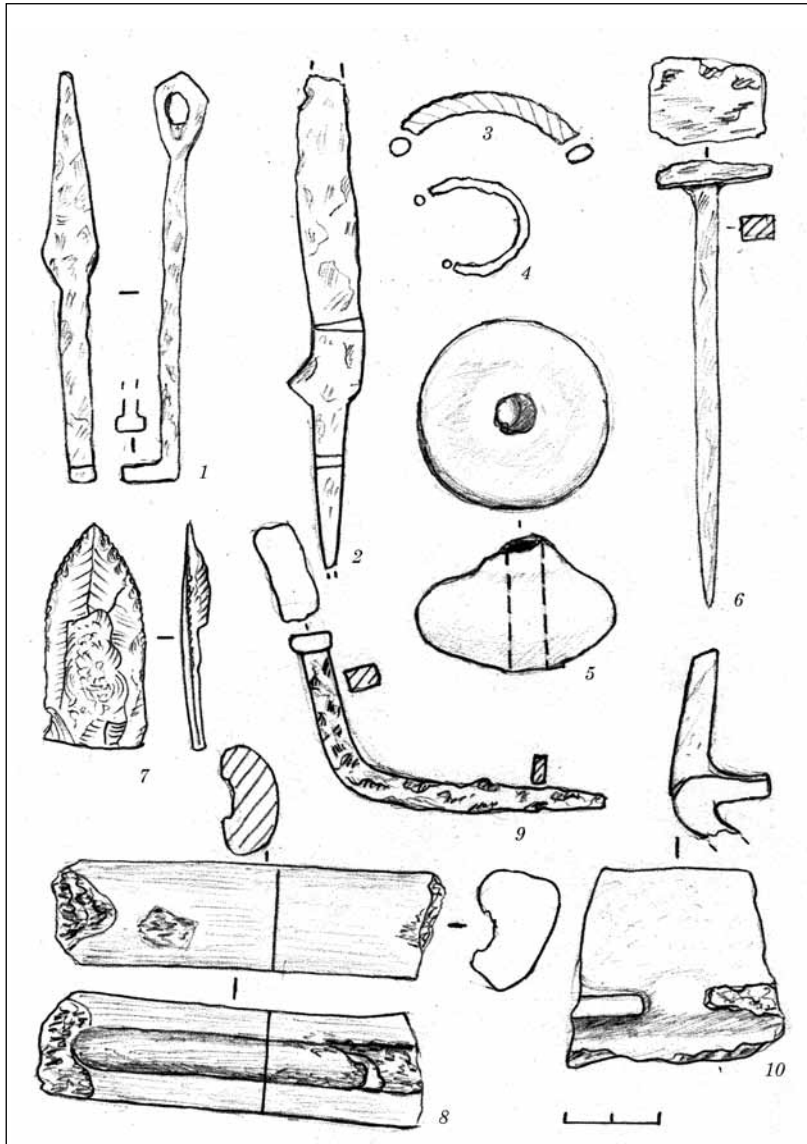

Рис. 7. Речі давньоруського часу з розкопок замку в Корці (1-4, 8, 10)

руського часу, що опускалася у материк (жовтий суглинок) до глибини 1,2 м від поверхні. Підлога споруди була підмазана глиною 0,08 м завтовшки і обпалена. На підлозі знаходився тонкий щільний прошарок з попелу і вуглинок, у якому знайдено фрагменти горщиків XII–XIII ст. галицького типу з різко відігнутими назовні вінцями. Довжина споруди складала 3,8 м. Зафіксована частина споруди 1,1 м завширшки. Друга частина споруди врізалася у західну бровку траншеї. Напевно, ця споруда мала якесь відношення до згорілого житла у квадраті 7–8 (залягала на одному стратиграфічному рівні). У квадратах 6–8 під давньоруським шаром знаходився товстий шар епохи енеоліту-бронзи, насичений фрагментами товстостінної ліпної кераміки двох типів: червоноглиняної з домішками дробленого кварциту, ззовні часто залощену, та подекуди розписану червоно-коричневою фарбою (фрагменти стінок та донець посудин, чаш із заокругленим краєм; більш

княжої доби збільшувалася у північній частині траншеї, особливо у квадратах 7–8, де було зафіксовано на глибині 0,7–1,1 м прошарок горілого дерева і спалених до чорного кольору людських кісток, скоріш за все жіночих, оскільки біля них знайдено фрагменти скроневого кільця, скляного браслета, залізний ключ, виріб із кістки та значну кількість кераміки XII–XIII ст. (рис. 7, 2-6). У північно-західному куті траншеї зафіксовані залишки зруйнованої глиняної печі з фрагментами череня. На жаль, споруда частково знаходилася у північній стінці траншеї, тому докопати її було неможливо через обмаль часу та зруйнування стінки траншеї грабіжницьким розкопом. У верхній частині давньоруського шару зафіксовані поодинокі фрагменти кераміки золотоординського часу (середина XIII – перша половина XIV ст.), виготовленої на ручному гончарному колі і прикрашеної по плічках недбало зробленою горизонтальною хвилюю. У квадратах 5–6 на глибині 0,7 м зафіксовано частину споруди давньо-

тонку сіру з домішкою жорстви, з потоншеними вінцями з трохи відігнутим краєм, прикрашеним іноді косими насічками або вдавленням). У квадратах 7–8 цей шар опускався у материк (межа заповнення йшла навкіс квадратів) до глибини 2,7 м від поверхні.

У шурфах 1, 2 у західній частині замкового подвір'я до глибини 0,7–0,8 м йшов рихлий мішаний шар сірого кольору з включенням фрагментів кераміки XVII–XVIII ст. і розрізненими людськими кістками. З глибини 0,7 м йшов більш щільний сірий шар, насичений вуглинами і фрагментами печини. В цьому шарі траплялися поодинокі фрагменти кераміки XV–XVI ст. та енеоліту-бронзи, але він також був перевідкладений. На глибині 0,9–1,0 м на материк проявилася обпалена підлога з тонким прошарком вуглин і попелу, аналогічна підлозі давньоруської споруди у траншеї 1, але матеріалів давньоруського часу не зафіксовано.

Результати досліджень на площі замку дають можливість стверджувати, що у давньо-

руський час на цій території знаходилося поселення (скоріш за все, городище, хоча валів давньоруського часу не зафіксовано), спалене монголами. У золотоординський час тут існувало невелике поселення, а з приходом Литви було споруджено дерев'яний замок, що у подальшому був перебудований у мурований.

На території музичної школи у садку було закладено шурфи, стратиграфія яких показала, що поверхня площадки на території малого палацу була знівельована під будівництво палацу й розбивку саду, тому культурні нашарування було знищено. На глибині 0,3–0,4 м під орним шаром з включенням дрібних фрагментів кераміки XVII–XVIII ст. проявився материк – жовтий суглинок. Було також проведено спостереження стратиграфії будівельної траншеї на території ліцею (малого палацу Чарторийських), яка показала, що від поверхні до материка (на глибину 1,0 м) залягав мішаний ґрунт з включенням сучасного будівельного сміття. Але спостереження за стратиграфією будівельної траншеї біля Міської Ради (вул. Київська, 69) показали досить товстий культурний шар темно-сірого кольору, в якому траплялися матеріали давньоруського та литовсько-польського періодів (зібрані у відвалах траншеї).

Було закладено також шурф на території подвір'я костюлу Св. Антонія, де від поверхні до материка, що проявився на глибині 1,1 м, залягав перевідкладений мішаний шар сірого кольору з поодиноким включенням дрібних фрагментів людських кісток, черепиці та керамічного посуду XVIII–XIX ст. Слід зазначити, що під костюлом і навколо нього зафіксовані великі кам'яні з коробовим склепінням підземні підвали й проходи, склепи й крипти, скоріш за все XVII–XVIII ст., що є пам'ятками історії і архітектури.

На території Воскресенського монастиря, що за непідтвердженими даними відноситься до давньоруського часу, було закладено траншею у південній частині подвір'я, на схилі від стіни собору до огорожі. Під завалами сучасного будівельного сміття і зруйнованих стін церкви зафіксований темно-сірий рихлий шар з включенням кераміки XVII–XVIII ст., який залягав відповідно схилу материка, що проявився на глибині 1,3–1,7 м від поверхні. Складається враження, що під час будівництва храму і келій у XVIII ст. територія ділянки була знівельована й викинута по схилу униз. Можливо, дослідження на території монастиря, яка зараз майже вся заасфальтована, допоможуть у майбутньому відкрити залишки культурних нашарувань давньоруського періоду і підтвердять існування оборонних укріплень того часу.

Таким чином, археологічні дослідження у м. Корці в одних випадках підтвердили існування давньоруського міського рову, що відділяв Старе місто від поля, поселення (дитинця?) давньоруського і литовського часів на тери-

торії замку, а в інших – поставили під сумнів (існування давньоруських укріплень на теренах малого замку Корецьких, Воскресенського монастиря та костюлу Св. Антонія) гіпотези авторського колективу архітекторів на чолі з Р.І. Могитичем щодо територіального розвитку міста з локалізацією чотирьох укріплених городищ на території давнього Корчеська.

Можливо, додаткові археологічні дослідження на цих територіях відкриють нові дані про місцезнаходження і хронологію об'єктів й поставлять крапки у питаннях приналежності їх до тих чи інших пам'яток історії і архітектури.

Окремо відзначимо, що вище описані пам'ятки знаходилися на стратегічно важливій оборонно-торгової лінії Західного Бугу і Послущчя й були опорними пунктами в оборонній системі як давньоруського, так і литовського часів.

Розглянуті у статті городища відкривають ще одну сторінку з низки вже досліджених пам'яток давньоруського часу і окреслюють напрямки і перспективи для подальшого їх вивчення.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович. – М., 1900. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999.

Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. – К. 1989.

Никольченко Ю.М. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1974 г. / Ю.М. Никольченко // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1974/46.

Памятники изданные киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Киевъ, 1859. – Т. V.

Прищеп Б.А. Звіт про археологічну експертизу та розвідки на території Рівненської області в 2011 році. – Київ, 2011 / Б.А. Прищеп, Л.І. Виногородська, В.Ф. Чекурков, О.П. Войтюк // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, у науково-технічному опрацюванні.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт. – Л., 1967. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О.О. Ратич. К., 1957.

Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Надніпрянщина. – К., 1990.

Фугель І. Корецький замок / Ігор Фугель, Роман Могитич // Вісник Укрзахідпроектреставрації. – Львів, 1992.

Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1937.

Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2

Чайка Р.М. Звіт про археологічні дослідження у верхів'ях Горині, Стиру і Західного Бугу у 1979 р. / Р.М. Чайка // НА ІА НАНУ, ф. 179/96.

Л. И. Виноградская

L. Vinogradska

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА НА ВОЛЫНИ И ПОЛЕСЬЕЯ

В статье подается обзор городищ древнерусского времени, которые были открыты разведками на территории Волыни и Полесья. Все рассмотренные городища находились на стратегически важной оборонно-торговой линии Западного Буга и Послущья. Они были опорными пунктами в оборонной системе как древнерусского, так и литовского времен. Вышеуказанные городища требуют дальнейшего исследования.

MEDIEVAL HILLFORTS OF VOLYNIA AND POLISSYAN

The article dealt with the settlement of ancient times that intelligence agencies were opened on the territory of Volhynia and Polesie. All reviewed the settlement were on the Arab military-strategic lines the Western bug and Posluččâ and anchor points in the defense system as old Russian and Lithuanian. The above mentioned settlement would require further study.

І. А. Готун, М. О. Гунь,
О. М. Казимір, А. В. Петраускас

СЕЛИЩЕ ПЕТРУШКИ У ЗАХІДНИХ КИЇВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЯХ

Публікація присвячена результатам пам'яткоохоронних робіт на давньоруському селищі Петрушки у західних передмістях Києва. Характеризуються отримані матеріали, що висвітлюють особливості побуту і господарської діяльності мешканців поселення. Окрема увага звертається на особливості керамічного комплексу пам'ятки.

Ключові слова: південноруське село, пам'яткоохоронні дослідження, сільськогосподарські знаряддя, побутовий інвентар, кухонний, столовий, тарний посуд.

Актуальність розробки сільської проблематики у працях провідних вітчизняних фахівців підкреслювалась неодноразово. Зокрема, характеризуючи неукріплені поселення Київської землі, П.П. Толочко акцентував на найменшому ступені вивченості даної категорії пам'яток і звертав увагу на наявність серед них великих землеробських сіл у зонах розповсюдження родючих ґрунтів, наводячи приклад селища неподалік Іван-Гори із сільськогосподарськими знаряддями – наральниками, косами, серпами серед знахідок [Толочко, 1980, с. 162–163]. Дослідник відзначав, що постійний приток створеного у сфері сільськогосподарського виробництва додаткового продукту був основою бурхливого зростання і розвитку міст на Русі і наголошував на необхідності вивчення неукріплених поселень – пунктів, де проживала основна маса зайнятого сільським господарством населення; пам'яток, дослідження яких дає матеріал щодо структури територіальної общини півдня Русі. Вчений зауважував, що правильне розуміння соціально-економічної

природи давньоруського міста багато в чому залежить від знання господарської структури округи, її економічного і демографічного потенціалу, природних умов [Толочко, 1989, с. 79; 1990, с. 3–4]. На важливість вивчення давньоруської сільської проблематики неодноразово вказував і О.П. Моця [Моця, 1995, с. 141; 1996, с. 45 та ін.]. А підводячи підсумки робіт з давньоруської сільської проблематики і окреслюючи перспективи подальших досліджень середньовічних селищ він констатував фіксацію різноманітних типів поселень, за якими стояли їх конкретні соціально-економічні функції, що досить різнились між собою [Моця, 1991, с. 7–8]. Відтак, розробка археологами сільської тематики залишається одним із пріоритетних завдань навіть з урахуванням останніх напрацювань, підсумованих у фундаментальних працях [Південноруське, 1997; Село, 2003 та ін.]. Певні дані щодо специфіки сільської округи отримано в ході недавніх робіт на поселенні Петрушки у західних передмістях Києва [Петраускас, 2012, с. 263–264].

Пам'ятка відкрита у 1996 р. П.М. Покасом та О.Б. Солтисом, згодом опублікована О.К. Сиромятниковим [Сиромятников, 2003, с. 259]. Розташована у південній частині Петрушківської сільської ради Києво-Святошинського р-ну на південний захід від села, на межі із землями Шпитківської сільради (с. Горбовичі) цього ж району, займає поверхню зорієнтованого у меридіональному напрямку мису, утвореного обводненими балками зі ставком у східній та струмком у західній. Незначні за обсягом роботи на ній проведено у листопаді 2011 р. у зв'язку з проектуванням зовнішнього електропостачання житлового будинку в пров. Боброва стежка у с. Горбовичі у вигляді повітряної лінії

© І. А. ГОТУН, М. О. ГУНЬ,
О. М. КАЗИМІР, А. В. ПЕТРАУСКАС, 2013

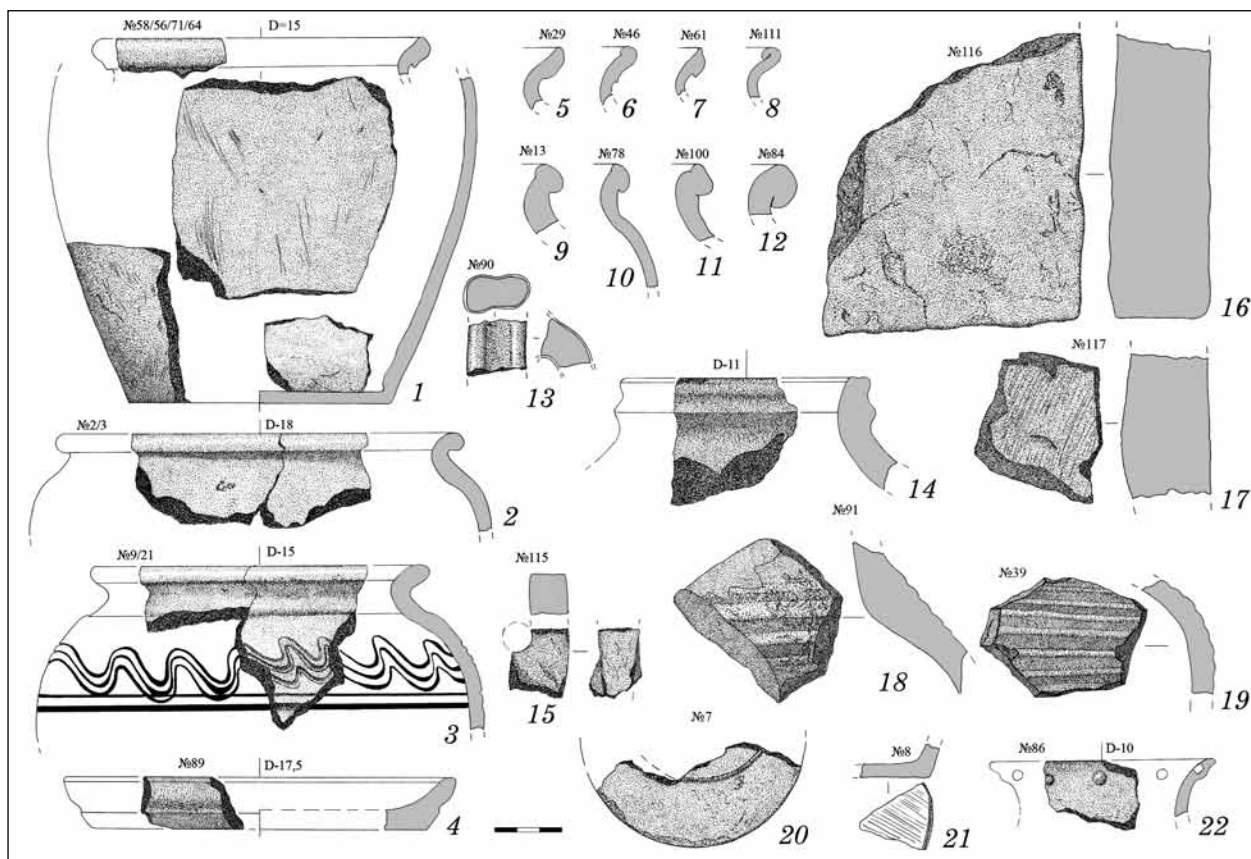

Рис. 1. Уламки гончарного (1–15, 18–21) і ліпного (22) посуду та плінфи (16, 17) з поселення Петрушки

електропередач, яка мала пройти через указану ділянку.

На території пам'ятки у широтному напрямку проходить зорієнтована впоперек мису ґрунтова дорога, підсипана щебенем; її західна частина на глибину до 0,20 м частково пошкодила культурні нашарування. На поселенні помітні сліди грабіжницьких робіт, характерні для пошуків металевих виробів із використанням металоскануючої апаратури. Простежено наявність чорного гумусованого шару, що включав деревні вуглики та мікрофрагменти обпаленої глини. На поверхні зібрано численний підйомний матеріал, репрезентований шматками печини та обгорілої глиняної обмазки, уламками керамічного посуду доби Київської Русі, які за особливостями моделювання верхнього краю можуть бути віднесені до різних періодів XI ст. і до XII – першої половини XIII ст., хоч наявні також форми, які могли побутувати і пізніше, за монгольсько-литовської доби, зокрема у другій половині XIII ст. Зустрічаються вінця із залишками манжета, з валиком – рудиментом манжета та із закраїною під кришку; деякі прикрашені традиційною для доби Київської Русі лінійно-хвилястою орнаментациєю (рис. 1, 3). Привертає увагу фрагмент вінця корчаги (рис. 1, 14). Показовий опшлякований уламок плінфи товщиною 3,5 см, світло-сірого

кольору зі слідами зрізування на одній із поверхонь і відбитками піщаної підсипки на іншій, з домішками крупних включень шамоту та піску в тісті (рис. 1, 17). За спостереженнями Д.Д. Йолшина, він міг належати виробу останньої третини XI ст. і, очевидно, був повторно використаний у конструкції печі [Готун, 2011, с. 450, Прилож. № 28]. Підібрано також фрагмент вінця горщика з «перлинним» орнаментом, який, на думку С.Д. Лисенка, належить до рубежу пізньої бронзи – раннього заліза (рис. 1, 22). Показовий уламок стінки візантійської амфори (рис. 1, 18), виготовленої, за спостереженням В.В. Булгакова, у майстернях на південний схід від Константинополя. У Середньому Подніпров'ї вони були поширені з середини X до середини XIII ст. [Готун, 2011, с. 492, Прилож. № 35].

Для з'ясування можливості установки тут трьох опор лінії електропередач було закладено три шурфи площею 1 м², зорієнтовані стінками по вісях сторін світу. Шурф № 1 розташований у західній частині мису неподалік схилу. У ньому простежено чорно-сірий гумусований шар потужністю до 0,30 м з дрібними печиною та вугликами, із включенням уламків кераміки доби Київської Русі, археозоологічних знахідок. Шурф № 2 закладений у середній частині мису. Тут культурні нашарування значно по-

тужніші: на глибину до 0,30 м залягає згаданий вище чорно-сірий гумусований шар з печиною, вугликами, фрагментованою давньоруською керамікою, уламками пірофілітового сланцю та кістками тварин. Як і у зібраного на поверхні селища матеріалу, особливості профілювання вінець із шурфів дозволяють віднести їх побутування до XII – першої половини XIII ст., хоч зустрічаються форми, притаманні рубежу X–XI ст. та різним періодам XI ст. Уламки денце – зі слідами зрізання з кола, деякі стінки мають типову для Київської Русі лінійно-хвилясту орнаментацию. Привертає увагу фрагмент з густими візними прямими і хвилястими лініями, що, як правило, є характерним для досить ранніх посудин. Цей шар підстеляється сіро-жовтим суглинистим шаром потужністю до 0,20 м з аналогічними включеннями. У південно-східному куті шурфу на глибині близько 0,50 м виявлено частину плями заповнення об'єкта. Шурф № 3 закладений на східному краю мису, де шар потужністю не більше 0,20 м світліший, менш насичений. Крім означених трьох шурфів на протязі 4 м проведено зачистку відслонення західного схилу мису біля вже зведеного фундаменту майбутньої трансформаторної підстанції, де також виявлено нашарування потужністю 0,20–0,30 м з характеристиками, аналогічними простеженим на поверхні. Тут зібрано уламки кераміки доби Київської Русі та шматок металургійного шлаку. Особливості оформлення верхнього краю зафіксованих у процесі означеної зачистки вінець характерне як для рубежу X–XI ст., так і для XI ст., а також для XII – першої половини XIII ст. (рис. 1, 1–3, 5–12). З огляду на стрімкість схилу, не виключене переміщення шару внаслідок ерозійних процесів вниз, у напрямку струмка.

Після уточнення проекту на місці електроопор викопано ще три шурфи загальною площею 4,0 м². Шурф № 4 розташований на північний захід від шурфу № 1. Його площа становила 2,0 м² з огляду на встановлення тут додаткового підпирного стовпа. Простежено наявність культурного шару потужністю до 0,30 м, аналогічного зафіксованому раніше, зібрано уламки кружального посуду давньоруської доби, шматки печини. Шурф № 5 площею 1,0 м² закладений на схід від шурфу № 2. У ньому відзначено наявність малопотужного притаманного поселенню культурного шару, що на глибині близько 0,10 м переходить у материк. Незначна товщина відкладень разом з практично повною відсутністю орного шару дозволяє висловити припущення про їх знищення роботами при спорудженні дороги. Шурф № 6 закладений на південний схід від шурфу № 3. З огляду на наявність тут перекопу його площа склала 1,0 м², хоч запланована у цьому місці електроопора теж подвійна.

При спостереженні за проведенням земляних робіт по прокладанню кабелю на схилі мису (траншея № 1) простежено наявність культурних нашарувань потужністю в середньому до 0,20 м. Тут зібрано нечисленний матеріал, загалом характерний для селища: уламки кераміки, печину, археозоологічні знахідки. На деяких денцях простежено сліди підсіпки. Привертають увагу уламки вінець з профілюванням, притаманним посуду рубежу X–XI ст., різним періодам XI ст., XII – першої половини XIII ст. і могольсько-литовської доби, а також фрагменти вінець, денця та стінок кружального горщика з характерним для першої половини XI ст. профілюванням. Показовий уламок вухка посудини, подібний до вušок амфорок київського типу (рис. 1, 15). У центральній частині траншеї, на відстані близько 17,5–24,0 м на північ від майбутньої трансформаторної підстанції виявлено заповнення археологічного об'єкта. Тут було закладено шурф № 7 розмірами 7,0×1,3 м (на півметра на схід і на захід від траншеї для кабелю). У ньому зібрано матеріал, аналогічний простеженому в траншеї, зокрема уламки вінець та верхніх частин горщиків, профілювання яких характерне для X–XI ст., XII – першої половини XIII ст., XIII–XIV ст. У числі знахідок – уламок стінки корчаги великого діаметру та фрагмент гончарної ручки, вкритої темно-зеленою поливою. Привертає увагу уламок керамічної сковорідки з невисоким бортиком – досить нечисленної категорії посуду. Більшість знахідок виявлено на рівні фіксації плями заповнення об'єкта, їх логічно пов'язувати з верхньою частиною нашарувань останнього (рис. 1, 4).

Шурф № 2 з огляду на фіксацію у ньому решток давньої споруди, що отримала умовну назву **об'єкта № 1**, розширений до площі 7,5 м². При зачистці плями крім більш виразних, ніж у шарі керамічних уламків зафіксовано також клинок залізного *ножа* (рис. 2, 8), фрагмент залізного *окуття* у вигляді пластини неправильної форми (рис. 2, 12) та половину (?) залізного *виробу* (рис. 2, 13). З ідентифікацією останньої знахідки виникають певні проблеми: з одного боку вона схожа на калачеподібні кресала XI ст., з іншого – деформація саме робочої частини змушує сумніватись у даному отождествленні, хоч у ході досліджень і зустрічались дуже пошкоджені вироби, наприклад, клинок *ножа*, складений майже вдвоє. Вигин з іншого боку при товщині 4–5 мм не дозволяє інтерпретувати знахідку і як, наприклад, скобу чи відерне вušко. Відтак, її визначення залишається проблематичним. На рівні фіксації об'єкта зібрані фрагменти гончарного посуду періоду Київської Русі, які мають профілювання верхнього краю вінець, характерне для рубежу X–XI ст., різних періодів XI ст., XII – першої половини XIII ст.; їх орнаментация також типова для горщиків давньоруської доби.

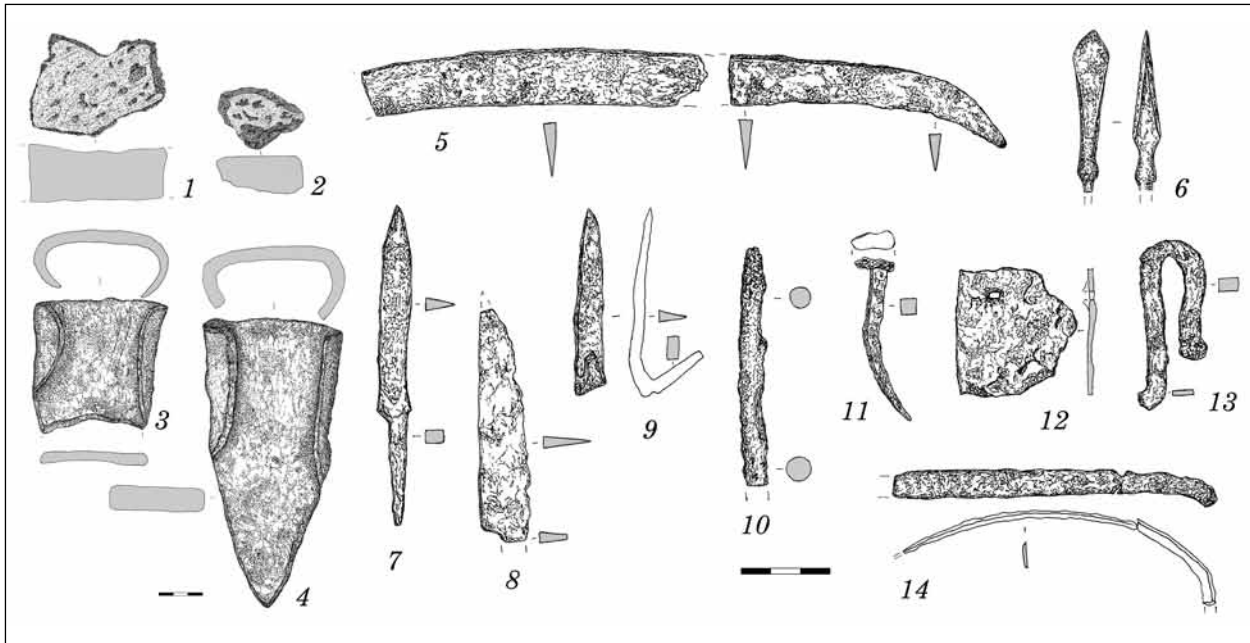

Рис. 2. Фрагменти жорен (1, 2), залізні наральники (3, 4), уламки коси (5), наконечник стріли (6), ножі (7–9), стрижень (10), цвях (11), окуптя (12, 14) та уламок неатрибутованого виробу (13) з досліджень селища Петрушки

Зафіксована частина об'єкта № 1 – підтрикутна (можливо, належала розрізаній по діагоналі підпрямокутній споруді, витягнутій довгою віссю з північного сходу на південний захід і, відповідно, зорієнтованій кутами приблизно за сторонами світу), її розміри по східній бровці становили 3,2 м, кут фіксувався на відстані 2,0 м від означеної бровки. Заповнення складене сіро-жовтим пістрявим суглинком, більш світлим у нижній частині. Воно включало шматки печини, деревні вуглики, уламки давньоруської кераміки і заходило у материк до відзначки 1,3 м від сучасної поверхні. У куті та біля бровки (інші кути (?), середина стін (?)) простежено стовпові ями. Дно відносно рівне, пласке, без слідів підмазки. У ході робіт зібрано уламки кераміки доби Київської Русі з характерною лінійно-хвилястою орнаментациєю, бортик глиняної жаровні, остеологічний матеріал, численні шматки печини та обгорілої глиняної обмазки. Простежено наявність горщиків з профілюванням, притаманним посуду рубежу X–XI ст., різних періодів XI ст., XII – першої половини XIII ст. У об'єкті знайдено також шматок випаленої гончарної маси. Індивідуальні знахідки, крім виявлених під час попереднього шурфування, репрезентовані уламком аргиллітових (?) жорен з частиною центрального отвору (рис. 2, 1), крупним шматком плинфи з дуже чіткими гранями (рис. 1, 16), який, на думку Д.Д. Йолшина, також використаний повторно і, не виключено, міг належати виробу XIII ст. [Готун, 2011, с. 450, Прилож. № 28], зігнутих залізними ножем (рис. 2, 9), стрижнем (рис. 2, 10),

уламком коси (?) (рис. 2, 5), цвяхом (рис. 2, 11), цілим та фрагментованим (збереглась лише втулка) наральниками (рис. 2, 3, 4), наконечником стріли асиметрично-ромбічної форми зі зламаним черешком (рис. 2, 6). Подібні вістря А.Ф. Медведев відносить до типу 83 – «бронебійні з масивною голівкою ромбоподібних обрисів і ромбічного перетину, з шийкою», розповсюдженого в XI ст. Вони варіювались за перетином шийки (круглий, квадратний, прямокутний), могли мати тупокутне вістря, сягали довжини 43–85 мм (голівка – 27–60 мм) при ширині 9–20 мм. Аналогії їм відомі з Княжої гори, Дівич-гори, Вишгорода та ін. [Медведев, 1966, с. 81, 149–150, табл. 19 : 12]. Виявлений у заповненні наральник за Ю.О. Красновим відноситься до групи I втульчастих вузьколопатеєвих (з середньою шириною втулки 5,3–11 см; відношенням загальної довжини до найбільшої ширини від 1,2 до 3,2; з помірно загостреним, рідше – загостреним або округлим робочим кінцем), широко розповсюджених у слов'ян напередодні утворення давньоруської держави та у давньоруського населення протягом усього домонгольського періоду. Аналогії йому відомі у Віті Поштовій, Райках, Вщижі та ін. [Древняя, 1985, с. 222, 236, табл. 84; Краснов, 1987, с. 29, 31–33, рис. 6, 9; Південноруське, 1997, с. 111–112, рис. 47; Село, 2003, с. 71–72, рис. 22]. Найімовірніше, втулка іншого належала аналогічному знаряддю. Привертає увагу уламок коси (?), виявлений у об'єкті. Незначні розміри фрагмента не дозволяють точно визначити призначення знахідки. Він міг належати як серпу, так

і косі. Але фіксація ще одного, за візуально простеженими особливостями віднесеного до одного з описаним знаряддя, схиляє саме до означеної інтерпретації. Знахідка має аналогії серед давньоруських виробів та матеріалів останньої чверті I тис. [Древняя, 1985, с. 225, 238, табл. 86; Село, 2003, с. 79–80, рис. 26; Горбаненко, 2010, с. 215–216, 250–251, рис. 7.12, 8.4]. Суттєво, що у разі правильності припущення про належність одному виробу фрагментів із об'єктів № 1 і № 2, отримано дані про певні закономірності розповсюдження шару, а також про деякі планіграфічні особливості досліджуваного селища. Показово, що опрацювання О.П. Журавльовим та О.Г. Сенюком остеологічної колекції, зібраної як в означеному комплексі, так і у решті нашарувань, дозволило дійти висновку щодо належності археозоологічного матеріалу лише домашнім тваринам (бику свійському, вівці та козі, свині свійській та коню свійському) [Готун, 2011, с. 499–501, Додаток № 37], що характеризує господарську спеціалізацію означеного пункту на противагу селищам, звідки походили рештки і диких тварин.

Заповнення заглибленої частини споруди у траншеї № 1 та шурфі № 7, що отримала умовну назву **об'єкта № 2**, характеризувалось більш темним забарвленням, концентрацією керамічного та археозоологічного матеріалу, наявністю металургійних шлаків і трьох індивідуальних знахідок: залізних *ножа* зі спрацьованим лезом (рис. 2, 7), *уламка коси* (?) (рис. 2, 5) та фрагмента *окуття* (рис. 2, 14). Про можливу належність виявленого уламка коси виробу із заповнення об'єкта № 1 уже йшлося. Розміри простеженої частини об'єкта у меридіональному напрямку складала 5,8 м. Заглиблена частина споруди заповнена чорно-сірим суглинком, який зі збільшенням глибини без чітко вираженої межі переходив у сіро-жовтий. Дно фіксується на глибині близько 1,25 м від рівня сучасної денної поверхні. Стінки простеженої частини об'єкта похилі, перехід у дно плавний. Із об'єкта походили численні уламки кружальної кераміки давньоруської доби, археозоологічні знахідки, крупні шматки печини, металургійні шлаки. Привертає увагу фрагмент аргиллітових (?) *жорен* (рис. 2, 2). Зібрано уламки вінець та верхніх частин горщиків, як неорнаментованих, так і з характерним для Київської Русі врізним лінійним і хвилястим оздобленням. Показовий уламок гончарної стінки з густим врізним лінійно-хвилястим орнаментом. У числі знахідок – фрагмент денця з частиною тавра. На інших простежено сліди підсипки полов, попелу, піску, зрізання з кола. Зібрано уламки вінець та верхніх частин горщиків, особливості моделювання верхнього краю яких знаходять аналогії серед посуду рубежу Х–ХІ ст., різних періодів ХІ ст., ХІІ – першої

половини ХІІІ ст. Окремі вінця мають профілювання, притаманне і більш пізній, монгольсько-литовській добі (рис. 1, 9–12). Привертає увагу фрагмент стінки візантійської амфори з рифленням на поверхні (рис. 1, 19), що, на думку В.В. Булгакова, зі значним ступенем ймовірності належав посудині, уламок якої походив з культурного шару [Готун, 2011, с. 492, прилож. № 35]. Крім фрагментів середньовічного кружального посуду із заповнення об'єкта походив уламок денця і придонної частини ліпного горщика, морфологічні особливості якого, за спостереженнями С.Д. Лисенка, дозволяють відносити його побутування до доби пізньої бронзи – раннього заліза.

Як уже відзначалось, під час робіт на пам'ятці зібрано керамічний матеріал, переважно – доби Київської Русі. Він включає фрагменти кухонного, столового і тарного посуду. Зупинимось на його характеристиці.

Кухонний посуд репрезентований традиційними горщиками та сковорідкою (рис. 1, 1–12). З огляду на незначну кількість колекційних матеріалів, аналіз його типології на даний момент був би передчасним. Раціональніше його розглядати, розбивши на групи відповідно хронології.

Перша група складає 36 % від загального числа колекційних одиниць (117 екз.) і охоплює Х–ХІ ст. До неї відносяться посудини з яскраво вираженими манжетоподібними вінцями та листоподібними профілями (рис. 1, 1, 5–7). Внутрішня закраїна, що продовжує манжет, вузька, видовжена, різко спрямована вгору. Досить часто зустрічаються слабопрофільовані посудини, у яких манжет виражений невеликим потовщенням ззовні вінця. Шийки високі, дещо ввігнуті, з плавним переходом у плічко, хоча трапляються і колінчасті плічка. Орнамент простежити не вдалось з огляду на значну фрагментованість колекції. Тісто притаманна висока щільність, воно світло-сірих, світло-коричневих та цегляно-коричневих тонів. Основна домішка – дрібнозернистий пісок. У складі гончарної маси досить часто наявна слюда, але, якнайскоріше, це – природна складова сировини. Випал нерівномірний, черепки на злам дві- чи тришарові.

Керамічний матеріал рубежу ХІ–ХІІ ст. також складає 36 % від загальної кількості. Це горщики із невеликими загнутими досередини закраїнами, внаслідок чого вінце набуває підокруглої форми (рис. 1, 8). Такий тип поширений у першій половині ХІІ ст. на всій території Київської Русі. На низці уламків збереглися чіткі сліди процесу формування вінець. Шийки невисокі, ввігнуті. Орнамент майже не зберігся. Тісто переважно світло-сірого кольору, іноді з рожевим відтінком. Значно рідше зустрічається цегляно-коричневе забарвлення. Тісто щільне, з домішкою

крупно- чи середньозернистого піску, відзначені поодинокі випадки досить крупних залізистих включень у незначній концентрації. Випал переважно якісний, рівномірний, хоча трапляються фрагменти з темними непропеченими «язиками» посередині зламу.

Близько 9 % кераміки припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст. Це горщики з прямими різко відігнутими назовні горловинами, низькими шийками і округлобкими плічками (рис. 1, 2, 3, 9, 10). Орнамент розташований по плічку і поєднує елементи візних прямих і хвилястих ліній, нанесених паличкою або гребінкою. Тісто стало грубішим, хоч і зберегло щільність. Серед домішок трапляється крупнозернистий пісок, залізисті та карбонатні включення, слюда, яка, знову ж таки, могла входити до складу сировини. Окремі фрагменти містять зерна крупної жорстви. Випал нерівномірний, черепки на зламі дво- або тришарові.

Лише 3 % керамічних знахідок відносяться до другої половини XIII–XIV ст. Це грибоподібні вінця на низьких ввігнутих чи циліндричних шийках, що плавно переходять у округлобкі плічка (рис. 1, 11, 12). Вражає масивність та грубість виконання знайдених екземплярів: при діаметрі близько 20 см товщина стінок сягає 1 см, а вінець – 1,8 см. Орнаментальні композиції не збереглися. Тісто світло-сірого кольору, іноді з рожевим відтінком, досить щільне, з домішками крупнозернистого піску, залізистими та поодинокими карбонатними включеннями. Випал нерівномірний. Лише в одному випадку відзначено ангобування поверхні.

Нижні частини з огляду на відсутність чітких хронологічних індикаторів поділено на дві групи: з підсіпкою і зрізані з поверхні кола.

Перші помітно переважають. Виконані вони досить якісно, що, на думку фахівців, свідчить про використання донного чи донно-емкісного начину [Бобринский, 1978, с. 131–135]. Як підсіпку використано пісок, попіл, тирсу. На одному денці зберігся фрагмент тавра у вигляді частини кола, хоч, імовірно, сюжет мав також інші елементи (рис. 1, 20). На підставі наявних розробок можна стверджувати, що для виготовлення цього посуду використовувалось легке ручне коло [Рыбаков, 1948, с. 169; Оногда, 2010, с. 95].

Кілька денців зрізані з гончарного кола і ретельно оброблені, вони зберегли досить глибокі концентричні візні лінії від обточування інструментами у придонній частині та відбитки нитки, якою дно зрізали з поверхні (рис. 1, 21). Це, на думку фахівців, вказує на перехід до важкого ручного кола [Рыбаков, 1948, с. 169; Оногда, 2010, с. 95]. Аналогічні відмітини від зрізання ниткою чи тонкою мотузкою простежено і на фрагменті плінфи із досліджуваної пам'ятки (рис. 1, 17).

Охарактеризовані групи горщиків відповідають загальній хронології побутовання означеного посуду. Кераміка X – першої половини XII ст. мала якісне дрібнодисперсне тісто, основною домішкою виступає дрібний пісок. Починаючи з другої половини XII ст. тенденції змінюються. Щільність залишається високою, але значно збільшується кількість домішок, які не відсіюються так ретельно. Тісто стає грубим, як і профілюючі форми. Витончені манжети залишаються в X–XI ст., їм на зміну приходять грибоподібні вінця, які в другій половині XIII–XIV ст. відомі на всіх давньоруських землях.

Як уже відзначалось, кухонний посуд на поселенні репрезентовано також єдиним екземпляром сковорідки (рис. 1, 4). Вона мала діаметр 17,5 см, висоту 2,2 см при товщині стінок до 1 см. На дні наявні сліди підсіпки попелу. Гончарна маса зрізана у нижній частині на висоту 1 см. Фрагмент має щільне тісто рожево-коричневого кольору з домішками піску, карбонатними та залізистими вкрапленнями та рівномірним випалом.

Столовий посуд на пам'ятці репрезентований вушком і полив'яними ручкою та дрібним фрагментом стінки (рис. 1, 13, 15).

Дугоподібна ручка глека має рожеве щільне тісто з домішками дрібнозернистого піску та поодинокими залізистими вкрапленнями незначних розмірів. Випал якісний, черепок на зламі одношаровий. Поверхня уламка вкрита густою високоякісною темно-зеленою поливою. Фрагмент стінки надто дрібний для інтерпретації. Її тісто світло-сіре, щільне, якісно випалене, з домішкою дрібнозернистого піску. Зовнішня поверхня вкрита темно-зеленою густою поливою гарної збереженості. Уламок вушка має тісто сірого кольору з домішками піску та залізистими вкрапленнями. Його структура щільна, випал рівномірний. Виходячи з масивних розмірів, можна припустити належність фрагмента горщику з високим прямим горлом; такі відомі в Автуничах, Григорівці та ін. [Готун, 1995, с. 69–71; Петрашенко, 2005, с. 51, 53].

Тарний посуд на селищі представлений верхньою частиною корчаги, фрагментом стінки іншої та уламками амфор.

Фрагментована корчага (рис. 1, 14) має пряме вінце з неглибоким жолобком, дещо відігнуте назовні і прикрашене валиком. Його діаметр становить 11 см при товщині стінок 1,3–1,5 см. Відповідно, посудина була досить товстостінна, хоч і незначного об'єму. Найімовірніше, вона мала підсферичний тулуб з різким переходом плічка у невисоку шийку. Тісто щільне, темно-сіре, місцями з рожевим відтінком. По вінцю простежено чорні плями, що, можливо, виникли при випалі. Серед домішок наявний середньозернистий пісок та поодинокі дрібні карбонатні вкраплення. Посудини з аналогічними верхніми частинами відносяться до XII–XIII ст.

і відомі на поселеннях Ходосівка–Рославське, Григорівка [Петрашенко, 1992, с. 9, 16, рис. 3], у Києві, зокрема, по вул. Велика Житомирська, 14 [Новое, 1981, с. 289, рис. 125] та на низці інших пам'яток.

Фрагмент стінки належить іншій посудині. Вона має щільне тісто сірого кольору з домішками крупнозернистого піску та жорстви, карбонатними та масивними залізистими включеннями у значній концентрації. Випал нерівномірний, тришаровий. Корчага виготовлена в техніці джгутового наліпу. Її поверхня досить грубо затерта. За складом тіста, способом формування та обробки поверхні простежено значну подібність цієї посудини до однієї із виявлених на селищі Ходосівка–Рославське.

Наявність уламків полив'яного посуду, амфор, корчаг свідчить про досить високий рівень добробуту мешканців поселення. Керамічні матеріали демонструють традиційні для Русі форми та способи їх виготовлення. У порівнянні з синхронними пам'ятками регіону, варто відзначити спільну тенденцію закруглення тіста з другої половини XIII ст. та єдині для досліджуваної території напрямки змін виробничих традицій. Відтак, керамічний комплекс селища відображає єдину лінію розвитку гончарного виробництва, ґрунтовану на елементах традиційності та спадковості, зберігаючи при цьому індивідуальні риси.

Незважаючи на незначні обсяги робіт, їх пам'яткоохоронну специфіку, у результаті отримано нові дані щодо особливостей побуту та господарської діяльності мешканців одного з поселень у передмістях Києва. Вони характеризують конкретний прояв такого соціально-економічного феномену, як південноруське село.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / А.А. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 269 с.

Горбаненко С.А. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / С.А. Горбаненко, Г.О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.: 30 табл., 117 рис.

Готун І. Автуніч – селище гончарів Х–XIII століть / І. Готун, Л. Шевцова // Українське гончарство. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 62–76.

Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / І. А. Готун, О. М. Казимір, О. І. Григорчук та ін. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, №2011/1.

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. – М.: Наука, 1985. – 432 с. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20–ти т.).

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1987. – 238 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1–36. – М., 1966. – 182 с.: ил.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А.П. Моця // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов: тез. докл. науч. конф. 20–22 февр. 1991 г. – М., 1991. – С. 7–8.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А.П. Моця // Славянская археология 1990: Раннесредневековый город и его округа. – М., 1995. – С. 136–141. – (Материалы по археологии России. Вып. 2).

Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 41–49.

Новое в археологии Киева / П.П. Толочко, Я.Е. Боровский, Г.А. Вознесенская и др. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Оногда О.В. Про одну групу Київської середньовічної кераміки / О.В. Оногда, С.А. Балакін // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 91–96.

Петраускас А.В. Давньоруська пам'ятка у с. Петрушки на Київщині / А.В. Петраускас, І.А. Готун, О.І. Григорчук та ін. // Археологічні дослідження в Україні. 2011. – К., 2012. – С. 263, 264.

Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка / В.А. Петрашенко. – К.: ИА НАН Украины, 2005. – 262 с.

Петрашенко В.А. Керамика X–XIII вв. Среднего Поднепровья / В.А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 7–20.

Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 180 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляева, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.

Сиром'ятников О.К. Нововиявлені пам'ятки археології Київщини / О.К. Сиром'ятников // Археологічні відкриття в Україні. 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 258–259.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси / П. П. Толочко // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сент. 1988 г. – К., 1990. – С. 3–6.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 224 с..

*И. А. Готун, М. А. Гунь,
А. Н. Казимир, А. В. Петраускас*

СЕЛИЩЕ ПЕТРУШКИ В ЗАПАДНЫХ КИЕВСКИХ ПРИГОРОДАХ

Актуальность изучения древнерусских сельских поселений неоднократно подчеркивалась специалистами, ведь селища дают материал для понимания структуры территориальной общины юга Руси, а средневековые города развивались за счет прибавочного продукта, создаваемого в аграрном секторе экономики страны. Интересные материалы получены в ходе охранных исследований поселения Петрушки в западных пригородах Киева.

Памятник занимает образованный двумя обводненными балками мыс, частично поврежден грунтовой дорогой, распаивается, на его поверхности фиксируются следы грабительских раскопок с применением металлоканирующей аппаратуры. На нем собран материал древнерусского и монгольско-литовского времени, в том числе куски плинфы и обломки византийских амфор. С поселения происходит и относящийся к рубежу поздней бронзы – раннего железа обломок верхней части лепного сосуда с «жемчужинами» под венчиком. Культурный слой селища содержал находки, аналогичные выявленным при сборе подъемного материала. На памятнике частично исследованы остатки двух объектов эпохи Киевской Руси, собрана коллекция кухонной, столовой и тарной керамики рубежа X–XI вв., разных периодов XI в., XII – первой половины XIII вв., второй половины XIII – XIV вв. Индивидуальные находки представлены обломком жернова, железными ножами, наральниками, бронебойным наконечником стрелы, фрагментами косы, оковок, другими изделиями. Osteологическая коллекция состоит из костей домашних копытных.

В результате работ получены новые данные о социально-экономическом феномене южнорусского села.

*I. Gotun, M. Gun,
A. Kazimir, A. Petrauskas*

PETRUSHKY VILLAGE NEAR KYIV WESTERN SUBURBS

The validity of old rural settlements study is being repeatedly emphasized by experts, because of villages providing material for understanding the structure of the territorial community of the south of Rus, and mediaeval towns developed a.o. the surplus product created in the agricultural sector of the economy. In course of protective researches on Petrushky settlement in the Western suburbs of Kiev interesting material obtained.

The site is situated on the cape and partially damaged by dirt road; on its surface traces of marauding excavations are fixed. It contains ancient Lithuanian and Mongolian-time data, including plinfa pieces and fragments of Byzantine amphorae. The vessels with the specific ornament under the rim originates from this settlement. It is related to the Late Bronze Age – Early Iron age. Osteological collection consists of bones of domestic ungulates.

As a result of works, new data on the socio-economic phenomenon of southern Russ village obtained.

М. О. Гунь

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Статтю присвячено функціональному та морфологічному аналізу керамічного комплексу розташованого у південних Київських передмістях середньовічного селища Ходосівка-Рославське, що досліджується Північною експедицією Інституту археології НАН України з 2007 р. З першого року розкопок поселення отримано наукомісткі матеріали, що свідчать про високий рівень розвитку матеріальної культури населення означеного соціально-економічного утворення. Вивчення посуду з пам'ятки дозволяє додатково аргументувати цей висновок. Це добре простежується при розгляді асортименту столової, тарної та кухонної кераміки з культурного шару і вивчених об'єктів, специфіки її виготовлення і хронології побутування.

Ключові слова: Давня Русь, керамічний комплекс, глек, горщик, корчага, кубок, латка, миска.

Керамічний матеріал, за одностайною думкою дослідників, – наймасовіша і найінформативніша категорія знахідок, але він залишається недостатньо висвітленим у публікаціях через значну трудомісткість у опрацюванні, викликану кількісними характеристиками. Але розгляд цієї категорії знахідок дозволяє простежити низку особливостей матеріальної та деяких елементів духовної культури давнього населення.

Яскравим прикладом означеного може слугувати кераміка селища Ходосівка-Рославське. Пам'ятка з нашаруваннями доби неоліту, підгірцівсько-милоградської культури, давньоруського та монгольсько-литовського часу відкрита у 2007 р. Північною експедицією ІА НАНУ [Готун, 2009, с. 83; 2009а, с. 84–86]. Щорічні розкопки виявили низку середньовічних споруд, в заповненні яких та у навко-

лишньому шарі зібрано численний керамічний, остеологічний матеріал, велику кількість речових артефактів, котрі дають важливі свідчення про життя та побут мешканців [Готун, 2008а, с. 59–114, 314–428; 2009в, с. 30–80, 152–255; 2007, с. 47–82, 167–266; 2010в, с. 31–114, 161–304; 2009б, с. 40–46; 2010, с. 91–95; 2011, с. 88–90].

Привертає увагу високий рівень розвитку даного поселення, про що свідчить наявність знахідок, частину з яких традиційна історіографія вважала притаманними лише міському населенню. У складі керамічного комплексу відзначені фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, уламки з окремими її смугами, краплями, бризками, три фрагменти керамічних плиток, вкритих поливою. На південноруських селищах дослідниками відзначались поодинокі випадки фіксації полив'яного посуду (Ліскове, Григорівка) [Південноруське село, 1997, с. 83; Село Київської, 2003, с. 83, 118]. Разом з тим, висловлена свого часу думка щодо відсутності полив'яної кераміки на селищах [Рыбаков, 1948, с. 362–363; Макарова, 1963, с. 250] продовжує залишатись панівною навіть і у недавніх фундаментальних працях [Археология, 1997, с. 28].

Суттєвим є співіснування на даному поселенні, причому – без стратиграфічного розмежування, нашарувань до і після навали Батия, що дозволяє простежити динаміку розвитку даної поселенської структури в означений період. Враховуючи різнобічну економічну діяльність мешканців, селище вкладається у тип поселень з багатоструктурним високорозвинутим господарством і, відповідно, високим рівнем добробуту населення. Але раніше це простежувалось відносно крупних сіл, тому фіксація

подібного явища стосовно незначної за площею заплавної пам'ятки виявилась досить несподіваною [Готун, 2008, с. 25–34; 2009б, с. 40–46; 2010а, с. 91–95; 2010б, с. 88–90].

Оскільки необхідність дослідження неукріплених поселень не втратила своєї актуальності навіть з урахуванням результатів вивчення давньоруської сільської проблематики у розробках вітчизняних дослідників, підсумованих у фундаментальних працях [Моця, 1991, с. 7–8; 1994, с. 52; 1995, с. 141; 1996, с. 45; Південноруське село, 1997; Село Київської, 2003 та ін.], роботи на селищі можна вважати перспективними, а твердження щодо перебування сільських поселень на достатньо високому щаблі суспільно-економічного і культурного розвитку, про паритетні відносини між містом і селом безсумнівне. Результати робіт на селищі Ходосівка-Рославське слугують додатковим аргументом вказаного висновку.

Соціально-економічна сутність пам'ятки в урочищі «Рославське» поблизу Ходосівки з огляду на високу наукову і музейну значущість отриманих матеріалів остаточно не з'ясована [Готун, 2008, с. 25–34]. Це стосується як загальних характеристик селища [Готун, 2010, с. 102–105], так і окремих рис матеріальної культури, зокрема керамічного комплексу [Гунь, 2011, с. 5–7].

Керамічні вироби з Рославського включають значну кількість посуду, характерного для території південноруського села, окремі фрагменти довізного, зокрема візантійських амфор (уламки посудин та пряслице, виготовлене із фрагмента стінки), полив'яного глека судацько-кафінської групи [Готун, 2008а, Прилож. № 22, с. 583–584; 2009в, Прилож. № 12, с. 335–336; 2010в, Прилож. № 17, с. 426–427], поодинокі шматки плінфи, керамічних плиток. З огляду на нечисленність та специфічність останніх категорій, здається доцільним аналізувати речі широкого вжитку.

Середньовічний посуд із поселення хронологічно вкладається у період з другої половини XI до першої половини XIV ст. Характерна риса керамічного комплексу селища – наявність поряд із традиційними формами цілої низки типів посуду, нехарактерних для села і рідкісних навіть для міста.

Враховуючи те, що пам'ятка не стратифікована, лише у заглиблених частинах об'єктів простежуються закриті комплекси, при датуванні матеріалу використано пошук аналогій уже виділеним дослідниками типам кераміки.

Керамічна колекція багатощарового поселення в урочищі Рославське за п'ять років розкопок нараховує 5286 одиниць, серед яких 5095 – уламки середньовічного кружального посуду. Вони традиційно відносяться до трьох категорій: **столовий, тарний і кухонний**. Розглянемо детальніше кожен.

Столовий посуд

Дана категорія знахідок включає в себе дві великі групи кераміки – **полив'яну і неполив'яну**, розглядати кожен з яких варто окремо.

Полів'яний посуд на поселенні представлений *горщиками, глеками, мисками, блюдом, кришками, кубками, латкою та типологічно невизначеним посудом*.

На даному етапі з пам'ятки походить 724 уламки з поливою, що є досить високим показником не лише для селищ, а й для міст, щодо яких, зокрема – Новогрудка, наводилась цифра 200 одиниць [Малевская-Малевич, 2005, с. 28]. Загалом полива має різний ступінь збереженості, хоча її якість не завжди найвища. Переважна більшість фрагментів патинована, значна частина була піддана дії високих температур, внаслідок чого втратила структурні ознаки і колір, але констатується помітне різноманіття забарвлення. Це характерно для Русі світлі відтінки жовтого та зеленого, а також темно-зелені та коричнево-пурпурові кольори. Показово, що у керамічному комплексі селища наявна значна кількість – 311 фрагментів – з краплями та бризками поливи (42,9% від загальної кількості полив'яних знахідок) та ще 11 уламків з потьоками. Це вважається показником місцевого виробництва полив'яного посуду [Макарова, 1967, с. 54], але до фіксації інших слідів гончарства на селищі подібні висновки були б передчасними. Краплі та бризки мають випадковий характер, розташовуються як зсередини, так і ззовні, часто перетворюючись у потьоки, які вкривають значну частину поверхні. У таких потьоках полива змінює забарвлення, стає менш концентрованою, практично прозорою, яскравіше проступають її відтінки, наближені до того чи іншого основного кольору. У колекції наявні краплі поливи з обох боків на заглибленнях у стінках окремих посудин, що дозволило авторам розкопок висловити припущення про ймовірність ремонту полив'яною масою дрібних отворів у керамічних виробах [Готун, 2011, с. 90].

Підрахунки показують, що 18,4% кераміки вкрито поливою з обох боків, 28,3% – лише ззовні, а 2,4% – зсередини. Таке співвідношення пояснюється тим, що більшу частину столового посуду вкривали поливою з естетичних вподобань, такі вироби були дешевшими, ніж цілком полив'яні [Рыбаков, 1948, с. 62–63]. Як показують спостереження на прикладі етнографічних матеріалів, з часом полива використовується не лише з естетичною, а й з практичною метою для збільшення водонепроникності стінок.

Цікавим є прийом розпису горщиків поливою, але не в традиційному поліхромному імпортному варіанті, а в простому підведенні вінець, шийок, плічок однотонними смугами. Найчастіше намагалися акцентувати увагу на поясі розташованого на плічках врізного

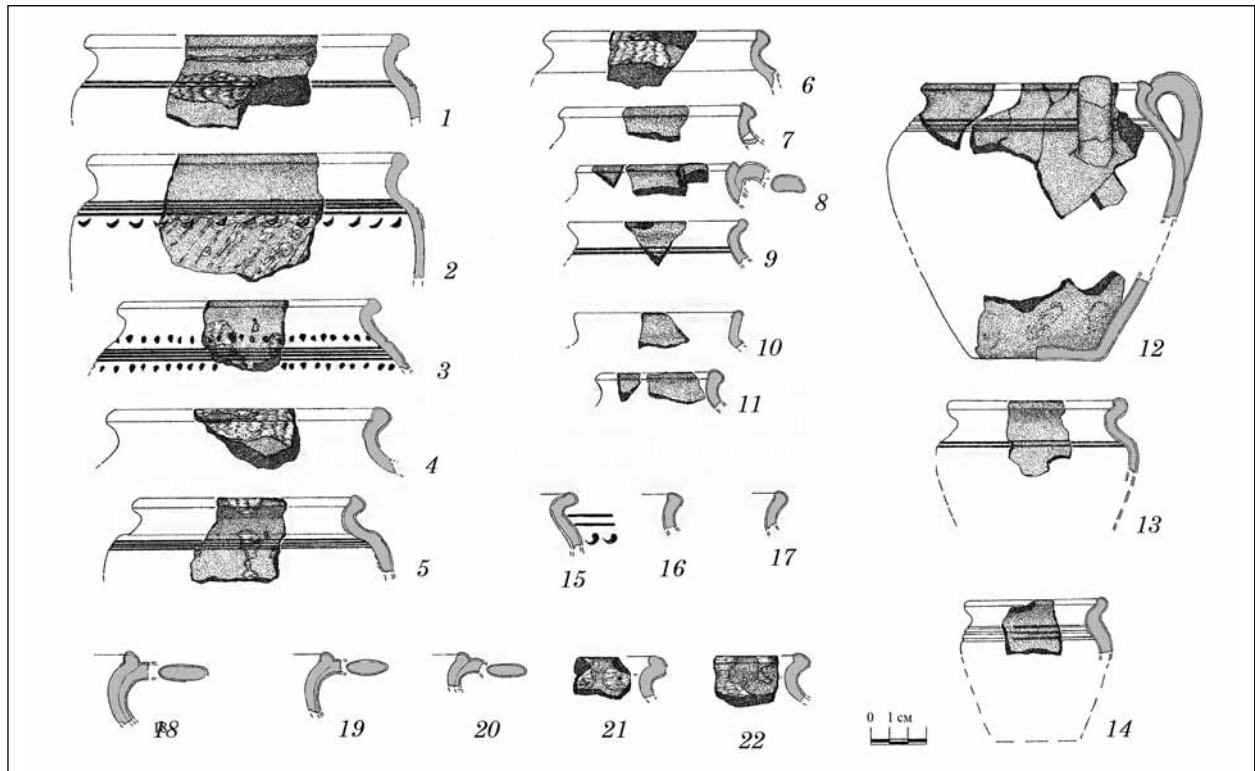

Рис. 1. Полів'яні горщики з поселення Ходосівка-Рославське

орнаменту. Іноді проводили тоненьку (2–3 мм) смужку по одній із візних ліній. Цікавим і досить привабливим виявився горщик, підведений вздовж пояса нігтьових відбитків горизонтальною смугою жовто-зеленої поливи з паралельними скошеними лініями вниз від останньої (рис. 1: 2).

Виявлено 13 фрагментів нижніх частин горщиків, вкритих поливою зсередини на незначну висоту (до 2 см).

У одному випадку відзначено використання ангобу під поливою. Це 7 фрагментів сіроглиняного горщика, вкритого ангобом яскравого цегляного кольору з широкими смугами жовто-гірчичної поливи.

Показовим є те, що на поселенні Рославське відсутні знахідки досить відомого білоглиняного полів'яного посуду. Це пояснюється тим, що білоглиняну кераміку в X–XI ст. виготовляли в Києві, а з XII ст. майстри почали використовувати однакову глину для виготовлення полів'яного і неполив'яного посуду, що стало поштовхом до виникнення майстерень поза межами столиці [Макарова, 1965, с. 231–234].

Горщики традиційно відносяться до кухонного посуду, але відсутність слідів нагару і наявність неущожденої поливи дозволяє розглядати їх серед означеної групи. На даному етапі виявлено 10 дрібних фрагментів вінець та 13 уламків верхніх частин, достатніх для здійснення графічних реконструкцій (рис. 1), а також фрагменти посудини, що складають неповну форму (рис. 1: 12). Вони мають

стрункі пропорції, похилі або різко виражені плічка, середньої висоти шийки; їх вінця ще не набули масивності, характерної для кінця XIII ст., але переросли підокруглість, притаманну XI ст. Основний наплив зосереджений на внутрішній частині вінець, що свідчить про підрізання їх під від'ємним кутом. Загалом профілювання столового посуду не відрізняється від кухонного. Більшість горщиків датується XII ст., один – XII – першою половиною XIII ст., три мають ширші межі побутування: XII–XIV ст. Тісто однорідне, щільне, з рівномірним випалом, має сірі, сіро-рожеві, сіро-цегляні кольори. Основною помітною домішкою виступає пісок, іноді зустрічаються залістисті вкраплення, які можуть бути і природньою складовою глини.

Орнаментальні мотиви – візні лінії, нігтьові відбитки, незначних розмірів наколи паличкою в один чи кілька рядів. Місце розташування орнаменту – плічко.

Показовими є незначні розміри посудин: максимальний діаметр вінець – 18 см (2 випадки), мінімальний діаметр – 7 см (1 випадок). Найчастіше, в трьох випадках, трапляються посудини діаметром 13 см. Неважко підрахувати, що об'єм горщиків діаметром 18 см був близько 5 л, 13 см – 2 л, 7 см – 0,3 л.

Три горщики підведені поливою по вінцю та плічках, два мають великі її плями (і віднесені до категорії полів'яних досить умовно), решта вкрита поливою світло-зелених та жовто-гірчичних відтінків.

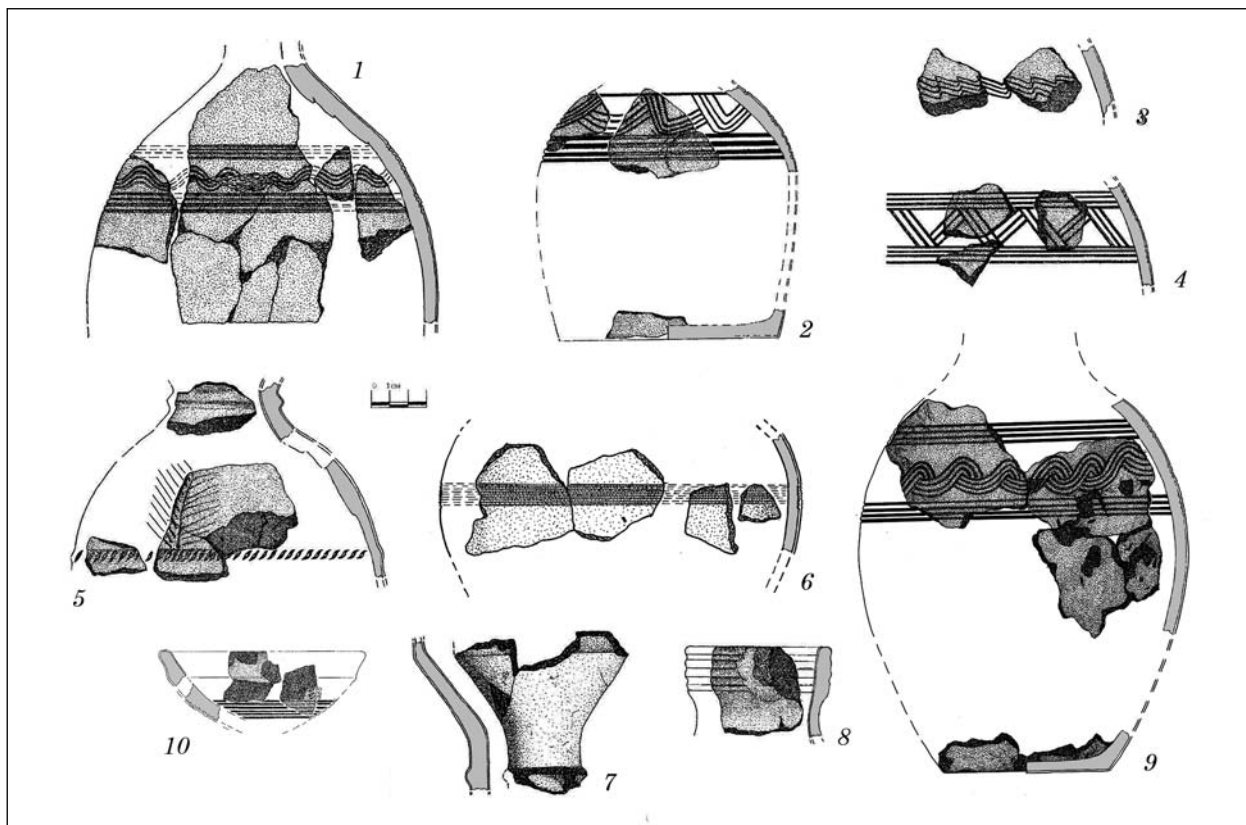

Рис. 2. Полив'яні глеки із селища Ходосівка-Рославське

Особливої уваги вартий горщик, графічно реконструйований майже повністю (рис. 1: 12). Він вкритий густою жовто-зеленою поливою з обох боків. Посудина сіроглиняна, з домішкою дрібного піску, який надає зламу слюдяного блиску. Тісто однорідне, випал якісний. Горщик орнаментовано трирядним врізним лінійним орнаментом по плічку. Об'єм посудини був близько 2 л.

Глеки, на думку дослідників – показник міського побуту, сільське населення навіть не знало про існування такого типу посуду [Рыбаков, 1948, с. 171]. Їх знахідки відомі з Києва, Чернігова, Городська, Мстиславля, Слобідки, Любеча. Останній, за спостереженнями дослідників, мав власне полив'яне виробництво і вузькі межі існування (кінець XI – перша половина XII ст.), що робить любецький полив'яний посуд хронологічним індикатором. Київські аналоги даних посудин, знайдені в різних частинах міста, датуються в межах XII–XIII ст. В Чернігові полив'яні знахідки концентрувалися навколо Михайлівської церкви, збудованої Святославом Всеволодовичем в 1174 р. Слобідка була збудована в кінці XII ст. і загинула в середині XIII ст. Найраніші полив'яні знахідки Городська відносяться до кінця XI ст., хоч більшість речей датовані XII–XIII ст., а загалом полив'яне виробництво сягає тут XVII ст.

Полів'яні глеки на поселенні Ходосівка-Рославське представлені одинадцятьма екземпля-

рами. Шість із них сіроглиняні, ще п'ять мають рожеве тісто. Основна домішка – крупний пісок у значній кількості. Тісто однорідне, щільне. Злами характеризуються одношаровим рівномірним випалом. Формувалися посудини способом стрічкового горизонтального наліпу. Переважна більшість (5 екземплярів) має банкоподібну форму, високі стрункі пропорції, їх верхня частина плавно звужується, переходячи у прикрашену валиком шийку і лійкоподібну горловину. Два з них вкриті однаковою світло-зеленою поливою, але мають різний орнамент. Перший прикрашений поясом з чотирьох паралельних врізних хвилястих ліній, прокреслених чотиризубим інструментом, хоча цілком можливо, що до нас цей орнамент дійшов неповним (рис. 2: 3), а другий – півплетінчастими чотирирядними лініями, розташованими між двома поясами прямих ліній (рис. 2: 9). Подібний сюжет відомий на полив'яному глеку із Києва, датованому XII–XIII ст. [Толочко, 1983, с. 161].

Добре збережений і найбільш подібний до попередніх глек, який має насичено-зелену поливу і хвилястий орнамент між поясами прямих ліній, виконаних чотиризубим гребінцем (рис. 2: 1). Відстань між зубцями і ширина зубців інструменту, який використано для оздоблення поверхні, однакова у всіх трьох випадках, що не виключає виготовлення глеків одним майстром.

Наступна посудина має таке ж стилістичне виконання, аналогічні півплетінчасті чотири-

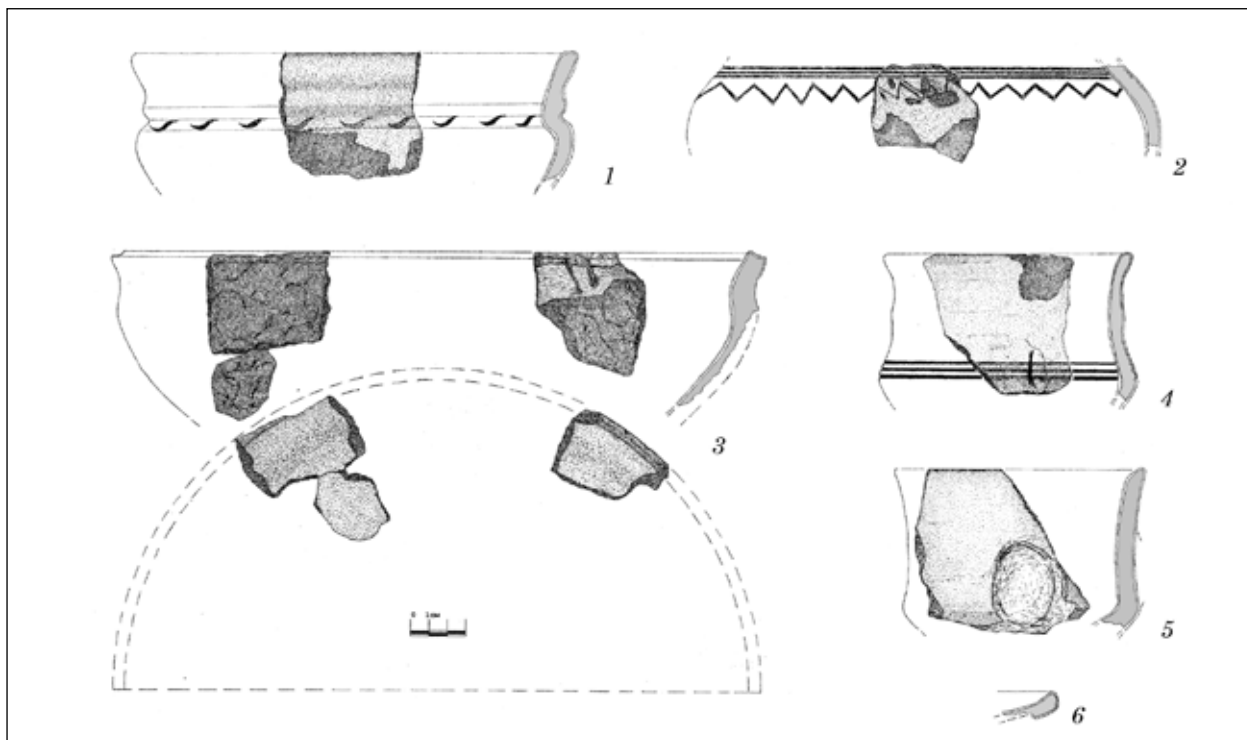

Рис. 3. Полив'яні миски (1–3), кубки (4–5) та блюдо (6) з досліджуваного поселення

рядні лінії, розміщені між поясами прямих ліній, але орнамент грубіший, глибший, зубці інструменту ширші, а світло-зелена полива рідка і характеризується дуже поганою збереженістю. Посудина має місце приліпу ручки (рис. 2: 2).

Верхня частина останнього сіроглиняного глека має лійкоподібну горловину та валик на вузькій високій циліндричній шийці. Стінки відсутні, тому судити про орнамент важко. Посудина з обох боків вкрита значно патинованою темно-зеленою поливою (рис. 2: 7).

Таку ж форму має рожевоглиняний глек, орнаментований хвилястими лініями під шестирядним поясом прямих. Колір поливи визначити важко через товстий шар патини; імовірно, він був темно-зелений. Полива вкриває зовнішню поверхню виробу і горловину зсередини. Посудина надто фрагментована, тому графічна реконструкція на даний момент неможлива.

Другий рожевоглиняний глек оздоблений геометричним орнаментом у вигляді горизонтального ряду утворених паралельними візними лініями трикутників, що гармонійно виходять з поясів прямих ліній. Полива жовто-гірчичного кольору вкриває зовнішню поверхню посудини (рис. 2: 4).

Третій має цегляно-рожевий колір, яскраво-зелену з бірюзовим відтінком поливу і рідкісний орнамент: в середній частині посудини розташований валик з густими похилими продовгуватими насічками, від валика вгору прокреслена «ялинка» (рис. 2: 5).

Ще одна з посудин збереглася лише в середній частині (рис. 2: 6). Вона орнаментована вісьмома рядами густих прямих візнних ліній тонкої роботи. Зовнішня поверхня вкрита темно-зеленою поливою гарної збереженості.

Наступний глек сильно відрізняється від попередніх. Він має ширшу горловину з тоншими стінками, потовщене і орнаментоване п'ятьма прямими візнними лініями вінце. Зсередини виріб вкритий товстим шаром темно-зеленої густої поливи. Має місце приліпу ручки (рис. 2: 8).

Останній виріб зберігся як верхня частина з діаметром 12 см (рис. 2: 10). Посудина вкрита однобічною коричнево-пурпуровою поливою, що заходить до середини виробу із внутрішнього боку. Орнаментована валиком, поясами візнних концентричних кіл та «ялинкою». Однорідне шарувате тісто рожевого кольору, з домішками піску, дрібних залізистих та поодиноких крупних карбонатних вкраплень, що місцями надають виробу сірого відтінку. Випал однобарвний, рівномірний.

Миски на поселенні досить рідкісні. Всього відзначено три дуже фрагментовані екземпляри цих посудин, кожна з яких заслуговує на увагу.

Перша має діаметр 26 см, висоту до 10 см, приблизний об'єм – до 3 л (рис. 3: 3). Такі розміри нетипові, тому що зазвичай діаметри мисок не перевищували 22 см, а об'єм залишався в межах 1,5 л [Макарова, 1967, с. 48]. Зсередини посудина вкрита патинованою зеленою поливою поганої збереженості. Має однорідне шарувате тісто сірого кольору з домішкою піс-

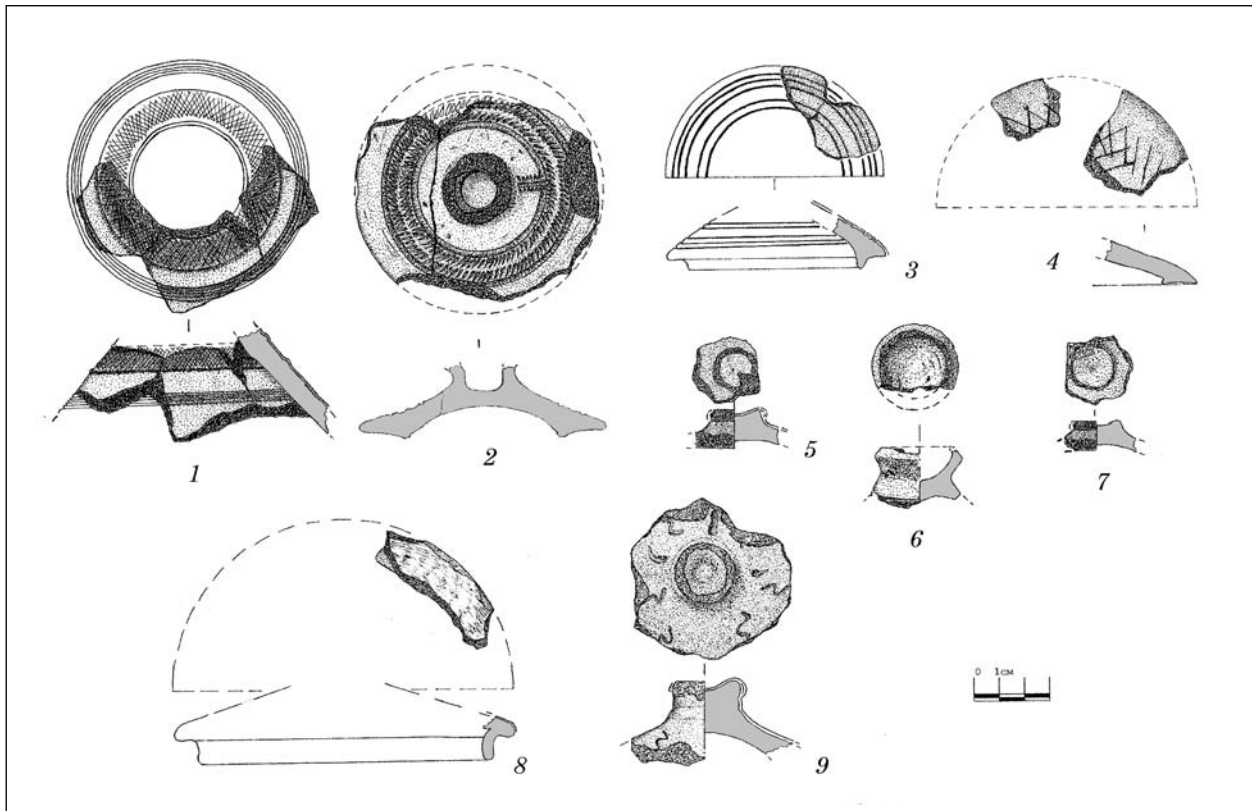

Рис. 4. Полив'яні (1, 3, 5, 7, 8, 9) та неполив'яні (2, 4, 6) кришки з поселення в урочищі Рославське

ку і поодинокими дрібними залізистими включеннями. Орнаментована рядом парних вертикальних насічок по вінцю.

Друга має більш вишуканий і складний профіль, різко виражене плічко і валик над ним (рис. 3: 1). Орнаментована насічками, що імітують нігтьові відбитки. Діаметр посудини 18 см, висота – до 8 см, приблизний об'єм – 1–1,5 л. Вкрита жовто-гірчичною поливою з обох боків. Однорідне тісто цегляно-коричневого кольору має домішки піску, дрібні залізисті та поодинокі карбонатні вкраплення. Випал одноколірний, рівномірний.

Остання посудина репрезентована лише середньою частиною, але її тонкостінність, кут нахилу стінки, значний діаметр (16,5 см на рівні зламу), нетиповий орнамент (ламана лінія) і двобічна гірчично-жовта полива змушують віднести її до глибоких мисок, які за формою схожі на горщики, але мають меншу висоту (рис. 3: 2). Тісто однорідне, ледь шарувате, сіре, з домішкою дрібного піску, що на зламі дає слюдяний блиск. Випал рівномірний.

Блюда відомі в давньоруських містах як досить рідкісний і вишуканий тип посуду. На Русі з'являються на початку X ст. як візантійський імпорт. Незабаром майстри почали копіювати довізні форми, але посудини не стали такими поширеними, як, наприклад, глеки [Макарова, 1967, с. 37–38]. На поселенні Ходосівка-Рославське блюдо представлене одиничним дрібним

сіроглиняним фрагментом, вкритим зеленою поливою (рис. 3: 6). Розміри уламка недостатні для реконструкції форми.

Не можна оминати увагою такий важливий атрибут столового посуду, як **кришки**, що набули особливого поширення в XII–XIII ст. У комплексі знахідок із селища вони представлені шістьма екземплярами.

Одна вціліла майже повністю, але має сколотий бортик, ще від двох збереглися ручки з аналогічного тіста, майже однакового кольору і розміру (рис. 4: 5, 7, 9). Всі вони ззовні вкриті світло-зеленою насиченою поливою. На збереженій поверхні однієї розташовано орнамент у вигляді хвильок, що радіально розходяться від ручки. Тісто однорідне, сіро-рожеве, з домішками піску та поодинокими залізистими вкрапленнями. Випал рівномірний. Діаметр виробів не перевищував 10 см.

Від четвертої збереглася середня частина, вкрита насиченою однобічною темно-зеленою з синім відливом поливою (рис. 4: 1). Орнаментована по краю концентричними візними лініями, ближче до центру – поясом взаємоперехрещених неглибоких прокреслених ліній. Має масивні стінки. Можливо, її діаметр сягав 16 см. Тісто дуже щільне, однорідне, сіре, рівномірно випалене. Містить домішки піску в значній кількості.

Наступна кришка має конічну форму, її діаметр становить 9 см. Невисокий похилий бор-

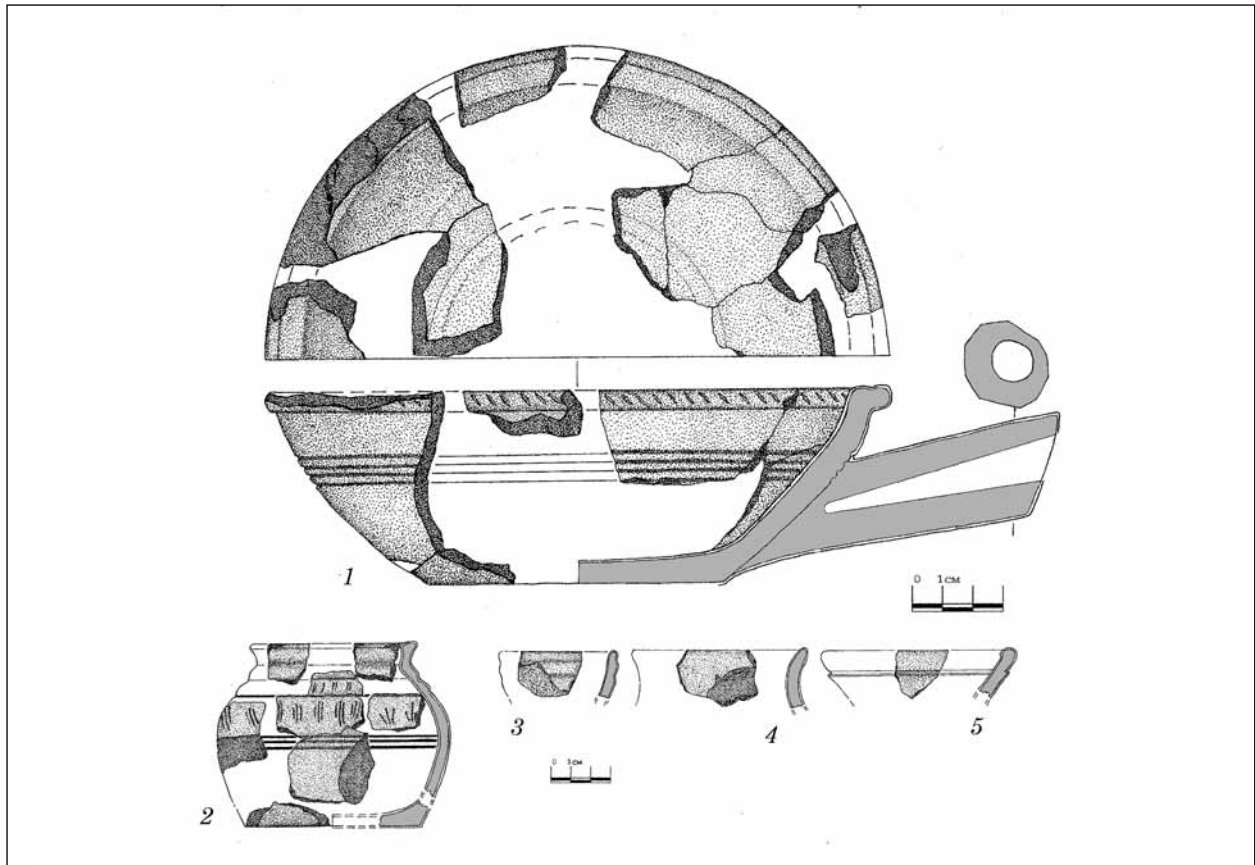

Рис. 5. Латка (1) та полив'яний посуд невизначених типів (2–5) з досліджуваної пам'ятки

тик зроблений під горщик із сильно профільованими вінцями. Ззовні виріб вкритий рідкою жовто-зеленою поливою, орнаментований різними концентричними колами. Тісто сіре, рівномірно обпалене, із значною кількістю піску (рис. 4: 3).

Шостий фрагмент має високий майже перпендикулярний бортик. Діаметр кришки 14 см. Ззовні наявний шар насиченої жовтої поливи. Орнамент не зберігся. Тісто сіро-коричневого кольору, рівномірно випалене, з домішками піску та дрібних залізистих включень (рис. 4: 3).

Кубки в колекції представлені двома посудинами.

Один з них (рис. 3: 4) має діаметр 10 см, приблизну висоту до 8 см, а об'єм близько 0,5 л. Виріб тонкостінний, циліндричний, з дещо ввігнутими стінками, пряме вінце відігнуте назовні. Тісто сіроглиняне, з домішками піску, шаруване, обпалене рівномірно. Зовнішня поверхня під шаром прозорої поливи темна, закопчена. Випал проводився при низьких температурах, про що свідчить сіруватість черепка на зламі і світлий графітовий колір поверхні. З обох боків посудина вкрита рідкою прозорою поливою поганої збереженості. Нижня частина прикрашена трьома врізними лініями. Подібне оформлення поверхні загалом нехарактерне для Русі, хоч

техніка чорнолощення і закопчування посуду була добре відома в XIII–XIV ст. в містах Середнього Поволжя [Розенфельдт, 1968, с. 30].

Другий кубок (рис. 3: 5) має такі ж розміри і форму, але в нижній частині посудини наявні сліди приліпу підокруглої ручки, а щільне, рівномірно обпалене тісто має цегляно-коричневий колір з домішками крупного піску. Вся поверхня виробу вкрита жовто-зеленою поливою. Орнаментация відсутня.

Латка – рідкісний тип посуду, який є відомою глибокої миски і використовується для подавання гарячої їжі на стіл. У ній не готували, а лише підігрівали страви в печі. Переважна більшість знахідок таких посудин дуже фрагментарна, зазвичай, це пустотілі ручки підокруглої в перетині форми. На думку Т.І. Макарової, латки можуть походити від бронзових курільниць на ніжках [Макарова, 1967, с. 49]. Знахідки цих посудин відомі в Любечі, Новогрудку, Турійську, Колодяжині, де походять із шарів початку–середини XIII ст., форми з ограненими ручками траплялися в Києві, де датуються XII–XIII ст. [Макарова, 1967, с. 47–52; Малевская-Малевич, 2005, с. 54, 129; Археология, 1997, с. 28, 265, табл. 19: 19].

Латка з поселення в урочищі «Рославське» має діаметр 21 см, висоту 6,5 см (рис. 5: 1). Тісто рівномірно обпалене, коричнево-рожеве, в

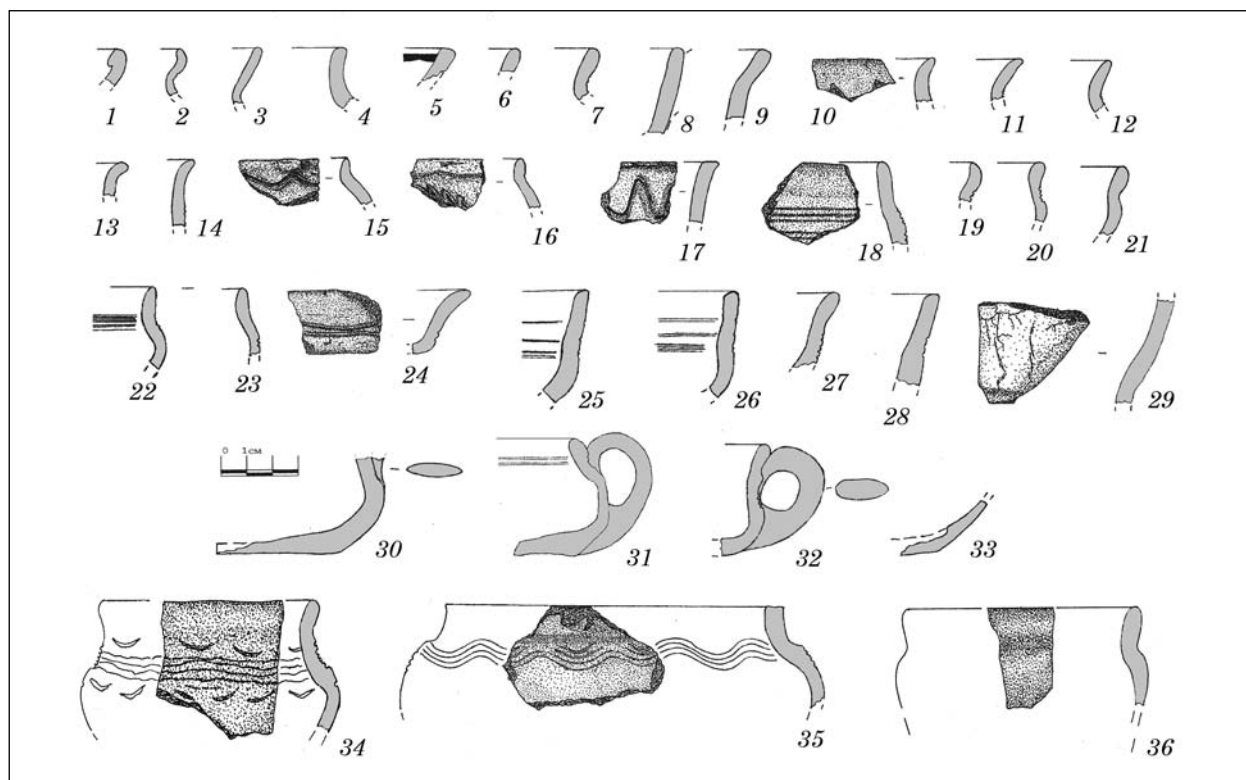

Рис. 6. Неполів'яний столовий посуд з поселення Ходосівка-Рославське

нижній частині злам двоколірний – чорно-рожевий, що пояснюється тривалим перебуванням посудини на гарячій поверхні. Прямого контакту з вогнем вона не мала, про що свідчить неушкодженість зовнішньої поливи. Домішки – пісок, дрібні залізисті та карбонатні включення. Восьмигранна косо зрізана ручка має довжину 8 см, діаметр 3 см, діаметр отвору 1,5 см, глибину отвору 7 см. Поверхня шерехата. Надаючи форму, гончар грубо підрізав надто товсту нижню частину виробу на висоту 1–1,5 см, але на відміну від аналогів латка з Рославського має більш вишукану форму, орнаментована поясом врізних ліній, дещо недбало нанесеним чотиризубим знаряддям та невеликими косими насічками по краю вінця. Зсередини, у верхній частині ззовні та по ручці вкрита густою жовто-гірчиною поливою.

Типологічно невизначений посуд представлений чотирма знахідками. Одна з них піддається реконструкції практично повністю, а три відтворюються лише на рівні верхніх частин.

Перша – невеликий тонкостінний горщик діаметром 8,5 см, висотою 9,5–10 см, прикрашений двома валиками, двома рядами пучків врізних вертикальних ліній та прямими врізними лініями, нанесеними тризубим інструментом (рис. 5: 2). З обох боків посудина вкрита рідкою світло-зеленою поливою. Тісто сірого кольору, з домішкою дрібного піску, добре випалене, але шарувате.

Верхня частина другої посудини лійчаста. Її діаметр 9 см, у висоту збереглась на 3,5 см. З обох боків поверхня вкрита високоякісною яскраво-зеленою поливою. Тісто сіре, з домішкою піску, однорідне, добре випалене (рис. 5: 3).

Наступна посудина кубкоподібна, діаметром 9 см, з обох боків вкрита поливою, але колір визначити неможливо, оскільки посудина під дією високих температур перепалилась і частково ошлакувалась (рис. 5: 4).

Остання має форму розтруба, орнаментованого глибокою врізною лінією. З обох боків вкрита прозорою рідкою поливою. Тісто коричневого кольору, з домішкою піску. Випал рівномірний (рис. 5: 5).

Надзвичайно широкий асортимент столових полив'яних виробів на поселенні Ходосівка-Рославське дозволяє узагальнити дані щодо означеної категорії знахідок. Поливою вкривалися посудини із сірого та рожевого тіста, яке візуально нічим не відрізняється від гончарної маси кухонних горщиків. Наявність значного відсотку кераміки з полив'яними бризками може свідчити на користь їх виробництва в одній майстерні. Полив'яна кераміка Ходосівки-Рославського становить єдиний комплекс, який характеризується близькими якістю, тістом, орнаментальними мотивами та технологічними особливостями, а також кольорами, насиченістю, ступенем збереженості поливи.

Неполів'яний столовий посуд представлений значно гірше попереднього. Це *гор-*

щики, посудина з носиком зливу, миски, типологічно невизначені фрагменти, посудини для напоїв, широкогорлі та вузькогорлі глєки, амфори київського типу, кришки. Неполив'яна кераміка має менше різноманіття типів і більш фрагментована. Але серед неї можна виділити невеликі тонкостінні **горщики** малих діаметрів з прямими чи ледь відхиленими назовні вінцями (рис. 6: 1–21), орнаментовані переважно хвилястими врізними лініями. На одному з уламків присутній розпис ангобом темно-коричневого кольору (рис. 6: 5). Певна подібність простежується в тісті, яке має сіро-коричневий чи сірий колір, домішки дрібного, добре просіяного піску, якісний випал.

Надзвичайно цікавим і естетично привабливим виявився горщик, реконструйований за матеріалами п'яти років розкопок (рис. 7: 5). Це низька посудина діаметром вінець 14 см, що має високу пряму горловину, прикрашену двома валиками та округлобоку форму з крутими колінчастими плічками. Середня частина орнаментована двома поясами врізних прямих ліній, нанесених тризубим інструментом. Між ними, а іноді й перетинаючи їх, покреслений ряд дугоподібних відрізків, виконаних тим же знаряддям. Між валиками тонкою паличкою нанесено ялинковий орнамент. Горщик мав дві ручки. Тісто щільне, світло-коричневого кольору, добре відмудлене, рівномірно випалене, містить домішку дрібнозернистого піску. На даний момент посудина не має відомих аналогій і є прикладом яскравого індивідуального стильового підходу майстра.

В єдиному екземплярі на поселенні Ходосівка-Рославське знайдено фрагмент **посудини з носиком зливу** (рис. 7: 16). Вона має щільне тісто світло-сірого кольору з домішкою дрібнозернистого піску, рівномірний випал. Поверхня ретельно оброблена, плічко орнаментоване чотирма врізними прямими лініями та рядом дрібних наколів паличкою нижче.

Виділяється помітна кількість **мисок** без ручок (рис. 6: 22–28) та чотири фрагменти з ручками (рис. 6: 30–33). Всі вони дуже подрібнені, тому графічна реконструкція була б недостатньо аргументованою. Такі миски відомі по всій території Русі, зокрема, в Києві, Городську, Полоцьку та ін. [Археологія, 1997, с. 265, табл. 19: 8, 9, 34; с. 266, табл. 20: 37, 38]. Варто відзначити, що миски такої ж форми використовувались як світильники і відрізники їх можна лише за слідами кіптяви на внутрішній поверхні посудин [Археологія, 1997, с. 249, табл. 3: 16, 17, 19, 20; Сергеева, 1995, с. 79, 80, мал. 1]. Не виключено, що деякі із мисок з ручками, зокрема – невеликого діаметру, могли бути кухликами.

Одна з мисок піддається графічній реконструкції (рис. 6: 35). Вона глибока, з прямим вінцем, дещо нахиленим досередини та колін-

частим переходом у плічко. Прикрашена врізним хвилястим орнаментом, нанесеним чотиризубим інструментом.

У складі колекції наявний **типологічно невизначений фрагмент** столової посудини (рис. 6: 29). Можливо, це був кубок на невисокому піддоні.

Графічно реконструйовано також дві невеликі **посудини для напоїв**. Перша мала пряме злегка відігнуте вінце і округлобоке плічко (рис. 6: 34). Орнаментована двома рядами насічок, що імітують нігтьові відбитки та чотирма прямими лініями між ними. Орнамент нанесено грубо і неохайно. Тісто сіре з рожевим відтінком, містить домішки дрібного піску та має якісний випал. Друга посудина мала схожі, але менш яскраво виражені форми, грубіше темно-коричневе тісто з домішками крупнозернистого піску (рис. 6: 36). Орнамент на її поверхні відсутній.

Цікава низка знахідок прямих вінець невеликих посудин, прикрашених валиками (рис. 7: 6–10). Один з фрагментів репрезентований високою, майже прямою горловиною діаметром 11 см, прикрашеною двома валиками.

Частково збереглися верхні частини двох **широкогорлих глєків**, прикрашених валиками (рис. 7: 11, 12). Вони мали прямі вінця, дещо відхилені назовні. Перший з них був сіроглиняний з попелястим відтінком. Посудина мала рівномірний випал та домішки піску в незначній концентрації. Характеристики іншого визначити важко через тривале перебування посудини у вогні.

Варто відзначити наявність на поселенні крім дев'яти описаних полив'яних **вузькогорлих глєків** фрагментів ще шести неполив'яних (рис. 7: 13–15, 17–19). Три з них надто фрагментарні (рис. 7: 13–15), решта мають біднішу орнаmentaцію (врізні прямі та хвилясті лінії, валики), але їх форми і спосіб виготовлення цілком тотожні з полив'яними знахідками даного типу.

Один з глєків піддається майже повній графічній реконструкції (рис. 7: 17). Він має овоїдну форму, вузьку шийку та лійкоподібної форми горловину, діаметром 8 см. На відстані 1 см від краю вінця присутній отвір неправильної форми, проколотий по сирій глині. Плічко посудини орнаментоване трьома врізними прямими лініями. Глєк сформовано в техніці горизонтально-джгутового наліпу. На плічках із внутрішнього боку присутні грубі формувальні сліди. Зовнішній бік виробу заглажений. Тісто має досить щільну структуру, якісний одношаровий випал; в значній концентрації присутня домішка дрібнозернистого піску, що надає зламіві слюдяного блиску.

Другий глєк зберігся частково: за формою він нагадує полив'яні глєки з вузьким горлом, прикрашеним валиком (рис. 7: 18). Збережений фрагмент, незважаючи на шаруватість, свідчить про наявність колінчастого плічка, про

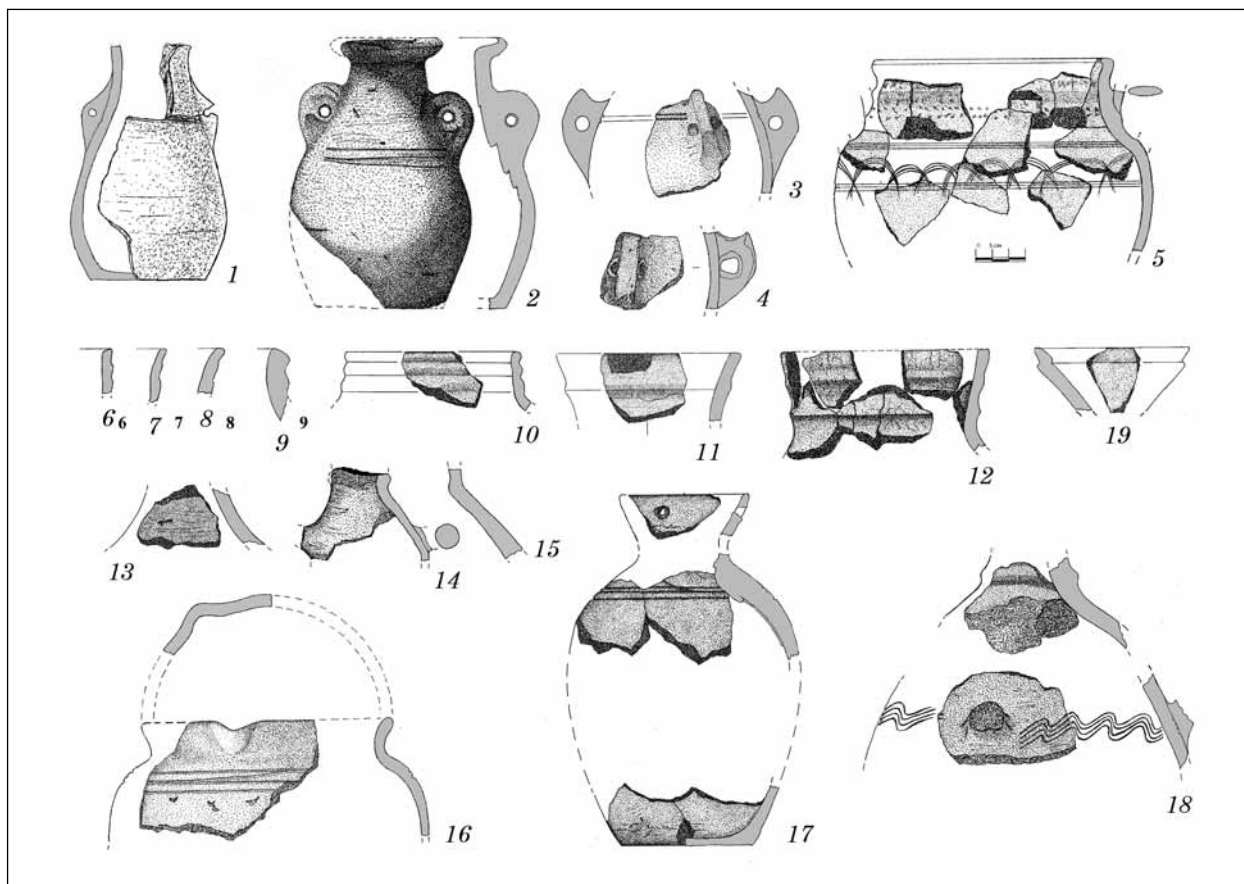

Рис. 7. Неполив'яна кераміка із селища Ходосівка-Рославське

точну форму і товщину якого судити важко. В середній частині посудина прикрашена чотирнадцятьма хвилями, нанесеною гребінцем. В цій же частині зберігся незначний фрагмент підокруглої в перетині ручки. Глек має сіроглиняне щільне тісто якісного випалу з домішками піску.

Останній глек має лійковидну форму (рис. 7: 19). Її діаметр сягав лише 9 см. Тісто темно-коричневого кольору з домішками крупнозернистого піску. Випал рівномірний.

Особливої уваги варті знахідки фрагмента та двох майже цілих **амфорок кийського типу** (рис. 7: 1–3). Одна з них має діаметр 6 см, висоту 26 см; друга дещо менших розмірів (у висоту збереглася на 16 см, вінця втрачені). Обидві амфорки мають щільне тісто темно-сірого кольору, що містить значні домішки піску, жорсткості, карбонатних та залізистих включень. На внутрішній поверхні чітко простежуються сліди формування спірально-дугувим наліпом. Випал рівномірний. Орнаментовані амфорки трьома врізними лініями. Такі посудини відомі на городищах та неукріплених пам'ятках в шарах і комплексах XII–XIII ст., але зустрічаються досить нечасто. Вони належать до столових, в яких подавали на стіл напої, або використовувались як фляжки [Археологія, 1997, с. 27, 260, 265].

У колекції наявне одне амфорне вушко (рис. 7: 4), ідентифікувати яке важко через те, що воно могло належати як амфоркам кийського чи волинського типу, так і глекам з прямою високою горловиною, відомими за матеріалами Автуничів, Григорівки, Софіївської Борщагівки [Готун, 1995, с. 69–71; Петрашенко, 2005, с. 51, 53; Казимір, 2011, с. 165, 166, рис. 1: 1] та інших сільських поселень.

Неполив'яні **кришки** у керамічному комплексі селища представлені трьома екземплярами (рис. 4: 2, 4, 6).

Одна з них збереглася досить добре. Втрачено лише ручку і дещо пошкоджено бортик. Діаметр цілого виробу – 15 см. Поверхня орнаментована двома концентричними колами прямих врізних ліній та двома смугами продовжуватих наколів тонкою паличкою (рис. 4: 2). Тісто щільне, цегляно-коричневого кольору, з домішками піску та поодинокими карбонатними вкрапленнями. Випал одношаровий, рівномірний.

Друга – фрагментована. Її діаметр складав 16 см. Середня частина виробу орнаментована широким колом навскісних насічок, що перетинаються. Тісто світло-сіре, щільне, містить домішку дрібного піску. Випал одношаровий (рис. 4: 4).

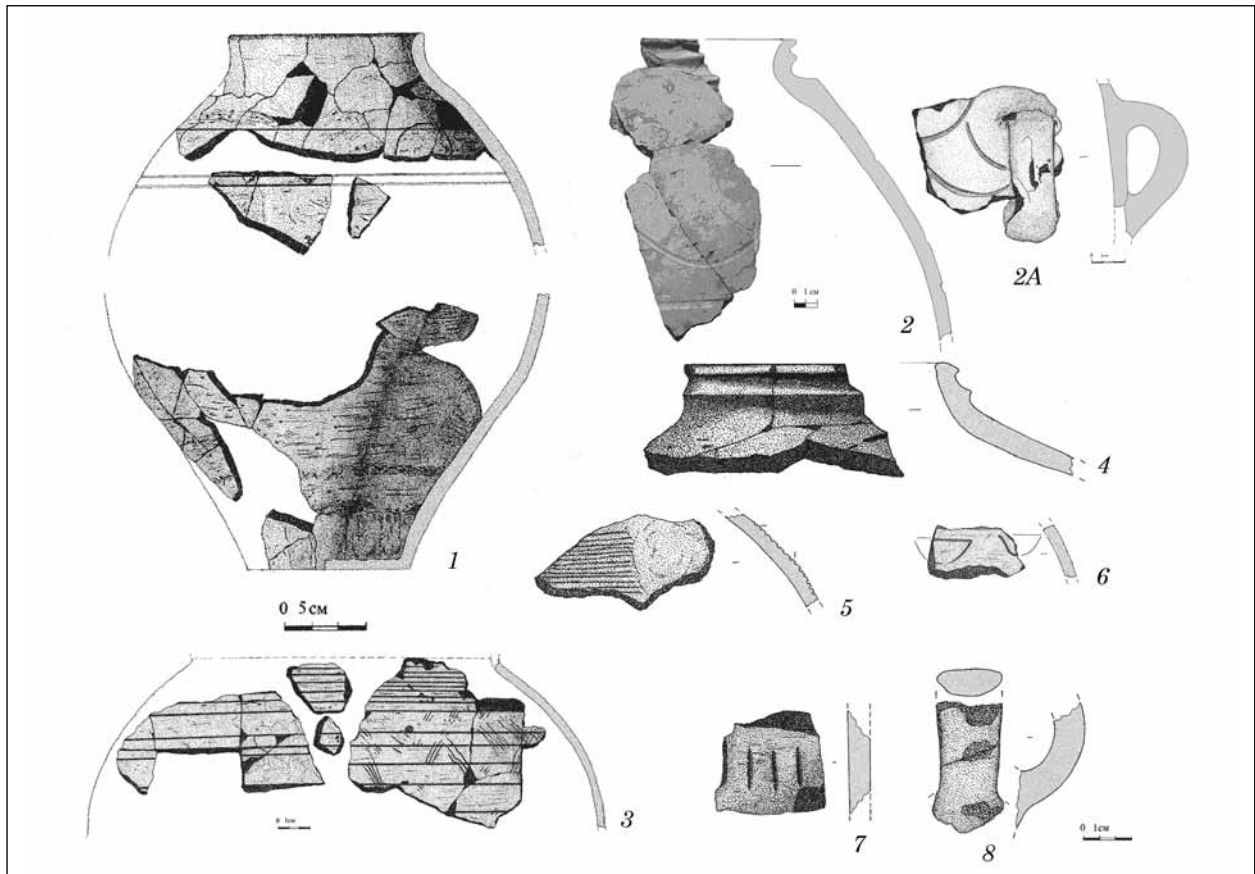

Рис. 8. Тарний посуд з досліджуваної пам'ятки

Третя кришка представлена лише рукою із світло-сірого, добре випаленого тіста (рис. 4: 6).

Незважаючи на фрагментованість, широкий асортимент столової полив'яної та неполив'яної кераміки з поселення Ходосівка-Рославське характеризує сільський побут середньовічного населення та свідчить про високий рівень добробуту мешканців даного поселенського утворення. Кількісна перевага в столовому посуді саме полив'яної кераміки додатково підтверджує цю думку.

Тарний посуд

Означена категорія представлена вісьмома товстостінними масивними посудинами великих діаметрів, або **корчагами**, характерними для всієї території Русі в XII–XIII ст. Ступінь збереженості цього посуду надзвичайно низький.

Перша **корчага** з діаметром вінця 20 см, діаметром максимального розширення 50 см має грушоподібну форму, пряме вінце, злегка відхилене назовні (рис. 8: 1). Посудина орнаментована врізною прямою лінією по плічку та ще двома нижче. Тісто яскраво-цегляного кольору з домішками крупнозернистого піску і дрібного шамоту. Обпал рівномірний, черепок на зламі однотонний. Місцями на стінках присутні сірі плями, що виникли в результаті впливу висо-

ких температур. Чітко простежується спіраль-но-джгутовий спосіб формування стінок з використанням донного начину та подальшим підрізуванням гончарної маси в придонній частині на висоту до 10 см, після чого стінки грубо затиралися. Верхня третина посудини затерта гладко. Обробці решти площі не приділялося багато уваги: навіть місця з'єднань джгутів залишилися без слідів затирання. Фрагменти містять сліди приліпу ручки. Через відсутність середньої частини висоту посудини на даному етапі встановити неможливо.

Друга збереглась дуже фрагментарно, тому бачення її зовнішнього вигляду досить умовне. Під низьким прямим вінцем, прикрашеним валиком і підведеним смугою жовто-гірчичної поливи, реконструюється підсферичний тулуб (рис. 8: 2). Верхня третина виробу орнаментована двома рядами врізних завитків та лінією під ними. Середня частина і дещо відсутні, але збереглися фрагменти стінок нижньої частини. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, світло-сірого з рожевим відтінком кольору, добре відмудлене, має рівномірний випал, у нижній частині шарувате. На уламках простежено сліди формування корпусу спіраль-но-джгутовим наліпом. Поверхня загладжена більш ретельно, ніж у решти, хоча в нижній частині помітна недбалість в обробці. Аналоги великої корчаги

такої ж форми відомі за матеріалами Києва, зокрема з розкопок по вул. Велика Житомирська, 14 [Новое в, 1981, с. 289, рис. 125] та Григорівки [Петрашенко, 1992, с. 9, 16, рис. 3]. Ці посудини відносились до шарів XII–XIII ст.

Вінце ще однієї корчаги високе, має діаметр близько 24 см, орнаментоване валиком (рис. 8: 4). Тісто світло-сіре, з домішками піску, щільне, рівномірно випалене. На поверхні наявні плями жовто-гірчичної поливи. Імовірно, саме до цієї корчаги відносяться численні фрагменти стінок, орнаментованих рядами завитків, таких самих, як у попередньої посудини, але більших і прокреслених ширшим інструментом, а також масивна ручка (рис. 8: 2а) із стінкою, на якій присутній широкий затінок аналогічної поливи. Стінки значно товщі, ніж у попередньому випадку, але подібність форми, тіста, однаковий спосіб формування, орнаментації, якості обробки поверхні та ідентичність поливи наштотують на думку, що ці дві корчаги виготовлені одним майстром.

Четверта корчага, імовірно, мала підсферичну форму (рис. 8: 3). Збереглися шийка і плічка, середня та нижня частини і вінце відсутні. Діаметр максимального розширення – 47 см, шийки – 28 см при товщині стінок до 1 см. Уціліла частина посудини повністю вкрита врізними прямими лініями. Колір світло-сірий, тісто щільне, з домішками крупнозернистого піску. Посудина також формувалася спірально-джгутовим наліпом. Випал рівномірний. Поверхня ретельно заглажена, на що вказують відповідні сліди. Цікаво, що зовнішня стінка вкрита численними слідами дрібних кігтів. Такі ж сліди кігтів простежено ще на ряді керамічних фрагментів з поселення Ходосівка-Рославське. Аналогічна корчага відома з поселення поблизу с. Сахнівка і датується XII–XIII ст. [Приходнюк, 1988, с. 96].

Від п'ятої збереглося лише кілька фрагментів, орнаментованих поясом вертикальних паралельних врізних ліній та ряд стінок без орнаменту. Товщина їх сягає 1,5 см. Тісто сіре, з домішкою піску, рівномірно випалене (рис. 8: 7).

Фрагмент верхньої частини наступної не має вінця, відтак форму посудини визначити неможливо. Принаймні верхня її частина суцільно орнаментована врізними лініями (рис. 8: 5). Збереглися сліди приліпу підокруглої ручки. Тісто сіро-коричневого кольору, щільне, містить значну кількість дрібнозернистого піску та поодинокі залізиті вкраплення (найімовірніше – природна складова формувальної маси), випал рівномірний.

Ще один фрагмент – невеликий уламок стінки, орнаментованої рядом напівкіл. Тісто сірого кольору, однорідне, з домішкою піску, жорсткості, рівномірним випалом. Обробка поверхні груба (рис. 8: 6).

Остання знахідка – масивна ручка з коричнево-сірого тіста з домішками піску (рис. 8: 8).

Випал рівномірний. Для тіста характерна деяка шаруватість. Інші частини цієї посудини поки що не знайдені.

Знахідки великих корчаг є частими для давньоруських шарів XII–XIII ст. Наявність на поселенні Ходосівка-Рославське фрагментів від восьми тарних посудин свідчить про значну кількість запасів, які в них зберігали, адже всі зразки корчаг мали значні розміри: їх об'єм міг сягати навіть близько 100 л. Бризки поливи на двох із них свідчать про спільне виготовлення цього типу посуду поряд із кухонним і столовим.

Кухонний посуд

Група кухонної кераміки представлена *горщиками*, вона найчисленніша; саме тут простежується значне різноманіття форм і типів (рис. 9), які більш детально будуть розглянуті в подальших публікаціях.

На ранньому етапі існування поселення горщики мали невеликі вінця з яскраво вираженими внутрішніми закраїнами, утвореними в процесі формування. Шийки невисокі, ввігнуті. Лише зрідка траплялися посудини з циліндричними горловинами. На другу половину XII ст. внутрішня закраїна зменшується, а зовнішній виступ виділяється. Шийки стають вищими, набувають «S»-подібних обрисів. Часто зустрічається колінчастий перехід до плічка. В XIII ст. спостерігається тенденція до формування більш масивних грибоподібних вінець. Форми посуду спрощуються, потоншуються стінки, а особливо – денця, центральна частина яких може сягати лише кількох міліметрів. Період XIV ст. характеризується поверненням до складних профілюючих форм, які продовжують зберігати свою масивність. З огляду на недостатню кількість на поселенні цілих чи повністю реконструйованих горщиків важко судити про тенденції зміни форм посудин загалом. Можна лише зауважити, що більш раннім горщикам притаманна приземкуватість із яскраво вираженими округлобокими плічками, а пізніші посудини характеризуються стрункістю пропорцій і низькими покатыми плічками, що плавно переходять в тулуб.

У керамічному матеріалі селища Ходосівка-Рославське простежуються загальноруські тенденції розвитку гончарного ремесла, що виражаються, передусім, в профілюванні посуду та особливі риси, притаманні лише кераміці даного поселення. Основна її маса має сірий, коричнево-сірий та рожево-сірий кольори. Це зумовлено не лише відтінком сировини, а й особливостями випалювання. На основі експериментальних досліджень фахівцями доведено, що для отримання темних кольорів кераміки гончар після розігрівання горна мав перекрити доступ повітря, закривши топкову камеру та засипати горно піском, щоб останнє повільніше охолоджувалось [Зинченко, 1992, с. 72]. Зрідка трапляються посудини яскравого

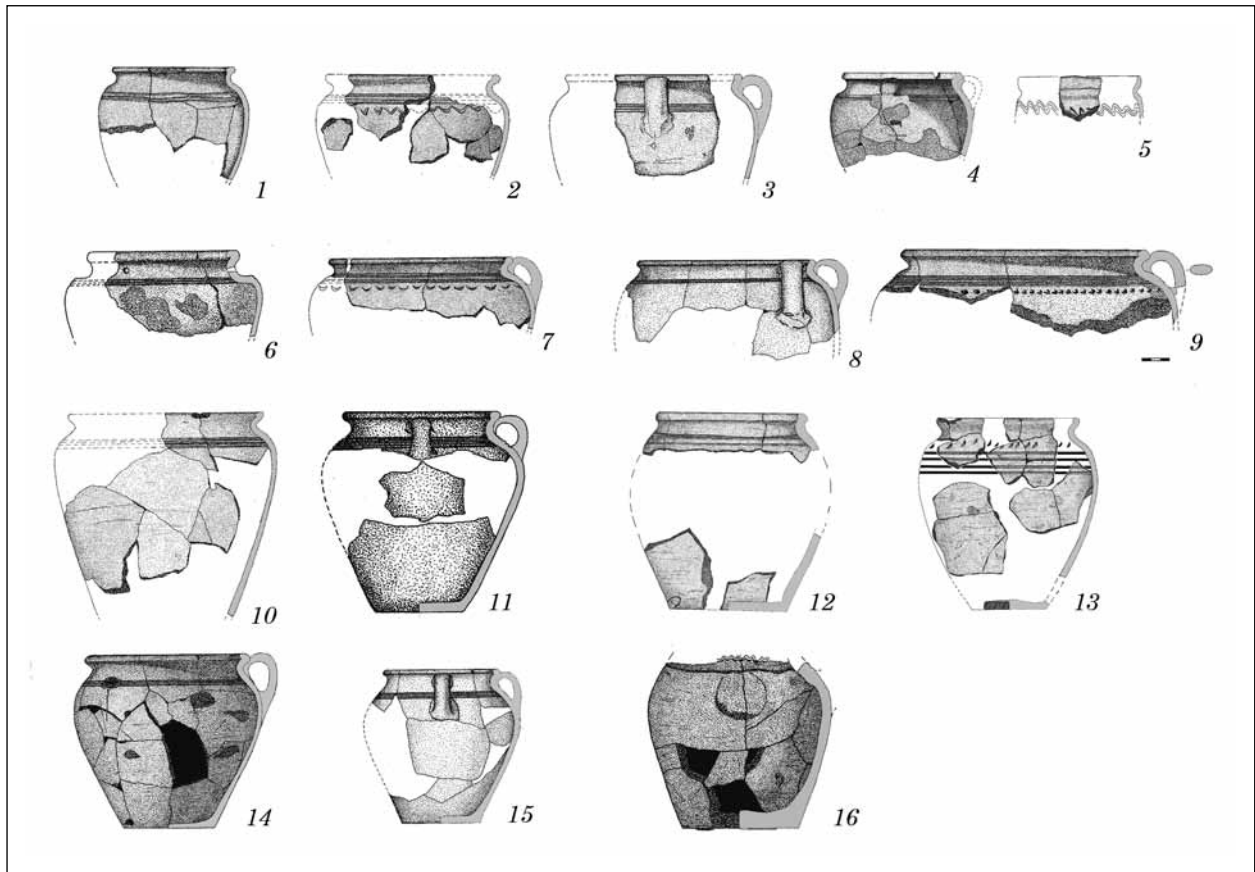

Рис. 9. Форми кухонних горщиків з даного поселення

цегляного кольору і лише два фрагменти мають біле забарвлення. Імовірно, ці екземпляри були довізними. Основним опіснювачем виступав дрібно- та крупнозернистий пісок, зрідка – жорства, відзначені поодинокі випадки фіксації шамоту, частими є карбонатні та залізисті включення різного розміру і в різній концентрації, що надають тісту білого чи рожевого відтінків; останні домішки могли не штучно додаватися до гончарної маси, а в окремих випадках бути природною складовою сировини. Часто в тісті наявні відносно великі (до 1 см в діаметрі) кам'яні включення випадкового характеру, що свідчать про невисоку якість роботи гончара і приготування тіста низького ґатунку. Матеріал характеризують також наявні в ньому прошарки нерозмішаної сировини.

Аналіз хронології досліджуваного матеріалу дозволяє простежити появу великої групи кераміки рубежу XII–XIII ст. з грубими домішками шамоту, каолінової глини, жорстви у вигляді товченого граніту та польового шпату; у XIII ст. подібний посуд, на думку дослідників [Петрашенко, 1992, с. 9–11], стає домінуючим на території Середнього Подніпров'я. Перехід гончарів до використання більш грубого тіста підтверджено дослідженнями на сусідніх пам'ятках (Софіївська Борщагівка, Петрушки, Ходосівка-Вечірній

ліс), репрезентованих матеріалами другої половини X – першої половини XIV ст. Відзначено, що в X–XI ст. глина на сусідніх пунктах дуже добре пересіювалась, відмудлювалась, крупні домішки ретельно подрібнювались, підбирався дрібнозернистий пісок, що надавало готовій поверхні гладкості та однорідності. В другій половині XII ст. ці тенденції змінюються відносно описаної вище схеми. У результаті численні фрагменти кераміки з поселення Ходосівка-Рославське набули шерхатості поверхні, яка відтепер часто вкрита мікротріщинами. Нерідко зустрічається шаруватість чи злущування поверхні. Якщо тісто виходило зовсім невдале, використовувався ангоб, який дещо згладжував поверхню, хоча застосування ангобу і як елемента декору було досить частим явищем. Подібна виробнича специфіка притаманна кераміці селища Ходосівка-Рославське і за монгольсько-литовської доби.

Привертає увагу один із горщиків (рис. 9: 13), виготовлений із дрібнодисперсного тіста високої якості, що візуально нагадує амфорне, але нижчої щільності. Він має цегляний колір з червонястим відтінком, тісто рівномірно випалене, має невисоку щільність, а видимою домішкою виступає слюда, хоча не виключено, що остання входила до складу глини. Горщик

мав стрункі пропорції, діаметр вінця складав 16 см. Посудина орнаментована по плічку чотирма врізними прямими лініями та рядом нігтьових відтисків вище. Датувати горщик варто першою половиною XII ст. На думку В.О. Петрашенка, посуд з подібного тіста з'являється на Русі в XI ст., продовжуючи побутувати до рубежу XII–XIII ст. [Південноруське село, 1997, с. 134–135].

Показово, що переважна більшість горщиків мала діаметри 17–22 см, відповідно, їх об'єм становив 5–6 л. В значно меншій кількості трапляються посудини діаметром 12–15 см, і лише іноді фіксуються малі посудини з діаметрами менше 10 см.

У незначній кількості на поселенні зафіксований посуд з ремонтними отворами, що свідчить про його вторинне використання.

Випал переважної більшості кераміки не найвищої якості, на що вказує дво- або тришаровість черепка на зламі або ж плямистість поверхні. Часто трапляються фрагменти, пропечені рівномірно лише з одного боку, а злам має невивалену чорну середину. Горщикам притаманний глухий звук, що фахівцями визначалось як характеристика пічного випалу на противагу дзвінкій горновій кераміці [Рыбаков, 1948, с. 172–173]. Було б нелогічним ідентифікувати гончарство селища Ходосівка-Рославське як пічне, цьому суперечать вивчені на низці синхронних пунктів гончарні горна, але саме ця характеристика керамічного комплексу привертає увагу. Нерівномірність випалу та плямистість поверхні, скоріш за все, – наслідок безпосередньої дії язиків полум'я на посудину, що випалювалась у горні. Чорні плями залишаються частіше на зовнішньому боці вінця, оскільки горщик випалюють догори дном [Кучера, 1962, с. 292–293].

Формувалися посудини класичним способом: з використанням виділеного фахівцями донного чи донно-емкісного начину методом джгутового чи стрічкового горизонтального наліпу [Бобринский, 1978, с. 131–135]. На амфорах київського типу присутні особливо виразні сліди застосування спірально-джгутового наліпу. Ззовні та зсередини поверхня посуду вирівнювались та затиравались ганчіркою чи пучками трави, часом просто рукою. Іноді горщики ззовні оброблялись ретельно, сліди загладжування рівні, паралельні, що свідчить про обробку поверхні під час швидкого обертання посудини, але частіше зустрічаються горизонтально-вертикальні нерівномірні смуги, що може вказувати на використання повільного ротаційного кола. На внутрішній поверхні кількох ручок та на одному вінці збереглися відбитки тканини перехресного плетіння. Значна кількість фрагментів несе сліди обточування і зрізування зайвої гончарної маси в придонній частині та в районі плічка, які в подальшому не піддавались загладжуванню.

Стосовно денця, у переважній більшості простежено використання підсипки з піску, полови чи попелу. На думку фахівців, це свідчить про використання легкого ручного гончарного кола першого типу [Оногда, 2010, с. 95; Рыбаков, 1948, с. 169]. Для цього кола застосовувались два типи гончарних підставок – рівні і випуклі. Останні, відповідно, давали ввігнуті денця, але у керамічному комплексі Ходосівки-Рославського переважають рівнодонні горщики. У колекції також присутні кілька фрагментів денця з бортиками, що також, за спостереженнями дослідників, свідчить на користь легкого ручного кола [Рыбаков, 1948, с. 171]. Іноді на денцях із підсипкою помітні відбитки дощок, тріщин на підставках, зрідка присутні сліди осі гончарного кола. На думку дослідників, ввігнуті сліди підокруглої форми відповідають ручному гончарному колу [Бобринский, 1962, с. 35–46]. Сліди саме такої форми в поодиноких випадках відмічені на поселенні Ходосівка-Рославське. Також в колекції присутні денця, зрізані з поверхні. Такий технологічний підхід, як відзначалось у літературі, характерний для важкого ручного кола типу II або швидкого ножного кола [Рыбаков, 1948, с. 170; Оногда, 2010, с. 95], але наявність слідів стрічкового наліпу на переважній більшості фрагментів засвідчує перехід від I до II типу. Найімовірніше, для виготовлення посуду з поселення Ходосівка-Рославське деякий час застосовувалось легке ручне коло, яке було замінено на важке. Не виключено, що паралельно використовувались обидва типи кіл. На жаль, на даний момент відсутні достатні підстави для підтвердження наявності ножного кола на досліджуваній пам'ятці.

Таким чином, поселення Ходосівка-Рославське відповідає давньоруській системі традицій та технологічних способів виробництва кераміки. Специфіка якості тіста, випалу і обробки поверхні кухонних горщиків була не винятком, а закономірною тенденцією, зумовленою прискореними темпами виробництва, орієнтованого на ринок і впровадженням в побут виділеного фахівцями ножного ротаційного кола типу II. Такий стан гончарства не впливав, наприклад, на виробництво полив'яного посуду. Посередність горщиків не означала непрофесійність майстрів, доказом чому є вишукані зразки столової кераміки.

Стосовно досліджуваної групи кераміки можна зробити кілька спостережень.

Сукупність керамічних знахідок з поселення Ходосівка-Рославське демонструє близькість його посуду як до матеріалів південноруських селищ, так і до кераміки Києва та інших міст. При цьому серед керамічного комплексу спостерігається значна подібність з матеріалами Григорівки та Ржищівського комплексу. Поряд наявні непоодинокі посудини, що не мають аналогів на відомих пам'ятках. Ці речі потре-

бують подальшого детального вивчення.

На основі керамічних матеріалів поселення Ходосівка-Рославське підтверджено попередню думку про те, що перші поселенці осіли тут в другій половині – кінці XI ст. Цей період представлений невеликим асортиментом кераміки з листовидним профілюванням, поодинокими манжетоподібними або зрізаними вінцями, слабопрофільованою керамікою з невеликою підокруглою внутрішньою закраїною, що складає 0,7% від розглянутих матеріалів. З огляду на значну фрагментованість посуду цього часу, орнаменти, характерні для досліджуваної пам'ятки, відстежити практично неможливо.

Період XII – першої половини XIII ст. на поселенні представлений найбільшим різноманіттям керамічних матеріалів. Близько 70% кераміки припадає саме на цей часовий відрізок. Профільовання посуду стає більш виразним, чітких обрисів набуває внутрішня закраїна, зовнішній бік вінця виділяється потовщенням. Горщики набувають ознак масового виробництва. На цей час припадає основна маса знахідок полив'яного посуду. Трапляється значна кількість керамічних фрагментів гарної збереженості з двоелементним орнаментом. Такі дані приводять до думки, що XII – перша половина XIII ст. стали роками найбільшого розквіту поселення Ходосівка-Рославське.

У другій половині XIII ст., незважаючи на катаклізми, пов'язані з навалом Батия, поселення продовжувало існувати. Близько 15% кераміки представляє цей період. З'являються грибоподібні вінця. Внутрішня закраїна набула нехарактерної для попередніх часів масивності. Відзначено зменшення асортименту посуду: лише третина виділених типів репрезентує цей період. Орнаменти представлені як одно-, так і двоелементними композиціями.

У XIV ст. на керамічному матеріалі поселення Ходосівка-Рославське відстежено появу нових форм посуду – масивних грибоподібних вінців на низьких ледь вигнутих або високих циліндричних шийках з деяким потовщенням стінок (15%). Судячи зі збережених верхніх частин, горщики набувають овоїдної форми. Асортимент посуду незначний. Орнаментация спростилася: кілька прямих врізних ліній по плічку були єдиним елементом композиції. Столовий посуд цього часу виокремити важко за відсутності надійних хроноіндикаторів, хоча існує думка, що асортимент кухонного посуду післямонгольського часу був значно бідніший, ніж в попередню добу [Беляєва, 1982, с. 77]. Станом на першу половину XIV ст. поселення в урочищі Рославське поступово припиняє своє існування.

Таким чином, керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське демонструє надзвичайно широкий асортимент столового, тарного та кухонного посуду, показує значне різноманіття керамічних типів, які не лише відобра-

жають хронологічно-морфологічні особливості, а й показують життя поселення як домонгольського, так і післямонгольського періодів, підтверджуючи вже висловлену думку про те, що після завоювання життя продовжувалося.

Археология: Древняя Русь. Быт и культура / под общ. ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1997. – 368 с. – (Археология: с древнейших времён до средневековья).

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. / С.А. Беляева. – К.: Наукова думка, 1982. – 117 с.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / А.А. Бобринский. – М.: Наука, 1978. – 269 с.

Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг / А.А. Бобринский // Советская археология. – 1962. – № 3. – С. 35–46.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське / І.А. Готун // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 25–34.

Готун І.А. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання / І.А. Готун, О.М. Казимір // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010б. – С. 100–108. – (Археологія і давня історія України; вип. 1).

Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.О. Балко та ін. – К., 2008а // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), Ф. експедицій, № 2008/121.

Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.О. Балко та ін. – К., 2009в // НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 2009/88.

Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.О. Бондаренко та ін. // НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 2007/86.

Готун І.А. Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2010 р. / І.А. Готун, О.М. Казимір, Ю.О. Грицик та ін. – К., 2010в // НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 2010/94.

Готун І.А. Розвідкові роботи навколо Ходосівки / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.М. Сухонос // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К., 2009. – С. 82–83.

Готун І.А. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К., 2009а. – С. 84–86.

Готун І.А. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологічні дослідження в Україні 2008. – К., 2009б. – С. 40–46.

Готун І.А. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологія. – 2010а. – № 1. – С. 112–126.

Готун І.А. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.–Луцьк, 2010б. – С. 91–95.

Готун І.А. Розкопки селища Ходосівка-Рославське / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.–Полтава, 2011. – С. 88–90.

Готун І. Автунічі – селище гончарів X–XIII століть / Ігор Готун, Леся Шевцова // Українське гончарство. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 62–76.

Гуль М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) / М.О. Гуль // Дні науки історичного факультету: Матер. IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч. 20-річчю Незалежності України. – Вип. IV, ч. 6. – К., 2011. – С. 5–7.

Зинченко В.А. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным / В.А. Зинченко // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернівці, 1992. – С. 69–74.

Казимір О.М. Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці / Олександр Казимір, Ігор Готун // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.–Полтава, 2011. – С. 165–167.

Кучера М.П. Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плесненска / М.П. Кучера // Советская археология. – 1962. – № 1. – С. 292–294.

Макарова Т.И. О происхождении поливной посуды на Руси / Т.И. Макарова // Советская археология. – 1963. – № 2. – С. 246–257.

Макарова Т.И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси / Т.И. Макарова // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1967. – Вип. Е1–38. – 127 с.

Макарова Т.И. Поливная керамика древнего Любеча / Т.И. Макарова // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 230–237.

Малевская-Малевич М.В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. / М.В. Малевская-Малевич. – СПб., 2005. – 158 с.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А.П. Моця // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов: Тез. докл. науч. конф. 20–22 февраля 1991 г. – М., 1991. – С. 7–8.

Моця А.П. Автуничи – сельское поселение эпохи Киевской Руси / А.П. Моця // Природа. – 1994. – № 5. – С. 52.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А.П. Моця // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М., 1995. – С. 136–141. – (Материалы по археологии России; Вип. 2).

Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 41–49.

Новое в археологии Киева / П.П. Толочко, Я.Е. Боровский, Г.А. Вознесенская и др. – К.: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Оногда О.В. Про одну групу Київської середньовічної кераміки / О.В. Оногда, С.А. Балакін // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 91–96.

Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка / В.А. Петрашенко. – К., 2005. – 262 с.

Петрашенко В.А. Керамика X–XIII вв. Среднего Поднепровья / В.А. Петрашенко // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 7–20.

Приходнюк О.М. Археологічні дослідження на Росі та Росаві / О.М. Приходнюк // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 91–99.

Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 180 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР. – 1948. – 792 с.

Розенфельдт Р.Л. Московское керамическое производство XII–XVIII вв. / Р.Л. Розенфельдт // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1968. – Вип. Е1–39. – 77 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.

Сергеева М. Керамічні світильники та свічки XI–XVIII ст. із Київщини / Марина Сергеева // Українське гончарство. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 79–80.

Толочко П.П. Древний Киев / П.П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1983. – 337 с.: ил.

Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля / М.О. Ягодинська // Археологічні студії. – К.–Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 283–296.

М. А. Гуль

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС СРЕДНЕВЕКОВОГО ПОСЕЛЕНИЯ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ

Исследования керамического комплекса поселения древнерусского и монгольско-литовского времени в урочище Рославское возле с. Ходосовка в южных Киевских пригородах позволяет сделать выводы о высоком уровне развития данной поселенческой структуры и благосостояние его населения. Керамика представлена как посудой традиционно присутствовавшей на сельских поселениях южной Руси, так и яркой коллекцией глазурованных и неглазурованных изделий, характерных для городского быта.

Привлекает внимание значительное количество кухонной керамики с брызгами и полосами поливы, что может свидетельствовать о совместном производстве глазурованной и неглазурованной посуды. В то же время следов гончарного производства на поселении не обнаружено.

М. Gun

POTTERY COMPLEX OF HODOSIVKA-ROSLAVS'KE MEDIEVAL SETTLEMENT

Research of pottery complex from the settlement in the natural boundary Roslavs'ke near the village Hodosovka lets say about the high level of development of this settlement structure and commonweal of population on this settlement. Here was investigated as the traditional pottery for villages of South Rus, as a vivid collection of glazed and unglazed ceramic pottery, that was typical for urban way of life

Attracts attention that in complex of this settlement are many kitchen pottery with glazed stripes. So we can say about concomitant production of glazed and unglazed ceramic pottery. But there were not detected any evidence of pottery production.

Review of technical and morphological characteristic, ornamental motifs and chronological and typological analysis lets say about a wide range of dining, cooking, tare pottery. The princely signs, individual letters on stamps and features of ceramic set shows extraordinary of studied socio-economic organism.

О. Є. Златогорський, С. В. Демедюк

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ «РАЙ» У СЕЛИЩІ ШАЦЬК НА ПОЛІССІ

У статті на основі нових археологічних джерел та аналізу літописних даних стверджується локалізація давньоруського міста Рай, згаданого у літописі під 1255 та 1287 рр., на східній околиці сучасного селища Шацьк Волинської області.

Ключові слова: городище, «стіжок», Рай, локалізація, вислі печатки

У пошуках літописного «Раю». Автори даної публікації присвятили цій темі вже низку статей і виступів на конференціях, головною тезою яких є підтвердження локалізації згаданого у літописах містечка Рай на території сучасного селища Шацьк Волинської області. Таке ствердження базується, в першу чергу, на аналізі результатів археологічних досліджень, які налічують вже чотири польові сезони та, звичайно, авторському трактуванні відомих вже літописних згадок. Наше бачення вносить суттєві корективи в історичну географію давньоруської Волині, а тому потребує уваженої аргументації. Це стосується зокрема і того факту, що до недавніх часів в історіографії усталено локалізували літописний Рай у селі Яревище Старовижівського району Волинської області. Забігаючи наперед зазначимо, що заради дотримання об'єктивності наших історичних пошуків, ми провели археологічні дослідження і на території пам'ятки у Яревищі. У невеликій траншеї розмірами 8,0×1,0 м, глибиною 0,30 м на площадці «городища» ми не виявили жодного артефакту давньоруського часу. Більше того, під час обстеження пам'ятки та прилеглої до неї території, виявлено лише декілька невиразних фрагментів керамічного посуду XIX ст. І це, на фоні яскравих знахідок

давньоруського часу на території пам'ятки у Шацьку, ще більше впевнило нас у справедливості наших висновків. Не дивлячись на те, що літописний Рай локалізував у Яревищах видатний вчений – П.О. Раппопорт.

У своїй відомій роботі «Військове зодчество західноруських земель X–XIV ст.» Павло Раппопорт розміщує літописне містечко Рай на правому березі р. Прип'яті в с. Яревище: «*Оно расположено на заболоченном лугу в восточной части села близ Вознесенской церкви*» [Раппопорт, 1967, с. 19]. Підставою такої локалізації для відомого дослідника є його власна публікація «Нові дані з історичної географії Волині», а точніше одноіменна доповідь на слов'янській секції XI конференції Інституту археології АН УРСР у Києві 27 квітня 1962 р., у якій він за результатами власних польових досліджень 1959–1962 рр. та близькістю назв Рай–Яревище «переносить» літописний Рай на волинські землі [Раппопорт, 1964, с. 55–56]. Більш детально свої міркування стосовно цього літописного містечка Раппопорт наводить у спеціальній публікації «Місто Рай» [Раппопорт, 1969], де подає і карту «Маршрут походу князя Володимира Васильковича у 1287 р.» (рис. 1).

Заради справедливості, слід зазначити, що Павло Олександрович та його сучасники–колеги відчували необхідність локалізувати літописне містечко Рай саме на Волині. До публікацій російського дослідника на всіх історичних картах і у публікаціях Рай розташовували північніше Кам'янця, на захід від Гродно, біля сучасного села Райгород, або за 20 км на південний захід від м. Августів Білостоцького воеводства Польщі. «*Русский город Рай, – пишет Раппопорт, – должен был находится к*

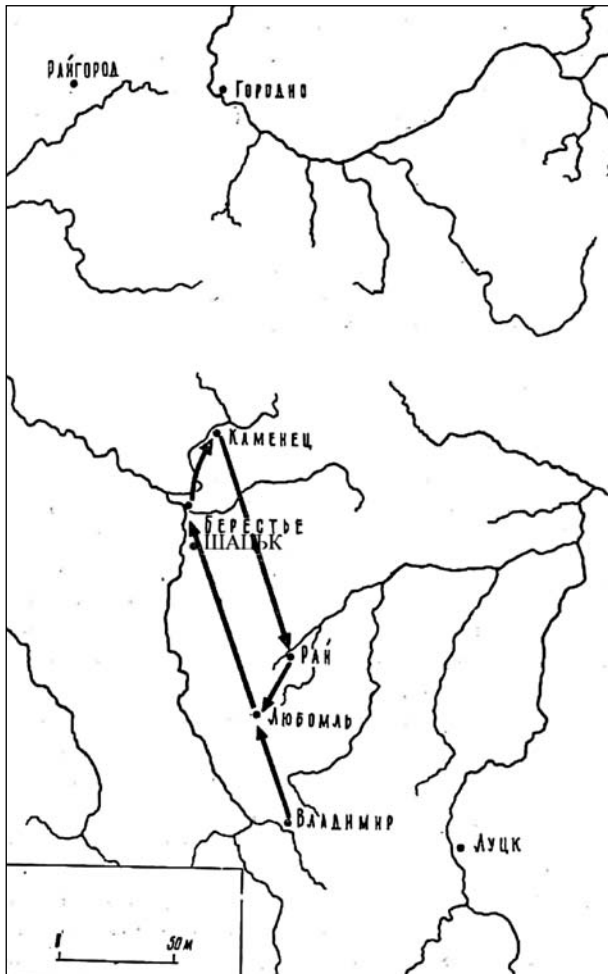

Рис. 1. Маршрут походу
кн. Володимира Васильовича у 1287 р.
(за П. Раппопортом)

югу от Каменца, на пути в Любомль. Но для того, чтобы окончательно решить этот вопрос мало было одной отрицательной аргументации; нужно было найти, где же в действительности находился Рай» [Раппопорт, 1969, с. 176]. Дослідник «знаходить» літописне місто у близькому за звучанням Яревищі – так народжується наукова легенда, яка стає беззаперечним фактом для публікацій другої половини ХХ ст. Проте, якщо подивитися на карту, складену самим Раппопортом, і слідувати його ж аргументації, то більш логічніше розмістити Рай на шляху між Кам'янцем і Любомлем у сучасному Шацьку, а не серед заліснених, заболочених територій сучасного Яревища.

На допомогу нам прийдуть і літописні згадки, аналіз яких схиляє «шальки терезів» на користь Шацька. П. Раппопорт аналізує дві згадки: 1255 р. про повернення Данила Галицького з походу на ятвягів і 1287 р. про поїздку князя Володимира Васильовича з Кам'янця до Любомля.

«В лето 6763. [...] Данилу же королеви иду-
щу ему по озеру, и виде при березѣ гору красну и

градъ бывшій на ней преже, именемъ Рай; отту-
да же приде въ домъ свой» [Полное, 1843, с. 191]

«В лето 6795. [...] Посемъ же поѣха изъ Камен-
ца до Раю, будуще же ему ту [...] Мстиславъ
же приѣха къ нему въ Рай, со своими бояры и
со слугами, и съ ними епископъ Володимерь-
скій, и Борко и Оловянецъ [...] Володимеръ же
приѣха изъ Раю въ Любомль» [Полное, 1843,
с. 214–216].

Російський дослідник, аналізуючи ці дві згад-
ки, наводить наступну аргументацію. Першу
згадку він прив'язує до Райміста, що перебува-
ло під опікою ятвязьких племен, оскільки зга-
дане літописцем озеро і місто над ним не вкла-
дається у схему топографічного розміщення
Яревища (пам'ятка ж у Шацьку розміщена на
березі великого озера Люцимир!). Стовно другій
згадці П. Раппопорт наводить досить широкі
логічні міркування: «Попробуем сопоставить
эти события с картой. Из стольного горо-
да Владимира князь Владимир Василькович
выехал на север – через Любомль и Бересте
в Каменец – путь, равный примерно 180 км.
В Каменце тяжело больной князь узнал, что
монголы покинули Волынь и, следовательно,
можно возвращаться назад. Вместо этого он
едет дальше на север, примерно еще 160 км, в
гущу ятвяжских лесов. Сюда, на самую границу
русских земель он вызывает князя Мстислава
и епископа, здесь делает свои последние рас-
поряжения и, наконец, уже едва живой вновь
едет около 300 км, чтобы добраться до свое-
го любимого Любомля. Несомненно, что здесь
что-то не так. Ведь из Каменца Владимир
Василькович явно должен был направиться на
юг, а не на север [...] Судя по прямому смыслу
летописного известия Владимир Василькович
из Каменца должен был отправиться прямо
в Любомль. Следовательно и Рай должен на-
ходиться на этом пути, т.е. где-то севернее
Любомля» [Раппопорт, 1969, с. 176–178]. І далі
дослідник наводить аргументацію на користь
Яревища. Безсумнівно, що тут щось не так – по-
вторимося ми за П. Раппопортом: розташування
Шацька на гостинці більш ймовірно, ніж Яре-
вища (рис. 1).

Підсумовуючи вищенаведену аргументацію,
відмітимо наступні складові переважаючого
вибору локалізації літописного Раю у Шаць-
ку, а не у Яревищі: 1) згідно повідомлення
літописця містечко зведено на березі озера; 2)
прошкувати з Кам'янця до Любомля зручні-
ше і логічніше через Шацьк, а не Яревище і 3)
найголовніше: культурний шар давньорусько-
го часу на пам'ятці, локалізованій П.О. Раппо-
портом, – відсутній.

До речі, російський дослідник повинен був
знати, що на території сучасного йому Шацька
існує давньоруське городище. Його фіксує (без
ототожнення з літописним Раєм) у «Археоло-
гічній карті Волинської губернії» Володимир
Антонович [Антонович, 1901, с. 61]. Але «вед-

межу послугу» Павлу Раппопорту робить його інший колега, Юрій Кухаренко, який проводить розвідки на території північно-східної Волині трохи раніше за нього. У 1961 р. у праці «Середньовічні пам'ятки Полісся» він занотує: «По сведениям В.Б. Антоновича, возле города [Шацька – Авт.] на берегу озера Люцемир расположено овальное городище и большой курган. При обследовании берегов озера нам не удалось обнаружить городища, а «курган» оказался поздним военным укреплением» [Кухаренко, 1961, с. 31]. Що ж, авторитети теж можуть помилятися, і від того, ми думаємо, стає лише цікавіше сучасним дослідникам, коли виявляється і досліджується повністю новий для науки матеріал, така собі унікальна *tabula rasa* давньоруської історії у ХХІ сторіччі.

Мовою археологічних джерел. Пам'ятка, яка примусила нас по-новому прочитати літописні джерела, і у плані археологічному представляє дещо нове явище у науці, хоча вже усталене в історіографії з подачі того ж самого Павла Раппопорта. Давньоруське городище у Шацьку відноситься до категорії так званих «стіжкових». «Существует целая группа **волинских** (виділення наше. – Авт.) городищ, – пише П. Раппопорт, – имеющих искусственно приданную им округлую форму. Простейшие из них представляют собой небольшие круглые площадки без валов, защищенные со всех сторон болотом» [Раппопорт, 1967, с. 19]. Наш колега Сергій Панишко виділяє на території Волині стіжкові городища у Коршеві, Турійську, Камені, Любомлі («Фосія») і Ветлах. Основним земляним укріпленням цих пам'яток був насипний ескарп, що дозволяв одночасно вирішити два завдання: створював оборонний фас і піднімав рівень житлового майданчика городища, що в умовах рівнинної місцевості і зростання зволоження у ХІІІ ст. було оптимальним напрямком реконструкції городищ [Панишко, 2011, с. 335–336]. До категорії цих пам'яток відноситься і городище у Шацьку, основною морфологічною характеристикою якого є відсутність валів та ровів та наявність насипного ескарпу, що переважає над оточуючим рівнинним ландшафтом.

Пам'ятка знаходиться на східній околиці селища Шацьк, на високому мисі при березі озера Люцемир, що піднімається на 4 м над рівнем води (рис. 2). Озеро знаходиться з південної сторони пам'ятки, зі східної і північно-східної сторін вона обмежена болотом, а північну і західну частину займає сучасна житлова забудова. Місцеве населення цю територію називає «Гора», а в картографічних документах радянської доби вона значиться як урочище «Сад».

В історико-хронологічному плані на території пам'ятки виділяється декілька горизонтів: 1) період лужицької культури доби бронзи (ХІV–ІV ст. до н.е.); 2) період поморської культури ранньозалізного віку (VII–I ст.

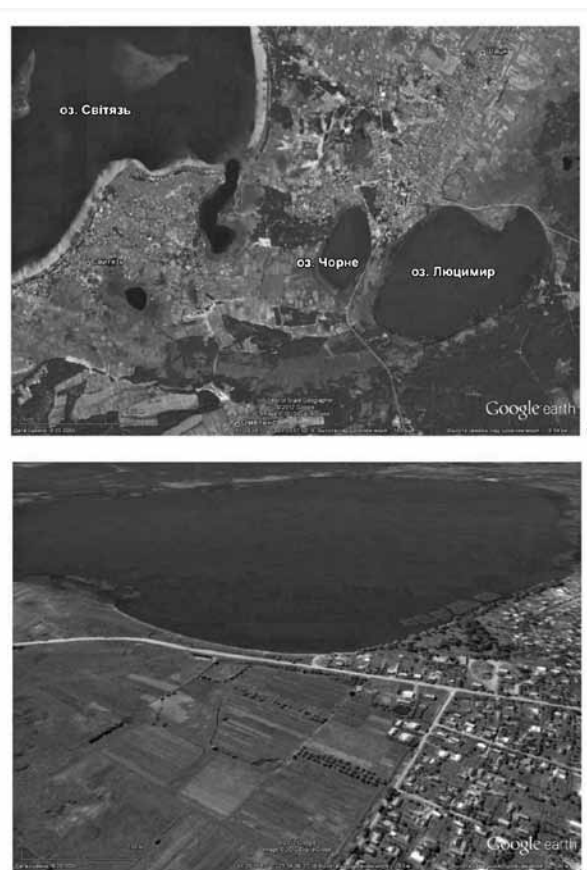

Рис. 2. Супутникові фото Шацька:
1 – з позначенням території пам'ятки;
2 – вигляд пам'ятки з півночі (перспектива)

до н.е.); 3) період вельбарської культури римського часу (II–IV ст. н.е.); 4) період прзької культури ранньослов'янського часу (V–VI ст. н.е.); 5) період лука-райковецької культури ранньослов'янського часу (VII–IX ст. н.е.); 6) давньоруський період X ст.; 7) давньоруський період XI – першої половини XII ст.; 8) давньоруський період XII–XIII ст.; 9) середньовічний період XV–XVI ст. Таке напластування історичних горизонтів ускладнює і саме дослідження пам'ятки, і власне виділення контурів городища-стіжка. Культурний шар у межах території урочища «Сад» поширюється на площі 5 гектарів, проте нам вдалося розробити схему історико-культурного районування пам'ятки (рис. 3), а подальші археологічні дослідження можливо дозволять нам виокремити з площі пам'ятки ескарп стіжка.

Всього протягом 2009–2011 рр. археологічними експедиціями під керівництвом авторів досліджено 671 м² площі чотирма розкопками та двома траншеями. Археологічні об'єкти давньоруського періоду виявлені виключно в розкопах, які прилягають один до одного і розташовані по центру пам'ятки. Вони представлені 22 спорудами та 10 ямами, які хронологічно розподіляються наступним чином: 1)

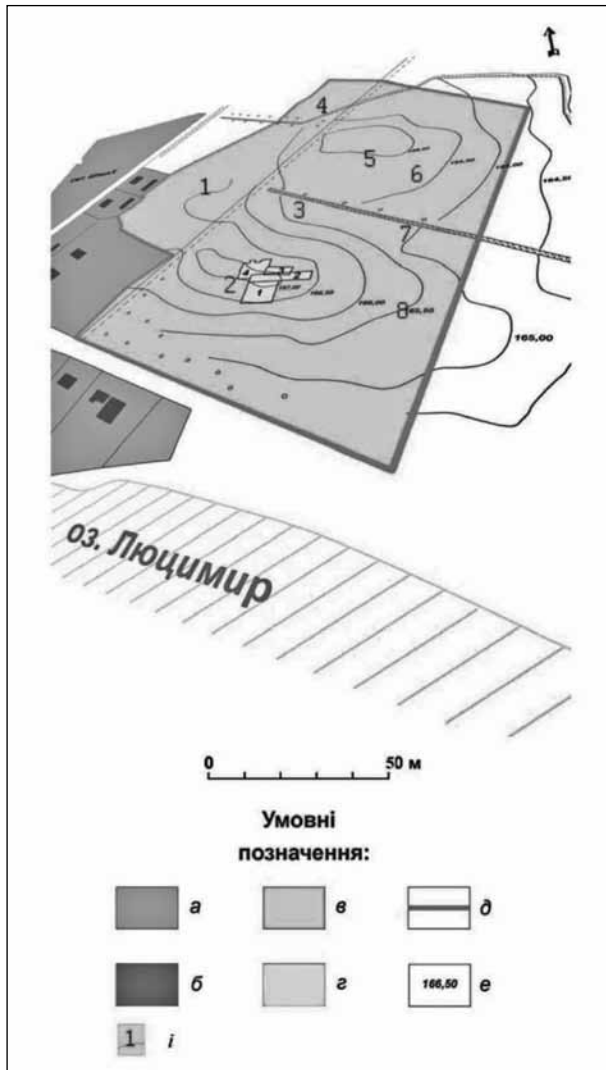

Рис. 3. Схема історико-культурного зонування пам'ятки Шацьк-Сад: 1, 3 — вельбарська культура; 2 — епоха бронзи, ранніх слов'ян, давньоруський період; 4, 5, 6 — пізнє середньовіччя; 7, 8 — давньоруський період. Умовні позначення: а — територія приватного сектору селища Шацька; б — сучасні будівлі; в — площа пам'ятки; г — розкопи (номери на плані співпадають з номерами розкопів); д — охоронні межі пам'ятки; е — висота над рівнем моря в метрах; і — історико-культурні зони пам'ятки

X–XI ст. — 20 об'єктів; 2) XI–XII ст. — 8 об'єктів; 3) XII–XIII ст. — 4 об'єкти [Златогорський, 2009; Демедюк, 2010].

На підставі керамічних комплексів більшість об'єктів давньоруського часу, відкритих в розкопках, датуються X — першою половиною XII ст. На основі мікроморфологічних і технологічних ознак серед наймасовішого типу посуду — горщиків — можливо виділити дві основні групи. До першої, більш чисельної, належать зразки, у яких, на відігнутих назовні вінцях, присутні відтягнуті маленькі валики з внутрішнього і зовнішнього боків (або тільки з внутрішнього). Виготовлені вони з глини з домішкою піску і

жорстви (часто зі слюдою) та мають поверхню різних відтінків сірого кольору. Друга група об'єднує кераміку з дуже якісної, відмудленої глини, з міцним випалом і дрібною текстурою. Вінця горщиків цієї групи мають простіше профільовані краї вінця: заокруглені і часто потовщені назовні у вигляді гладких манжетиків і відділені з внутрішнього боку жолобком. Серед орнаментів, окрім типових горизонтальних прокреслених ліній, для кераміки першої групи характерним є ряд косих овальних ямок на плічках над прокресленими лініями. В об'єктах і культурному шарі розкопів виявлено денця давньоруських горщиків з клеймами: 7 з них виготовлені у формі хрестів, 1 — як незамкнуте кільце, 1 — у вигляді свастики у кільці, 1 — у вигляді колеса.

Вироби з кістки давньоруського періоду представлені проколками, пластиною для руків'я ножа, обробленими рогами (у тому числі гостроконечниками). Особливої уваги заслуговує знахідка 2010 року, виготовлена з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею, основа предмета орнаментована рядами візерунку у вигляді рядів трикутників між двома смугами (рис. 6, 1, 2). Подібна знахідка відома з розкопок Десятинної церкви у Києві (датована відповідно — X ст.) [Івакін, 2008, с. 205, рис. 13, 1]. Відмінним являється лише візерунок «тіла» звіра: якщо пащкий виріб орнаментований рядами насічок (рун — ?), то київський — обрамлений крученим орнаментом скандинавського стилю (рис. 6, 5). Стилiстична подібність візерунків на предметах наводить на думку, що ці вироби мають балтійське походження.

Серед металевих речей давньоруського періоду знайдено: серію ножів з короткими або зламаними вузькими черешками, фібули, кресала, наконечники стріл (один з широким плоским лезом, так званий «татарський» рис. 100, 2), шпори, двошипові остроги, вудила, перовидне свердло, вушко посудини, сокиру, гаки, замок, ключ, браслет-пластину з рослинним орнаментом.

Вироби з кольорових металів давньоруського періоду представлені бронзовими пряжками, кільцями, браслетами, накладками (до книжкової оправы?) з позолотою, різними пластинами, підвісним кинджаликом-прикрасою, медальйоном-«турицею», натільними хрестиками. Знайдено мідний анонімний візантійський фоліс (I тис. н.е.), що пізніше використовувався як медальйон (про що свідчить отвір в монеті і кільце, вставлене в нього). Привертає увагу один перстень з князівським знаком-тризубом (рис. 7, 1). Перстень виготовлений із міді, тризуб поданий у розквітлій формі. На основі цього персня-печатки авторами розроблено, а селищною радою затверджено сучасний герб селища Шацьк (рис. 7, 2).

Численними є також вироби із свинцю, представлені натільними хрестиками, медальйоном, торгові пломби з гербовими знаками Рю-

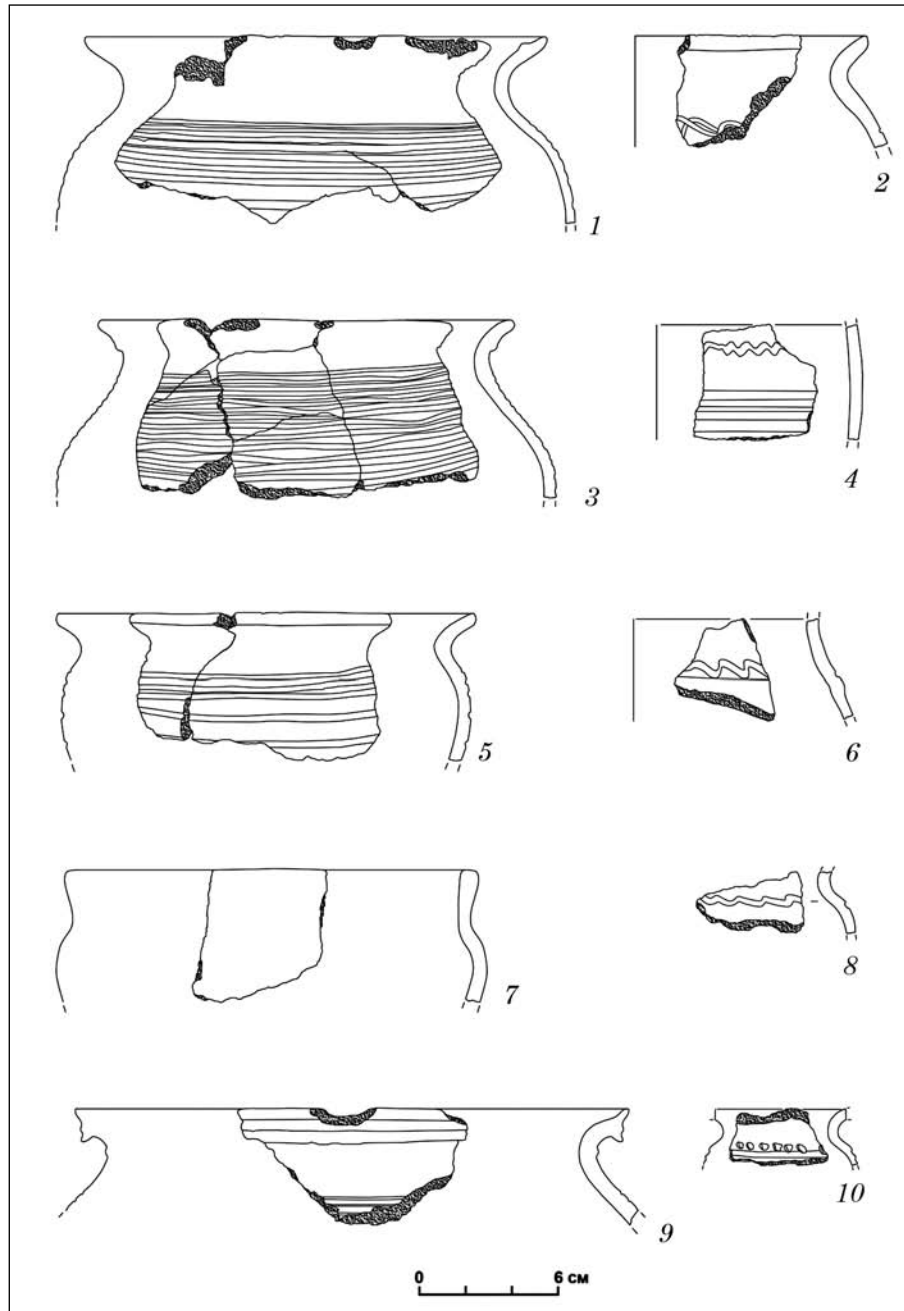

Рис. 4. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки

риковичів (двозуб). Важливими знахідками з Шацького городища є дві вислі печатки. У першої на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті – напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО» (рис. 6, 6). Дана печатка належить полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку–Михайлу Ізяславичу (1050–1113). Друга печатка на лицевій стороні має погруднє зображення святого Андрія, на звороті напис «УТ АНДРЕЯ» (рис. 6, 7). Досі дана печатка не була ідентифікована, але останні сфрагістичні дослідження доводять її стилістичну близькість до печаток Ратібора, що може бути свідченням їх синхронності. Щодо атри-

буції даної печатки, можливо припустити, що вона належала комусь з княжих намісників рубежу XI–XII століть [Жуков, 2011, с. 6].

Комплекс останніх археологічних джерел дає нам можливість (поки що верифікаційно) зробити ще одне уточнення в історичній географії Волині давньоруського періоду: Шацьке поозер'я на рубежі XI–XII ст. входило до складу Турівського князівства. Поки що ми не заявляємо це безапеляційно, але цілком логічно, що володіння турово-пінських князів на Волині охоплювали не лише Чорторийськ, Нобель, Дубровицю, Степань, а й простягалися далі на захід.

Темниця назви. Під 1410 роком напередодні Грюнвальдської битви «Хроніка» Яна

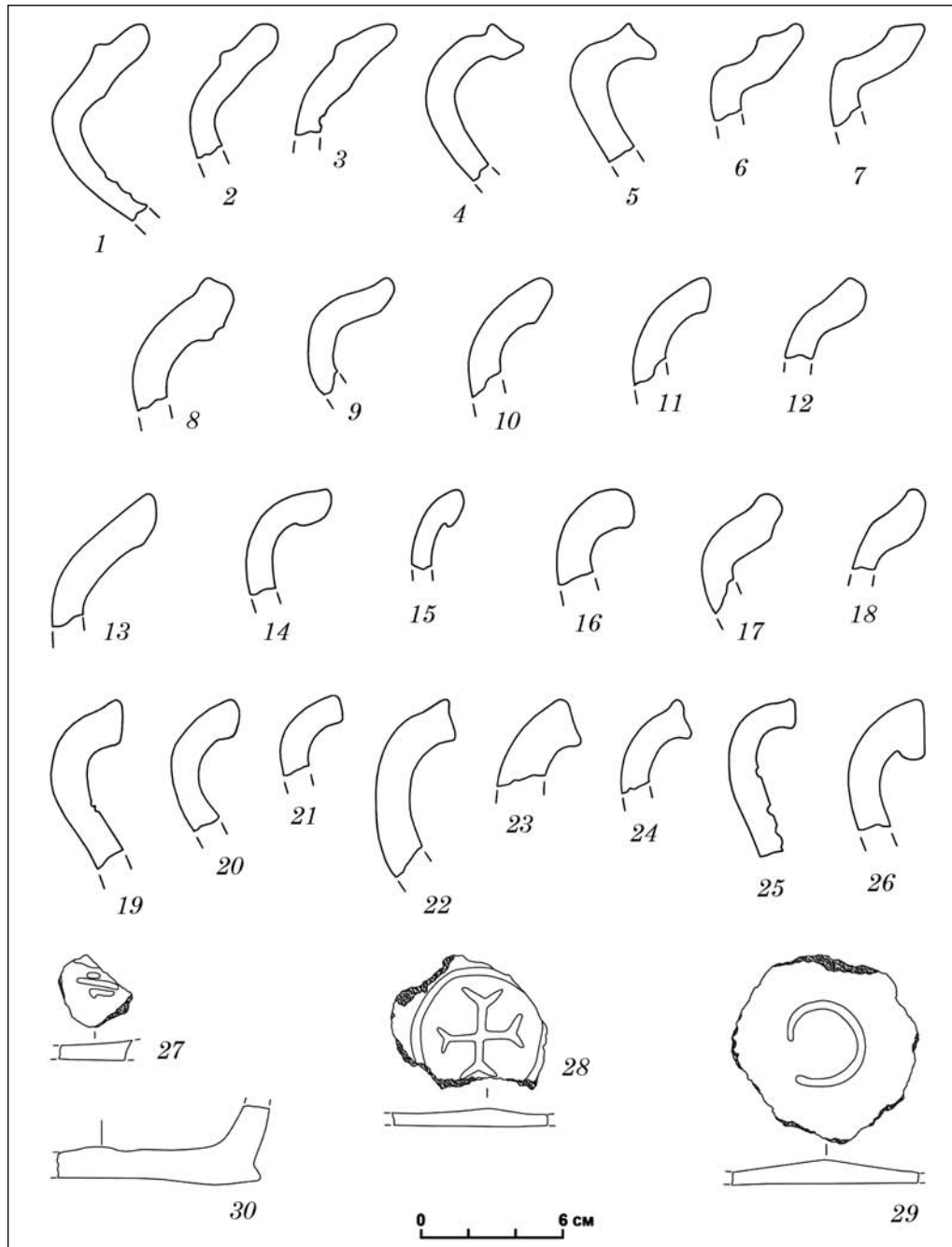

Рис. 5. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки

Длугоша засвідчує, що «відзначивши свято Різдва Христового в Любомлі, Владислав, король польський, відїджає в Любохню, Шацко і Ратно і поновлює заняття полюванням, запасаючи м'ясо наздогнаних звірів для пруської війни» [Длугош, 1962, с. 58]. Саме від цієї дати веде своє офіційне літочислення сучасне волинське селище Шацк. Археологічний матеріал XV–XVI століть на досліджуваному нами городищі представлений численними знахідками. Звідки з'являється назва «Шацк» і куди ж зникає «Рай»? Відповідь, ймовірно, лежить у «темному» XIV ст., яке «мовчить» про цю територію і у письмовому, і у археологічному плані.

Зазначимо лише, що в перекладі з німецької слово «schatz» означає «скарб», «багатство» (порівняйте, українську назву «шати»). А в перекладі з давньоєврейської слово «рай» означає «сад» – саме так називається нині урочище, на якому розміщена пам'ятка. Але такі хиткі лінгвістичні побудови завжди таять у собі небезпеку помилкової впевненості у своїй правоті, чому прикладом є і «яревищенський» слід в історії локалізації давньоруського Раю. Можливо подальші археологічні дослідження допоможуть розкрити таємницю трансформації назви волинського містечка, яке ми впевнено ідентифікуємо з літописним містом Раєм.

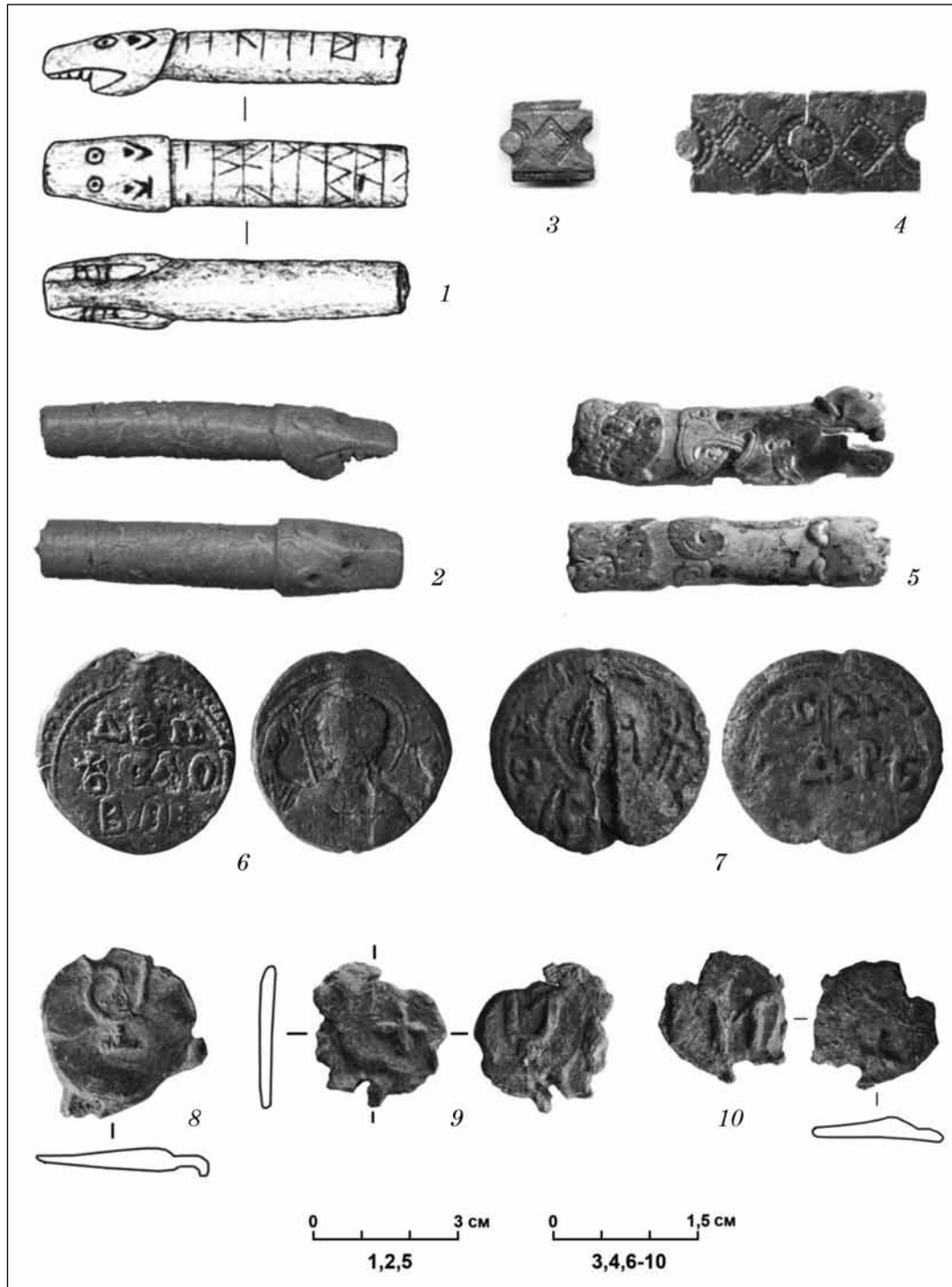

Рис. 6. Вибірка матеріалів давньоруського часу: 1–3, 6–10 – з розкопок у Шацьку; 4, 5 – з розкопок Десятинної церкви в Києві

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–133.

Демедюк С.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатопарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2010 року / С.В. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 88 с. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2010/3.

Длугош Я. Грюнвальдская битва / Я. Длугош. – М. –

Л., 1962. – 214 с.

Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора / И. Жуков // Нумизматика и фалеристика. – 2011. – № 3 (59). – С. 5–6.

Златогорський О. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році / О. Златогорський, С. Демедюк // Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Rzeszów, 2010. – Tom XXXI. – S. 115–121.

Златогорський О. Звіт про результати наукових рятівних археологічних розкопок на території бага-

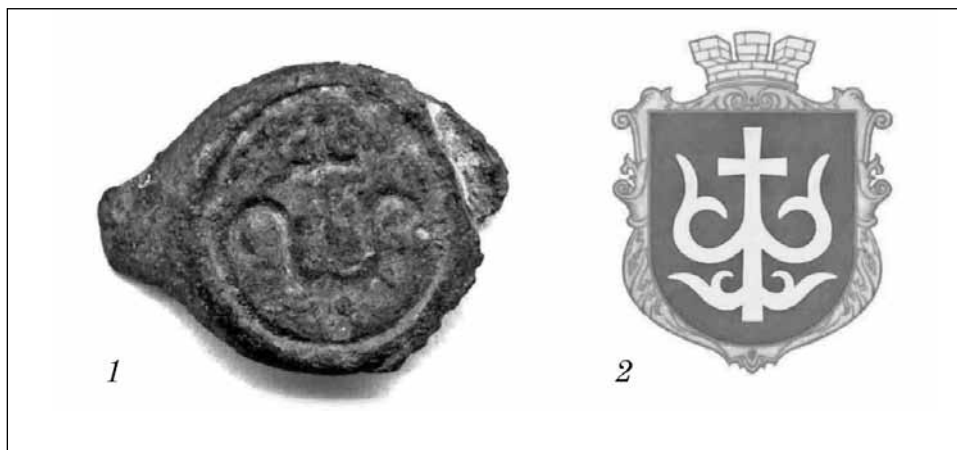

Рис. 7. Розквітлий князівський тризуб:
1 – зображення на перстні з пам'ятки; 2 – сучасний герб смт. Шацьк

тошарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2009 року / О. Златогорський, С. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 179 с. // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2009/172.

Златогорський О. Інвестиційний проект «Шацьке городище» / О. Златогорський, С. Демедюк // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України: матер. XXXV Міжнар. іст.-краєзн. наук. конф. – Луцьк, 2010. – Вип. 35. – С. 57–68.

Златогорський О. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009–2010 рр. / О. Златогорський, С. Демедюк // Середньовічні міста Полісся: тези доп. Міжнар. наук. археолог. конф. (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – К.–Олевськ, 2011. – С. 25–26.

Івакін Г.Ю. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. / Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян // Дъньслово: зб. праць на пошану дійсного члена Національної Академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 191–213.

Кухаренко Ю.М. Средневековые памятники Полесья / Ю.М. Кухаренко. – М., 1961. – 39 с.; табл.

Панишко С. Стіжкові городища Волині / С. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 329–337.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. Том 2: Ипатьевская летопись. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1843. – VI+377 с.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. – 240 с.

Раппопорт П.А. Город Рай / П.А. Раппопорт // Acta Baltico-Slavica. – Białystok, 1969. – Т. VI. – С. 175–179.

Раппопорт П.А. Новые данные по исторической географии Волыни / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – М., 1964. – Вип. 99. – С. 54–58.

О. Е. Златогорский, С. В. Демедюк

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ «РАЙ» В СЕЛИЩЕ ШАЦК НА ПОЛЕСЬЕ

В статье на основе новых археологических источников и анализа летописных данных утверждается локализация древнерусского города Рай, упомянутого в летописи под 1255 и 1287 гг., на восточной окраине современного поселка Шацк Волынской области. Предыдущая интерпретация локализации этого города, автором которой был П.А. Раппопорт, подвергается критике и пересмотру. Авторы приводят широкую аргументацию и отмечают следующие составляющие преобладающего выбора локализации летописного Рай в Шацке, а не в Яревище: 1) согласно сообщению летописца городок построен на берегу озера: в Шацке памятник находится на берегу озера Люцимир, в Яревище – вообще никакого озера нет, 2) ехать из Каменца до Любомля удобнее и логичнее через Шацк, а не Яревище и 3) самое главное: культурный слой древнерусского времени на памятнике, локализованном П.А. Раппопортом, – отсутствует.

Памятка в Шацке и в плане археологическом представляет нечто новое явление в науке, хотя уже устоявшееся в историографии с подачи того же Павла Раппопорта. Древнерусское городище в Шацке относится к категории так называемых «стожковых», основной морфологической характеристикой которого является отсутствие валов и рвов и наличие насыпного эскарпа, что преобладает над окружающим равнинным ландшафтом. Памятка находится на восточной окраине поселка Шацк, на высоком мысу на берегу озера Люцимир, который поднимается на 4 м над уровнем воды. Озеро находится с южной стороны памятника, с восточной и северо-восточной сторон он ограничен болотом, а северную и западную часть занимает современная жилая застройка. Местное население эту территорию называют «Гора», а в картографических документах советской эпохи она значится как урочище «Сад».

В течение 2009–2011 гг. археологическими экспедициями под руководством авторов исследованы 671 кв.м площади четырьмя раскопами и двумя транше-

ями. Археологические объекты древнерусского периода обнаружены исключительно в раскопах, которые прилегают друг к другу и расположены по центру памятника. Они представлены 22 сооружениями и 10 ямами, которые хронологически распределяются следующим образом: 1) X–XI вв. – 20 объектов, 2) XI–XII вв. – 8 объектов, 3) XII–XIII вв. – 4 объекта.

Среди индивидуальных находок отдельного внимания заслуживает изделие из рога, которое имеет окончания в виде головы зверя с открытой пастью, основа предмета орнаментирована рядами узора в виде рядов треугольников между двумя полосами. Подобная находка известна из раскопок Десятинной церкви в Киеве (датировано соответственно – X в.). Отличным является лишь узор «тела» зверя: если шацкое изделие орнаментировано рядами насечек (рун –?), то киевский – обрамлен витым орнаментом скандинавского стиля. Стилистическое сходство узоров на предметах наводит на мысль, что эти изделия имеют балтийское происхождение. Привлекает внимание один перстень с княжеским знаком-трезубцем. Он изготовлен из меди, трезубец подан в цветущей форме. На основе этого перстня – печати авторами разработан, а поселковым советом утвержден современный герб Шацка. Важными находками из Шацкого городища являются две вислые печати. На лицевой стороне первой изображен архангел Михаил, а на обороте – надпись в три строки «ДЪНЪСЛОВО». Данная печать принадлежит полоцкому, новгородскому, туrowsкому, а позже и великому киевскому князю Святополку–Михайлу Изяславовичу (1050–1113). Вторая печать на лицевой стороне имеет погрудное изображение святого Андрея, на обороте надпись «WT АНДРЕЯ». Донедавна данная печать не была идентифицирована, но последние сфрагистические исследования доказывают ее стилистическую близость к печатям Ратибора, что может быть свидетельством их синхронности. Что касается атрибуции данной печати, можно предположить, что она принадлежала кому-то из княжеских наместников рубежа XI–XII веков. Комплекс последних археологических источников позволяет авторам верификационно сделать еще одно уточнение в исторической географии Волыни древнерусского периода: Шацкое поозерье в XII в. входило в состав Туровского княжества.

O. Zlatogorsky, S. Demeduk

THE ANCIENT RUS FORTIFIED SETTLEMENT «RAI» IN SHATSK, POLISSYA

The article considers and analyzes chronological data as to the localization of the ancient town Raj, mentioned in the manuscripts chronicles of 1255 and 1287, in the eastern suburb of modern Shatsk. The analysis has been done on the basis of new archeological sources. The former interpretation of the location of the town, the author of which was P.O. Rappoport, is being criticized and reviewed in the article. The authors present vivid argumentation and emphasize the following factors, indicating the prevailing choice of localization of the chronological Raj in Shatsk and not in Jarevyshche. They are: 1) according to the chronicle the town was founded on the bank of the lake: in Shatsk the settlement is situated on the bank of the lake Lutsymyr, there is not any

lake in Jarevyshche; 2) to move from Kamyanets' to Lyuboml is much more convenient through Shatsk, not Jarevyshche; 3) the most important factor: there is not any cultural strata of ancient Rus on the ancient sample, localized by P.O. Rappoport

From the archeological point of view the ancient pattern in Shatsk is a new phenomenon in science, though it has already become acknowledged in historiography due to Pavlo Rappoport. The ancient settlement in Shatsk belongs to the category of the so called «stizhka». The main morphological characteristics of them is absence of the ramparts and pits and existence of mounds rising above the surrounding flat landscape.

The ancient pattern is situated in the eastern suburb of Shatsk, on the highness of the lake Lyutsymyr, rising 10 meters above the water level. The lake is situated on the southern side of the pattern, from the eastern and northern-eastern sides it is restrained by the swamp, the northern and western part is occupied by the residential buildings. The local population gave the name «Gora (mountain)» to it, but on the maps of soviet time it got the name of «Sad (garden)».

During 2009–2011 archeological expeditions guided by the authors of the article explored 671 sq. m. of the territory of four excavations and two trenches. The ancient remnants have been found only on the excavated areas located closer to the center of the monument-pattern. They are represented by 22 buildings and 10 pits, which chronologically may be grouped accordingly: 1) X–XI cent. – 20 objects; 2) XI–XII cent – 8 objects; 3) XII–XIII cent – 4 objects. Among the unique findings the most interesting is the pattern made of horn the top of which is decorated with the head of an animal with the opened mouth. The bulk of the object is ornamented by the rows of drawings in the form of triangles between two lines. Similar to this pattern is known from the excavations of the Desyatynna church in Kyiv dating back to X cent. They differ only in the ornamentation of the animal «body»: the Shatsk pattern is ornamented with the rows of runes, and the Kyiv sample is framed with the curly ornament in Scandinavian style. The stylistic similarity of the ornaments brings us to the conclusion that those objects are of the Baltic origin.

One ring with the Prince's trident-sign attracts special attention. It is made of copper, the trident looks like a flower in blossom.

The authors have worked out and the village Council adopted the modern coat of arms of Shatsk. The basis of it is the ring-seal of those archeological findings.

Another important findings from Shatsk settlement are two so-called hanging seals. One of them on the face side has the picture of archangel Mykhail and on the back side inscription in three lines «ДЪНЪСЛОВО». This seal belongs to polotskyj, novgorod'skyj, turiv'skyj and later to great Kyiv Prince Svyatoslav–Mykhail Iziaslavovich (1050–1113). The second seal on the face side has the picture of st. Andriy, and on the back side the inscription «WT АНДРЕЯ». The seal has not been identified yet, but recent investigations prove its stylistic similarity with the seals of Ratiwor, which may be considered as their identity. As to its attribution the seal may be supposed to belong to one of the Prince's governors at the edge of XI–XII cent.

The number of recent archeological sources give the authors possibility to make one more specification in the historic geography of ancient Volyn: Shatsk lake district in XII cent belonged to the Turiv Principality.

Г. Ю. Івакін, А. П. Томашевський, С. В. Павленко

СЕРЕДНЬОВІЧНА ОВРУЦЬКА ІНДУСТРІЯ ПІРОФІЛІТОВОГО СЛАНЦЮ І КВАРЦИТУ ТА МОНУМЕНТАЛЬНЕ ЗОДЧЕСТВО ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВА

В статті вводяться до наукового обігу результати досліджень місць видобування і первинної переробки пірофілітового сланцю й кварцитів на Словечансько-Овруцькому кряжі. Подаються, систематизуються та аналізуються численні знахідки архітектурно-оздоблюваних артефактів з овруцького пірофілітового сланцю та кварциту, зроблені в ході новітніх історико-археологічних досліджень давньоруських архітектурних комплексів Києва. Комплексний аналіз дозволяє здійснити спробу реконструкції кількості та об'ємно-вагових характеристик різних типів сировини, яка була використана в якості фундаментів, декоративних елементів (пояса стін, рельєфні панно, плити підлоги та ін.) та саркофагів в давньоруських храмах Києва.

Ключові слова: пірофілітова індустрія, пірофілітовий сланець, кварцит, монументальне зодчество, архітектурно-будівельна справа, палацово-храмове будівництво, Овруч, Київ, Давня Русь, Десятинна церква.

Дослідження останніх десяти років дали нові ексклюзивні дані і матеріали, що дозволяють більш детально, точно і достовірно розглянути питання про використання пірофілітового сланцю і кварциту в будівельній справі Південної Русі і Києва. Йдеться про результати робіт, перш за все, двох експедицій Інституту археології НАН України.

З 1996 р. продовжується проект комплексного вивчення і збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини Овруцької волості на Словечансько-Овруцькому кряжі. В межах його наукових програм Овруцькою експедицією ІА НАНУ досліджені унікальні стародавні кар'єри і різні виробничі центри спеціалізованої промислової Овруцької волості.

В результаті проведених протягом 1996–2013 рр. робіт на території кряжу створена археологічна карта регіону, на якій визначені та локалізовані, в загальній системі давньоруського заселення, більше 40 спеціалізованих виробничих поселень по обробці пірофілітового сланцю [Павленко, 2010, табл. 1]. Залишки виробництва пірофілітових пряслиць виявлені й на укріплених поселеннях кряжу: в Овручі, поблизу сіл Городець (укріплений посад і селище), Словечно (посад) та Норинськ (городище, посад) [Павленко, 2004].

Протягом 1996–2008 рр. локалізовані й досліджені поверхневі виходи пірофілітових сланців та кварцитів, місця їх давніх розробок – кар'єрів: кар'єр на північ від с. Хлупляни (ур. «Ровки», 56 кв. Нагорянського лісництва), система кар'єрів на північ від с. Нагоряни (ур. «Буда»), кар'єри в ур. «Ями», розташовані в 7–8 км від комплексу виробничих поселень поблизу с. Прибитки. В 2012 р виявлені нові давньоруські кар'єри в 71 кв. Нагорянського лісництва, в безпосередній близькості від потужного виробничого поселення Нагоряни–І. Їх спеціальні археологічні дослідження, в тому числі й детальна топографічна зйомка, тривають.

Спеціальна програма овруцького проекту передбачає комплексний геолого-мінералогічний, архівний та польовий пошук середньовічних розробок та геологічно зафіксованих місць виходів на поверхню різновидів пірофілітового сланцю, потенційно придатних для розробки в давньоруський час. Зокрема продовжуються пошуки ймовірних пірофілітових кар'єрів в околицях сіл Стугівщина, Листвин – Рудня Франковка та відслонень пірофілітового сланцю й кварцитів в лесових ярах Овруцького кряжу поблизу сс. Збраньки, Коренівка (Годотем-

© Г.Ю. ІВАКІН, А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ,
С.В. ПАВЛЕНКО, 2013

ля)–Клинець. Окремим завданням є розвідка ймовірних давніх розробок родовищ сіро-зеленого стеатитоподібного серицито-хлоритового сланцю та відповідних їм виробничих поселень на Білокоровицько-Топільнянському й Озерянському кряжах, розпочата в 2008 р.

Частина поселень, найближчих до виробничих кар'єрів, була задіяна в процесі видобутку, транспортування, первинній обробці та сортуванні глиб і блоків пірофілітового сланцю та кварцитів. Разом з кар'єрами і відповідною транспортною інфраструктурою вони складали цілісні, складні за своєю просторовою структурою комплекси – виробничі мікрорегіони: Нагорянсько-Хлуплянський, Хайчансько-Збранківський, Прибитківсько-Черевківський, Городецько-Словечанський та Листвинський.

Новітні дослідження дозволяють визначити виробничу спеціалізацію окремих поселень в межах індустрії пірофілітового сланцю:

- поселення на яких зафіксовані первинна обробка сировини та виробництво пірофілітових плит великого розміру для архітектурних і архітектурно-декоративних потреб;
- поселення орієнтовані на виробництво пірофілітових пряслиць;
- поселення на яких зафіксоване виробництво дрібних прикрас (хрестиків, намистин, іконок, амулетів) з високодекоративних різновидів пірофілітового сланцю;
- виробництво жорен;
- виготовлення ливарних формочок [Павленко, 2010, С. 160, табл. 1].

Зазначимо, що виробництво окремих категорій речей, могло бути суміщене не тільки в межах окремого спеціалізованого поселення, але й у межах однієї майстерні [Павленко, 2005, с. 203].

Іншим джерелом нової інформації по даній темі є результати масштабних робіт київської Архітектурно-археологічної експедиції, яка досліджувала протягом останніх років залишки найбільших пам'яток давньоруської архітектури – Михайлівського Золотоверхого і Успенського соборів. Останні археологічні дослідження Десятинної церкви – першого кам'яного храму Русі, значення якого в становленні духовної культури, естетики, архітектурно-будівельної справи Русі неможливо переоцінити. Враховуючи унікальний характер досліджень цих найважливіших пам'яток, і значення новітніх матеріалів, нами була розроблена спеціальна програма вивчення мінерально-сировинної бази Південної Русі X–XIII ст., зокрема Києва [Томашевський, 1999; Томашевський, 2005]. Програмою передбачався відбір максимально можливої кількості зразків різних видів мінеральної сировини з датованих архітектурних пам'яток, їх скла-

дових частин і деталей, з метою їх подальшої ідентифікації, професійного визначення проб, вивчення і експонування. Відмітимо лише, що ці задачі важливі як для аргументованої реконструкції значення і потенціалу давньоруської економіки і системи господарських зв'язків, так і для прояснення багатьох проблем розвитку архітектурно-будівельної справи Русі. Зокрема, важливим, і можливо, вирішальним засобом для ідентифікації родовищ пірофілітового сланцю й кварциту та конкретних виробів або матеріалів з них, які ми знаходимо в Києві й інших давньоруських осередках, міг би бути детальний фізико-хімічний, петрографічний аналіз серій зразків відібраних як у кар'єрах і поверхневих родовищах Овруцького кряжу, так і зразків з пам'яток давньоруської архітектури.

Під час робіт в Києві вдалося зробити ряд спостережень і зафіксувати особливості, способи і об'єми застосування виробів і матеріалів з пірофілітового сланцю і кварциту (овруцьких за походженням) в архітектурних пам'ятках міста. Крім того, новітні дослідження дозволяють, принаймні в певному аспекті, дослідити економічні й господарські взаємовідносини між містом (представленим в даному випадку столицею Русі) та селом (виробничими поселеннями Овруцької волості).

Окрім технологічного і господарського значення матеріали, отримані в ході дослідження найзначніших храмів Києва, грають також важливу роль для датування і розуміння процесів становлення, організації і розквіту Овруцької індустрії пірофілітового сланцю. Ця розгалужена спеціалізована індустрія існувала у межах спеціально створеної князівською владою окремої Овруцької волості і політично, адміністративно та господарсько управлялася з Києва.

Унікальне поєднання природних умов, соціальних, політичних, релігійних, господарських обставин і потреб зумовило виникнення індустрії видобутку і обробки різних за своїми виробничими і споживацькими властивостями місцевих різновидів пірофілітового сланцю. Серед синхронних виробництв Овруцька індустрія пірофілітового сланцю виділяється декількома ключовими характеристиками.

1. Виняткова сировинна унікальність локального мінералу, що володіє цілою низкою дуже привабливих і корисних якостей. Можливість ведення відкритих розробок кар'єрів в середньовіччі.
2. Високий (в порівнянні з іншими ремеслами) ступінь агрегатно-інструментального технологічного розвитку основних видобувничо-переробних і власне – виробничих ланок всього процесу. Високий рівень стандартизації і високі технічні якості виробленої продукції, наявність очевидного контролю якості.

3. Надзвичайно потужний об'єм сукупно виготовлених готових виробів і, відповідно, використаної сировини, що вимірюється, можливо, тисячами тонн і м³. Висока насиченість побутових комплексів більшості земель Давньої Русі всім відомими уніфікованими пірофілітовими пряслицями відмічена багатьма дослідниками. Пірофілітові пряслиця використовувалися не тільки в процесі прядіння, але й нерідко несли сакральне навантаження, оскільки завдяки особливим властивостям мінералу на них легко наносилися різноманітні знаки власності, рахункові помітки, пам'ятні написи. Схоже, що вони грали також певну роль в товарно-грошових операціях, як в середині давньоруського суспільства, так і далеко за межами етнічних кордонів Русі [Янин, 1956, с. 187, 189].

4. З цим узгоджується ціннісний, престижний статус основних категорій виготовлених з пірофілітового сланцю продуктів і товарів, які, очевидно, мали відносно високу вартість, що робило їх зручними для накопичення багатства нарівні з монетами та дорогоцінними металами, чим і пояснюється присутність цих речей у складі скарбів.

Добре відомі різьблені натільні іконки, хрестики і намистини виготовлені з особливих декоративних різновидів пірофілітового сланцю. Вогнетривка здатність пірофілітового сланцю і пластичність визначили використання цієї сировини для виготовлення ливарних форм. Стійкість пірофілітового сланцю до механічного тертя і можливості фізичної механічної обробки різних форм зумовили розвиток виробництва пірофілітових жорен і інших дисків, задіяних в технології верстатного обертання.

Поза сумнівом, що в загальному балансі спожитої сировини, трудовитрат на видобуток, обробку і транспортування провідне положення в структурі Овруцької середньовічної індустрії пірофілітового сланцю і кварциту займали галузі, що обслуговували палацово-храмове будівництво.

В монументальному будівництві, оздобленні і обробці інтер'єру (а іноді і фасадів будівель) ефектні овруцькі мінерали грали, безумовно, значну роль. По застосуванню їх можна розділити на дві (достатньо умовні) групи – технологічно-функціональну і декоративно-художню.

До першої, насамперед, відноситься каміння (блоки, валуни) фундаментів і стін, пояси-прокладки, карнизи п'ят арок і закомар, перекриття, гладкі плити підлоги, сходів, порогів і т.д. До другої – декоративні різьблені монументальні плити настінних композицій і парпетів хор, різьблені інкрустовані плити підлоги, різноманітні деталі передвітарних перепон, престолів і владичних місць, синтронів, бази колон і ка-

пітелей і т.д. До будівельно-декоративних виробів можна віднести й виготовлення різьблених і гладкостінних саркофагів, надгробних плит.

Найбільш значними та об'ємними із перерахованих, з погляду розміру самих виробів, їх кількості, об'єму використаної сировини є виготовлення стінних поясів і рельєфних панно, парпетів, плит підлоги і саркофагів.

Знаючи умови залягання і можливості видобутку сировини на Овруцькому кряжі з одного боку, і уявляючи, хоча й приблизно, загальні об'єми і цінність спожитої сировини (наприклад в Києві) – з іншого, ми можемо більш реально моделювати як техніку і економіку будівництва, так і основи функціонування самої Овруцької пірофілітової індустрії. Так, наприклад, важливо враховувати особливості залягання пірофілітового сланцю в місцях його виходу на поверхню і можливості відкритого видобутку сировини кар'єрним способом в давньоруський час. Судячи із результатів наших обстежень середньовічних кар'єрних виробок, окремі горизонтальні пласти пірофілітового сланцю не перевищували в товщину 50 см. Навряд чи окремі блоки (брили) могли бути більше 3 метрів в довжину й ширину. З цим узгоджуються і стандартні розміри ям-кар'єрів, які збереглися до сьогодні й обстежені Овруцькою експедицією. Уявлення про максимальні розміри і площу цільних завершених плит дає зведення відомостей про найбільші, що дійшли до нас, декоративні монументальні рельєфи храмів Києва, представлене в таблиці 1.

Очевидно, що середня довжина найкрупніших зразків складала 2 м, а в найбільших декоративних рельєфах – 2,44 і 2,26 м. Середня ширина рельєфних плит, при цьому, ледве перевищувала 1 м, при найбільшому значенні – 1,18–1,08 м. Товщина рідко перевищувала 8 см. У найкрупніших плит-панно площа поверхні складала більше 2,5 м², хоча в середньому в цій групі артефактів площа поверхні наближена до 1,5 м².

Іншою значною сферою використання крупних плит пірофілітового сланцю було виготовлення саркофагів. Тільки при дослідженні в 1996–2000 рр. Успенського собору Києво-Печерської Лаври було зафіксовано більше 10 таких саркофагів [Івакін, 1999; Івакін, 2001]. Їх розміри і конструкція стандартні: 2 довгі бічні плити стін, дно і кришка розмірами 2,2 м в довжину і 0,8 м у висоту (ширину), а також 2 поперечні плити від 0,6 до 0,8 м в довжину тієї ж висоти. Останні входили і закріплювалися в поперечних пазах глибиною 2 см, висічених в довгих плитах бічних стін. Товщина плит 5,5–6 см (рис. 1.1, 1.4). Поверхня плит вирівняна, після вирубки, первинного відбиття і надання геометричної форми. Поверхні плит піддавалися різним прийомам обробки. На плитах зафіксовані сліди пилки, підтесування різними видами гладкого і зубчатого долота різних розмірів, різного профілю робочої частини і, відповідно, –

Таблиця 1

№	Ідентифікатор	Довжина в см	Ширина в см	Товщина в см	Площа в м ²	Об'єм в м ³	Вага в тоннах
1	Св. Дмитро і Георгій (Михайлівський Золотоверхий собор)	226	118	8	2,67	0,21	0,36
2	Св. Георгій і Федір Стратілат (Дмитрієвський монастир)	218	112	7,5	2,44	0,18	0,31
3	риби (Успенський собор КПЛ)	244	108	9	2,64	0,23	0,40
4	Самсон (Успенський собор КПЛ)	205	100	8	2,05	0,16	0,27
5	Кібела (Успенський собор КПЛ)	185	105	8	1,94	0,15	0,26
6	хори (Софійський собор)	230	100	8	2,30	0,18	0,31
7	хори (Софійський собор)	218	100	8	2,18	0,17	0,29
8	хори (Софійський собор)	154	100	8	1,54	0,12	0,20
9	хори (Софійський собор)	174	106	8	1,84	0,14	0,25
10	хори (Софійський собор)	160	106	8	1,70	0,13	0,23
11	хори (Софійський собор)	217	100	8	2,17	0,17	0,29
12	хори (Софійський собор)	220	100	8	2,20	0,17	0,29
13	хори (Софійський собор)	187	100	8	1,87	0,14	0,25
14	хори (Софійський собор)	165	100	8	1,65	0,13	0,22
15	саркофаг (Десятинна церква, сівши. стіна)	198	97	8	1,92	0,15	0,26
	В середньому:	200,07	103,47	8,03	1,46	0,12	0,20

призначення. Торці плит і поверхні оброблені різними видами інструментів, гострі кути стиків поперечних поверхонь зняті фасками. Подекуди, на великих поверхнях плит, від однієї торцевої грані до протилежної через всю ширину кам'яної дошки, спостерігаються діагональні скошені ряди паралельних стесувань (рис. 1.4). Долота мали різний профіль і перетин: овально-напівкругле, ложкоподібне, пряме типу стамески, 4-х-зубчасте, аналогічне античній «троянці» (рис. 1.2) [Блаватский, 1930], дрібнозубчасте у вигляді пилки або грубого напилка (рис. 1.3). Природні дефекти мінеральних плит спеціально нівелювалися майстрами. Далі застосовувалося загладжування з елементами грубої шліфовки поверхні. Один саркофаг такого типу складався з 6 плит загальною площею більше 8 м². Відмітимо, що досліджені саркофаги були створені з рожево-бузкового, дещо більш м'якого різновиду пірофілітового сланцю.

Подаємо об'ємно-вагові характеристики пірофілітового сланцю (табл. 2). Було відібрано декілька зразків (відносно рівних геометрично і придатних для проведення коректних обмірів у всіх трьох вимірах) двох основних різновидів пірофілітового сланцю, що використовувався в давньоруському будівництві – бузково-фіолетового і рожевого. В результаті отримано співвідношення площі, об'єму і ваги для виробів із будівельних різновидів пірофілітового сланцю:

Ці співвідношення важливі для оцінки кількості використаних при будівництві окремих будівель кам'яних фрагментів і деталей, а також для розуміння загального об'єму спожитої пірофілітової та кварцитової сировини.

Ще одним із напрямків було виготовлення пірофілітових плит підлоги. Під час дослідження монастирської території навколо Михайлівського Золотоверхого собору була відкрита пізньосередньовічна доріжка, вимо-

Таблиця 2

Різновиди пірофілітового сланцю	Площа зразка, см ²	Об'єм зразка, см ³	Співвідношення об'єму до площі	Вага 1 см ³ , грами	Співвідношення площі до об'єму
Бузково-фіолетовий	28,75	14,375	0,48	1,7	2
Рожевий	32,2	20,125	0,60	2,48	1,6
В середньому:			0,54	2,1	2

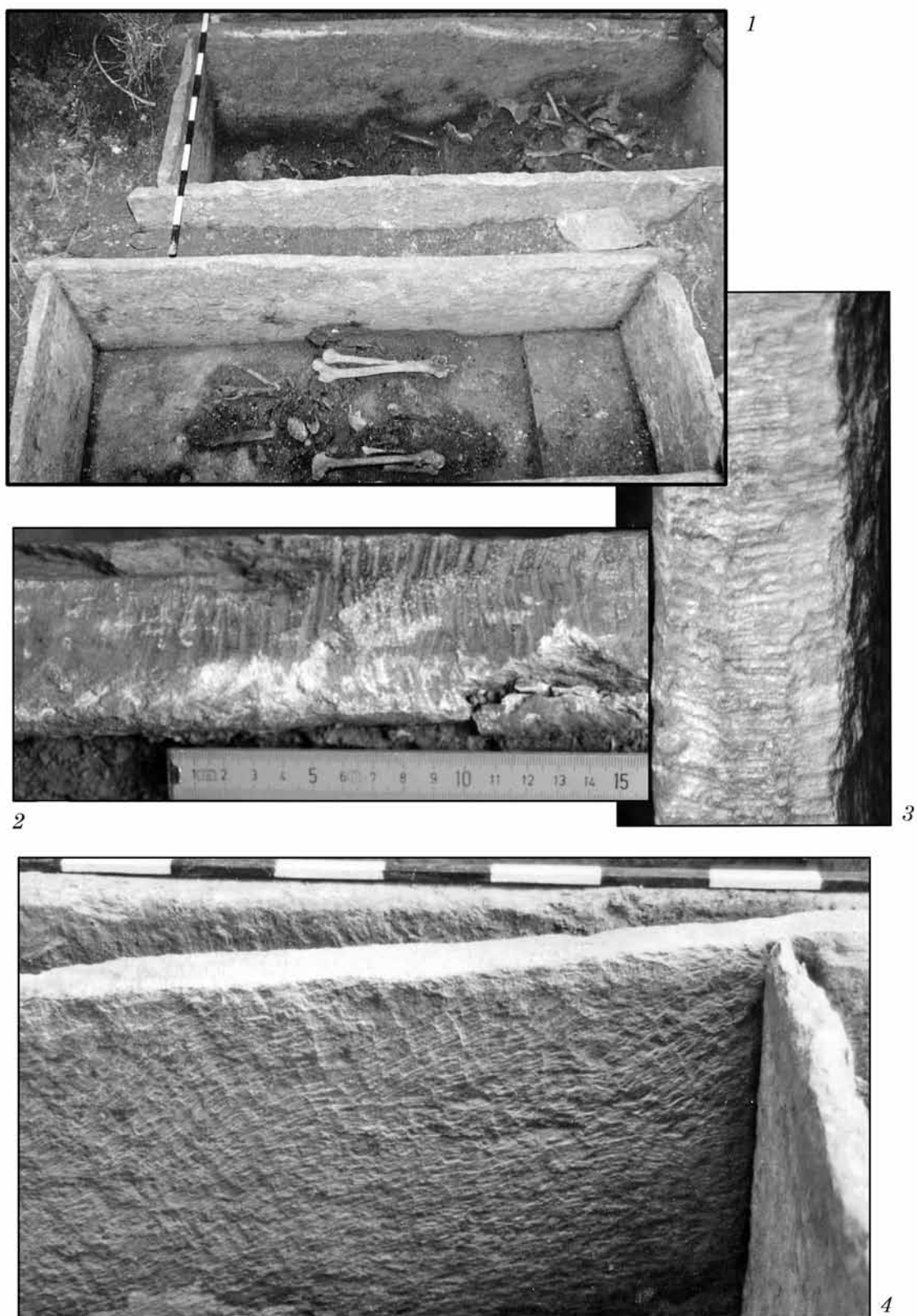

Рис. 1. 1 — Саркофаги на території Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Конструкція.
 2, 3 — Деталі обробки торцевих поверхонь та сліди інструментів.
 4 — Внутрішня поверхня стінки саркофагу. Деталі обробки поверхні

Таблиця 3

№	Довжина, см	Ширина, см	Товщина, см	Площа, м ²	Об'єм, м ³	Вага в тонах
1	118	100	11	1,18	0,130	0,221
2	91	72	14	0,66	0,092	0,156
3	100	65	10	0,65	0,065	0,111
4	118	62	8,5	0,73	0,062	0,106
5	85	66	11	0,56	0,062	0,105
6	111	68	8	0,75	0,060	0,103
7	94	64	10	0,60	0,060	0,102
8	108	66	8	0,71	0,057	0,097
9	84	66	10	0,55	0,055	0,094
10	72	55	13,5	0,40	0,053	0,091
11	85	58	10	0,49	0,049	0,084
12	106	58	8	0,61	0,049	0,084
13	72	75	8	0,54	0,043	0,073
14	90	60	8	0,54	0,043	0,073
15	80	73	7	0,58	0,041	0,069
16	64	60	10	0,38	0,038	0,065
17	78	47	10	0,37	0,037	0,062
18	79	58	8	0,46	0,037	0,062
19	70	58	9	0,41	0,037	0,062
20	84	48	9	0,40	0,036	0,062
21	64	45	11	0,29	0,032	0,054
22	70	50	9	0,35	0,032	0,054
23	78	56	7	0,44	0,031	0,052
24	82	50	7	0,41	0,029	0,049
25	68	54	7	0,37	0,026	0,044
26	70	45	8	0,32	0,025	0,043
27	103	49	5	0,50	0,023	0,039
28	67	48	7	0,32	0,023	0,038
29	70	54	5	0,38	0,019	0,032
30	63	49	6	0,31	0,019	0,031
31	58	36	8	0,21	0,017	0,028
32	56	45	5,75	0,25	0,014	0,025
33	46	35	7,5	0,16	0,012	0,021
34	23	78	6	0,18	0,011	0,018
35	35	38	6	0,13	0,008	0,014
36	52	34	5	0,18	0,008	0,014
37	45	44	4	0,20	0,008	0,013
38	30	44	6	0,13	0,008	0,013
39	32	34	6	0,11	0,007	0,011
Всього:				16,82	1,456	2,474
Розміри в середньому:						
	74,38	55,56	6,75	0,43	0,04	0,06

щена з плит пірофілітового сланцю, які в давньоруський час були вимосткою підлоги одного з місцевих соборів. Подібні плити були знайдені і при розкопках надбрамної церкви XII ст., що знаходиться поряд. Всього було обміряно 65 окремих плит, з них біля четверті – уламки та фрагменти (рис. 2). Для археометрії була побудована спеціальна реєстраційна база даних, де фіксувалися всі розміри, форма, особливості мінералогії, способи обробки поверхні, колір, технологічні деталі й інші параметри, а також реконструйовані площа поверхні, об'єм і вага плити. Для даної публікації нами відібраний фрагмент табличної форми бази даних (див.

табл. 3), що містить інформацію про 40 плит, у яких достовірно зафіксовані всі розмірні параметри і відповідно надійно відновлюються площа, об'єм і вага.

Як видно з таблиці, максимальні лінійні розміри перевищували в деяких випадках 1 м, проте лише одна плита за площею перевищує 1 м². В цій групі плит спостерігаємо більшу товщину, ніж у рельєфних декоративних плит. Окремі екземпляри досягали 10–11 і навіть – 13,5–14 см, хоча немало тонких плит, товщиною 4–6 см, що в результаті дало для цих 39 плит середнє значення товщини 6,75 см. Сумарно представлені в таблиці плити склада-

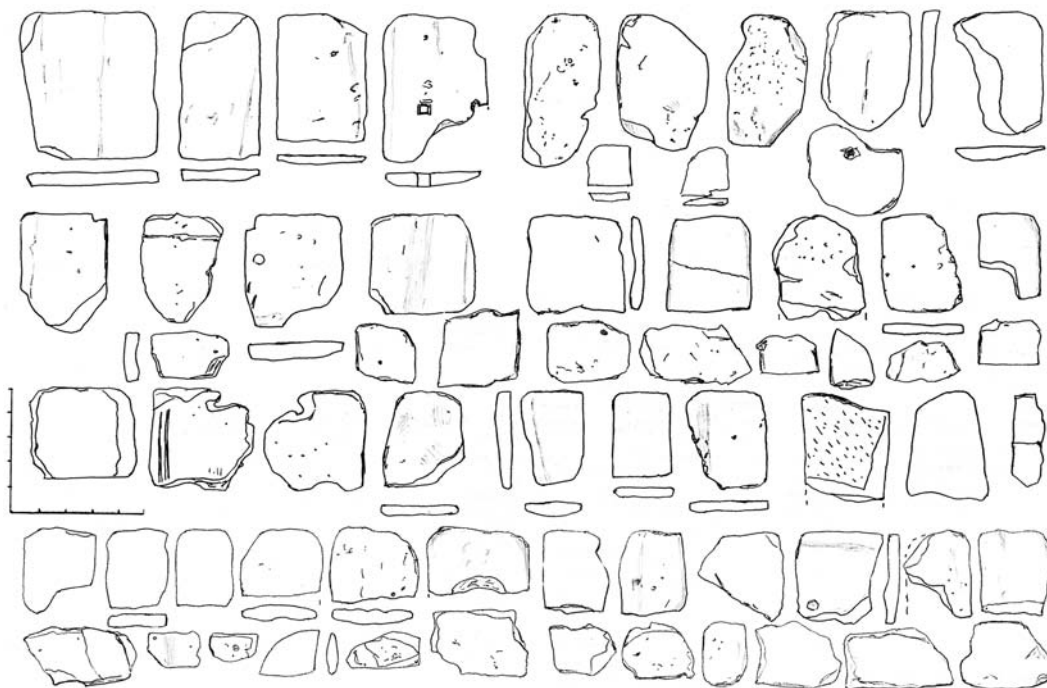

Рис. 2. Плити підлоги із території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Прорис

ють приблизно 1,5 кубічний метр пірофілітового сланцю, що важить близько 2,5 тонн. Середня плита, за нашими підрахунками, важить близько 30–60 кг.

Плити досить виразно відрізняються за формою, характером і морфологією мінеральної сировини, відтінками кольору, способами і характером обробки поверхонь. Є спеціальні плити, із прорізними, очевидно, шарнірними отворами, плити з анкерними залізно-свинцевими вставками, плити спеціально профільованої фігурної форми. Частина плит і їх фрагменти зберігають правильну прямокутну або квадратну форму, виділяється і група довгастих плит та їх уламків, торцевим сторонам (краям) яких була спеціально надана овальна, заокруглена форма. Кути, що збереглися, практично на всіх плитах також закруглюються. Кольорова гамма плит варіює від сіро-рожевих (рідко) до багатьох відтінків бузкового, бузково-червоного, сургучно-цегляного, фіолетового кольорів. На кожній четвертій плиті підлоги зафіксовані карміново-червоні смуги-прожилки більш твердого кварциту, а також плями локального іржавіння. Лицьові поверхні частини плит заглажені і навіть відполіровані, можна бачити як в процесі функціонування більш м'які ділянки пірофілітових плит підлоги соборів просідали протираючись, поліруючись взуттям прихожан, залишаючи більш тверді ділянки і прожилки на поверхні (рис. 4.1). На поверхнях і торцевих гранях плит підлоги, також як і на плитах саркофагів, спостерігаємо сліди різних робочих інструментів. Є плити, на поверхні

яких виразно видні підтісування гладким долотом овально-напівкруглого і прямого в перетині, а також сліди пилки і напилка (рис. 3.1–4). Можна припустити, що для виготовлення плит підлоги використовувалися більш дрібні плоскі фрагменти породи пірофілітового сланцю, відходи виробництва плит більшої площі, які не могли бути використані для виготовлення високохудожніх різьблених панелей парпетів, стінних рельєфів, престолів і т.п.

Про кількість плит підлоги свідчать знахідки з Успенського собору. Н.В. Холостенко зафіксував 244 тільки гладких плит підлоги давньоруського часу, які за його підрахунками покривали площу 530 м². Ширина плит коливалася від 30 до 75 см, а довжина від 120–152 до 213–216 см. Серед плит підлоги був і фрагмент плити парпету хор з незавершеним орнаментальним різьбленням [Холостенко, 1975, с. 134].

Про відносно високу вартість і собівартість плит пірофілітового сланцю свідчить безліч фактів вторинного використання цих плит в пізніші часи. Давньоруські саркофаги з пірофілітового сланцю дуже часто використовувалися в пізньому середньовіччі. «Темновидные саркофаги» із пірофілітового сланцю (місцевого порфіру) у всі часи призначалися для поховання привілейованих осіб. Плити підлоги, навіть після заміни підлоги храмів новим покриттям, продовжували використовуватися як зручні і декоративні вимостки доріжок і майданчиків. З них нерідко виготовлялися надгробні плити і хрести. Відомі факти, коли на таких надгроб-

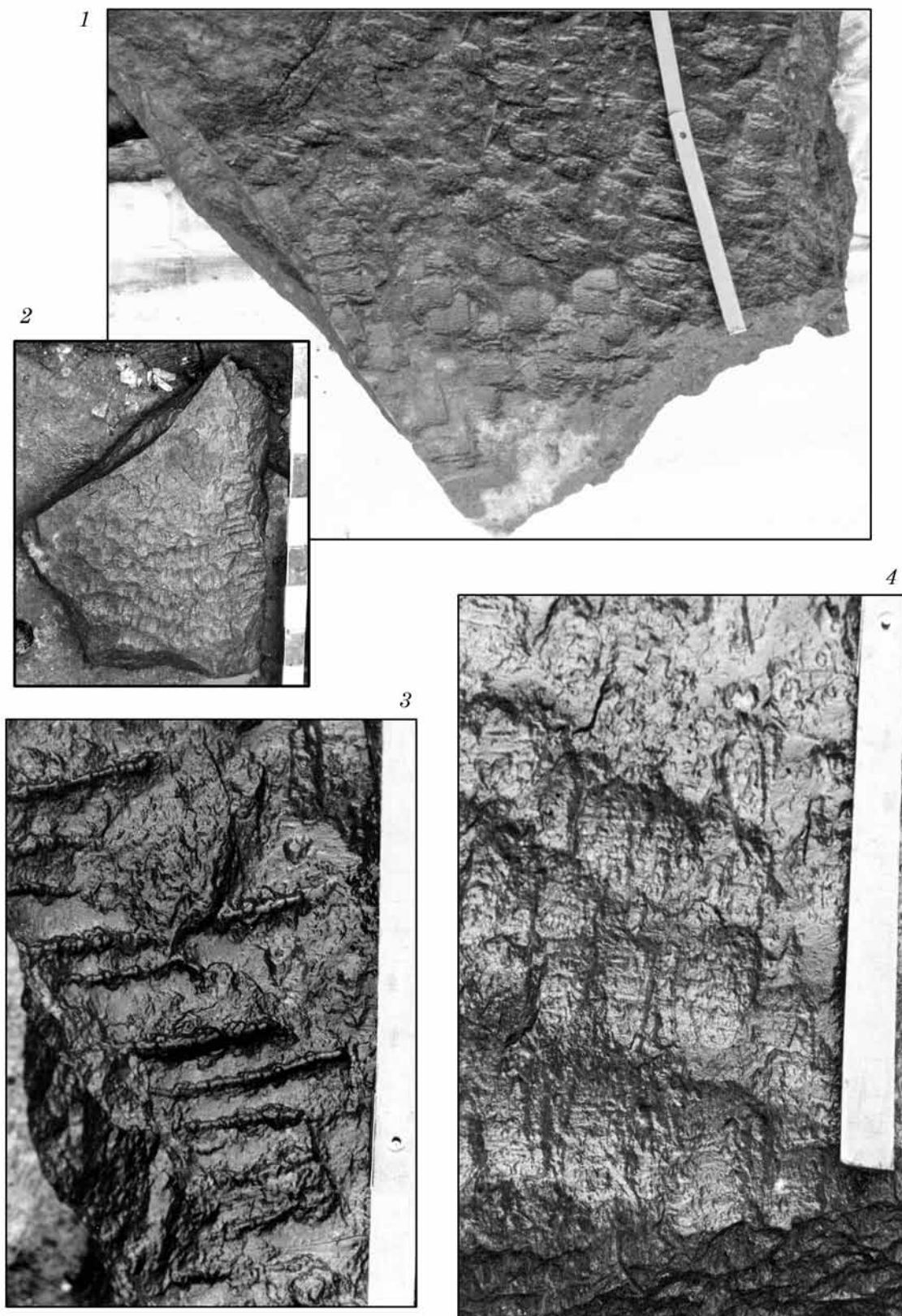

Рис. 3. 1—4 —Плити підлоги із території Михайлівського Золотоверхого монастиря.
Сліди інструментів та деталі обробки поверхонь

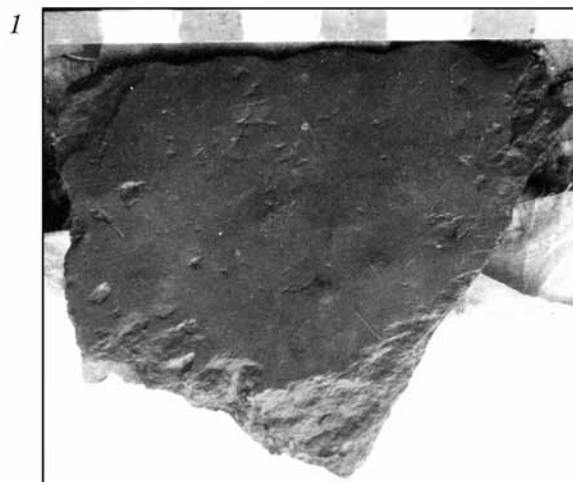

Рис. 4. 1 — Плита підлоги із території Михайлівського Золотоверхого монастиря;
2 — Кварцитові квадратні плитки мощення підлоги «південного палацу» X ст.

ках кілька разів міняли тексти відповідних іменних написів.

В Києво-Печерському Патерику зафіксована висока вартість літописної «доски каменой и столпцов на устроение трапезе» — 3 гривні срібла [Абрамович, 1991, с. 14]. За дослідженнями М.В. Холостенка, розміри такої «доски каменой» становили 120 на 80 см [Холостенко, 1975, с. 124–128]. Очевидно, що її вартість складалася з ціни власне сировини, витрат на виготовлення плити (видобуток + всі етапи обробки) та на транспортування.

Плити підлоги, саркофагів, монументальних рельєфів й інші, найбільш цінні, крупні вироби з пірофілітового сланцю, швидше за все, за логікою технології і господарської доцільності, виготовлялися не далеко від місць видобутку сировини, і там же проходили

цикл основної обробки. Цілком імовірно, що «дошки» виготовлялися на відомих спеціалізованих виробничих поселеннях Овруцького князю. Серед виробничих осередків, які спеціалізувалися на первинній обробці пірофілітового сланцю та кварцитів й виготовленні пірофілітових плит для будівництва на сьогодні відносно чітко визначаються поселення Нагоряни–ІІ, Хлупляни (лікарня), Левковичі І–ІІ, Прибитки. Вивчаючи ці виробничі поселення і їх округу, ми зустрічали залишки і фрагменти таких плит, сліди їх обробки, пірофілітові стели. Проте високопрофесійне художнє різьблення, завершальна обробка і підгонка для конкретного місця, швидше за все, здійснювалися в Києві. Втім, це питання залишається дискусійним і потребує додаткових аргументів.

Таблиця 4

Храм	Довжина, м	Ширина, м	Товщина стін, м	Внутрішня площа, м ²	Площа 1-ої плити, м ²	Вірогідне Q плит	Вага плити, тонн	Вага всіх плит підлоги, тонн	Об'єм камення, м ³	Використання	Площа ярусів, м ²	Загальне Q плит
Михайлівський Золотоверхий собор	28,6	18,7	1	460	0,43	1 070	0,06	64	32			
Софійський собор	47	52		2000	0,43	4 651	0,06	279	140			
Кирилівська церква	31	22	(1,7-1,98) 2	580	0,43	1 349	0,06	81	40	карнизи в п'ятах арок, перекриття східців		
Успенський собор КПЛ	35,6	24,2	1,3	780	0,43	1 814	0,06	109	54	4 яруси карнизів стін	118	274
Разом:	142,2	116,9		3820		8 884	0,24	533	266,5			

Наочне уявлення про об'єм використаного для будівництва і оформлення київських храмів пірофілітового сланцю і про те, скільки його було здобуто, оброблено і доставлено з Овруцької волості дає таблиця 4.

У таблиці в самому загальному вигляді представлені результати підрахунків і моделювання балансу використання пірофілітового сланцю для зведення стін, хор і мощення підлоги тільки в чотирьох київських храмах, без урахування декоративних рельєфних панелей стін, парпетів, вівтаря, престолів, саркофагів та ін. деталей.

Особливий інтерес представляє проблема використання овруцького червоного **кварциту** у давньоруському будівництві. Овруцький кварцит дуже красивий і не дарма високо декоративні вставки з т.зв. «рябью пустуни» та гронаподібними конгломератами були використані для зовнішньої прикраси стін Софії Київської, церкви святого Василя в Овручі, в храмах Гродно.

Проблема виявлення місць спеціального видобутку кварцитів ще остаточно не вирішена, оскільки власне кварцитовидобувних кар'єрів давньоруського часу не ідентифіковані. Цілком ймовірно, що окремих кварцитовидобувних кар'єрів (в сучасному розумінні) в середньовіччі могло й не існувати. Поверхневі виходи пірофілітових сланців завжди супроводжуються виходами на поверхню кварцитів. Можливо, що суцільні до пірофілітових кар'єрів виходи кварцитів могли задовольняти наявні за давньоруської доби потреби в цій сировині. Також відомо, що існували візуально видимі, а значить й цілком доступні для розробки відслонення кварцитів в славнозвісних ярах Овруцького кряжу [Тутковский, 1911, с. 110–164, Рис. 25–26; Тутковский, 1915, с. 190–191; Тут-

ковський, 1923]. Для потреб будівництва також могли використовуватись поверхневі брили та валуни льодовикового походження, географія поширення яких охоплює практично всю територію Овруцького кряжу.

Якщо з місцем і способом відкритого видобутку кварциту на сьогодні все відносно зрозуміло, то питання про можливість інструментальної обробки (розпилювання, шліфівка, свердлення та ін.) цього дуже твердого мінералу в давньоруський час ще залишається відкритим. Цікавими прикладами обробки кварциту є вже згадувана раніше велика надгробна рожева плита і квадратні відшліфовані плитки мощення підлоги «південного палацу» X ст. (рис. 4.2) [Милецкий, 1989, с. 132, 136]. В ході новітніх досліджень Десятинної церкви повторно відкриті фундаментні рови, і залишки забутовки фундаменту північно-західної частини «південного палацу» (рис. 6.7). Досліджені залишки фундаментів складаються виключно з блоків і глиб кварциту, серед яких також зустрічаються екземпляри із слідами обробки поверхонь.

Дослідження залишків фундаментів Десятинної церкви серед багатьох інших важливих тем дають нові матеріали про різні етапи використання овруцького кварциту і пірофілітового сланцю в будівельній практиці Давньої Русі.

Від пам'ятки на різну висоту збереглися фундаменти західної і південної стін. Також збереглася частина фундаментної стрічки, паралельна південній стіні, і стрічка фундаменту що примикає до південної стіни, утворюючи з південним пряслом західної стіни і західним пряслом південної стіни об'єм південно-західного кута храму (рис. 5.1). На різних ділянках фундаментів збереглися нижні частини кладки стін, складені з плінфи.

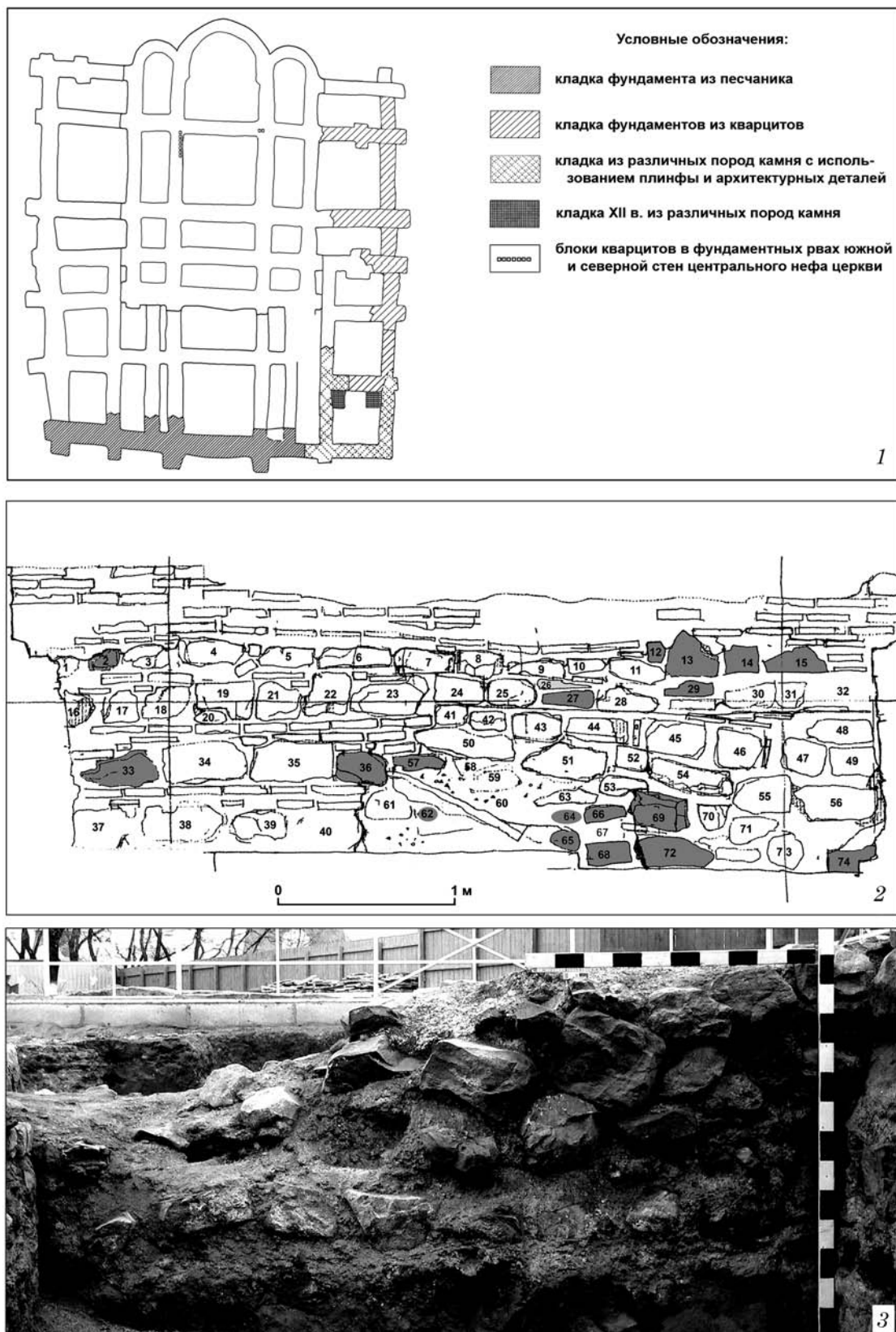

Рис. 5. 1 — План Десятинної церкви; 2 — План внутрішнього фасаду південного прясла західної стіни з позначеними кварцитами; 3 — Фундамент 1-ої (із заходу) перемички південної стіни Десятинної церкви. Фото

Таблиця 5

№ каменю (рис. 5.2)	Розмір	
	Довжина, см	Товщина, см
2	18	9,5
12	16	10
13	27	23
14	20	16,5
15	44	15
27	34	11,5
29	21	6,5
33	45,5	23
36	26	15

№ каменю (рис. 5.2)	Розмір	
	Довжина, см	Товщина, см
57	29	5-9
62	≈ 16	≈ 9
64	≈ 36	≈ 18
65	18	10
66	26	10
68	26	12,5
69	30	18
72	43	19
74	23	24

У відповідності з розробленою і апробованою раніше програмою вивчення мінерально-сировинного потенціалу давньоруського Києва нами плановірно, у міру відкриття і розчищення певних ділянок, проводилася фіксація каміння в конструкції з відбором відповідних проб і створення паралельних графічної і табличної баз даних для реєстрації мінеральних складових структури збережених фундаментів і фрагментів стін.

В забутовці фундаментів західної стіни на ділянці від її північного краю до половини 2-ї (з півдня) пілястри використаний в основному сірий пісковик різного виду. Окрім пісковика в забутовці в незначній кількості зустрічаються сіро-коричневий сланець, граніт та інші мінерали. В цій частині фундаменту західної стіни кварцити і пірофіліти сланець відсутні.

Фундамент південної стіни складається з декількох, не перев'язаних між собою, складених упритул, відрізків. Фундаменти південної стіни церкви, окрім 1-го і частини 2-го західних прясел, складаються переважно (на 90–95 %) з червоних і рожевих кварцитів різної форми і розмірів.

Кладка фундаментів південно-західного об'єму складається з валунів пісковика, граніту, вапняку, кварциту (зустрічаються підквадратні блоки, з чіткими обробленими площинами і гранями), уламків плит пірофілітового сланцю, мармурових різьблених деталей на бежевому і рожевому розчині з домішкою крупної цем'янки і шпаклів. В кладці також використовувалася плінфа для вирівнювання рядів каміння. Вторинне використання архітектурних деталей, різночасової плінфи, різних по структурі розчинів, наявність декількох вертикальних швів, свідчить про ремонт, а можливо часткову або повну (аж до вибірки, повторної заливки і зміцнення фундаментів) перебудову південно-західного кута Десятинної церкви. Зазначимо, що на ділянці ремонту фундаментів зустрічаються всі види мінералів, що використовувались при будівництві Десятинної церкви.

Фундаменти південно-західного кута Десятинної церкви найбільш досліджені в ході робіт 2005 р. На прикладі внутрішнього (східного) фасаду південного прясла західної стіни

(рис. 5.2) представимо співвідношення кварцитів і пірофілітового сланцю щодо інших мінералів, їх основні розміри і форму. Фундаменти вказаної ділянки досліджені на глибину (висоту) 1,1–1,15 м. Над фундаментом збереглися п'ять рядів кладки з плінфи. Ширина внутрішнього фасаду прясла – 4,3 м. На площі приблизно 5 м² зафіксовано 74 різних за формою блоків і гліб каменю. З них 18 екземплярів, приблизно 25 %, складає кварцит. Кварцит в основному блокової прямокутної форми, хоча зустрічаються валунні та плитоподібні брили. Розміри блоків і валунів кварциту показані в таблиці 5.

В кладці цього фасаду фундаменту зафіксований один уламок плити з пірофілітового сланцю фіолетового кольору (рис. 5.2, № 26), розміром 31,5×2–6 см. Решта каміння – фрагменти пісковика.

Відзначимо, що на різних ділянках фундаментів північно-західної ділянки співвідношення кварцитів, пірофілітового сланцю і інших мінералів різне. В кладці внутрішнього фасаду східної стрічки південно-західного об'єму храму із 42 каменів кварцити складають 85 % (36 екземплярів) (рис. 5.3). В кладці внутрішнього фасаду західного прясла південної стіни на площі близько 4,2 м² зафіксовано 72 камені різних розмірів. Співвідношення кварцитів, пірофілітового сланцю і інших мінералів: 17 (24 %), 8 (11 %), 52 (65 %) відповідно.

В західній частині фасаду цього прясла в основі кладки з плінфи в два ряди лежать 6 уламків плит з фіолетового пірофілітового сланцю (рис. 6.2). Розміри плит подані в таблиці 6.

Ціла плита з пірофілітового сланцю фіолетового кольору зафіксована в основі кладки із плінфи в центральній частині 2-го із заходу прясла південної стіни (рис. 6.1). Розміри плити 90×90 см, товщина – 6–9 см. Видимі торці плити оброблені. Плита лежить на заливці з розчину покритого незначним шаром землі. Західніше по поверхні фундаменту прясла зафіксовані дрібні осколки пірофілітового сланцю (рис. 6.3) – можливо сліди руйнування іншої плити. Можливо, ці плити фіксують вхід в собор.

В кладці фундаменту кутової пілястри південно-західного кута зафіксований фраг-

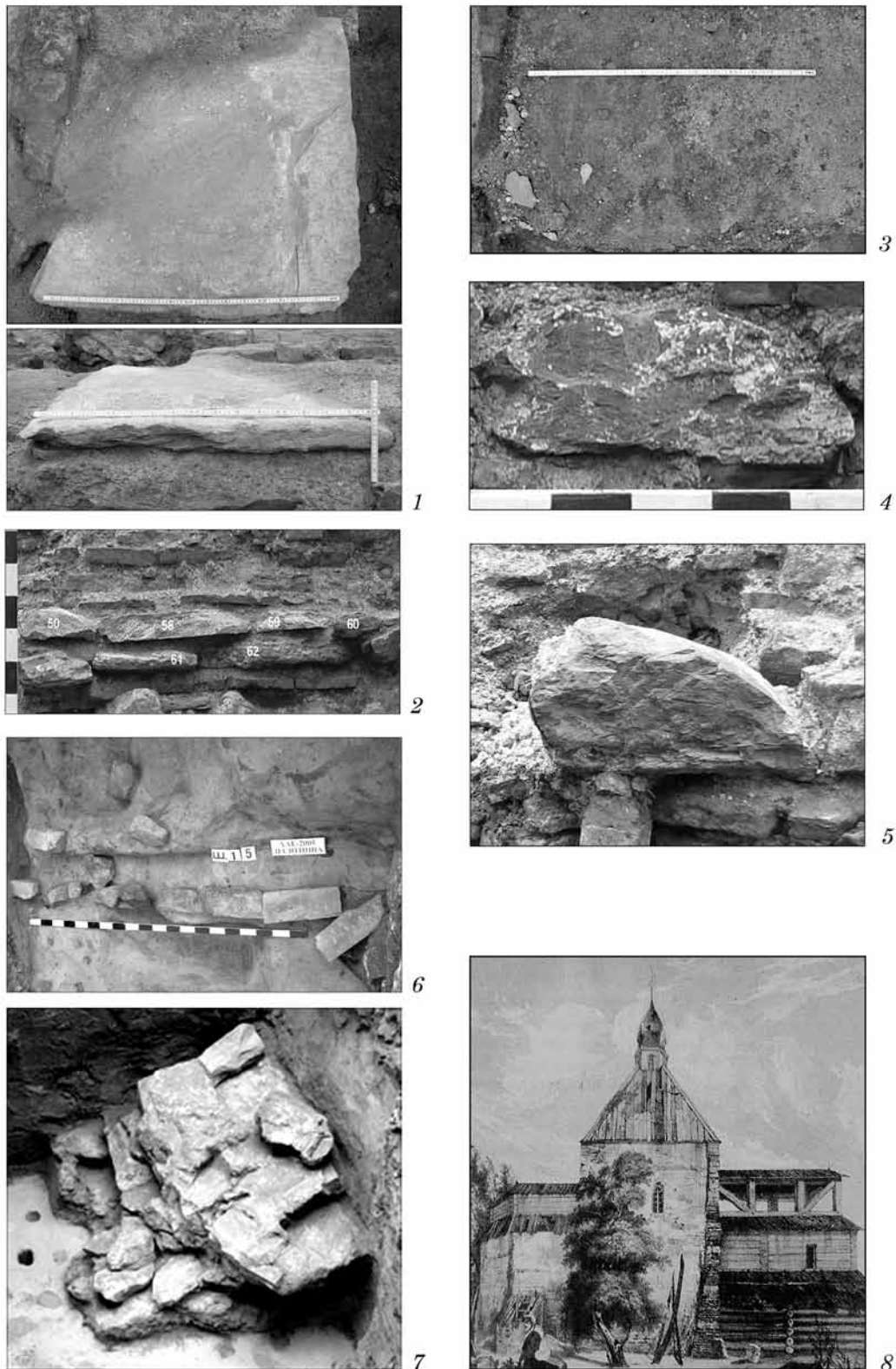

Рис. 6. 1 — Плита з пірофілітового сланцю в конструкції фундаменту (2-е прясло південної стіни); 2 — Фрагменти пірофілітових плит в основі кладки з цегли внутрішнього фасаду західного прясла південної стіни; 3 — Дрібні осколки пірофілітового сланцю на місці зруйнованої плити (2-е прясло південної стіни); 4 — Фрагмент (1/2) бази із пірофілітового сланцю в кладці північної стрічки фундаменту південного-західного об'єму Десятинної церкви; 5 — Фрагмент (1/2) бази із пірофілітового сланцю в кладці фундаменту кутової пілястри південного-західного кута Десятинної церкви; 6 — Кварцити у фундаментному рові північної стрічки центрального нефу Десятинної церкви (шурф 15, 2005 р.); 7 — Залишки фундаментів північно-західної частини «південного» палацу; 8 — Західний фасад церкви Миколи Десятинного П.Могили. Малюнок XIX ст.

Таблиця 6

№ плити (по фасаду)	Розмір	
	Довжина, см	Товщина, см
50	33	12,5
58	60	9
59	30	7,5

мент половини бази з пірофілітового сланцю (рис. 6.5). Два фрагменти однієї бази з пірофілітового сланцю вмуровані в різні місця кладки північної стрічки фундаменту південно-західного об'єму храму (рис. 6.4). База неправильної трапецієподібної форми з отвором на верхній поверхні. Розміри бази: довжина верхньої поверхні – 20 см, нижньої поверхні – 38 см, максимальна довжина – 42 см, висота – 16–17 см. Діаметр отвору – 6 см.

В ході робіт 2005 р. при повторному розкритті вибраних фундаментних ровів південної (шурф 51) і північної (шурф 15) фундаментних стрічок центрального нефа стародавнього ядра церкви зафіксовано декілька блоків рожевих кварцитів (рис. 5.1). В ділянках фундаменту північної стіни центрального нефа кварцити збереглися в тому вигляді, в якому показані на плані М.К. Каргера [Каргер, 1961, рис. 9]. Блоки кварцитів лежать на материковому суглинку фундаментного рову (рис. 6.6). Роботами 2006–2007 рр. в основі «платформи» під південною та центральною апсидами храму теж зафіксовані овруцькі червоні кварцити. Знахідка кварцитів у фундаментних ровах стародавнього ядра та в основі платформи під апсидами церкви свідчить про використання кварцитів при спорудженні первинного ядра храму.

Відомі малюнки XIX ст. руїн Десятинної церкви (гравюра Паннемокера 1884 р.) і північного фасаду церкви Миколи Десятинного П. Могили дозволяють стверджувати, що стіни Десятинної церкви були зведені в техніці змішаної кладки. На малюнках добре видно декілька поясів каміння в стінах. В розрізі західної стіни церкви Миколи Десятинного видно, принаймні, 6 кам'яних поясів (рис. 6.8). Припускаємо, що в кладці стін Десятинної церкви, по аналогії з іншими найдавнішими храмами (Св. Софії в Києві, Св. Спаса в Чернігові), використовувалися кварцити і пірофілітові сланці, особливо на лицьових фасадах стін, де застосовувалися, переважно, високо декоративні і ретельно оброблені блоки. Найбільш яскравим прикладом таких декоративних кам'яних вставок з кварциту і пірофілітового сланцю є церква Св. Василя в Овручі, збудована за часів князя Рюрика Ростиславича.

Фрагменти кварцитів і пірофілітового сланцю також зафіксовані у фундаменті дослідженої стіни прибудови, датованої попередньо XII століттям, біля північно-західного кута храму.

Вивчення різних аспектів використання овруцького кварциту і пірофілітового сланцю

№ плити (по фасаду)	Розмір	
	Довжина, см	Товщина, см
60	22	8
61	44	6
62	65	12

в будівельній практиці Давньої Русі, ми сподіваємося, продовжуватиметься як в Овруцькому регіоні, так і в Києві, а також в інших південно-руських містах.

Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик / Д.І. Абрамович. – Київ, 1991. – 280 с.

Блаватский В.Д. О применении троянки в римскую эпоху / В.Д. Блаватский // Труды секции археологии. Техника обработки камня и металлов. – М., 1930. – С. 101–106.

Івакін Г.Ю. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. / Г.Ю. Івакін, С.А. Балакін // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 116–121.

Івакін Г.Ю. Поховальний комплекс XV ст. у нартексі Успенського собору Києво-Печерської лаври / Г.Ю. Івакін, С.А. Балакін // Лаврський альманах. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 77–86.

Каргер М.К. Древний Киев / М.К. Каргер. – М.–Л., 1961. – Т. 2. – 662 с.

Милецкий А.М. Парк-музей «Древний Киев». Историко-археологический и архитектурный комплекс / А.М. Милецкий, П.П. Толочко. – К., 1989. – 151 с.

Павленко С. Исследование производственных комплексов овручской средневековой индустрии пірофілітового сланца в 2002 г. / С. Павленко // Наукові записки з української історії: зб. наук. стат. присвяч. пам'яті В.В. Седова. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 195–209.

Павленко С.В. Обработка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького князю / С.В. Павленко // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 215–218.

Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження / С.В. Павленко // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 157–166. – (Археологія і давня історія України, вип. 1).

Томашевський А.П. Проблеми, перспективи та програма вивчення мінерально-сировинного видобувничо-переробного комплексу Давньої Русі-України / А.П. Томашевський // Коштовне і декоративне каміння: матер. І міжнар. конф. – Київ, 1999. – С. 92–93.

Томашевський А.П. Программа изучения минерально-сырьевой базы Южной Руси X–XIII вв. н.э.: задачи, результаты, перспективы / А.П. Томашевський // Археоминералогия и ранняя история минералогии: матер. междунар. семинара (Сыктывкар, Республика Коми, Россия; 30 июня – 4 июля 2005). – Сыктывкар, 2005. – С. 136–137.

Тутковский П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Вольни / П.А. Тутковский // Труды общества исследователей Вольни. – Житомир, 1915. – Т. XII. – С. 167–198.

Тутковский П.А. Побережье реки Норина в Овручском уезде. (Геологическое и географическое описание) / П.А. Тутковский // Труды общества исследователей Вольни. – Житомир, 1911. – Т. VI. – С. 59–220.

Тутковський П.А. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Славечни. Геологічний та геоморфологічний опис / П.А. Тутковський // Труды фіз.-мат. відділення ВУАН. – 1923. – Т. 1, вип. 1. – 71 с.

Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря / М.В. Холостенко // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 107–170.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период / В.Л. Янин. – М., 1956. – 220 с.

Г. Ю. Ивакин, А. П. Томашевский, С. В. Павленко

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ОВРУЧСКАЯ ИНДУСТРИЯ ПИРОФИЛЛИТОВОГО СЛАНЦА И КВАРЦИТОВ И МОНУМЕНТАЛЬНОЕ ЗОДЧЕСТВО ДРЕВНЕРУССКОГО КИЕВА

Результаты многолетних исследований на территории Овручской волости, реализуемых Овручской экспедицией ИА НАНУ и новейших раскопок в Киеве на месте монастыря Архангела Михаила, Успенском храме Киево-Печерского монастыря и Десятинной церкви дали возможность исследователям рассмотреть вопрос об использовании овручских пиррофиллитовых сланцев и красных кварцитов в монументальном строительстве Южной Руси и Киева.

На территории Овручско-Словечанского кряжа были обнаружены и исследованы целые регионы, поселения, производственные комплексы, средневековые карьеры, специализировавшиеся на добыче и обработке продукции из этих минералов.

Уникальный комплекс природных ресурсов, с одной стороны, и благоприятные социальные, политические, религиозные и экономические условия, с другой стороны, сделали возможным функционирование древнерусской Овручской пиррофиллитовой индустрии, которую отличают высокая степень развития процесса производства, высокий уровень стандартизации и высокое качество выпускаемой продукции, имевшей высокий статус и цену. Объем используемого материала и произведенной продукции был огромным по средневековым меркам.

Одной из основных отраслей в структуре Овручской пиррофиллитовой индустрии была поставка строительных и отделочных материалов для возведения церквей и дворцов. Кварциты использовались в забутовке фундаментных рвов, возведении и декорировании стен. Пиррофиллитовый сланец использовался при возведении фундаментов и стен, в качестве стеновых поясов, карнизов арок и закомар, плит перекрытий, вымостки полов, лестниц и порогов. Декоративные резные пиррофиллитовые плиты использовались для создания настенных композиций и парапетов хоров, предалтарных преград и престолов, баз колон и капителей, в качестве инкрустированных плит пола и т.п. Этот материал также использовался для изготовления саркофагов и надгробий.

В статье делается попытка реконструкции количества, объема и весовых характеристик различных типов пиррофиллитового сланца (разного цвета, морфологии и т.д.), которые были использованы в качестве декоративных элементов (стеновые пояса, рельефы,

полы и т.д.) и саркофагов в церквях Киева. Эти данные обсуждаются вместе с конкретными качествами пиррофиллитового сланца в местах его добычи.

Также специально рассматривается круг вопросов, связанных с использованием красного овручского кварцита в монументальных постройках Древней Руси.

G. Ivakin, A. Tomashevsky, S. Pavlenko

INDUSTRY OF PYROPHYLLITE SLATE AND QUARTZITE IN MEDIEVAL OVRUCH, AND MONUMENTAL ARCHITECTURE OF ANCIENT RUS' PERIOD OF KYIV

The results of long-term investigations on the territory of Ovruch Volost (district) realized by the Ovruch expedition and latest excavations in Kiev on the sites of the Archangel Michael Monastery, the Dormition Church of the Kiev Cave Monastery and the Tithe Church let the researchers raise a question about the use of pyrophyllites and quartzites from Ovruch in the building works in Southern Rus.

On the territory of the Ovruch-Slovechno mountain ridge entire regions, sites, settlements and workshops that once specialized in slate industry have been discovered. Also, the medieval open-cast mines have been found and investigated. The exploitation of the main varieties of pyrophyllitic slate used to be practiced in those places.

The unique complex of natural resources, on the one hand, and favourable social, political, religious and economic conditions, on the other hand, made the start of the Ovruch slate industry possible. The very mineral, i.e. pyrophyllitic slate, has many useful natural qualities. The slate industry is distinguished by the high degree of the development of the manufacture process, the high level of standartization and good quality of the manufactured products. The volume of the manufactured products and used material was outstandingly enormous. At the same time, the products manufactured from pyrophyllitic slate were associated with a high status and high price.

One of the main fields in the structure of the Ovruch pyrophyllitic industry was supply for the construction of monumental churches and palaces. Pyrophyllite was used in their foundations, walls, stairs, cornices of arches, bases and capitals of the columns, templons, lintels, gallery thresholds, decorated carved slabs, flat floor slabs and slabs for opus sectile and others. This material was also used for sarcophagi and tombstones.

This paper is an attempt at remodelling the quantity, volume and weight characteristics of various slate types (varying in colour, morphology etc.) which were in use as decorative elements (wall belts, reliefs, floors etc) and sarcophagi in Kiev churches. These data is discussed together with the specific qualities of the pyrophyllite slate deposition in the places of its mining and with the possibility of its open-mine extraction in Old Rus time.

The questions of the use of the Ovruch red quartzite in monumental buildings of Old Rus are also considered.

К. М. Капустін

УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ XIII–XV СТ. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Спроби класифікувати укріплені поселення за зовнішніми ознаками здійснювались з середини XIX ст. Як показали дослідження, на території Київської землі матеріали середини XIII–XV ст. виявлено на 51 городищі. Загалом розвиток фортифікаційних споруд Київської землі – це закономірний процес, який мав свою специфіку в силу географічного розташування, політичного та економічного розвитку конкретного регіону на певному відрізку часу.

Ключові слова: археологія, Київська земля, укріпленні поселення, середина XIII–XV ст.

Спроби класифікувати укріплені поселення за зовнішніми ознаками відносяться ще до середини XIX ст. Першим, хто звернув увагу на оборонні споруди післямонгольського часу та намагався розробити їх типологію, був Д.Я. Самоквасов. Обстежені протягом 1871–1872 рр. городища він розділив на дві групи: «1. Городища с правильными угловатыми очертаниями, с выступами или бастиянами по углам и 2. Городища с кругообразными очертаниями, относящиеся к периоду до изобретения пороха и пушек» [Самоквасов, 1873, с. 112].

У 1888 р. В.Б. Антонович запропонував власну типологію укріплених поселень. Так, городища Середньої Наддніпрянщини він поділив на чотири групи: до першої відніс укріплені майданчики округлої форми на рівній місцевості, оточені одним валом; до другої – пам'ятки на природних підвищеннях, переважно на мисах, з відкритого напільного боку укріплені одним валом з ровом чи кількома концентричними паралельними валами; до третьої – так звані «литовські городища» з контурами більш правильної геометричної форми і округлими виступами у валах; до чет-

вертої – укріплені майданчики прямокутної форми з чотирма бастіонами на кутах. Найбільш ранніми, на думку вченого, були городища першої та другої груп (слов'янської та великокнязівської доби). Початком XV ст. датувалися укріплені поселення третьої групи, кінцем XVI–XVIII ст. – четвертої [Антонович, 1889, с. 10–16; 1900, с. 104–108].

Свою типологію запропонував також О.М. Андрияшев. Укріплені поселення Волинської землі він розділив на городища дохристиянського часу (круглі або еліптичні з двома протилежними входами); княжої доби – з дитинцем на береговому виступі (місі), з трьох боків оточеному рікою або її притокою, а з четвертої – глибокими ровами та високими валами; збудовані після поширення вогнепальної зброї (правильної геометричної форми, частіше прямокутної) [Андрияшев, 1887, с. 52].

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. було створено систему класифікації городищ за зовнішніми ознаками, що адекватно відображала ситуацію. Щоправда, як слушно зазначив П.О. Раппопорт, суттєвим недоліком згаданих класифікацій стало те, що вони не були перевірені та підтверджені результатами археологічних розкопок самих городищ [Раппопорт, 1956, с. 15].

Систематичні дослідження укріплених поселень на території України і Середнього Подніпров'я зокрема розпочалися з кінця 1940-х рр. XX ст. Одночасно із стаціонарними розкопками проводились розвідки з метою виявлення нових та повторного обстеження раніше відкритих пам'яток. Активну роботу у цьому напрямку здійснювали П.О. Раппопорт, А.В. Куза та М.П. Кучера, які, щоправда, характеризували переважно укріплення давньоруського часу,

фортифікації ж золотоординської та литовської доби розглядалися побіжно.

Зрушення у вивченні укріплених поселень золотоординського та литовського часів намітилися наприкінці ХХ ст., це пов'язано із дослідженнями городищ межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра Б.О. Тимошук, І.П. Возним та С.В. Пивоваровим, середньовічних замків Поділля Л.І. Виногородською тощо [Виногородська, 1996, с. 35–39; 2008, с. 434–439; 2008а, с. 335–342; Возний, 2005; 2006, с. 28–37; 2009; Пивоваров, 2003, с. 204–215; Тимошук, 1982].

Таким чином, за більш ніж сторічну історію досліджень укріплених пам'яток Київської землі вдалося лише в загальних рисах схарактеризувати розвиток оборонного зодчества регіону у післямонгольський час. Археологічна ж класифікація городищ – справа дуже важлива, адже її завдання полягає у диференціації укріплених пам'яток за найбільш суттєвими, формальними ознаками. Окрім того, вона становить джерелознавчу основу для поглиблених історичних досліджень [Кучера, 1999, с. 11].

Сьогодні на території Київської землі знахідки ХІІІ–ХV ст. виявлено на 51 городищі. Одразу зазначимо, що на більшості пам'яток роботи зводилися, переважно, до незначного шурфування та зйомки планів або просто збору підйомного матеріалу. В окремих випадках дослідники обмежувалися загальними фразами стосовно датування культурних нашарувань пам'ятки. Зокрема, існування культурного шару «польсько-литовського часу» встановлено розвідками В.К. Гончарова на городищах у м. Павлолох, сс. Білилівка, Карабчеєво, Ружин, Ягнятин; Т.С. Парсек – на горі Московка у Каневі, Р.І. Виезжева – у сс. Андрушівка, Великий Шумськ, Коротинка, Ліщин, Нехворощ, П'ятки, Скоморохи, Слободище, Соснівка, Стара Котельня, Троянів [Пасек, 1945; 1949, с. 209–222; Гончаров, 1946; Виезжев, 1947; Капустін, 2010, с. 105–108]. Добою «українського середньовіччя» датує городища у с. Водяники та м. Корсунь-Шевченківському О.В. Білецька [Білецька, 1987]. Для того, щоб визначити чи функціонували укріплення певної пам'ятки у конкретний історичний період звернемося до письмових джерел. Їх аналіз дозволяє говорити про існування укріплень загалом в ХІV ст. – у Києві, Білій Церкві, Трипільлі, наприкінці ХІV ст. – у Каневі, Житомирі, Овручі, Сквирі, на початку ХV ст. – у Чорногородці, Черкасах, Звенигородці, Корсунь-Шевченківському, в першій половині ХV ст. – у Новограді-Волинському, в середині ХV ст. – у Чорнобилі, Бердичеві, Чуднові, загалом у ХV ст. – у Білогородці, в кінці ХV ст. – у Нехворощі, в ХVІ ст. – у Малині, Ліщині [Антонович, 1885, с. 227; Архив, 1890, с. 4; Історія, 1973, с. 165, 493; Клепат-

ский, 2007, с. 299; Полное, 1975, с. 38, 43, 71; Сквиря, 1990, с. 37–38; Тихомиров, 1979, с. 94–95; Daniłowicz, 1860, s. 331; Rulikowski, 1853, s. 83].

Використавши наявні історичні та археологічні джерела, спробуємо, принаймні, окреслити основні шляхи вирішення проблеми визначення топографії та особливостей конструкції оборонних споруд Київської землі золотоординського та литовського часів. Для цього використовуватимемо типологію, розроблену М.П. Кучерою для слов'яно-руських городищ межиріччя Сану та Сіверського Дінця [Кучера, 1999, с. 12–14].

Всі городища досліджуваного регіону за умовами топографічного розташування доцільно розділити на шість типів.

1. *Городища на останцях*, як правило, відділені від плато балкою або долиною [Кучера, 1999, с. 31]. До цього типу можна віднести пам'ятки на горі Киселівка у Києві, в хут. Половецькому та Стеблеві. Наприклад, укріплений майданчик біля хут. Половецького знаходиться на лівому березі річки на останці, який підноситься на 22 м над рівнем води. Майданчик має круглу форму (дещо витягнутий із півночі на південь) і поступово звужується у південній частині. Його площа – 0,45 га [Довженок, 1956, с. 2].

2. *Городища на останцеподібних мисах* займають миси, відокремлені з напільного боку значним природним пониженням, яке могло використовуватись для спорудження рову [Кучера, 1999, с. 18]. До таких належать укріплені пам'ятки в Білій Церкві, Житомирі, Каневі, Корсунь-Шевченківську, Ліщині, Малині, Черкасах (Замкова гора), Нехворощі (рис. 1; 2; 3; 4, 2). Наприклад, укріплений майданчик у Малині розташований за 3 км на схід від міського центру нижче за течією р. Ірші і відділений від плато корінного берега глибокими ярами зі слідами ескарпування (рис. 2, 2). Вал захищає городище з півночі та сходу. Висота майданчика городища над рівнем ріки – 15 м [Звиздецкий, 1987, с. 3–4].

3. *Мисові городища* розташовані на берегах річок, підносячись над їх заплавою, або на краю плато над заболоченими долинами чи балками, по яких нерідко течуть невеликі струмки. Вони займають відносно високі місця, які домінують над навколишніми долинами і підносяться над рівнем заплави на 10–30 м [Кучера, 1999, с. 27]. На теренах Київської землі до таких належать пам'ятки в м. Овруч, Черкаси, Чорнобилі, сс. Городське, Трипільля (рис. 5, 1; 6; 7). Показовими є укріплення в Чорнобилі, розташовані на високому мисі корінної тераси правого берега р. Прип'ять на висоті близько 40–50 м над рівнем води (рис. 4, 1). Тут городище овальної форми (75×60 м або 0,45 га) зі сходу обмежене крутим схилом, який спускається до над-

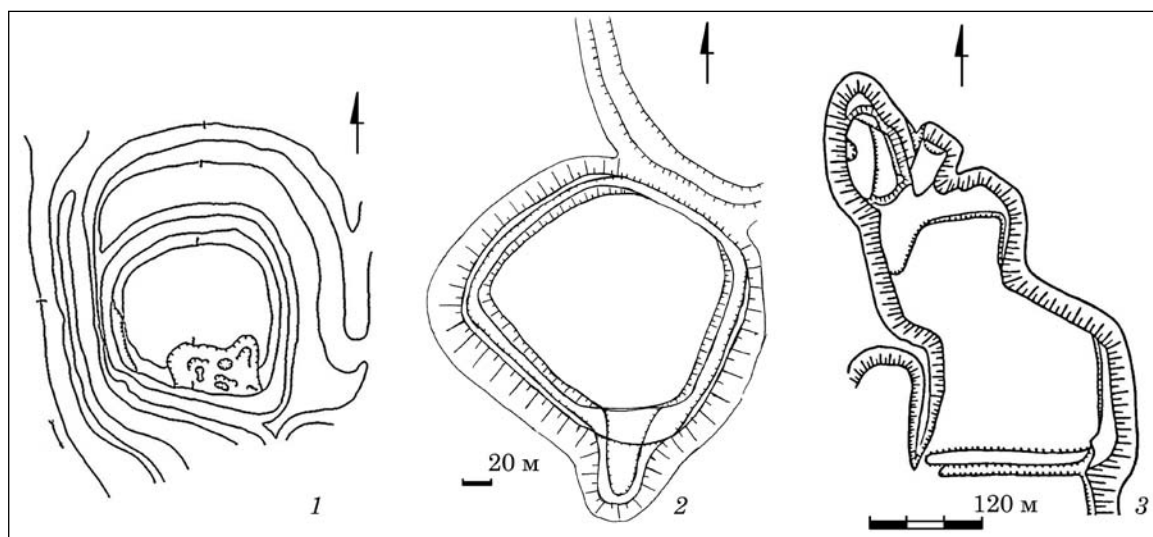

Рис. 1. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Білilівка; 2 — Житомир; 3 — Канів

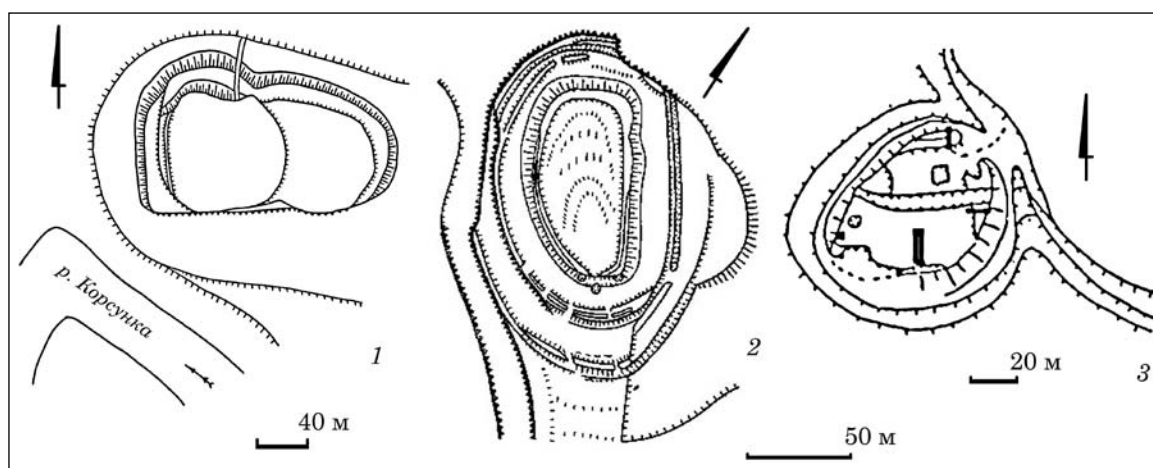

Рис. 2. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Корсунь; 2 — Малин; 3 — Момонти

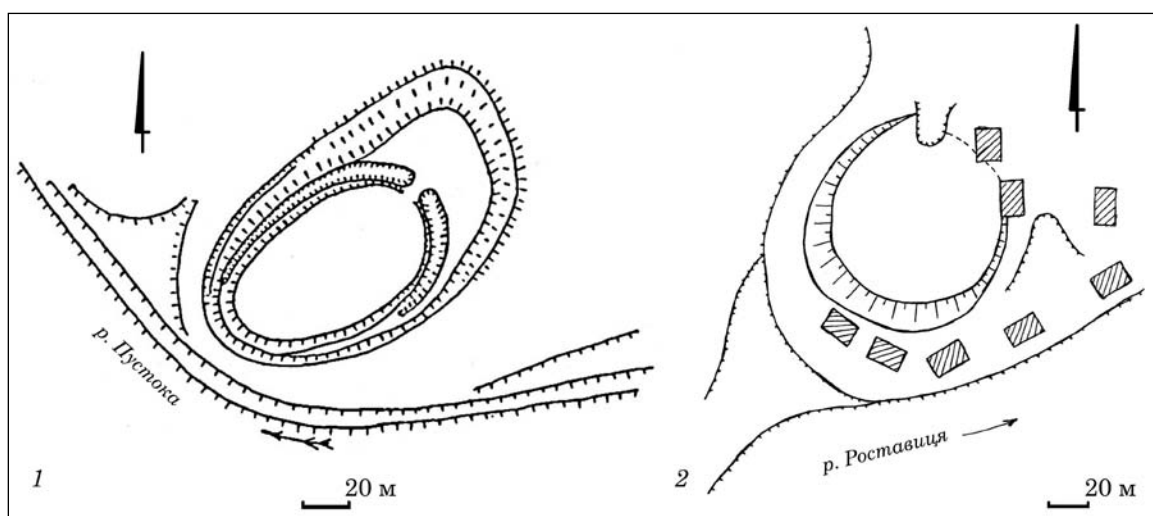

Рис. 3. Городища на останцеподібних мисах. 1 — Нехворощ; 2 — Ружин

заплавної тераси річки [Переверзев, 2010, с. 328].

4. *Городища на краю природної перешкоди* розташовані на краях плато, переважно високих із крутими схилами. Більшість пам'яток має напівкруглу форму, а в окремих випадках, якщо край природної перешкоди дугоподібно виступає назовні – округлої [Кучера, 1999, с. 32]. На теренах Київської землі до таких відносяться укріплені пам'ятки в сс. Городище (Новоград–Волинського р-ну), Скоморохи. Приміром, укріплене поселення чотирикутної форми в с. Скоморохи розташоване на лівому березі річки і здіймається над навколишньою заплавою на 10 м (рис. 5, 3). З трьох боків воно оточене ровом та валом [Пассек, 1945, с. 6–7].

5. *Городища на підвищеннях* займають округлі у плані піщані низькі дюни. В окремих випадках вони знаходяться або на кінці узвишшя, якщо воно видовженої форми, або на виступі, що вклинюється в долину річки від краю більшого за площею підвищення [Кучера, 1999, с. 31]. До таких належать пам'ятки в с. Плесецьке, Чорногородка. Так, укріплення в с. Плесецьке (рис. 5, 4) розташовані на незначному підвищенні посеред болотистої низини р. Плиски [Раппопорт, 1950, с. 7].

6. *Городища на рівній місцевості*, як правило, розташовані на розпливчастому малопомітному підвищенні і найчастіше обмежені з одного чи двох боків незначним пониженням місцевості [Кучера, 1999, с. 32]. На досліджуваній території у таких топографічних умовах знаходились укріплення в с. Демидів (рис. 5, 2), які займали підвищену частину невеликого мису в північно-східній частині села [Кучера, 1976, с. 179]. У наш час пам'ятка зруйнована, однак В.Б. Антонович відзначив, що городище чотирикутної форми в урочищі «Городець» мало 275 м в окружності [Антонович, 1895, с. 16].

Статистика та картографування укріплених пам'яток Київської землі середини XIII–XV ст. фіксують збереження традиції існування укріплень в місцях із найбільш вигідними для оборони умовами рельєфу. У зв'язку з цим городища майже завжди повторювали за формою рельєф місцевості, на якій були побудовані [Вечерський, 2011, с. 23]. Таке просте, але водночас ефективне вирішення завдань оборони із найменшими затратами трудових і матеріальних ресурсів дозволяло у короткі строки будувати доволі потужні фортеці у найбільш «проблемних» для захисту місцях [Куза, 1985, с. 40].

Подібні процеси простежуються за матеріалами розкопок фортифікаційних пам'яток Псковської землі XIV–XVI ст. Так, А.Р. Артем'єв наголошував на тому, що планова структура всіх городищ регіону, як правило, була повністю підпорядкована природному рельєфу місцевості [Артем'єв, 1987, с. 11–12].

Необхідно зазначити, що в середині XIII – у XV ст. співвідношення різних типів укріплених пам'яток регіону в порівнянні із давньоруським часом залишалося сталим. Так, найчастіше укріплення розташовувались на мисах (46,3 %), останцеподібних мисах (29,3 %), краях природної перешкоди (9,7 %), природних підвищеннях (7,3 %), останцях (4,9 %) та на рівній місцевості (2,5 %). Подібні тенденції фіксуються і в інших регіонах Русі, зокрема, на Буковині, Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, Поволжі, на землях Північної Русі тощо [Возний, 2005, с. 33; Габайдулін, 2002, с. 27; Косточкин, 1962, с. 80; Супруненко, 2004, с. 11]. Цікавим видається спостереження П.О. Раппопорта, який відзначив, що у XIV–XV ст. всі укріплені поселення Заліської землі, незалежно від їх соціальної приналежності, відносяться до єдиного планового типу – мисового [Раппопорт, 1961, с. 207].

Розміри укріплених поселень Київської землі не є сталими та уніфікованими, вони варіюються від 0,25 га до 10 га. Зауважимо, що переважна більшість городищ займає площу від 0,25 га до 0,75 га (54,5 %). Укріплених пам'яток від 1 га до 2 га дещо менше (27,2 %). Найменше відомо городищ з площею укріплень від 4,5 га до 10 га (18,3 %), адже вони, як правило, маркують місце розташування адміністративних та економічних центрів окремих регіонів (в Житомирі городище займає площу 4,5 га, в Києві – близько 10 га).

Датування та хронологія оборонних споруд Київської землі середини XIII–XV ст. звісно потребують уточнення, однак вже сьогодні можна робити деякі висновки. Як показали дослідження М.П. Кучери, на досліджуваних теренах у XII–XIII ст. функціонувало 146 городищ [Кучера, 1999, табл. 5]. За нашими спостереженнями, продовження життя у наступні історичні періоди (золотоординський та литовський часи) зафіксовано на 14 % пам'яток (перша група), щоправда, у цьому випадку можна говорити лише про континуїтет існування поселень, а не функціонування його укріплень (останнє буде підтверджене або спростоване лише після проведення відповідних розкопок). До таких відносяться городища у Білій Церкві, Вишгороді, Городську, Демидові, Житомирі, Каневі, Києві, Малині, Нехворощі, Овручі, Трипіллі, Чорнобилі, Чорногородці, Шарках та Ягнятині.

До другої групи належать пам'ятки із матеріалами XIII–XIV ст. До таких відносяться городища в сс. Городище (Київської та Житомирської обл.), Лісовичі, хут. Половецький, м. Черкаси (Дзелень Гора).

До останньої – третьої групи відносяться городища із культурними нашаруваннями литовського часу (XIV–XV ст.). Культурні нашарування цього періоду відомі в Андрушівці, Кирданах, Ліщині, Луці, Любарі, Медведівці,

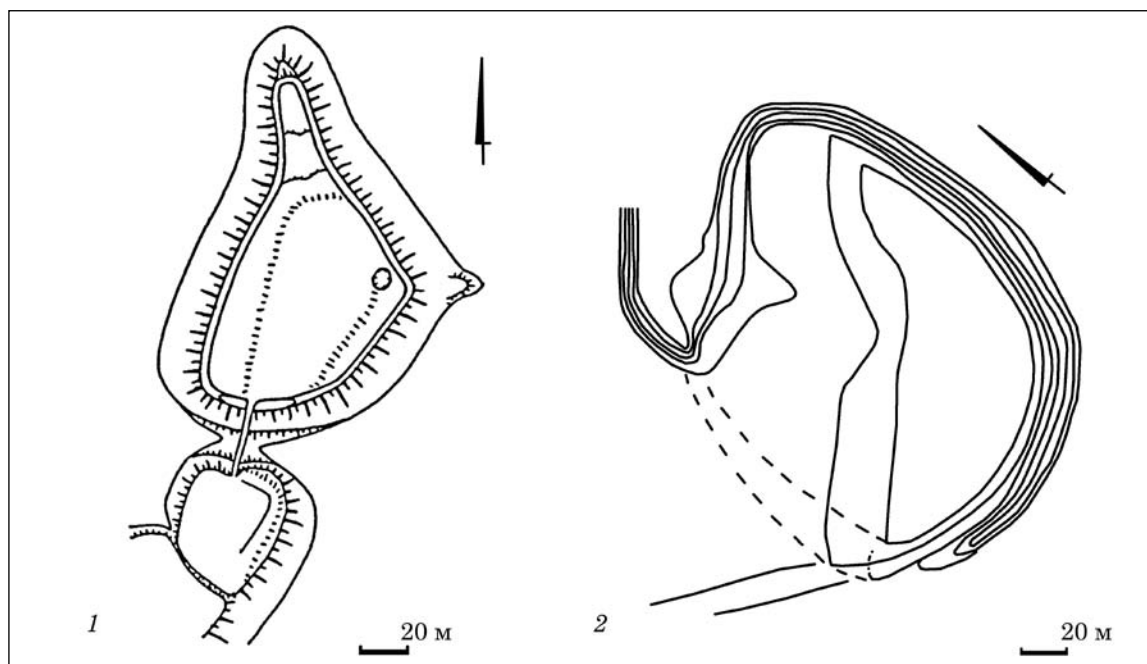

Рис. 4. Городища на мисах та останцеподібних мисах. 1 — Чорнобиль; 2 — Старі Безрадичі

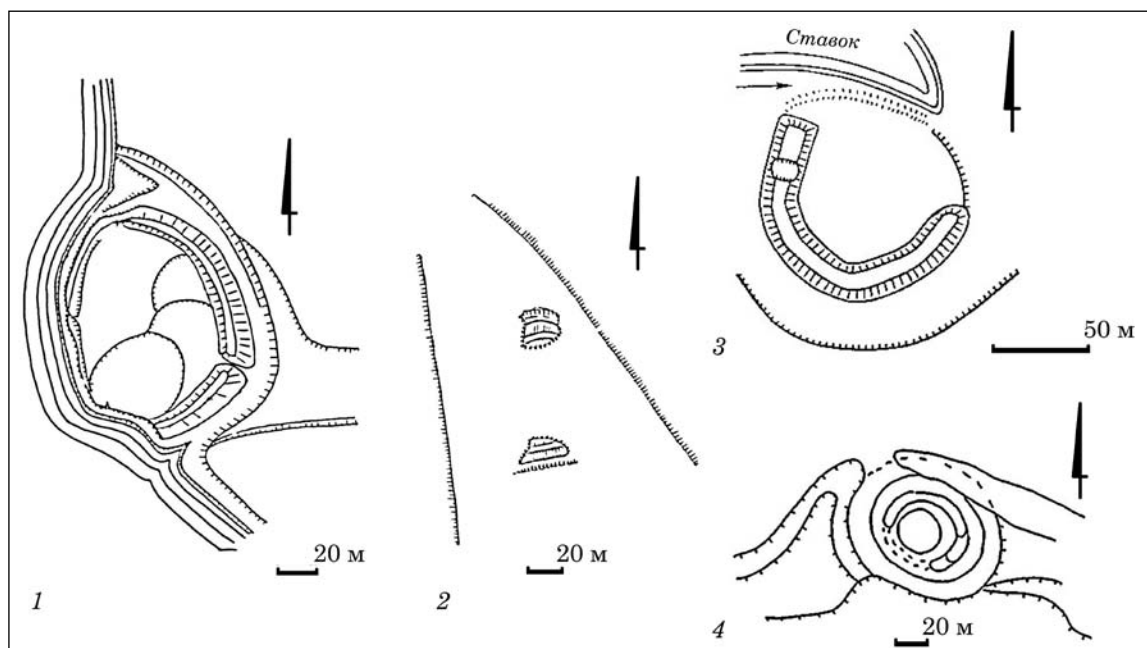

Рис. 5. Городища на мисах, на краю природної перешкоди, на підвищенні, на рівній місцевості. 1 — Андрушівка; 2 — Старі Демидів; 3 — Корчівка; 4 — Плесецьке

Несолоні, Паволочі, Скоморохах, Черкасах (Замкова гора).

Такий розподіл загалом відповідає історичним реаліям того часу, адже після монгольської інвазії, в умовах відсутності централізованої влади, спорудження та підтримання у належному стані оборонних споруд регіону було вкрай ускладнене. Життя продовжувалося лише на тих пам'ятках, які з певних причин не були зруйновані. Позитивні

зміни відбулися лише після стабілізації військово-політичної ситуації в регіоні в другій половині XIV ст. Централізація влади, стрімкий розвиток економіки та початок «реколонізації» південних рубежів Київської землі сприяли відродженню старих та будівництву нових укріплень. Адже, як відомо, у цей час замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [Виноградська, 2002, с. 56–58]. І як слушно зауважив О. Ан-

дріяшев: «поява міста негайно відбивалася на ході колонізації цілої округи: населення втрачало свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалось на землю» [Андріяшев, 1926, с. 69].

Щодо оборонних конструкцій городищ Київської землі середини XIII–XV ст., то необхідно зазначити, що стан джерельної бази із цього питання є вкрай незадовільним, адже культурні нашарування цього часу дуже часто пошкодженні забудовою XVIII–XX ст. В деяких випадках укріплення золотоординського та литовського часів були зруйновані ще раніше. Зокрема, Черкаський замок вже у середині XVI ст. довелося перенести на нове місце у зв'язку із руйнуванням гори та сповзанням її схилів до річки [Мальченко, 2001, с. 80]. У Києві люстратори відзначили, що гора, на якій було збудовано замок «почала рисоватися на трьох местцах, а звлаща на одному местцы отъ поля яма не мала вырыта плыменемъ песку з водою дождевою, а такъ потребуь тамъ гора тамованья без мешканья» [Архив, 1890, с. 108].

Останнім часом спостерігаються певні позитивні зрушення у вивченні старожитностей XIII–XV ст., однак дотепер на землях Південної Русі найкраще вивченим залишається городище біля с. Соکیلці Гайсинського району Вінницької обл., укріплений майданчик якого займав підвищену частину вузького скельного утворення з крутими схилами, на острові, розташованому у заплаві Південного Бугу. Досліджене М.П. Кучерою городище мало змішані дерев'яно-земляні та кам'яні укріплення нерегулярного планування. Вддовж його західного та південно-західного країв городища розташовувався ряд окремих житлово-господарських клітей, обмазаних глиною; по східному краю замість клітей звели кам'яну стіну, яка скріплювалась дубовими деревиною. Зібрані артефакти дозволили датувати укріплення XIV–XV ст. [Кучера, 1965, с. 201–214; Виногородська, 2008а, с. 335–336].

Повертаючись до розгляду оборонних споруд Київської землі зазначимо, що досі основним джерелом вивчення фортифікаційного зодчества золотоординського та литовського часів залишаються дані писемних джерел, передусім люстрацій кінця XV–XVI ст. Археологічна джерельна база поки обмежена, а тому результати розкопок залучатимуться принагідно.

Отже, основним компонентом штучних укріплень городищ були вали з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу, на вершині яких знаходилися, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів-стіл. Рештки таких укріплень зафіксовані під час розкопок на городищі біля с. Велика Мотовилівка та на горі Киселівка у Києві.

Так, у 1988 р. розкопками Н.М. Кравченко, О.В. Петраускаса та Р.Г. Шишкіна на городищі в с. Велика Мотовилівка досліджено вал XIV–XVIII ст., нижній шар якого був насипаний на висоту 1,95 м від рівня материка у вигляді конічного насипу з округлою вершиною із щільного темно-сірого гумусованого суглинку. З напільного боку він похилий, а з боку майданчика городища має горизонтально вирівняну ділянку шириною 4 м, розташовану на висоті 0,8 м від рівня материка. На висоті 0,5 м від материка зсередини зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій, що йшли вздовж лінії валу (залишки городень ?) [Кравченко, 1987, с. 50–51].

Окрім того, під час розкопок 1932 р. та 1940 р. на горі Киселівка у Києві виявлені рештки дерев'яних городень у вигляді перетрухлих колод, розташованих під прямим кутом одна до одної [Попельницька, 2006, с. 66]. Використання таких конструкцій в оборонному зодчестві XIV–XV ст. підтверджується також даними писемних джерел. Зокрема, укріплення Київського замку згідно люстрації 1552 р. складалися із 133 городень, Житомирського – з 51–52, Канівського – 23, Черкаського – 24, Чорнобильського – 18 тощо [Мальченко, 2001, с. 142–146, 161–167, 285–287, 291–293].

Подібна техніка зведення фортифікаційних споруд відома на землях Північної Русі. Зокрема, у 1361 р. новгородці копали рів і «вал рубя засыпали» [Полное, 1922, с. 72]. Дерев'яно-земляні конструкції із забитих глиною зрубів зафіксовано у валах Звенигорода, насипаних у XIV–XV ст. та валах кінця XIV ст. у підмосковному місті Вереї [Голубева, 1949, с. 140–141; Рыбаков 1949, с. 131]. Насип валу Можайська 1376 р. було укріплено замкнутими дерев'яними клітьми. Кріплення соснових колод здійснювалось за допомогою напівкруглих зарубів кожного другого вінця. Сусідні кліті сполучалися посередині спеціальними колодами-перерубами довжиною 0,4 м [Янишевский, 2008, с. 144].

Основною деревиною для спорудження замкових стін залишалися сосна та дуб. Так, укріплення Черкаського та Чорнобильського замків відбудовано із тесаного соснового дерева, а Київського – з дубових колод [Архив, 1886, с. 77, 587; Контарини, 1971, с. 211]. Використання для спорудження замкових стін найбільш твердих порід дерева засвідчено результатами історико-археологічних досліджень на пам'ятках Північно-Східної та Північно-Західної Русі. Наприклад, збудована в середині XIV ст. дерев'яна стіна Пскова, за повідомленням наративних джерел XV ст., схарактеризована як «стенка с дубом». Із цієї ж деревини «зрублено» укріплення Москви (1339–1340 рр.), Серпухова (1374 р.) [Косточкин, 1962, с. 188]. Як показали археологічні

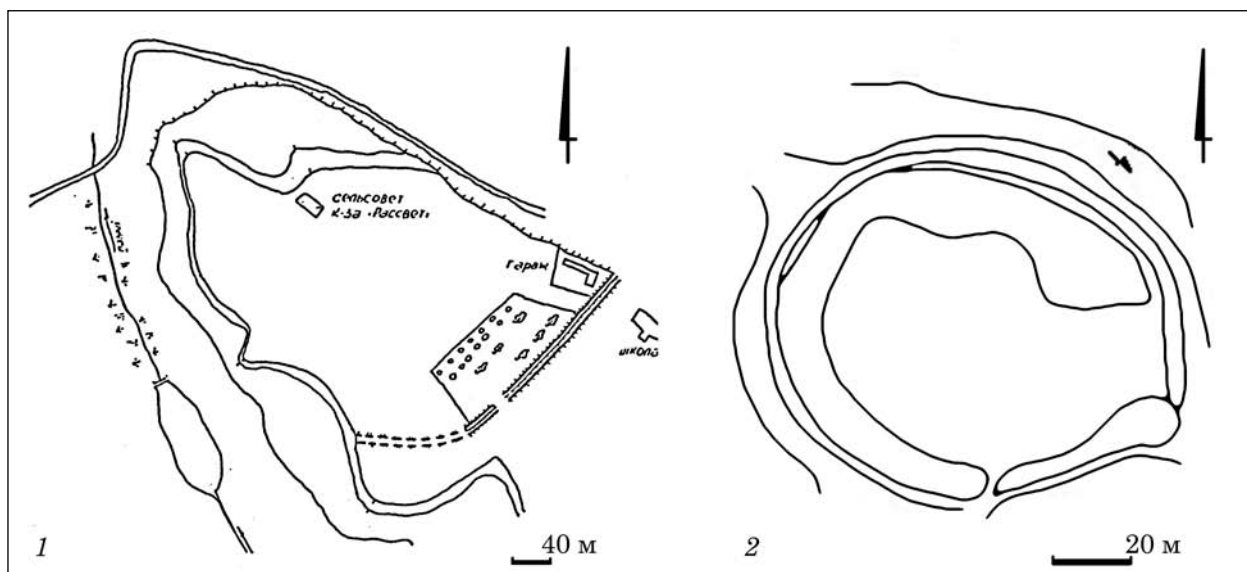

Рис. 6. Городища на мисах. 1 — Велика Мотовилівка; 2 — Коростень

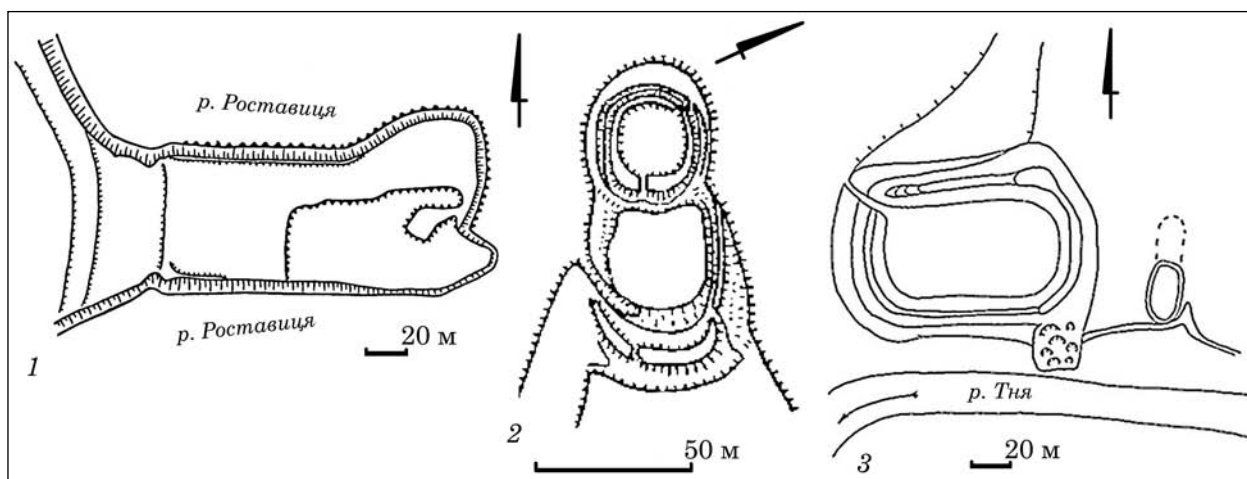

Рис. 7. Городища на мисах. 1 — Карабчіїв; 2 — Малий Букрин; 3 — Несолонь

дослідження, із дубових колод товщиною 10–12 см було зведено стіни Звенигорода (останні стояли на земляних валах рубежу XIV–XV ст.) [Рыбаков, 1949, с. 131].

Щодо площі зрубів, то їх розміри не були уніфікованими та коливалися від 1,5 до 3,5 сажнів [Возний, 2006, с. 30; Грушевський, 1890, с. 11–12]. Наприклад, житлово-господарські кліті Соколицького замку були обмазані глиною і мали розмір 4,0×4,0 м; на горі Киселівці вдалося дослідити залишки дерев'яних клітей розмірами 3,3×3,5 м [Виноградська, 2008а, с. 336; Попельницька, 2006, с. 68–69]. Використання дерева в оборонному зодстві Русі засвідчено в кінці XVI ст. повідомленням Рейнгольда Гейденштейна, який зазначав, що «у русских военно-оборонительное строительство чуть ли не полностью было деревянным»;

вследствие большого богатства лесного запаса у них выстроены почти все крепосцы из дерева» [Гейденштейн, 1889, с. 29].

У деяких випадках стіни зводились у дещо іншій техніці. Зокрема, в Овручі у XVI ст. замок мав три вежі, вдало пристосовані для оборони всього міста за допомогою артилерії. Між вежами був встановлений дубовий та соновий гострокіл [Архив, 1890, с. 11–12].

Для підвищення обороноздатності замкові стіни обмазували глиною та присипали піском, що утримувався плотом. Зокрема закріплений плотом пісок застосовано в Черкасах в XVI ст. при виведенні вище рівня стін на 1/4 висоти чотирьох замкових башт [Архив, 1886, с. 77]. У Києві дерев'яні стіни обмазували шаром глини у дві п'яді товщиною, аж до бланкування [Архив, 1886, с. 106–107].

Верхні частини укріплень мали криті рублені парапети – блакування або обланки, в яких вирубувалися отвори для стрільби – підсябиття [Грушевський, 1890, с. 12]. Стіни переривались баштами різного розміру та форми. Їх кількість та конфігурація були довільними. Зокрема, за даними люстрації 1552 р. до складу укріплень Київського замку входило 14 шестикутних та одна чотирикутна трьохярусна вежа [Мальченко, 2001, с. 163–167]. Необхідно відзначити, що в оборонному зодчестві XIV–XV ст., на відміну від давньоруського часу, башти використовувались не для спостереження або кругового обстрілу, а для фланкування периметру фортеці. Вони дещо виступали вперед від плоскості стін і знаходилися переважно на кутах замкових укріплень [Раппопорт, 1965, с. 17]. Окрім того, саме на баштах, а не на обходах стін, встановлювались гармати, що значно посилювало фортифікації замку [Косточкин, 1962, с. 132].

Зауважимо, що в середині XIII – в XIV ст. на землях Південно-Західної Русі поширився новий тип фортифікаційних споруд – кам'яні башти-донжони. Останні добре відомі за результатами історико-археологічних досліджень Берестя, Кам'янця-Литовського, Чорториська тощо [Раппопорт, 1967, с. 103; Терський, 2010, с. 8]. Як правило, вони влаштовувались з напільної сторони укріплень (із тильної сторони валу на найбільш проблемних для оборони ділянках), як це зафіксовано у Гродно та Чорториську, а також в середині городища (у його центральній частині або на найвищій точці), що добре фіксується у Холмі та Бересті [Раппопорт, 1967, с. 103–104]. Змушені констатувати, що на теренах Київської землі досі не виявлено залишків оборонних споруд цього типу. Цілком імовірно, що подальші археологічні дослідження укріплених пам'яток дозволять спростувати або підтвердити факт будівництва та використання в оборонному зодчестві досліджуваного регіону дерев'яних башт-донжонів.

Збільшення оборонного потенціалу досяглось також насипанням додаткових ліній оборони у вигляді валів та ровів [Грушевський, 1890, с. 10]. Так, з напільного боку Житомирського та Чорнобильського замків було викопано рів, який заповнювався водою [Мальченко, 2001, с. 144, 296]. У Сквирі та Трипільлі додаткові укріплення склалися із лінії валів та ровів [Мальченко, 2001, с. 253–254, 271–272].

Як відомо, головною перешкодою в ровах були похилі стінки, викопані з нахилом від 35° до 45° на глибину від 2,0 м до 5,5 м. Як і в давньоруський час рови мали симетричний трикутний або трапецієподібний профіль з вузьким дном [Кучера, 1999, с. 84]. Так, на городищі в с. Велика Мотовилівка з напільної

боку вала було викопано рів трапецієподібної форми. Пласке дно рову шириною 7 м знаходилося на глибині 2,8 м від рівня материка [Кравченко, 1987, с. 52]. Схили доволі круті і досягають 45°.

Розкопані оборонні конструкції демонструють сталість прийомів оборонного будівництва у порівнянні із попереднім історичним періодом. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються із матеріалами розкопок інших регіонів Русі XIII–XVI ст. [Вечерський, 2011, с. 23, 25; Косточкин, 1962, с. 279; Раппопорт, 1965, с. 54; Янишевський, 2008, с. 143–146].

Цікаве спостереження щодо особливостей історичного розвитку укріплених пам'яток XIV–XV ст. зробив П.О. Раппопорт, з'ясувавши, що оборонні конструкції (передусім вали) деяких городищ XI–XIII ст. продовжували використовувати без суттєвих реконструкцій до XVI ст., а іноді навіть і до XVII ст. [Раппопорт, 1965, с. 54; Раппопорт, 1967, с. 101]. Зокрема, у Юр'єві-Польському вал XII ст. не має пізніших підсіпок та посилень, не зважаючи на те, що фортеця безперервно існувала аж до XVII ст. [Раппопорт, 1961, с. 115].

Що стосується часу функціонування укріплень та інтенсивності їх перебудов, то допомогти в цьому можуть дані писемних джерел. Приміром, за період від 1480 р. до 1508–1510 рр. Київський замок ремонтувався та перебудовувався п'ять разів, адже: «замок редко «дбале» был «робленъ», вследствие случайных недосмотров и явных злоупотреблений великокняжеских урядников – там нет «покрытья» и через то «каплетъ», там – «ямы покопанъ», вследствие чего стены не имеют надлежащей опоры» [Клепатский, 2007, с. 278]. Якщо укріплення будували правильно та утримували у бойовій готовності, то час їх функціонування (без проведення суттєвих перебудов) збільшувався до 25–30 років.

Загалом же, фортифікаційне будівництво Київської землі середини XIII–XV ст. ґрунтувалося на досягненнях та традиціях оборонного зодчества давньоруського часу. Як і у XI–XIII ст., дерев'яно-земляні укріплення зводилися у найбільш захищених природою місцях, з максимальним використанням особливостей рельєфу місцевості. Ймовірно, в середині XIV ст. відбувається еволюція замкового будівництва, що було викликано появою та поширенням вогнепальної зброї. Найбільш яскравим її проявом стало збільшення кількості та поступове винесення за межі укріплених стін («в сторону поля») [Косточкин, 1962, с. 136] башт, з яких захисники укріплень вели фланкуючий обстріл по нападниках. Ділянки стін між баштами (прясла) намагалися робити максимально прямими, щоб фланкуючий обстріл був найбільш успішним [Раппопорт, 1967, с. 15]. Саме завдяки появі бойових башт

(спочатку з напільної сторони, а згодом за периметром міських укріплень) підвищилась обороноздатність замків. Після цього напади атакуючих стримували не лише за допомогою стрільби з луків та самострілів, але і використовуючи гарматний вогонь [Косточкин, 1962, с. 135].

Слід також зазначити, що поступовий розвиток та еволюція оборонних споруд середини XIII–XV ст. – це закономірний процес, що чітко простежується за матеріалами історико-археологічних досліджень різних регіонів Центрально-Східної Європи [Габайдулін, 2002, с. 27; Гинтаутас, 1999, с. 271–276; Косточкин, 1962, с. 279–281; Панишко, 1997, с. 18].

Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. / А.М. Андріяшев. – К., 1887. – 369 с.
Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / А.М. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 34–89.

Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885. – Т. 1. – 351 с.

Антонович В.Б. О городищах до княжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли / В.Б. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1889. – Кн. 3. – С. 10–16.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – К., 1895. – 159 с.

Антонович В.Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра / В.Б. Антонович // Труды X Археологического съезда. – М., 1900. – Т. 3. – С. 104–108.

Артёмьев А.Р. О некоторых спорных вопросах оборонного зодчества в Псковской земле XIV–XVI вв. / А.Р. Артёмьев // VI Республиканская конференция молодых археологов по актуальным проблемам историко-археологических исследований: Тез. докл. – К., 1987. – С. 11–12.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденный при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7, Т. I: Акты о заселении юго-западной России. – К., 1886. – II+85+647 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденный при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7, Т. II: Акты о заселении юго-западной России. – К., 1890. – II+210+592 с.

Білецька О.В. Звіт про обстеження пам'яток археології Звенигородського району Черкаської області в 1987 р. / О.В. Білецька, В.В. Нерода // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1987/202, 112 арк.

Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.

Виногородська Л. Археологічні дослідження замку у с. Зінків Хмельницької області / Л. Виногородська // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 35–38.

Виногородська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV–XVII ст. / Л.І. Виногородська // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 56–58.

Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці / Л.І. Виногородська // Бар. Барська земля – кризь призму століть: 1–ша Міжнародна наук.-практ. конф. – Бар, 2008. – С. 434–440.

Виногородська Л.І. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура) / Л.І. Виногородська // Дьньслова: Зб. праць на пошану Петра Петровича Толочка з нагоди його 70–річчя. – К., 2008а. – С. 335–342.

Возний І.П. Будова оборонних споруд городищ Сирето–Дністровського межиріччя у другій половині XIII–XIV ст. / І.П. Возний, О.В. Балух // Північне Причорномор'я і Крим в добу Середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 28–37.

Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра в X–XIV ст. / І. П. Возний. – Чернівці, 2009. – Ч. 1: Поселення. – 592 с.

Возний І.П. Поселення X–XIV ст. у межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І.П. Возний. – Чернівці, 2005. – Ч. I: Укріплені поселення та давньоруські міста. – 256 с.

Выезжев Р.И. Отчет Верхне-Тетеревской разведочной археологической экспедиции 1947 г. / Р.И. Выезжев // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1947/24, 46 с.

Габайдулін А.М. Фортификация городищ Волжской Болгарии / А.М. Габайдулін. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 230 с.

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582) / Р. Гейденштейн; пер. И.И. Виноградова. – СПб.: Изд. Археографической Комиссии, 1889. – 419 с.

Гинтаутас З. Деревянные замки Литвы XII–XIV вв. / З. Гинтаутас // История и культура древних и средневековых славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Новгород, 26–31 авг. 1996 г. – М., 1999. – Т. 5. – С. 271–276.

Голубева Л.А. Раскопки в Вере́йском кремле / Л.А. Голубева // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – № 12: Материалы и исследования по археологии Москвы: Т. II. – С. 134–143.

Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиця в 1946 р. / В. К. Гончаров // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1946/18, 37 арк.+2 табл.

Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк / М.С. Грушевський // Университетские известия. – К., 1890. – № 2. – С. 1–33.

Довженко В.И. Отчет о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г. (хутор Половецкий, село Николаевка) / В.И. Довженко, М.П. Кучера // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1956/12в, 56 арк.+28 табл.

Звизденций Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. / Б.А. Звизденций // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1987/146, 19 арк.+30 рис.

Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська обл. / Гол. ред. О.С. Чорнобривцева. – К., 1973. – 725 с.

Капустін К.М. Археологічні пам'ятки XIV–XVI ст. басейну р. Роставиця (за матеріалами розвідки 1946 р.) / К.М. Капустін // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. IX Міжнарод. студентської наук. археолог. конф. (Чернівці, 16–18 квіт. 2010 р.). – Чернівці, 2010. – С. 105–108.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П.Г. Клепатский. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2007. – 480 с.
Контарини А. Путешествие в Персию / А. Контари-

- ни // Барбаро и Контарини о России: К истории ита-
ло-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С. 210–247.
- Косточкин В.В.* Русское оборонное зодчество конца
XIII – начала XVI веков / В.В. Косточкин. – М.: Изд-
во Академии наук, 1962. – 287 с.
- Кравченко Н.М.* Отчет о работе Постутнянского отря-
да Киевского пединститута за 1987 г. / Н.М. Крав-
ченко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкин // НА ІА
НАНУ, ф. експедицій, № 1987/168, 65 арк.+42 табл.
- Куза А.В.* Укрепленные поселения / А.В. Куза // Ар-
хеология СССР (с древнейших времен до средневе-
ковья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь.
Город, замок, село. – С. 39–50.
- Кучера М.П.* Середньовічне городище біля с. Сокиль-
ці на Південному Бузі / М.П. Кучера // Археологія. –
1965. – Т. XIX. – С. 201–214.
- Кучера М.П.* Давньоруські городища на Правобе-
режжі Київщини / М.П. Кучера // Дослідження з
слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 176–197.
- Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст.
між Саном та Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. –
К., 1999. – 252 с.
- Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського,
Київського і Подільського воєводств (XV – середина
XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 378 с.
- Панишко С.Д.* Формування території Волинської
Землі у XII – на поч. XIV ст.: Автореф. дис. ... канд.
іст. наук / С.Д. Панишко. – К., 1997. – 21 с.
- Пассек Т.С.* Отчет (предварительный) Поросской
экспедиции в 1945 г. / Т.С. Пассек // НА ІА НАНУ,
ф. експедицій, № 1945/4, 53 арк.
- Пассек Т.С.* Поросська археологічна експеди-
ція 1945 р. / Т.С. Пассек // Археологічні пам'ятки
УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 209–222.
- Переверзев С.В.* Дослідження городища Чорнобиль.
Проблеми та перспективи середньовічної археології
в зоні відчуження / С.В. Переверзев // Проблеми дав-
ньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. –
С. 328–334. – (Археологія і давня історія України.
Вип. 1).
- Пивоваров С.В.* Середньовічне озброєння з городи-
ща XIV ст. в Зеленій Ліпці / С.В. Пивоваров // Архе-
ологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 204–215.
- Полное собрание русских летописей.* – Петроград,
1922. – Т. XV, Вып. 1: Рогожский летописец. – 216 с.
- Полное собрание русских летописей.* – М., 1975. –
Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и
Быховца. – 233 с.
- Попельницька О.* Київський замок XIV–XVII ст. у
світлі писемних та археологічних джерел / О. По-
пельницька // Історико-географічні дослідження в
Україні. – Київ, 2006. – № 9. – С. 48–80.
- Раппопорт П.А.* Исследование городищ в районе
Киева в 1950 г. / П.А. Раппопорт // НА ІА НАНУ, ф.
експедицій, № 1950/1ж, 8 арк.+6 табл.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского во-
енного зодчества X–XIII вв. / П.А. Раппопорт // Мате-
риалы и исследования по археологии СССР. –
1956. – № 52: Материалы и исследования по архе-
ологии древнерусских городов. Т. I. – 183 с.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории военного зодче-
ства Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X–
XV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования
по археологии СССР. – М.–Л., 1961. – № 105. – 242 с.
- Раппопорт П.А.* Древние русские крепости /
П.А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 86 с.
- Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских
земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы
и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. –
№ 140. – 242 с.
- Рыбаков Б.А.* Раскопки в Звенигороде /
Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по архе-
ологии СССР. – М., 1949. – № 12: Материалы и иссле-
дования по археологии Москвы. Т. II. – С. 125–133.
- Самоковасов Д.Я.* Древние города России. Истори-
ко-юридическое исследование / Д.Я. Самоковасов. –
СПб.: Типография К. Замысловского, 1873. – 165 с.
- Сквира:* сторінки історії / В.І. Цимбалюк [та ін.]. – К.:
Наукова думка, 1990. – 352 с.
- Супруненко О.Б.* Старожитності золотоординсько-
го часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя /
О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, К.М. Мироненко. –
К.–Полтава: Археологія, 2004. – 81 с.
- Терський С.В.* Початки кам'яного оборонного будів-
ництва у Волинському князівстві / С.В. Терський //
Історичні студії Волинського національного уні-
верситету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. –
Вип. 4. – С. 5–10.
- Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина (X – перша
половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова дум-
ка, 1982. – 206 с.
- Тихомиров М.Н.* Русское летописание / М.Н. Тихо-
миров. – М.: Наука, 1979. – 384 с.
- Янишевский Б.Е.* Укрепления Можайска XIV в. /
Б.Е. Янишевский // Российская археология. – 2008. –
№ 3. – С. 143–146.
- Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów papieżkich, cesar-
skich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych,
postanowień różnych władz i urzędów posługujących
do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litew-
skiej i ościennych im krajów. T. 1 / I. Daniłowicz. – Wil-
no, 1860.
- Rulikowski E.* Opis powiatu Wasilkowskiego pod
względem historycznym, obyczajowym i statystycznym /
E. Rulikowski. – Warszawa, 1853. – 243 s.

К. Н. Капустин

УКРЕПЛЕННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ СЕРЕДИНЫ XIII–XV ВВ. НА ПРАВО- БЕРЕЖЬЕ КИЕВСКОЙ ЗЕМЛИ

Попытки классифицировать укрепленные посе-
ления по внешним признакам проводились с сере-
дины XIX в. Так, в 1873 г. Д.Я. Самоковасов выделял
городища с правильными угловатыми очертаниями,
выступами или бастионами по углам (тип 1), а так-
же укрепления округлых форм, относящиеся к пери-
оду до изобретения пороха и пушек (тип 2). В 1888 г.
В.Б. Антонович разделил городища Среднего Под-
непровья следующим образом: 1. Городища круглой
формы на ровной местности; 2. Укрепленные посе-
ления на природных возвышениях, чаще мысах; 3.
«Литовские» городища правильных геометрических
форм; 4. Укрепления правильной четырехугольной
формы с бастионами по углам.

Как показали исследования на территории Ки-
евской земли, материалы середины XIII–XV вв. вы-
явлено на 51 городище. Все они располагались в
наиболее защищенных природой местах (на мысах,
останцах, возвышениях в пойме и т. д.) с максималь-
ным использованием рельефа местности конкретно-
го микрорегиона. Фортификационное строительство
послемонгольского времени основывалось на дости-
жениях и традициях оборонного зодчества древне-
русского времени. С середины XIV в., вследствие
возникновения и распространения огнестрельного
оружия, башни, с которых защитники вели фланки-

рующий обстрел по нападающим, начали выносить за пределы стен («в сторону поля») и их количество существенно возросло.

В целом развитие и эволюция фортификационных сооружений Киевской земли – это закономерный процесс, который имел свою специфику в силу особенностей географического расположения, политического и экономического развития конкретного региона на определенном отрезке времени.

K. Kapustin

FORTIFIED SETTLEMENTS OF THE MID. XIII–XV C. ON THE RIGHT BANK OF KYIV LAND

Attempts to classify the fortified settlements by external features were made from the mid–XIX century. In 1873 D.Y. Samokvasov distinguished mounds with the correct angular contours and bastions at the corners (type 1) and circular shape settlements, related to the period before the invention of gunpowder and

cannons (type 2). In 1888 V.B. Antonovich divided the settlement of the Middle Dnieper River to: 1. Circular fortress on flat ground; 2. Fortified settlements on natural elevations; 3. “Lithuanian” settlement of regular geometric shapes; 4. Strengthen regular quadrangular shape with bastions at the corners.

During the reconnaissance and excavations materials of the XIII–XV centuries were founded on the 51 mounds of the Kiev Land. All of them were located in the most protected nature areas (on the headlands, forelands, elevations in floodplain, etc.) and used the terrain features of the specific micro–region. The fortification of post–Mongol times were based on the achievements and traditions of defensive architecture of Kiev Russ times. From the middle of the XIV century, due to the finding and spreading of firearms, the number and location of towers has changed. They were moved outside the wall (“toward the field”) and were used by the defenders to flanking fire on the attackers.

In general, the development and evolution of fortifications of the Kiev land in the XIII–XV century is a logical process that had its specific because of the geographical location, political and economic development of a specific region at a particular period of time.

І. С. Кедун, О. Є. Черненко

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

Авторами статті розглядається історія вивчення вітчизняними дослідниками початкового періоду Новгород-Сіверського. Проводиться співставлення даних писемних джерел та висновків істориків. Аналізується історична топографія центральної частини міста. Характеризуються археологічні комплекси, виявлені під час розкопок, вводяться до наукового обігу нові матеріали.

Ключові слова: літописне місто, городище, укріплення, роменська культура, стратиграфія, кераміка, об'єкт.

Давньоруський Новгород-Сіверський розташовувався на високому (до 50 м над рівнем річки) правому березі р. Десни. Планування міста обумовлене природним рельєфом: ділянки забудови концентруються на домінуючих висотах. Це, передусім, Замкова гора – високий, з крутими схилами, останець правого корінного берега Десни площею близько 1,5 га. Єдиний в'їзд на нього розташований з півдня, він веде із дна яру, що відділяє Замкову гору від сусідньої височини, ур. Городок (р-н навколо Успенської церкви XVIII ст.; рис. 1).

Рештки укріплень, що оточували місто з сходу та над р. Десною в ур. Городок можна було побачити ще в середині XX ст. Втім, їх зруйнували сучасною забудовою. До сьогодні залишки фортифікаційних споруд збереглися тільки на Замковій горі: по периметру майданчика дитинця, за 4–5 м від його краю помітний штучний насип шириною від 2 до 4 м, висотою 2–5 м із западиною глибиною 1,5 м і шириною 2 м, напевно – слідами рову ззовні (рис. 2).

В літературі прийнято вважати, що Новгород-Сіверський заснований на місці більш раннього сіверянського поселення в процесі будівництва

Володимиром Великим форпостів на кордонах Руської землі. Вперше таку думку висловив М.М. Карамзін [Лотман, 1997, с. 237, 540, 620]. Однак, протягом XIX ст. в історіографії переважало твердження В.М. Татищева щодо заснування Новгород-Сіверського Ярославом Мудрим у 1044 р. [Татищев, 1963, с. 241]. Воно спиралось, як зазначав А.В. Куза, на помилкову інтерпретацію «даних ранніх летописей о возведении дитинца Ярославом и его сыном Владимиром в это же время в Новгороде Великом» [Кедун, 2008, с. 84]. Тобто, через схожість назв двох міст події, які насправді відбувались у Новгороді Великому, автоматично переносили на Сіверщину. Необґрунтованість такої інтерпретації літописних текстів очевидна.

Ще одну версію щодо часу заснування Новгород-Сіверського намагається обґрунтувати О.М. Поляков. Він вважає, що місто побудоване русичами 1015 року на Замковій горі після розгрому більш давнього центру сіверян в ур. Городок. Таке твердження автор обґрунтовує посиленням на пізні писемні джерела, в яких, серед іншого, засвідчено загибель міста Севськ (за О.М. Поляковим – Сіверськ в ур. Городок) 1015 року [Поляков, 2000, с. 5; 2001, с. 13]. Зокрема, він залучає матеріали О.Ф. Шафонського, що, нібито, створені на підставі «...каких-то местных записей, хранившихся в Новгород-Северском монастыре» [Поляков, 2000, с. 6]. Втім, відомо, що бібліотека та архів монастиря були втрачені ще 1630 року, коли посланці Смоленського унійного архієпископа Л. Кревзи видали звідти православних ченців [Кулаковський, 2006, с. 72]. Не підтверджується версія О.М. Полякова і матеріалами археологічних досліджень в ур. Городок, про що йтиметься далі. Однак, треба відзначити, що вона має

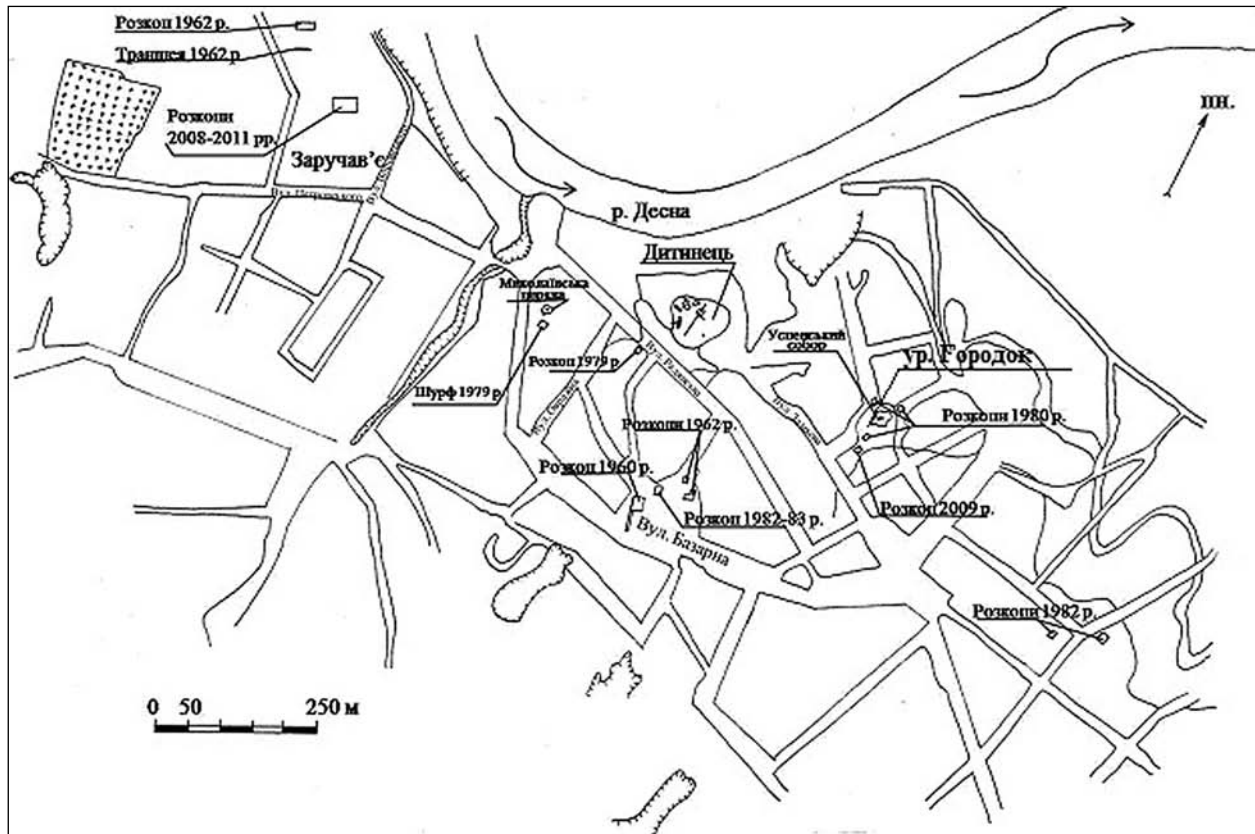

Рис. 1. Схема розташування розкопів на території міста Новгород-Сіверський

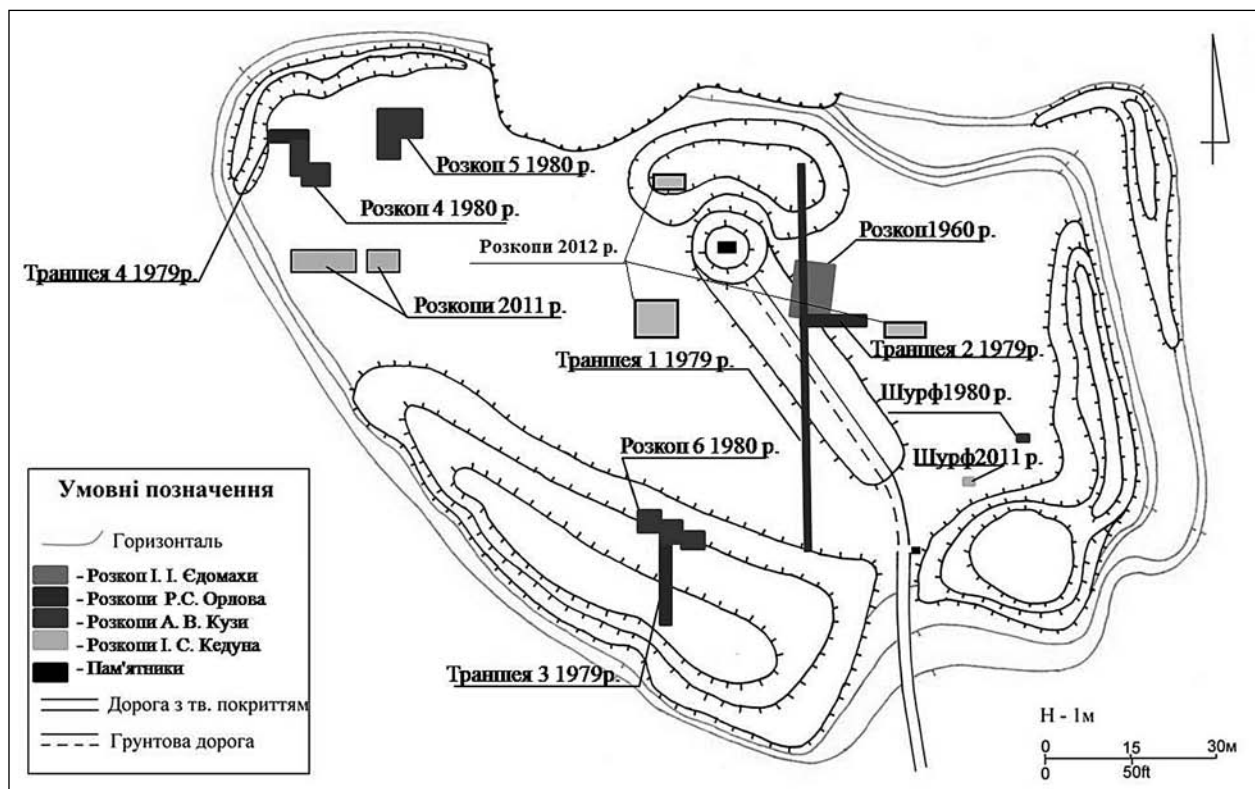

Рис. 2. Схема розташування розкопів на території Замкової гори

своїх прихильників у сучасній російській історіографії [Михайлова, 2010, с. 176–178].

Археологічні розкопки Новгород-Сіверського були започатковані ще на початку ХХ ст. відомим археологом-аматором С.А. Гатцуком. В 1907 р. він провів обстеження міста та розкопав декілька «разведочных ям» на Замковій горі (за С.А. Гатцуком – Друге Новгород-Сіверське городище), в урочищі Городок (Перше Новгород-Сіверське городище) та на березі Десни. В усіх випадках розкопки показали наявність досить потужного культурного шару, що містив матеріали давньоруської доби та періоду пізнього середньовіччя [Гатцук, 1907, арк. 66–77]. Втім, більш суттєвих результатів вони не дали та лишилися поза увагою фахівців.

Систематичне вивчення Новгород-Сіверського розпочалось у другій половині ХХ ст. В 1959, 1960 та 1962 роках тут працювала експедиція І.І. Єдомахи. Метою робіт було «проведение рекогносцировочных археологических раскопок с целью выявления территории древнего города и его главных составных частей...» [Єдомаха, 1960, с. 1]. Протягом трьох польових сезонів у різних районах Новгороду співробітники експедиції дослідили площу біля 508 м² (рис. 1). Отримані матеріали дали змогу по-новому розглянути історію виникнення міста. На думку І.І. Єдомахи, найдавніший дитинець знаходився на Замковій горі, заселений з IX ст. Однак, дослідник вважав, що давньоруський міський центр сформувався не там, а на сусідньому, розташованому зі сходу пагорбі (ур. Городок), який також був заселеним ще в роменський період [Єдомаха, 1960, с. 16].

В останній чверті ХХ ст. (1979–1984 рр.) планомірне вивчення Новгород-Сіверського та його округи здійснювалось експедицією під керівництвом А. В. Кузи (рис. 1). Спираючись на матеріали розкопок, А. В. Куза сформулював власну концепцію розвитку міста. Він вважав, що воно виникло на місці кількох роменських поселень. Найбільш значне із них розташовувалось на Замковій горі. Після включення в останній чверті Х ст. Сіверщини до складу давньоруської держави, саме тут будуються перші оборонні споруди. Це збігається з часом відзначеного в літописі будівництва прикордонних фортець князем Володимиром Святославичем. Надалі, починаючи з кінця Х ст., Новгород-Сіверський поступово набуває міських ознак [Куза, 1985, с. 73].

На жаль, матеріали досліджень А.В. Кузи через передчасну смерть вченого лишилися не опублікованими. Пізніше їх частково ввели до наукового обігу співробітники експедиції (Є.О. Шинаков, В.П. Коваленко, Л.І. Виноградська, О.В. Григор'єв та інші). Ці публікації, разом з матеріалами наукових звітів, сьогодні є основним джерелом інформації щодо результатів розкопок, оскільки колекції знахідок збереглися не повністю. Останній факт визначає і подальше використання саме тієї хронології комплексів, що була визначена авторами розкопок.

Найбільш детально дані, які репрезентують ранню історію Новгород-Сіверського, розглянув О.В. Григор'єв. На його думку, вже в роменський час поселення набуває характеру ранньоміського центру із укріпленим дитинцем, вираженою дочасною соціально-топографічною структурою, значною заселеною площею, спеціалізованим виробництвом, кам'яними спорудами тощо. При цьому роменський період існування Новгород-Сіверського дослідник визначає в межах Х – першої половини XI ст. Він також вважає, що в ході включення до адміністративної системи давньоруської держави Новгород-Сіверський був зруйнований і в другій половині XI ст. переживає період занепаду [Григор'єв, 2000, с. 199–201].

На думку О.В. Григор'єва, укріплення на Замковій горі виникли ще в роменський час. Хоча до сьогодні вони археологічно не виявлені, дослідник припускає, що тут могли існувати ескарпи, знищені в наступні століття обвалами схилів. До цього можна додати, що під час улаштування парку в XIX ст. схил з боку Десни був терасованим [Гатцук, 1907, арк. 72]. Таким чином, щодо існування оборонних споруд (ескарпу) додержавного періоду на Замковій горі тепер можна лише висловити припущення, котре неможливо ні спростувати, ні підтвердити.

Як встановлено в ході розкопок авторів статті у 2011–2012 рр., в давнину рельєф городища значно відрізнявся від сучасного. Сьогодні це – майже горизонтальний майданчик. Однак, такого вигляду він набуває не раніше XVI ст. До цього перепад висот між її східним та західним краєм складав не менше 5 метрів.

За всі роки досліджень на Замковій горі було розкрито площу близько 500 м² (розкопки І.І. Єдомахи, Р.С. Орлова, А.В. Кузи та авторів; рис. 2). Пам'ятка багатшарова – дослідники відзначають тут від 4 до 5 горизонтів, найдавніший з яких належить до доби раннього заліза. Культурний шар має значну потужність – до 5 м. Втім, на більшій частині городища він зруйнований у XVIII–XX ст. в ході господарської діяльності (видобуток сировини для виробництва селітри, улаштування паркової зони тощо); найкраще зберігся зі східного краю майданчика. Саме тут його потужність сягає максимальної відмітки.

Культурний шар роменського часу на Замковій горі концентрувався на ділянках, де знаходилась тогочасна забудова: по центру та в східній, підвищеній, частині городища (досліджувався під час розкопок А.В. Кузи; нині знищений до рівня материка). В західній, пониженій, частині він відсутній: нашарування XI–XII ст. перекривають горизонт юхнівського часу.

Згідно з матеріалами розкопок 1979–1984 рр., роменський шар не стратифікований. У його верхньому ярусі містились фрагменти ранньокругової кераміки, в нижньому – уламки ліпного посуду роменської культури. Там само було

знайдено фрагменти залізних вудил [Куза, 1980, с. 22] (одне з них – з великим трензельним кільцем) [Орлов, 1979, с. 19], жовті скляні близькосхідні намистини [Григорьев, 2000, с. 95] та деякі інші речі. Як у звіті про розкопки, так і в публікаціях матеріалів, всі знахідки в роменському шарі були датовані X – початком XI ст.

Загалом, за всі роки розкопок на Замковій горі відкрито 3 споруди та 4 господарських ями, віднесених до роменського періоду. Першу споруду дослідив І.І. Єдомаха у 1959 р. Він датував її IX–X ст. [Єдомаха, 1960, с. 15]. Однак, оскільки з об'єкту походила не тільки роменська, але й кругова кераміка, яка складала більшу частину виявленого інвентаря, здається більш вірним віднести його до X ст. [Сарачев, 2000, с. 232]. Треба відзначити, що подібний склад керамічного комплексу відзначено і в інших об'єктах роменської доби, досліджених експедицією А.В. Кузи. Всі їх було датовано X – початком XI ст.

Окремо слід згадати виявлену в 1983 р. споруду № 1 у розкопі 10. Вона мала стовпову конструкцію та, ймовірно, дощату обшивку матерікових стін котловану [Григорьев, 2000, с. 95]. За висновками О.В. Григор'єва, будівля належала до типу, що є перехідним від однопоросних до двоповерхових жител. Дослідник відзначає відсутність опалювання на другому поверсі, що, на його думку, саме і свідчить про перехідний до двоповерхового житла тип: в більш пізніх будівлях опалювалися і другий поверх [Григорьев, 2000, с. 96]. У заповненні котловану були знайдено фрагменти ранньогончарної кераміки та жовті скляні близькосхідні намистини.

На думку О.В. Григор'єва, двоярусна споруда могла бути свідченням перебування на Замковій горі осіб високого соціального статусу та вказувати на соціальну стратифікацію населення городища за роменських часів. При цьому дослідник зауважує, що будівля загинула в результаті пожежі в X – на початку XI ст. Він також зазначає, що її перекривав культурний шар XI ст., вона збудована до зазначеного періоду і була останньою будівлею роменського часу на дитинці [Григорьев, 1984, с. 229].

До роменського горизонту віднесли і житлову споруду, частково перекриту схилом валу. Саме це дало підстави А.В. Кузі для висновку щодо виникнення укріплень на місці поселення роменської культури на зламі X–XI ст. [Куза, 1980, с. 16]. Від найдавніших укріплень зберігся насип потужністю до 0,8 м [Орлов, 1979, с. 13]. Ймовірно, для їх спорудження було використано ґрунт, зрізаний з майданчика городища. Можливо, це призвело до знищення більш раннього культурного шару на прилеглих ділянках Замкової гори. Це, почасти, пояснює незначну кількість археологічних комплексів X ст. – після вибирання ґрунту вціліли лише котловани заглиблених у материк споруд.

Треба відзначити, що В.П. Коваленко в одній із публікацій засвідчив наявність залишків клад-

ки з цегли-сирцю, пов'язаної з конструкцією найдавнішого валу [Коваленко, 1988, с. 59]. Однак, в матеріалах звіту ця інформація не відображена.

Насип раннього валу містив фрагменти роменської та ранньокругової кераміки X ст. Відсутність в насипу кераміки XI ст. стала однією з причин віднесення А.В. Кузою будівництва цього укріплення до рубежу X–XI ст.

Загалом можна відзначити незначну кількість датуючого матеріалу, знайденого під час дослідження віднесених до роменського періоду об'єктів. Найчастіше їх хронологія визначена за фактом наявності значної кількості ліпної роменської кераміки поруч із ранньокруговою (об'єкти, де представлена виключно ліпна, відсутні). Таке датування спиралось також на інтерпретацію керамічного комплексу, надалі обґрунтовану І.Г. Сарачевим [Сарачев, 2000].

Не більш чітким є і датування об'єктів XI ст. Це ті, де в керамічному комплексі переважала ранньокругова давньоруська кераміка, а роменська ліпна або взагалі була відсутня, або ж представлена в незначній кількості.

Встановлення внутрішньої хронології пам'ятки ускладнюється тим, що, через ушкодження культурного шару, археологічні комплекси X–XI ст. не завжди вдається пов'язати стратиграфічно. Обмежений обсяг досліджень та погана збереженість культурного шару на дитинці не дозволяють чітко визначити окремі горизонти, що відповідають певним етапам історії міста домонгольської доби. Лише в окремих випадках вдалось встановити точний час існування окремих археологічних об'єктів; для переважної більшості можлива тільки досить широка дата: XI–XII ст.

За весь період вивчення Замкової гори було відкрито сім споруд та низку господарських ям, які досить впевнено можна віднести до XI ст. Відзначимо, що в інвентарі даних об'єктів переважають форми кругового посуду, властиві іншим давньоруським центрам Подесення даного часу.

Серед об'єктів XI ст. найбільше зацікавлення, напевно, викликає житло, досліджене в ході розкопок 2012 р. Воно розташоване в центральній частині майданчика городища. Йдеться про залишки досить великої (4,5×4,5 м) двоярусної споруди стовпової конструкції, в якій обидва поверхи опалювались. У заповненні її котловану виявлено уламки кругових посудин XI ст., пірофілітові пряслиця, вироби із заліза та кістки. Серед інших знахідок особливу увагу привертає культовий предмет у вигляді вістря спису з крильцями, короткою втулкою та продряпанним на поверхні християнським хрестом (рис. 3). Наскільки відомо, він не має аналогів на території Східної Європи. Є всі підстави пов'язати його із західними впливами, де вшанування подібних речей було досить поширеним. До того ж, на сьогодні це, напевно, один з найбільш ранніх артефактів часів утверджен-

Рис. 3. Культовий предмет з розкопок 2012 р.

ня християнства в Середньому Подесенні. Здебільше вони датуються в межах XII – початку XIII ст. [Шинаков, 1992, с. 50].

Цікаво, що на верхньому поверсі житла знаходилась глинобитна піч, а нижній, заглиблений у материк, опалювався за допомогою відкритого вогнища, в конструкції якого використано вирубані з болотяної руди плитки (видовжені плитки $0,2 \times 0,3$ м, встановлені вертикально по периметру округлого, $0,5$ м у діаметрі, глиняного череня (рис. 4).

Треба відзначити, що це не перший факт, який засвідчує використання населенням городища болотяної руди. У 2011 р. на західній частині майданчика Замкової гори було відкрито виробничу споруду: в заглибленому в материк котловані будівлі XI ст. знаходились рештки глинобитної конусоподібної конструкції, заповненої всередині плитами руди розміром до $0,5 \times 0,5$ м (загальна вага близько 250 кг) з прошарками попелу та горілого дерева, дрібними уламками крейди. На поверхні руди були помітні сліди дії вогню. Припустимо, що дана конструкція призначалась для збагачення сировини. Нажаль, вона збереглась погано, що ускладнює її інтерпретацію. Вона зруйнована

Рис. 4. Вогнище, споруда 3, розкоп 1 2012 року

впущеним зверху котлованом стовпової житлової будівлі XI ст., опалюваної піччю–кам'янкою.

Згадані комплекси можна впевнено віднести до часу після включення Новгород-Сіверської до адміністративної системи давньоруської держави. Вони дозволяють засвідчити видобуток місцевим населенням в XI ст. болотяної руди та подальше її використання як для отримання заліза, так і як нетрадиційного для даного регіону будівельного матеріалу. Треба звернути увагу на те, що сьогодні це найбільш суттєві свідчення розвитку в давньоруському Новгород-Сіверському залізоробної справи.

Таким чином, твердження про запустіння Замкової гори після приєднання Сіверщини до давньоруської держави здається недостатньо обґрунтованим: об'єкти XI ст., визначені як давньоруські, кількісно переважають ті, котрі вважаються до роменськими. Більше того, матеріали розкопок 2011 р. дозволяють засвідчити, що відбувається заселення західної, пониженої частини майданчика городища. Як вже згадувалось, роменський шар тут відсутній, нашарування XI–XII ст. перекривають юхнівський горизонт.

Подібно до роменських, об'єкти XI ст. розосереджені по всій території городища. Тобто, тогочасна забудова також не була щільною. В той же час, зафіксований у 2011 р. факт перекриття однієї будівлі іншою дозволяє зробити висновок щодо досить інтенсивної будівельної діяльності. Звертає на себе увагу і те, що в згаданому випадку житлова споруда виникла на місці об'єкту, де відбувалось збагачення болотяної руди. Напевно, по мірі розвитку міського дитинця виробничі споруди переміщувались за його межі.

Розглядаючи питання про початковий період історії Новгород-Сіверського, дослідники неодноразово відзначали, що один з найдавніших міських районів сформувався в ур. Городок. Згідно однієї з версій, тут існувало язичницьке капище [Михайлова, 2010, с. 176], згідно іншої – розташовувався міський дитинець (за І.І. Єдомахою – з XII ст., за О.М. Поляковим – у X – на початку XI ст.). Натомість, матеріали археологічних досліджень дозволяють скоригувати ці твердження.

На сьогодні в ур. Городок відкрито тільки залишки смолокурень, кількох господарських споруд та зернові ями роменського часу. Окрім цього, в ході розкопок 1980 р. на краю тераси з боку р. Десна виявлено рештки ескарпу висотою 1,4 м, перекритого замивами культурного шару X–XIII ст. На думку О.В. Григор'єва, спорудження ескарпу можна віднести до роменської доби [Григор'єв, 2000, с. 58]. Поруч з ескарпом, у верхній частині схилу тераси, знайдено яму (яма 1 розкопу 2 1980 року), датовану кінцем X – початком XI ст. Автори розкопок припускали можливість її інтерпретації як додаткового виходу до річки з території міста (хвортка) [Куза, 1980, с. 28]. Найбільш вірогідно, що «хвортка» мала суто господарське призначення. Її використання в якості потерни є виключеним: адже потерна – це додатковий, малопомітний, у більшості випадків замаскований вихід за територію міста, пов'язаний з його фортифікацією [Моргунов, 2009, с. 133]. Необхідність в ній виникає в разі наявності потужних наземних укріплень, а в ур. Городок у X – на початку XI ст. вони були відсутні.

Смолокурень відкрито всього три. Всі вони мали характерну конструкцію, добре відому за матеріалами розкопок на території Подесення (наприклад: Автунічі, Ліскове) [Петраускас, 2006, с. 140–146]. Це циліндричні, округлі в плані (діаметр – 0,9 м; глибина – 0,6 м) ями з під'ямником (діаметр – 0,4 м; глибина – 0,4 м). Під'ямник заповнювали вуглики. Під ними знаходився шар обпаленої материкової глини (за звітом – черинь). Конструктивною особливістю об'єктів було те, що в нижній частині верхньої ями з чотирьох боків простежені залишки канавок, спрямованих до дна нижньої ями. При цьому верхня частина канавок обвуглена, а в нижній слідів вогню не зафіксовано [Куза, 1980, с. 29] (рис. 5; 6).

Оскільки в заповненні ям та поряд з ними було знайдено чисельні уламки криці та шлаків, автори розкопок спочатку інтерпретували їх як залишки металургійних ямних горен [Куза, 1980, с. 29]. Пізніше, в дослідженні О.В. Григор'єва, вони характеризуються як «дегтярні печі» [Григор'єв, 2000, с. 58]. Напевно, помилка авторів розкопок пов'язана з недостатньою вивченістю подібних комплексів на час досліджень. Натомість наявність криці та металевих шлаків, може свідчити про існування металургійних комплексів неподалік.

Загалом, є певні підстави припустити, що в ур. Городок розташовувався господарський комплекс, пов'язаний з лісохімічними промислами та, можливо, з виробництвом заліза. Він займав край тераси з боку річки. Його можна інтерпретувати як такий, що знаходиться на спеціально влаштованому майданчику, можливо – за межами основної території поселення. Таке розташування пожежонебезпечних комплексів, пов'язаних із лісохімічним промислом, вважа-

Рис. 5. Смолокурня. Фото 1980 р. із звіту А.В. Кузи

ється типовим [Петраускас, 2006, с. 141; Казаков, 2007, с. 120]. Житлових споруд на даній ділянці до сьогодні не виявлено. В більш пізній час ця частина міста не була забудована. На підставі виявлених матеріалів, період функціонування виробничого комплексу можна віднести до проміжку часу від X до XI ст. При цьому археологічні знахідки представлені, передусім, ліпною роменською та ранньокруговою керамікою. Речовий інвентар нечисленний.

Матеріали археологічних розкопок дозволяють засвідчити, що з X ст. була заселеною територія на захід від Замкової гори. Вона забудовується житловими та господарськими спорудами. При цьому забудова поширюється

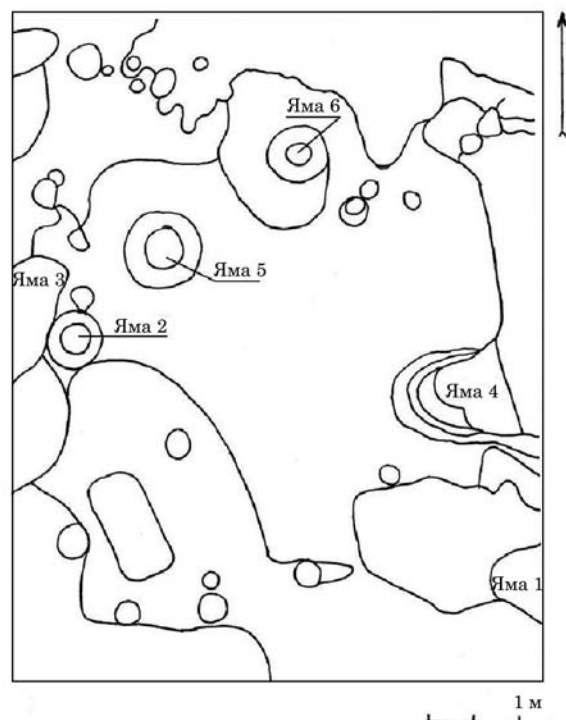

Рис. 6. План розкопу 1980 р. на території ур. Городок із звіту А.В. Кузи

не тільки на майданчик прилеглого до дитинця плато, але й займає схили яру, який розрізає його навіпіл. Тут спостерігається поступове переростання шарів від роменського до давньоруського часу, що може свідчити про безперервне функціонування даної частини міста [Єдомаха 1959, с. 2; Орлов 1979; Куза, 1980]. Однак, об'єкти, віднесені до роменського часу, розосереджені по значній площі та кількісно поступаються об'єктам, датованим XI ст. На більшій частині території майбутнього міського посаду вони взагалі відсутні. Натомість, за матеріалами досліджень 1979 р. є підстави визначити ознаки існування усталеної системи забудови на окремих ділянках: зафіксовано послідовне будівництво житлових споруд на одному й тому самому місці [Орлов, 1979, с. 29].

Загалом висновок О.В. Григор'єва щодо протоміського характеру Новгород-Сіверського роменського часу здається недостатньо обґрунтованим. Так, єдиний відомий донедавна виробничий роменський комплекс пам'ятки, це, як вказує сам дослідник – ями (у його формулюванні – печі) для виробництва дьогтю, тобто – смолокурні, виявлені в ур. Городок [Григор'єв, 2000, с. 200]. Як уже відзначалось, такі споруди, пов'язані з лісохімічним промислом, розташовувались найчастіше серед лісу, на спеціально підготовлених майданчиках, або ж на околиці поселень. Таким чином, їх наявність навряд чи можна вважати ознакою як протоміського центру, так і розвитку в ньому спеціалізованого виробництва.

Недостатньо обґрунтованим здається і припущення О.В. Григор'єва щодо існування в сіверянському Новгороді монументального будівництва. Дійсно, в місті відомі окремі знахідки ранніх плінф (за вказаним автором – наближені за пропорціями до плінф Десятинної церкви), використаних у конструкціях житлових споруд XI ст. (у черені печі, для укріплення сходинок). Втім, вони не обов'язково пов'язані з існуванням тут монументальних споруд (за О.В. Григор'євим – храму). Це не узгоджується як з відомостями щодо часу християнізації населення Середнього Подесення, так і з сучасними уявленнями про шляхи поширення в регіоні церковної мурованої архітектури [Шинаков, 1992, с. 49].

Припустимо, що окремі ранні плінфи могли випадково потрапити до Новгорода з іншого центру, скоріш за все – з Чернігова. Археологічні дослідження Спаського собору в Чернігові, проведені в 2012 р. О.Є. Черненко, дозволяють дійти висновку, що для будівництва храму та прибудов до нього в XI ст. використано пісковик, здобутий в районі Новгорода-Сіверського¹. З тесаних блоків цього каменю складені підмурки храму (ширина до 3 м, глибина заклад-

ки до 5 м) та прибудов до нього (північна – в техніці opus mixtum; у південній – підмурки з рваного каменю на цем'янковому розчині; в апсиді – з кам'яних блоків). Тобто, постачання на будівництво в Чернігів пісковика з Сіверщини здійснювалось досить тривалий час, починаючи принаймні з 30-х рр. XI ст. (час заснування Спаського собору) в значних обсягах, скоріш за все – водним шляхом по Десні, оскільки перевезення сухоходом потребувало більших затрат. Напевно, разом з каменем із розташованих в районі Новгорода родовищ на будівництво надходили крейда та вапно. Таким чином, існував безпосередній зв'язок між будівельними майданчиками в Чернігові та розвитком видобутку корисних копалин (вапняку, вапна, крейди) в околицях Новгорода-Сіверського.

Тобто, принаймні в XI ст. чернігівська плінфа періодично могла потрапляти до Новгорода, наприклад, водним шляхом, в якості баласту. Її використовували як підсобний будівельний матеріал, аналогічно до того, як використовували вирубані з болотяної руди плитки. Такому припущенню, серед іншого, відповідає, незначна кількість та різномірність знайдених в Новгороді-Сіверському плінф.

Відзначений факт надходження будівельних матеріалів з Новгорода-Сіверського до Чернігова в XI ст. дає підстави по-новому розглянути питання щодо взаємозв'язку цих двох консолідованих центрів Чернігово-Сіверської землі. Можливо, подальші дослідження в даному напрямку дозволять встановити ще один чинник, який вплинув на формування комплексу притаманних місту ознак у Новгороді-Сіверському.

Загалом, складається враження, що в роменський період Новгород не являв собою більш-менш значного центру, а на території майбутнього посаду існували окремі невеликі селища. Їх злиття відбувається в XI ст., після включення Середнього Подесення до адміністративної системи давньоруської держави, водночас із розвитком поселення на Замковій горі.

Роменські поселення розташовувались на південь, захід та схід від Замкової гори, тобто, синхронні селища оточували останню з боку суходолу. А.Л. Казаков припускає, що на певному етапі територія селищ була укріплена [Казаков, 1989, с. 31]. Згідно з висновками О.П. Моці, такі селища становили собою протоголомерацию, на основі якої в майбутньому сформувалось давньоруське місто [Моця, 2007, с. 105]. Воно постало як новий територіально-адміністративний центр, осередок державної влади в регіоні [Моця, 1995].

У зв'язку з цим актуальним здається більш детальне вивчення питань внутрішньої хронології ранніх комплексів Новгорода-Сіверського. Напевно, продовження археологічних досліджень дозволить отримати більш чітку відповідь щодо еволюції міста та його округи в початковий період їх історії.

1. Визначення походження будівельного каменю зі Спаського собору за матеріалами розкопок 2012 р. проведено І.С. Нікітенком.

Гатцук С.А. Дневники раскопок 1907 г. / С.А. Гатцук // Архив ИИМК, ф. 1/1907, д. 41, л. 66–77.

Григорьев А.В. Работы Новгород-Северской экспедиции / А.В. Григорьев, В.П. Коваленко, А.П. Моця // Археологические открытия 1984 года. – М., 1985. – С. 281–283.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000.

Едомаха И.И. Отчёт об археологической разведке в г. Мене и Менском районе Черниговской области в 1959 году / И.И. Едомаха // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1959/20.

Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. / И.И. Едомаха // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1960/63.

Лотман Ю.М. Карамзин. Сотворение Карамзина: Статьи и исследования 1957–1990; Заметки и рецензии / Ю.М. Лотман. – СПб., 1997.

Казаков А.Л. Посад Новгород-Северского X–XIII вв. / А.Л. Казаков // Новгороду-Северскому 1000 лет: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. – Чернигов-Новгород-Северский, 1989. – С. 30–32.

Казаков А. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов / А. Казаков, Е. Черненко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 119–125.

Кедун І.С. Лист А.В. Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста / І.С. Кедун // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: матер. XIII Міжнар. наук. конф. – К.–Суми–Путівль, 2008. – С. 83–87. – (Словознавство. Вип. II).

Коваленко В.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «слова о полку Игореве» / В.П. Коваленко, А.В. Куза, А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 56–65.

Куза А.В. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и Новгород-Северском р-не. / В.П. Коваленко, А.В. Куза, А.П. Моця // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1980/125.

Куза А.В. Важнейшие города Руси / А.В. Куза // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 66–93.

Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковский. – К., 2006.

Михайлова И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII века / И.Б. Михайлова. – СПб., 2010.

Моргунов Ю.Ю. Деревянно-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009.

Моця О.П. Становлення Новгород-Сіверського в контексті теорії бінарних опозицій / О.П. Моця // Археологічні старожитності Подесення: матер. іст.-археолог. семінару, присвяч. 70-річчю від дня народж. Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 104–106.

Моця О.П. Південна «Руська земля» / О.П. Моця. – К., 2007.

Орлов Р.С. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северске и разведке в Черниговской области в 1979 г. / Р.С. Орлов, А.В. Куза, Е.А. Шинаков и др. // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1979/37.

Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. Петраускас. – К., 2006.

Поляков А.Н. К вопросу о возникновении Новгород-Северского / А.Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2000. – № 3. – С. 4–6.

Поляков А.Н. Возникновение княжеского стола в Новгороде-Северском / А.Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2001. – № 2. – С. 11–14.

Сарачев И.Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры / И.Г. Сарачев // Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000. – С. 237–242.

Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – М.–Л., 1963.

Шинаков Е.А. Время и направление распространения христианства на севере Черниговской епархии / Е.А. Шинаков // 1000 років Чернігівської єпархії: тези доп. церковно-іст. конф. – Чернігів, 1992. – С. 45–52.

И. С. Кедун, О. Е. Черненко

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ ИСТОРИИ НОВГОРОДА-СЕВЕРСКОГО

В статье рассматривается история изучения отечественными исследователями начального периода Новгород-Северского. Проведено сопоставление данных письменных источников и выводов историков. Анализируется историческая топография центральной части города. Рассматриваются археологические комплексы, выявленные в ходе раскопок города. Вводится в научный оборот новый археологический материал, полученный в ходе археологических раскопок авторов статьи.

На основании проведенного исследования авторы приходят к выводу, что в роменский период Новгород не представлял собой более-менее значительного центра, а на территории будущего посада существовали только отдельные небольшие селища. Их слияние происходит в XI в. после включения Среднего Подесенья в административную систему древнерусского государства, одновременно с развитием поселения на Замковой горе. При этом актуальным остается детальное изучение вопросов внутренней хронологии ранних комплексов Новгород-Северского. Продолжение археологических исследований позволит получить более четкое представление об эволюции города и его округа в начальный период их истории.

I. Kedun, O. Chernenko

ON THE ISSUE OF EARLY PERIOD OF NOVGOROD SIVERSKYI HISTORY

The article deals with the history of the early period of N.-Siverskyi study in the national historiography. The comparison of data from written sources and conclusions of historians, analyzes of historical topography of the city center have been made.

Based on this study, the author comes to the conclusion that in the romensky period N.-Siverskyi was not a significant center, and there were only some small villages on the territory of future posad. Their merging took place in the XI century after joining the Middle Podesenya the administrative system of the ancient Russian state, along with the development of settlement on Zamkova gora. In this detailed study of the remains urgent questions of internal chronological early complexes N.-Siverskyi. Continuation of archaeological research will provide a clear answer to Bol on the evolution of the city and its surroundings in the initial period of their history.

Remains urgent a detailed study of the early issues of the internal chronological complexes of N.-Siverskyi. Continuation of archaeological research will provide a clear information on the evolution of the city and its surroundings in the early period of their history.

Н. А. Козловська, Г. О. Пашкевич, Н. В. Хамайко

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ПО ВУЛ. СПАСЬКА, 35 У М. КИЄВІ

Стаття є публікацією результатів палеоботанічних досліджень матеріалів, отриманих із археологічних розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Києві. Розкопками досліджено горизонти рубежу X–XI – сер. XI ст., що належать до рядових садіб давньокіївського Подолу. Незважаючи на відносну бідність шарів на знахідки з кольорових та чорних металів, скла, каменю, вони виявилися сильно насиченими органічними матеріалами (дерево, шкіра) завдяки гарним консервуючим властивостям торф'янистого горизонту сер. XI ст. Серед палеоботанічних матеріалів основна частина належить залишкам проса. Крім того, наявні зернівки злаків, насіння овочів, фруктів, горіхи, насіння і зернівки великої кількості бур'янів, що добре ілюструє не тільки побут і раціон давньоруського міського населення, але й дає матеріал для реконструкції навколишнього середовища. Також було виявлено велику кількість пасм моху, який, очевидно, використовувався при будівництві.

Ключові слова: розкопки, палеоботанічні матеріали, зернівки, горіхи, кісточки, насіння, мох.

Охоронні археологічні розкопки на вул. Спаській, 35 у м. Києві проводилися впродовж 2007, 2008 і 2011 рр. [Сагайдак, 2009; 2012]. Досліджувана ділянка належить до давньої частини Києва – стародавнього Подолу, і безпосередньо наближена до прибережної його частини, де в давнину в гирлі Почайни знаходилась гавань.

Під час археологічних робіт у 2007 і 2008 рр. вдалося охопити розкопками площу 358 м² і дослідити її на глибині максимально 5 м від рівня денної поверхні. Досліджені культурні горизонти включали 17 хронологічних страт (не враховуючи стерильних алювіальних чи делювіальних прошарків та міжгоризонтних роз-

шарувань) – з сер. XI до поч. XXI ст., що мали хронологічну лакуну починаючи із сер. XIII ст. до кін. XVI ст., зафіксовану на всій охопленій розкопками площі.

У давньоруський час тут простежувалося стабільне існування двох садіб. Матеріали поч. XI ст. були отримані з шурфа 5 (2008 р.). Результати досліджень показали, що шари цього часу формувалися на основі торф'янистого ґрунту, дуже щільного за своєю структурою, який дозволив зберегтися великій кількості органіки в ньому. У межах шурфа 5 (×2 м) було виявлено залишки дерев'яної споруди, а також фрагменти дубових і соснових дошок, частина з яких несли ознаки архітектурних деталей (заповнення Гор. 16 за нумерацією 2008 р.¹). Окрім того, у заповненні цього горизонту неозброєним оком було помічено значну кількість рослинних матеріалів: горішки ліщини та їх шкаралупа, шкаралупа волоських горіхів, кісточки вишень та сливи тощо. Надалі завдяки палеоботанічному дослідженню список цей значно збільшився.

Після дворічної перерви, у 2011 р., розкопки відновилися. Археологічні дослідження продовжилися у межах існуючих розкопів вглиб, однак у процесі робіт площа розкопок була дещо звужена за рахунок північно-західної периферії садіб без залишків об'єктів. Розкопи 2–3 вдалося пройти до Гор. 20 (5,4 м від R 0), а Р. 1 – до Гор. 19 (5,27 м від R 0). Загальна досліджена цього сезону площа склала 220 м². Тут вдалося виявити три садиби з житловими та господарськими будівлями, розділеними парканами.

Садиба I досліджена частково (на ширину 8 м від дерев'яного паркану, що тягнувся з пів-

ночі на південь з незначним (7°) відхиленням на захід, і в довжину на 14 м. Садиба II була зафіксована розкопками на всю ширину (20 м) і досліджена в довжину максимально на 14 м. З обох боків вона була огорожена дерев'яним парканом, обидві лінії якого були паралельні одна одній. Садиба III була відкрита лише частково – на ширину до 1,5 м максимально – у західному куті Розкопу 2.

Забудова на площі Р. 1 (садиба I) починається з Гор. 19, а у Р. 2–3 (садиба II) – з Гор. 18, що за керамічним матеріалом відносяться до кінця X – поч. XI ст.; у невеличкому фрагменті садиби III, простеженому у Р. 2, об'єкти зафіксовані з Гор. 14б.

Дерев'яний паркан між садибами I–II за час формування горизонтів 10–18 змінювався щонайменше 4 рази, з відхиленням від початкової лінії лише після потужного замиву (Гор. A11). Паркан між садибами II та III також поновлювався за вказаний період 4 рази, щоразу впритул до попереднього, однак, на відміну від першої межі, вона не продовжується в межах розкопу вище Гор. 5, що вказує на зміщення садиб I та II у бік Дніпра у XII ст. [Сагайдак, 2012, с. 266].

Найбільш насиченими залишками органіки виявилися горизонти, починаючи з Гор. 14 і глибше. Причиною цього можна вважати гарні консервуючі властивості щільного торф'янистого ґрунту, що складав основу Гор. 14.

Переважає більшість досліджених споруд представлена зрубами: об. 45, 49, 51 Р. 1, об. 37, 41 Р. 2, об. 11, 12, 12а, 13 Р. 3. Іншими типами споруд є господарчі приміщення, зведені із застосуванням стовпів та дошкових стін, запазованих у колоди – об. 46 Р. 1, об. 39 Р. 2, об. 14 Р. 3 та, вірогідно, об. 40, 43 Р. 2; споруди на масивних коротких підкладках – об. 50 Р. 1, об. 18 Р. 2; загороди – «галереї» – об. 17 Р. 3; загороди із дошок і кілків – об. 16 Р. 3, решки яких у вигляді великої кількості кілків різного розміру відзначені по всій площі садиб навколо стаціонарних споруд. Більшість споруд наземні, що обумовлено топографічною близькістю до Дніпра, який регулярно розливався повенями, зафіксованими стратиграфічними розрізами у вигляді алювіальних прошарків. У житлових зрубах об. 12, 12а, 13 Р. 3, що послідовно змінювали один одного в сталих розмірах, досліджено також три етапи поновлення глинобитної печі. Залишки ще трьох печей в інших горизонтах виявлені вже у зруйнованому вигляді. Порівняно нечисленні заглиблені об'єкти переважно представлені ямами, з яких окремо слід виділити об. 42, 45, 51 Р. 2, інтерпретовані за глибиною і заповненням як туалети.

У Гор. 14а–б в садибі II відзначимо також дуже велику кількість стовпів, щільне розташування яких не дозволяє розглядати їх у якості залишків споруди стовпкової конструкції, а скоріше підказує можливість існування спо-

Рис. 1. Зернівка проса звичайного (*Panicum miliaceum* L.)

руди, піднятої на палі.

У першій пол. XI ст. в рамках Гор. 14 простежені два етапи пожеж, що повністю нищили усі три садиби (Гор. 14а та 14б). Відсутність слідів розгрому та негайне поновлення садиб у попередніх межах дозволяє віднести обидва епізоди до побутових пожеж. Наявність у Гор. 12, 13 та 14а плінфи і смальти свідчить про синхронність даних горизонтів часу активного церковного будівництва Ярослава Мудрого 20–40-х рр. XI ст. [Сагайдак, 2012, с. 266–267].

Горизонти 15–19 відрізняються від Гор. 14, 14а, 14б значно меншою потужністю та більшою вологістю. Органіка та деревина з даних горизонтів гіршої збереженості. Забудова на площі Р. 1 (садиба I) простежена з Гор. 19, а у Р. 2–3 (садиба II) – з Гор. 18, що за керамічним матеріалом відносяться до кінця X – поч. XI ст.

Матеріали рубежу X–XI – сер. XI ст. показали значно меншу насиченість шарів знахідками престижного рівня, в т. ч. незначною виявилася кількість імпорту, що так часто траплялися у шарах кін. XI–XII ст. Ранні горизонти садиб представляють собою звичайні подвір'я пересічних городян без явного характеру заняття, але з вираженою аграрною специфікою (сліди перебування домашньої худоби, зберігання припасів і т. д.).

Відібрані в розкопах різних років (2008, 2011) зразки з органічними включеннями було промито через сито з отвором 0,5 мм. Після промивки на ситі лишалась суміш з зернівок та насіння культурних рослин та бур'янів, кісточок сливи та вишні, цілих горішків та їх уламків ліщини, шкаралупи ліщини та волоського горіха, лусок, дрібних часточок жорстви, моху, шматочків кори, вугликів. Та не всі залишки мали такий склад. Зразок № 18 (Р. 2, кв. I–1, Гор. 14Б) являв собою чорну масу з великою кількістю плівок світлого кольору (рис. 1). Під мікроскопом видно, що ці плівки належать просу. У таких плівках звичайно знаходяться

зернівки збіжжя проса до обмолоту. В даному випадку плівки зберегли первісну форму, але зернівок в них вже немає. Колір плівок зберігся. Вони жовтого або світло-коричневого кольору, що свідчить про те, що залишки не були під дією вогню. Очевидно, зернівки проса зберігались у невимолоченому стані.

Зразки № 19, 20, 21 та 27 (Р. 2) складалися з пасм моху. За визначенням старшого наукового співробітника Інституту ботаніки НАН України канд. біол. наук М.В. Вірченка ці пасма належать моху дрепанокладус Зендтнера (*Drepanocladus sendtneri* (Schimp. ex H.Mull.) Warnst). Цей мох характерний для складу рослинного покриву осоково-мохових боліт. Такі болота були колись поширені в околицях Києва.

В деяких випадках зразки являли собою сильно спресовану чорну масу, що важко піддавалась дії води навіть з додаванням миючої речовини. В такому випадку на ситі лишались щільні грудки з органічним матеріалом.

Загальний склад палеоетноботанічних знахідок виглядає таким чином:

Культурні рослини:

пшениця м'яка (*Triticum aestivum* s.l.) – 2 зернівки;

овес посівний (*Avena sativa* L.) – 1 зернівка;

жито посівне (*Secale cereale* L.) – 3 зернівки;

просо звичайне (*Panicum miliaceum* L.) – 1070 зернівок та 130 мл суміші зруйнованих зернівок з плівками;

огірок (*Cucumis sativus* L.) – 21 ціла насінина та 3 уламки;

слива домашня (*Prunus domestica* L.) – 1 ціла та 3 половинки кісточок;

вишня (*Prunus cerasus* L.) – 16 цілих та 1 половинка кісточок;

горіх волоський (*Juglans regia* L.) – 6 уламків шкаралупи

інжир (*Ficus carica* L.) – 70 насінин

Дикорослі рослини, які могли вживатись у їжу:

ліщина (*Corylus avellana* L.) – 93 уламки, 35 половинок та 20 цілих горішків;

дуб звичайний (*Quercus robur* L.) – 1 жолудь;

ожина (*Rubus caesius* L.) – 5 насінин;

малина (*Rubus idaeus* L.) – 9 насінин;

суниця лісова (*Fragaria vesca* L.) – 1 насінина;

яблуня лісова (*Malus sylvestris* Mill.) – 4 насінини.

Бур'яни та інші трав'янисті рослини:

кукіль звичайний (*Agrostemma githago* L.) – 3 насінини;

лобода біла (*Chenopodium album* L.) – 115 насінин;

гірчак березковидний або витка гречка березковидна (*Fallopia convolvulus* (L.) A.Löve.) – 8 насінин;

куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) – 7 насінин;

гірчак звичайний, спориш (*Polygonum aviculare* L.) – 3 насінин;

гірчак перцевий, водяний перець (*Polygonum hydropiper* L.) – 9 насінин;

гірчак волотистий (*Polygonum paniculatum* Andr. (*Polygonum lapathifolium* L. p.p.) – 3 насінини;

гірчак шорсткий (*Polygonum scabrum* Moench.) – 2 насінини;

щавель кислий (*Rumex acetosa* L.) – 11 насінин;

щавель горобиний (*Rumex acetosella* L.) – 3 насінини;

мишій сизий (*Setaria glauca* (L.) Beauv) – 46 зернівок;

мишій зелений (*Setaria viridis* (L.) Beauv) – 5 зернівок;

ряска мала (*Lemna minor* L.) – 1 насінина;

комиш (*Scirpus* sp.) – 2 зернівки;

кропива дводомна (*Urtica dioica* L.) – 19 насінин;

жовтець їдкий (*Ranunculus acris* L.) – 1 насінина;

гвоздичні Caryophyllaceae – 10 насінин;

смілька (*Silene* sp.) – 23 насінини;

зірочник (*Stellaria* sp.) – 2 насінини;

зірки (*Lychnis* sp.) – 1 насінина;

жовтий осот (*Sonchus* sp.) – 1 насінина;

складноцвіті Asteraceae – 3 насінини;

талабан польовий (*Thlaspi arvense*) – 2 насінини;

осока (*Carex* sp.) – 3 насінини;

осока несправжньо-смикавцева (*Carex pseudocyperus* L.) – 1 насінина;

подорожник ланцетний (*Plantago lanceolata* L.) – 1 насінина;

жабрій (*Galeopsis* sp.) – 1 насінина;

перстач (*Potentilla* sp.) – 11 насінин;

невизначені – 32 насінини.

Мох дрепанокладус Зендтнера (*Drepanocladus sendtneri*) – визначено у 3-х зразках.

Дослідження під мікроскопом показали, що серед суміші рослинних решток переважають зернівки проса. Зразки № 18, р. 2, кв. І–І, гор. 14б, № 25, р. 2, кв. Б–І, гор. 15, № 27, р. 2, кв. В–2, гор. 14 а складаються з великої кількості зернівок і лусок проса. В деяких випадках зернівки проса вже немає, вона перегнила з плином часу, але луски, більш міцної структури, не розпались, зберегли її форму (рис. 1, 1а)

Крім зернівок проса, в досліджених матеріалах виявлені поодинокі зернівки пшениці м'якої (2 насінини), жита посівного (3 насінини) та віса посівного (1 насінина).

Археологічні розкопки на території Києва ведуться більш ніж 100 років. Завдяки знайденим матеріалам складено палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Києва XI–XIII ст. Три зернові культури – жито, просо та голозерна пшениця – були головними в цьому комплексі. До списку культурних рослин ще входили ячмінь плівчастий, овес посівний, з бобових – горох та сочевиця, з технічних культур – льон

та коноплі. Знахідки насіння малини, бузини, кісточок вишень, сливи, дерену, винограду також є безпосереднім свідченням вживання цих рослин в їжу і підтверджують існування садів та виноградників на території та в околицях міста [Пашкевич, 2010].

У матеріалах з розкопок по вул. Спаська, 35 переважає одна з головних зернових культур часу Давньої Русі – просо. Очевидно, розкопками відкрито місце зберігання його припасів. Просо посівне або просо звичайне чи просто просо (*Panicum miliaceum* L.) – злакова культура, яка до епохи бронзи та залізного віку на території України знайдена в дуже незначній кількості. Можливо, тоді просо ще не входило до складу вирощуваних рослин. Починаючи з епохи бронзи, знахідки проса вже відомі в значній кількості з усієї території України – не тільки зі степової, але також із лісостепової та навіть лісової зон. Значення цієї зернової культури у всіх палеоетноботанічних комплексах кін. I-го тис. до н.е. – поч. I-го тис. н.е. найбільші в порівнянні з іншими культурними рослинами. Цей злак був серед трьох головних вирощуваних слов'янами рослин протягом тривалого часу, починаючи з III ст. до н.е. [Пашкевич, 1988, с. 171]. Назва проса походить від латинської назви цієї рослини – «*panis*» – хліб. Китайці вважають, що просо було першим злаком, який Бог дав людям. Про це йдеться у «Книзі пісень». Відомий спеціаліст з рослинництва П.М. Жуковський писав: «Из хлебных злаков просо, вероятно, наиболее древняя пищевая культура Китая. Все наиболее древние памятники китайской культуры за 2700 лет до н.э. свидетельствуют об этом. Даже более молодые документы, относящиеся к эпохе Инь (XVIII–XII до н.э.), говорят о ведущем значении проса» [Жуковский, 1964, с. 230].

Просо – одна з важливих круп'яних культур. Крупа, яку отримують з проса – пшоно, має добрий смак. Високий вміст протеїнів (12–14 %) ставить просо на одне з перших місць серед інших круп, а за вмістом жирів (1–3,5 %) воно поступається тільки вівсяній крупі та чумизі. До того ж, пшоно швидко розварюється і легко засвоюється [Растениеводство, 1986, с. 143–152]. Та на відміну від ячмінної, гречаної та вівсяної круп, у пшоні мало клітковини, але багато вітаміну РР та мікроелементів: міді, нікелю, марганцю, цинку. Протеїни в зернівках швидко окислюються, завдяки чому крупа стає гіркою. Крім зернівок, у господарстві використовуються й інші частини рослини. Адже відходи обмолоту – просяна солома та полова – за харчовими властивостями близькі до лучного сіна. Післяжнивні посіви проса ідуть на зелений корм.

Найстаріший опис використання пшона знаходимо у давньоримського автора Колумелли: «из проса готовят хлеб, который можно не без удовольствия есть, пока он еще не остыл.

Рис. 1а. Зернівки і плівки проса (*Panicum miliaceum* L.) у промитому зразку

Из могора, если его оболочку и отсеять от отрубей, а также из пшена получается каша в любом количестве; она даже вкусна, особенно с молоком» [Ученые земледельцы, 1970, с. 149]. Каша з пшона легко і швидко готується і добре засвоюється, про що є письмові свідчення давніх авторів. Пліній повідомляв, що сармати готували з пшона кашу та смачний хліб: «просо особливо любляють у Кампанії, де з нього роблять особливо білу кашу. Готують з нього і дуже смачний хліб. Сарматські племена головним чином їдять цю кашу, а також сиру муку, з додаванням кобилячого молока або крові, пущеної з жил на стегні у коня. Ефіопи не знають ніяких злаків, окрім проса та ячменю» [Пліній, 1937, с. 312].

М.І. Вавілов визначав просо як улюблений злак кочовиків і саме з цими племенами пов'язує його появу в Європі: «Просо может высеваться очень поздно, в разные периоды и не связывают кочевников. Для посева... требуется очень малое количество семян; просо чрезвычайно транспортабельно, необычайно засухоустойчиво, идет даже на песчаных почвах... и поэтому является до сих пор непременным атрибутом кочевого хозяйства полупустынных районов Азии и юго-востока европейской части РФ» [Вавилов, 1987, с. 65].

Просо має короткий вегетаційний період (60–90 днів), тому є доброю культурою для районів з короткими вегетаційним періодом та дощовим сезоном. Вважається «страховою культурою» для пошкоджених морозами озимих посівів пшениці або ранніх ярових. Важливим при цьому є те, що терміни пересіву насіння, яка необхідна для пересіву, невелика. За підрахунками Колумелли, проса треба було в 20 разів менше від середньої норми посіву пшениці і в 40 разів менше норми посіву полби [Ученые земледельцы, 1970, с. 149].

Зараз просо вирощують переважно в Східній та Центральній Азії, Індії. В останні роки виробництво проса збільшилось у багатьох

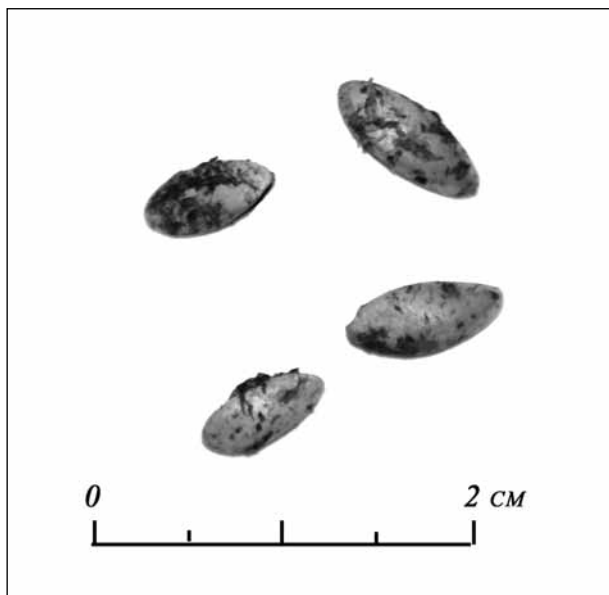

Рис. 2. Насіння огірка (*Cucumis sativus* L.)

країнах Америки, Європи та Азії. В Україні ж навпаки – за останні роки посівні площі проса зменшилися майже вдвічі.

Зупинимось на характеристиці знахідок.

Огірок (*Cucumis sativus* L.). Кількість знайдених насінин огірка досить велика – 21 ціла насінина та 3 уламки. Середній розмір насінини за 18-ма вимірами: $8,2 \times 3,0$ мм при max. 10,0 та min. 2,5 мм (рис. 2). Знахідки насіння цієї рослини у викопних матеріалах звичайно незначні. Дикі форми огірка зустрічаються на півночі Індії, півдні Китаю, в Непалі, Бірмі і Таїланді. Одомашнення його відбулось на півночі Індії і йшло по шляху позбавлення від гіркого смаку. З Індії вже культурні форми потрапили до Китаю та Японії, а звідти – до Малої Азії, на територію між Чорним та Каспійським морями, і далі – до Середземномор'я. Найдавніші знахідки насіння огірка відомі з Єгипту і мають дату 700 років до н.е. Відомі знахідки насіння огірка в межах Римської імперії. Про його вирощування іде мова у творах грецьких та римських письменників. Знахідки насіння огірків на території Польщі та Чехії відомі лише з VIII ст., а в північно-західній частині Росії – з X ст. М. Літинська-Заяц та К. Василікова, польські палеоетноботаніки, подаючи відомості про огірок, посилаються на думку Е. Оправіла, згідно якої розповсюдження огірка на східних теренах Римської імперії пов'язане зі слов'янськими племенами. До Західної Європи огірок міг потрапити в середньовіччі саме завдяки слов'янам [Litynska-Zajac, 2005, s. 149–150].

У зразку № 27 (Р. 2, Гор. 14а, кв. 2) знайдено одну насінину льону (*Linum usitatissimum* L.) розміром $4,5 \times 2,0$ мм (рис. 3). Знахідки насіння льону в викопних матеріалах Давньої Русі досить звичні. Ця технічна рослина вирощува-

Рис. 3. Насінина льону (*Linum usitatissimum* L.)

лась в цей час як для виготовлення тканин, так і для отримання олії [Пашкевич, 2010; Пашкевич 2012, с. 119–121].

Кісточки сливи (*Prunus domestica* L.). Знайдено дві половинки і одна ціла кісточка розміром 17×10 мм (рис. 4). Вона має обидва загострені кінці.

За даними палеоетноботаніки, кісточки сливи, знайдені у середньовічних матеріалах, мають значну різноманітність морфологічних ознак. Це стосується об'ємів, розмірів, структури поверхні. Найбільша різноманітність відзначена у пізньо- та постсередньовічних матеріалах (XI–XIX ст.), відкритих під час розкопок старого міського центру Гронінгена [Cultivated, 2000]. Тут знайдено тринадцять морфологічних типів кісточок. При порівнянні з фотографіями, кісточка з досліджених матеріалів на вул. Спаській, 35 подібна до кісточок сливи звичайної (*Prunus domestica* subsp. *domestica*), за номером Gro-7 в таблиці № 6. Це традиційна європейська слива, що звичайно зустрічається в межах широкого ареалу: як на півночі Німеччини, так і на півдні Франції [Cultivated, 2000, s. 27, fig. 6]. В наш час у Європі відома значна різноманітність сортів слив, і також відомо, що

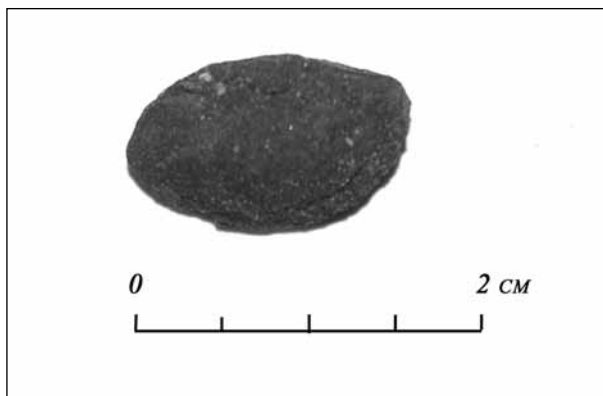
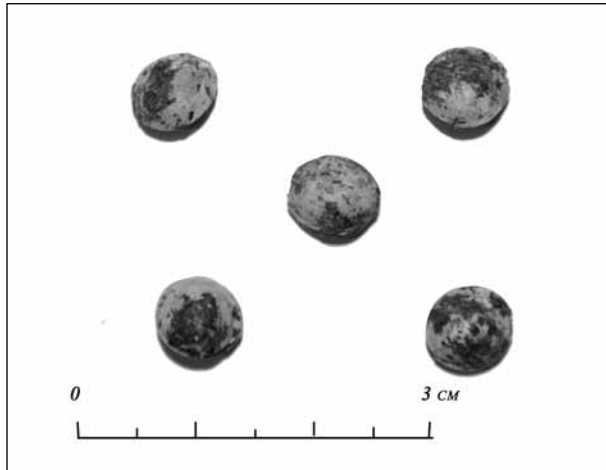

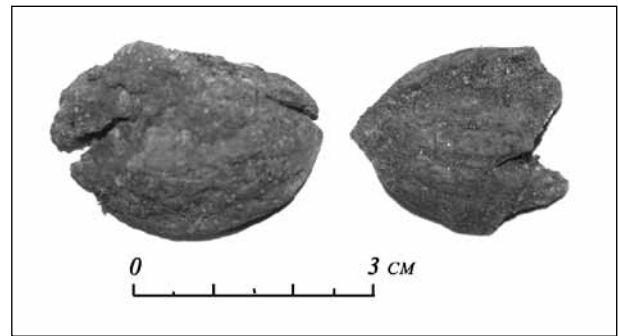
Рис. 4. Кісточка сливи домашньої (*Prunus domestica* L.)

Рис. 5. Кісточки вишні (*Prunus cerasus* L.)

деякі з них мають тільки регіональне значення. Та визначити приналежність до певного сорту викопної знахідки, згідно вимог спеціалістів, можна лише при порівнянні з кісточками від живих рослин. Крім того, треба мати на увазі, що у викопних матеріалах кісточка могли бути з привозних сушених слив, а не з місцевих садів.

П.М. Жуковський вважав, що слива виникла внаслідок схрещування терену та аличі з подальшим подвоєнням хромосом у гібриді. Відбулося це на Кавказі. Там можна знайти зарості природних гібридів терну та аличі без подвійних хромосом. Давні землероби Кавказу звернули увагу на цю рослину і ввели її в культуру, а згодом вона потрапила до Середньої Азії та у Середземномор'я. Там вона збагатилась мутаціями, виникли сорти домашньої сливи, а згодом, у XVII ст. із Західної Європи вони потрапили в Росію [Жуковский, 1964, с. 509–510]. П.М. Жуковський пише, що до групи слива домашня, європейська (*Prunus domestica* L.) входять типово як східноєвропейські, так і середньоазійські домашні сливи, а число культурних сортів складає зараз біля двох тисяч. Для них характерна велика різноманітність за формою, забарвленням, величиною, ароматом, смаком, кислотністю плодів і зовнішнім виглядом дерев [Жуковский, 1964, с. 509].

Кісточка вишні звичайної (*Cerasus vulgaris* Mill., syn. *Prunus cerasus* L.). Знайдено 16 цілих та одну половинку. Кісточка мали такі морфологічні ознаки: форма їх округла і злегка продовгувата, поверхня пошерхла (рис. 5). Черевний шов кілюватий, широкий, виступає і тому здається, що кісточка злегка сплюснена. Рубчик знаходиться в заглибленні, а навкруги рубчика розходяться борізки. Середні розміри кісточок (по 10 вимірах) = 8 мм. За цими ознаками кісточка можна віднести до вишні звичайної (*Cerasus vulgaris* Mill.). Вважається, що вишня звичайна виникла внаслідок схре-

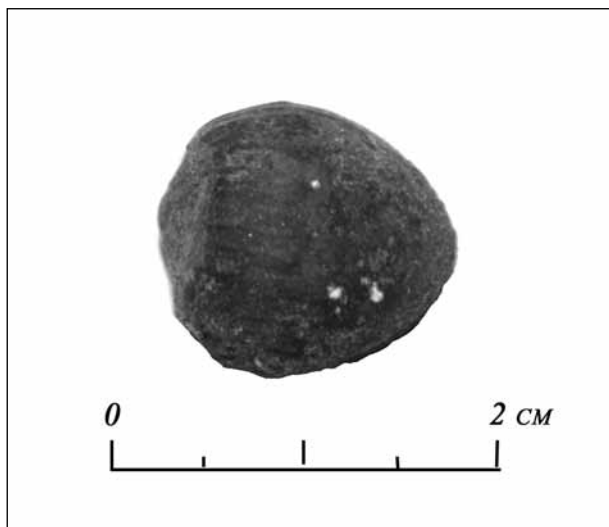
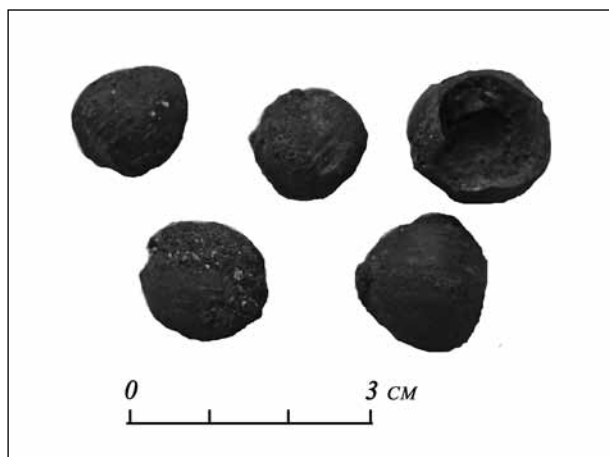
Рис. 6. Фрагменти шкаралупи горіха волоського (*Juglans regia* L.)

щування дикорослої черешні (*Cerasus avium* L.) з вишнею купцовою (*Cerasus fruticosa* (Pall.) Woron). Це відбулось в північно-східних районах Анатолії або в південно-східній Європі, між Балканським півостровом та сучасною територією України. Знайдені кісточка в шарах неоліту та бронзи належать плодам, зібраним з дикорослої черешні [Zohary, 2000]. Такі кісточка відомі з шарів неоліту та бронзи у Вірменії, з шарів трипільської культури (5570 років тому) поселення Путинешти у Молдові [Janushevich, 1978] та шару гальштатського часу в Польщі [Litynska-Zajac, 2005, s. 136]. Згідно письмових даних римського часу можна вважати, що в I ст. до н.е. черешня вже вирощувалась у садах. У середньовіччі, відповідно до археологічних знахідок, черешня вже була у значній кількості в Польщі, Чехії, Словаччині.

Значні знахідки кісточок вишні звичайної в Європі відомі з шарів римського часу та середньовіччя [Zohary, 2000, p. 181–182].

За П.М. Жуковським, походження назви *Cerasus* у Плінія пояснюється таким чином: «Прежде, чем Люциус Лукул победил Митридата, в Италии не было вишен. По основанию Рима он, т.е. Лукул, привез из Понтийской области впервые Церазус, который в течение менее чем 120 лет распространился до Британии». І далі П.М. Жуковский пише: «Слово Церазус происходит от Керазуна, одного из портов Понтийской области, откуда Лукул, видимо, и взял вишню» [Жуковский, 1964, с. 534].

Горіх волоський (*Juglans regia* L.) – 6 уламків шкаралупи (рис. 6). Згідно письмових джерел римських авторів, волоський горіх вирощували на території Римської імперії, але римляни вживали горіхи не в їжу, а для фарбування вовни та волосся у рудий колір. Очевидно, що для більшої частини Європи горіх був імпортованою рослиною. Як імпорт із земель Римської імперії подає його у свої знахідках на території Англії [Greig, 1991, с. 312]. Знахідки шкаралупи горіху волоського відомі з матеріалів грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я – Ольвії та Мірмекію [Pashkevich, 2001, p. 536]. Можливо, що вони теж були імпортом. Свідो-

Рис. 7. Горішок ліщини (*Corylus avellana* L.)Рис. 8. Жолудь дуба звичайного (*Quercus robur* L.)Рис. 7а. Цілі горішки ліщини (*Corylus avellana* L.) та їхні фрагменти

цтва про вирощування горіха волоського на території Польщі походять лише з середньовіччя [Litynska-Zajac, 2005, s. 147]. Місце входження в культуру горіха волоського з впевненістю не встановлено. Вважається, що це могла бути Середня Азія, північно-східна частина Туреччини, північ Ірану та Кавказ [Zohary, 2000, p. 189]. У цих краях горіх волоський росте в дикому стані в складі широколистяних лісів в суміші з кленом, ясенем, яблунею, і подекуди утворює горіхові ліси, як наприклад, в Середній Азії, переважно в Киргизії на схилах Ферганського, Чаткальського та Атойнакського хребтів на висоті 1400–2400 м над рівнем моря. За своїми розмірами ці ліси – єдині в світі. Вони розташовані на крутих схилах гір і виконують водоохоронну та ґрунтозахисну роботу.

Горіх волоський відомий тим, що ядро його плода містить більш як 70 % жирів, до 30 % білків та цукру, вітаміни А, В, С. Ядро горіха перевищує в три рази за своєю поживністю пше-

ничний хліб, в сім разів – картоплю, в десять разів – молоко.

П.М. Жуковський вважав, що розчищення заростей дикого горіха привело до утворення лісо-садів і це стало першим етапом одомашнення. Звільнившись від конкурентів, дерева розростались, крони їх збільшувались, і разом з цим і плоди [Жуковский, 1964, с. 579].

Ліщина (*Corylus avellana* L.). Знайдено 93 уламки, 35 половинок та 20 цілих горішків. Найбільший розмір горішка – 22 мм, найменший – 10 мм, середній – 14,8 мм (рис. 7). Ліщина – кущ, що входить до складу широколистяних та мішаних лісів поясу широколистяних лісів Європи. Горішки ліщини здавна вживались у їжу. Знахідки, найчастіше шкаралупи, відомі з часів неоліту. Знайдені вони також в матеріалах епохи бронзи, середньовіччя по всій Європі. Використовувались і гілки ліщини, при виготовленні загорож та палок для подорожей. Є відомості, що за часів Римської імперії ліщину спеціально вирощували [Zohary, 2000, p. 190].

Не випадково до списку їстівних рослин включено знахідку жолудя дуба (рис. 8). Можливо, він потрапив до рослинних решток з дерев, що були біля садиби. Та принагідно тут згадати, що в скрутні часи з жолудів робили муку, з якої пекли оладки, коржики тощо. При додаванні зернового борошна (для в'язкості), отримують смачний хліб. У Франції та Англії жолудеве борошно і тепер використовують для приготування тістечок, тортів, печива. Приготування жолудевого борошна – досить копіткий і тривалий процес (подрібнення, вимочування, знову висушування та подрібнення), детальний опис якого наводять М.Л. та Н.Н. Реви у книзі «Дикі їстівні рослини України» [Рева, 1976, с. 97–98].

Невеликі знахідки насіння малини (9 шт.), ожини (5 шт.), суниць лісових (1 шт.) також є

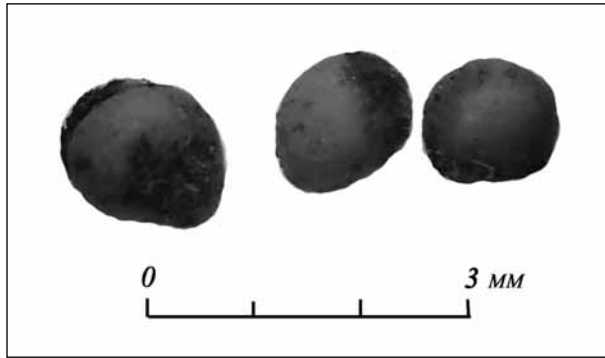

Рис. 9. Насіння інжиру (*Ficus carica* L.)

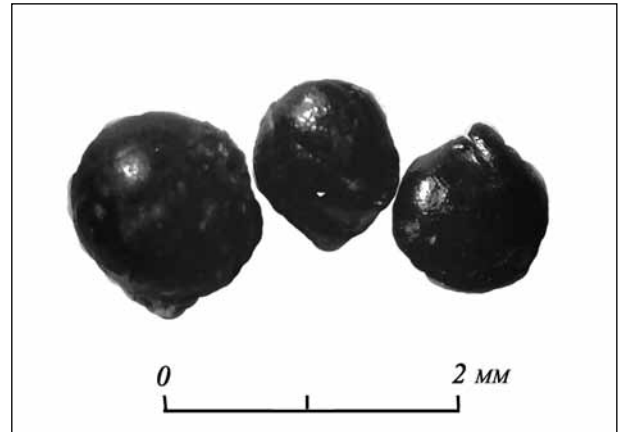

Рис. 10. Насіння лободи білої (*Chenopodium album* L.)

безпосереднім свідченням вживання цих рослин в їжу. Їх насіння могло потрапити з рослин, що росли в навколишніх лісах та луках, або вже на той час вирощувались на присадибних ділянках. У цьому ж горизонті було 4 насінини (розміром 6,2×3,2 мм), які можна віднести до тих, що походять з плодів яблуні або груші. З впевненістю визначити їх приналежність без плодів складно.

Кісточки інжиру (70 шт.), знайдені в матеріалі зразка № 27 (Р. 2, Гор. 14а), свідчать про наявність імпортованих товарів (рис. 9).

Застосування промивки зразків дало можливість отримати велику кількість дрібного насіння, що, як показало дослідження, належить переважно бур'янам або тим рослинам, що росли на підвір'ї садиби чи були принесені з околиць.

Насіння бур'янів було принесено разом зі збіжжям. Та частина таких рослин могла утворювати рослинний покрив біля садиби. Наприклад, дуже поширена рослина лобода біла відома як засмічувач всіх зернових культур. Трапляється вона також поблизу жител, на смітниках, уздовж доріг та на пасовищах [Бур'яни України, 1970, с. 96]. Крім того, ця рослина відома ще в недавні часи як їстівна. В їжу ідуть молоді листки та стебла. З них готують салати, овочеве пюре, додають в юшку, а з насіння робили крупу для каш та муку для млинців, бо воно багате на білки та олію, до того ж його легко збирати. Адже одна рослина продукує близько трьох тисяч насінин. У Чілі та Перу лободу і тепер культивують як салатну, борошністу та овочеву рослину (рис. 10).

Підмаренник чіпкий трапляється в посівах ярих та озимих хлібів, також і на городах, сильно засмічує зерно, оскільки одна рослина утворює до 1000 плодів.

До дуже шкідливих ярових бур'янів належить гірчак беззаконний (витка гречка беззаконна). Обплітаючи стебла культурних рослин, він призводить до їх полягання, ускладнює збирання врожаю. Зустрічається як бур'ян у посівах польових культур, по городах, садах, по засмічених місцях, чагарниках, вздовж каналів [Бур'яни України, 1970, с. 83]. З

її насіння раніше одержували крупу і вживали замість гречаної. Деякі вчені вважають, що борошно з насіння виткої гречки беззаконної не поступається за своїми якостями перед борошном культурної рослини – гречки посівної.

Мишій сизий (*Setaria glauca* (L.) Beauv.) – яровий однорічний бур'ян, що шкодить посівам проса звичайного та трапляється в інших посівах інших зернових культур, біля жител, уздовж доріг. Дуже виснажує ґрунт та руйнує його структуру. Належить до післяжнивних бур'янів, адже насіння, якого утворюється багато (до 6 000 насінин на одній рослині), проростає по стерні після збору врожаю і щільно вкриває ґрунт, виснажує його, руйнує структуру. Особливо шкідливий мишій для посівів проса.

Мишій зелений *Setaria viridis* L. (Beauv.). Ця рослина засмічує посіви як ярових, так і озимих культур.

Обидва види – мишій зелений та мишій сизий – мають невеликі зернівки, розміром 1,8–2,0×1–1,4 мм, які знаходяться в лусках. Зернівка мишію зеленого має гладенькі квіткові луски на відміну від зернівки мишію сизого з щільно прилеглими поперечно-зморшкуватими лусками (рис. 11) Але луски рідко зберігаються у обгорілому стані та у відбитках. Ці рослини зустрічаються також на межах, біля житла, на парових полях. Зернівки можуть вживатись в їжу. Колоски збирають, висушують та вимолочують. З зернівок роблять крупу, яка за поживністю не поступається пшону [Рева, 1976, с. 86].

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) – росте на узбіччях доріг, смітниках, луках, у чагарниках, посівах, садках по всій Україні. Одна рослина утворює 10000–15000 насінин попелясто-сірого кольору [Бур'яни України, 1970, с. 131].

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) – росте по засмічених відкритих місцях, інколи серед польових та городніх культур по

Рис. 11. Зернівки мишію сизого (*Setaria glauca*)

всій Україні [Бур'яни України, 1970, с. 80].

Щавель горобиний (*Rumex acetosella* L.) зустрічається по місцях з порушенням рослинним покривом, на смітниках, багатих мінеральними речовинами, а також у посівах.

Серед знайдених насінин та зернівок бур'янів значна частина належить рослинам, що ростуть у вологих місцях. Ось перелік цих знахідок:

Гірчак перцевий (водяний перець) (*Polygonum hydropiper* L.); гірчак волотистий (*Polygonum paniculatum* Andr.) (рис. 12); гірчак почечуйний (*Polygonum persicaria* L.); гірчак шорсткий (*Polygonum scabrum* Moench). Ці рослини зустрічаються на луках, по берегах водойм. Останній відомий також як бур'ян на полях і городах.

Про близьке розташування садиби до водойми свідчать також знахідки насіння комиша (*Scirpus* sp.) та ряски (*Lemna minor* L.) у зразку № 17, р. 2, кв. І–3, гор. 14). Комиш зустрічається на низинних болотах, по берегах водойм, по заболоченим лукам по всій Україні, ряска – в стоячих водах теж по всій Україні.

Рис. 12. Насіння гірчаку волотистого (*Polygonum paniculatum* Andr.)
(*Polygonum lapathifolium* L. p.p.)

Висновки. Висока вологість торф'янистого горизонту, на якому розташовувалась садиба сер. XI ст., сприяла доброму збереженню органічних решток (дерева, шкіри) і палеоботанічних залишків. Серед палеоботанічних матеріалів є зернівки, луски, насіння, горіхи. Крім знахідок неозброєним оком (горіхи та лушпиння), значна кількість виявлена завдяки промивці. Найбільша знахідка – залишки проса. Це одна з трьох головних в Давній Русі зернових рослин разом з житом та голозерною пшеницею. Очевидно, що тут зберігався запас невимолоченого збіжжя проса. В ньому були також зернівки типових засмічувачів проса – мишію сизого та мишій зеленого. Представлено також насіння інших типових бур'янів: підмаренника чіпкого, гірчаку березковидного, лободи білої, кукілю звичайного, щавлю горобиноного та щавлю звичайного, споришу звичайного. Частина з них поширюється також по засмічених місцях з порушенням ґрунтовим покривом. Насіння огірків, кісточки вишні, сливи, насіння яблуні/груші, горіхи ліщини та волоського горіха, насіння малини, ожини, суниць, насіння інжиру – весь цей перелік свідчить про склад рослин, відомих та вживаних в їжу мешканцями дослідженої садиби.

Бур'яни України: (визначник–довідник) / відп. ред. О.Д. Віслюкіна. – К.: Наукова думка, 1970. – 508 с.

Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений / Н.И. Вавилов. – Л.: Наука, 1987. – 440 с.

Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи / П.М. Жуковский. – 2-е изд. – Л.: Колос, 1964. – 752 с.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии / Г.А. Пашкевич // Труды V Международного Конгресса археологов–славистов. – К., 1988. – Т. 4: Древние славяне. – С. 169–174.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України / Г.О. Пашкевич // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 477–483. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Пашкевич Г.О. Хліб давньої України / Г.О. Пашкевич. – К., 2012. – 160 с.

Плиний. Естественная история. Кн. XVIII / Плиний. – М.–Л., 1937. – 304 с.

Растениеводство / П.П. Вавилов и др. – М.: Агропромиздат, 1986. – 512 с.

Рева М.Л. Дикі їстівні рослини України / М.Л. Рева, Н.Н. Рева. – К.: Наукова думка, 1976. – 168 с.

Сагайдак М.А. Нові дослідження торгівельно–ремісничих садиб давньокіївського Подолу / М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.І. Вергун // Археологічні дослідження в Україні. 2008. – К., 2009. – С. 264–267.

Сагайдак М.А. Дослідження давньоруських садиб на вул. Спаській, 35 у м. Києві / М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.В. Комар, О.І. Вергун // Археологічні дослідження в Україні. 2011. – К., 2012. – С. 265–268.

Ученые земледельцы Древней Италии: Катон, Варрон, Колумелла, Плиний / Пер. с лат., прим. и введ. М.Е. Сергеевко. – Л.: Наука, 1970. – 292 с.

Cultivated and wild plants in Late- and Post-Medieval Groningen. A study of archaeological plant remains / W. van Zeist, R.T.J. Cappers, M.G. Ouderkerken, R.M. Palfenier-Vegter, G.J. de Roller & F. Vrede. – Groningen, 2000.

Greig J. The British Island / James Greig // *Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany.* – Rotterdam, 1991. – P. 299–334.

Janushevich Z.V. Prehistoric food plants in the south-west of the Soviet Union / Z.V. Janushevich // *Bericht Deutsche Botanische Geschichte.* – 1978. – Bd. 91. – S. 59–66.

Lityńska-Zajac M. Przewodnik do badań archeobotanicznych / Maria Lityńska-Zajac, Krystyna Wasylikowa. – Poznań: Sorus, 2005. – 566 s. – (Vademecum geobotanicum).

Pashkevich Galina A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea / Galina A. Pashkevich // *Eurasia antiqua.* – Berlin, 2001. – Bd. 7. – S. 511–567.

Zohary D. Domestication of Plants in the Old World / D. Zohary, M. Hopf. – New York: Oxford University Press, 2000. – 316 p.

Н.А. Козловская, Г.А. Пашкевич, Н.В. Хамайко

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РАСКОПОК ПО УЛ. СПАСКАЯ, 35 В Г. КИЕВЕ

Статья является публикацией результатов палеоботанических исследований материалов, полученных из археологических раскопок по ул. Спасской, 35 в г. Киеве. Раскопками исследованы горизонты рубежа X–XI – сер. XI в., принадлежавшие рядовым усадьбам древнекиевского Подола. Несмотря на относительную бедность слоев находками из цветных и черных металлов, стекла, камня, эти го-

ризонты оказались насыщенными органическими материалами (дерево, кожа), благодаря хорошим консервирующим свойствам торфянистого горизонта сер. XI в. Среди палеоботанических материалов основная часть принадлежит остаткам проса. Кроме того, присутствуют зерновки злаков, семена овощей, фруктов, орехи и большое зерновок и семян количество сорных растений, что хорошо иллюстрирует не только быт и рацион древнерусского городского населения, но и дает материал для реконструкции окружающей среды. Также было обнаружено большое количество прядей мха, использовавшегося, очевидно, при строительстве.

N. Kozlovskaya, G. Pashkevych, N. Khamaiko

PALEOBOTANICAL MATERIALS FROM ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON THE 35, SPAS'KA STR. IN KYIV

This paper is a publication of the results of paleobotanical materials obtained from archaeological excavations on the 35, Spas'ka str. in Kiev. Excavations have revealed horizons during the period of late 10th – middle 11th centuries, belonging to ordinary mesuiges of early Kyiv Podil. Despite the relative poverty of find saturation layers with artifact of ferrous and non-ferrous metals, glass, stone, they were highly saturated with organic materials (wood, leather) due to good preservative properties peaty horizon of middle 11th century. Among the identified samples paleobotanic bulk materials belong millet. Also available is cereal grains, seeds of vegetables, fruit, nuts and weeds, well illustrates not only the way of life and diet of ancient urban population, but also provides material for the reconstruction of the environment. It was also found a large number of strands of moss which was used in construction.

Я. Курсите, Р. Йиргенсоне

К вопросу о каменных бабах

Среди большого количества природных явлений, которые имели для балто-славянского мира сакральное значение, важное место всегда отводилось камню. Мы находим отдельно стоящие камни, которые становятся предметом поклонения и жертвоприношения, камень выступает атрибутом погребальных сооружений. Одной из разновидностей камней, которым поклоняются с древних времен, являются атропоморфные «каменные бабы», распространенные на территории Прибалтики, Белоруси и северной части украинского Полесья. Традиции их сооружения и понимание первоначального предназначения ушли в прошлое. Однако среди местного населения они продолжают оставаться и на сегодняшний день предметом поклонения – живым отголоском забытых языческих культов.

Ключевые слова: камень, каменные бабы, культы, поклонения, жертвоприношения.

Каменные изваяния, называемые каменными бабами, характерны как для балтийской, так и для славянской традиционной культуры. Можно предположить как общий, древний индоевропейский пласт, так и возможность параллельного возникновения данных каменных изваяний, поскольку балты и славяне проживали примерно в одинаковых географических и климатических условиях, как у одних, так и у других в древности был культ камней.

Вопрос о каменных бабах рассматривается на основе собранных материалов в исследовательских экспедициях Латвийского университета 2003–2011 гг. в Полесье Белоруссии и Западной Украины (главным образом в житомирском Полесье). В качестве сравнительного материала – материал по прусским каменным

бабам в бывшей Восточной и Западной Пруссии (нынешняя Калининградская область России; Вармия и Мазурия, Гданьск и окрестности в современной Польше), а также каменные изваяния в восточной части Латвии – в Латгалии.

Баба. В латышском фольклоре, хотя в несравненно меньшем количестве, представлены хтоническим духам матерям–покровительницам разных сфер (леса, поля, ветра, воды и т.п.) во многом изоморфные бабы. «Баба» (лат. *bāba*) и в латышском, и в русском языке воспринимается, прежде всего, как слово простонародное, уничижительное по отношению к женщине. В «Латышско–русском словаре» к соответствующей словарной статье в качестве характерного примера приведено словосочетание «Грубая баба» [Latviešu–krievu, 1979, p. 162]. Назвать кого–нибудь «бабой» означало бы не только обидеть, но и унизить, хотя раньше слово и в латышском, и в русском могло обозначать жену или женщину вообще, без какого–либо пейоративного смысла.

Само слово «баба», как представляется, общего индоевропейского корня: и.–е. **bhābh–* / **bāb–*. В разных индоевропейских языках оно обозначает почти полный спектр человеческих ипостасей: ребенка (англ. *'baby'*), мужчину – отца (ит. *'babbo'*), женщину – мать или просто старую женщину: латыш. *'bāba'*; лит. *'boba'*; укр., польск., русск. *'baba'*. [Karulis, 1992, s. 95], мальчика, слугу (верхненемецкий *'buobe'* [Фасмер, 1996, с. 99].

Каменные бабы. Существует целый пласт преданий о конкретных, до сих пор существующих камнях (которым рука человека придала антропоморфный вид), называемых в народе каменными бабами. Здесь в начале следует

отвлечься от латышского материала в сторону более общего – балтийского, а, возможно, и балто-славянского культурного пласта.

В Белоруссии обследовано достаточно большое количество культовых камней [Ляўкоў, 1992; 1997; Беларускі фальклор, 2005; Дучыц, 2011]. Среди культовых камней выделяются так называемые каменные бабы, которые в основном расположены в Полесье. Места расположения каменных баб – это территория, где некогда проживало балтийское племя ятвягов. Каменные бабы в Полесье – это изваяния напоминающие, с одной стороны, примитивный объемный крест, с другой стороны, фигуру женщины, высотой 60–80 сантиметров, обычно с высеченным орнаментальным знаком косоугольного крестика посередине фигуры. Чаще всего каменные бабы расположены или в лесу, или на окраинах поселений или на кладбищах. В Беларуси их называют попеременно то каменными бабами, то каменными девочками.

На украинском Полесье каменных баб в «чистом виде» не нашли, но нашли, на наш взгляд, следующий этап развития каменных баб – разного рода каменные кресты. В деревне Юрово – 3 каменных креста, на одном знак – крестик. Местные рассказывали, что на том месте раньше было старинное кладбище. На кладбище в Перге – каменные стелы, а также каменные и деревянные кресты рядом. Местные туда не ходят, но почему, непонятно, называют данное место «могилки, где камешки». В Копищах тоже старинное кладбище, где одна часть его, более старинная – каменные стелы, новая – каменные и деревянные кресты. Такого же рода каменные стелы и кресты находятся также в деревне Суцаны. В деревне Каменная, что в 2 километрах от границы с белорусским Полесьем, на кладбище – каменные стелы разной величины. Одна из них напоминает каменную бабу, какие встречаются в белорусском Полесье. Но надо сказать, что подобного явления, как в белорусском Полесье – с одеванием, приношением даров, здесь не наблюдается и местные люди не помнят, что такое когда-либо имело место.

Другое скопление каменных баб находится в бывшей Восточной и Западной Пруссии (теперь часть России и часть Польши), где имеются каменные изваяния (в метр и выше, числом более 15), некогда называвшиеся *'baben'* [Hermanowski, 2004, s. 5–36; Mažosios, 2000, s. 40]. На данный момент изваяния увезены со своих первоначальных мест¹ и стали музейными экспонатами: выставлены в Бартошице, Гданьске, Ольштыне, Пионерском, Калининграде [Восточная Пруссия, 1996, с. 66–67]. Под

1. В последние годы усилиями археологов находятся утерянные или ранее неизвестные каменные бабы. Так недавно в бывшей Восточной Пруссии, недалеко от Поганово (теперь территория Польши) археологи раскопали прусское святилище (X–XII вв.) с каменной бабой. [Wyczylkowski, 2009, s. 605–633]

общим названием – каменные бабы – здесь объединяются как антропоморфные женские, так и мужские изображения. Так, в Бартошице, довоенном Бартенштейне, представлены два каменных изваяния – мужчины (бородатого, с рогом изобилия в одной руке и мечом в другой) и женщины (фигура поменьше, пообъемнее). В народе их называли Бартемом (Bartel) и Юстебалдой (Justebalde) – мужем и женой [Hermanowski, 2004, s. 35]. В Западной Пруссии два стоявшие рядом каменные изваяния называли Адамом и Евой [Gehrke, 1911, s. 353].

Согласно гипотезе российского археолога Владимира Кулакова, каменные мужья у пруссов символизировали Видевута и Брутена – по преданиям прародителей пруссов, ставились попарно на границах прусских земель, начиная от конца первого тысячелетия примерно до XI–XII вв. [Кулаков, 2003, с. 37]. У ряда других каменных прусских изваяний половые признаки отсутствуют. Возникает вопрос, почему же все каменные изваяния объединены одним собирательным названием «каменные бабы»? Возможно потому, что ранее слово «баба» и конкретное словосочетание «каменная баба» могло включать весьма широкий спектр значений, об это косвенно свидетельствуют и однокоренные слова, которые в индоевропейских языках, как уже упоминалось выше, могут обозначать и старую женщину – мать, и ребенка, и отца.

Можно предположить, что «баба» имеет вовсе не индоевропейскую, а тюркскую основу, поскольку каменные бабы распространены не только в рассматриваемом нами узком ареале Восточной и Западной Европы, но также в юго-восточной Европе, Азии, южной Сибири и других местах. Традицию сооружения каменных баб Юго-Восточной Европы, а также Азии соотносят с тюркскими народами, так же как и название – к тюркскому *baba* – отец [Фасмер, 1996, с. 99–100]. Однако, несмотря на то, что и одних и других называют каменными бабами, следует отметить, что есть каменные бабы тюркского типа, но есть и каменные бабы совершенно другого типа (о статуях тюркского типа подробно см. у Я.Р. Дашкевич [Дашкевич, 1982]). Во-всяком случае по отношению к каменным бабам бывшей Восточной и Западной Пруссии, а также белорусского Полесья нет никаких данных о возможном заимствовании самой традиции, а также названия «баба» из тюркского. «Нельзя /./ согласиться с тюркской этимологией восточно- и западнославянского слова «баба» = отец, предок, уважаемый человек, так как в данном случае нужно было бы ожидать употребления термина «баба» = каменное изваяние только в русском и украинском языках, приуроченного к территории, где находились тюркские бабы. В действительности это совершенно не так» [Дашкевич, 1982, с. 81]. Поскольку как индоевропейские,

так и алтайские (в них входят и тюркские) языки причисляются к т. н. ностратическим языкам, возможно, слово «баба» является общим древним наследием. А культ камней, их насыщенная семантика и символика прослеживаются в культуре представителей обеих языковых групп.

До недавнего времени казалось, что ничего подобного каменным бабам, на территории Латвии нет, хотя и культовых камней здесь, как и на соседних территориях, достаточно. Но совсем недавно, во время фольклорной экспедиции 2011 г. в восточной части Латвии – Латгалии, на старинном кладбище нам удалось обнаружить несколько каменных изваяний, визуально весьма похожих на белорусских каменных баб и совсем странно выглядящих на католическом, хотя и весьма старинном кладбище. По мнению латышского археолога Юриса Уртанса [Urtāns, 2011, s. 62–77], участника данной экспедиции, заброшенная часть упомянутого латгальского кладбища с каменными изваяниями, часть из которых напоминает, как уже отмечалось, полесские каменные бабы, по времени можно отнести к ливонскому периоду (XI–XVI вв.). От местных жителей нам не удалось получить каких-либо сведений ни о старой части кладбища, ни о камнях, кроме того, что камни, по мнению опрошенных – странные, необычные. Название места, где находится кладбище, весьма интригующее для латышских историков: Толоевцы. В топониме улавливается латгальский диалектный корень **tuol-* со значением «далекий, отдаленный». Данный корень имеется и в названии города (ныне в Псковской области, до войны – в составе Латвии) Пыталово (=Pie-tālava), т.е. место около Талавы. В начале XIII в. существовала земля под названием Tālava (Талава), другое название которой Atzele (в хрониках Пскова и Новгорода называемая Очель).

Поклонение каменным бабам. В отличие от прусских каменных изваяний, которые потеряли свое исконное место и функцию (быть объектами поклонения), в отличие от латгальских антропоморфных изваяний, о которых пока неизвестно почти ничего, кроме местонахождения, белорусские полесские каменные бабы (например, в деревнях Данилевичи, Малые Липляны, Боровое) в Гомельской области, находятся в местах, где им по-прежнему поклоняются (в лесу, на краю кладбища, на краю села), и где каждой весной местные женщины их переодевают и ставят им разные подношения; надо заметить, что и там в последние годы традиция идет на убыль.

Что представляет собой ритуал одевания каменных баб? К Пасхе женщины шьют для каждой каменной бабы: специально покупают кусок красивой (каждая по своему вкусу) материи, которой обматывают каменное изваяние.

Рано утром в Пасху, как только восходит солнце, с каменной бабы снимают старую одежду и сжигают в костре. Потом начинается одевание в новую одежду. Когда баба/девочка переодета, кладут у ее подножья крашеные яйца, белый хлеб, деньги, потом молятся. По рассказам женщин (в ритуале переодевания участвуют только женщины), обнимая камень обеими руками, можно вымолить у каменной бабы/девочки здоровья и потомства. Приезжают к камню с дарами и молятся люди как издалека, так и из близких деревень. Как уверена одна из местных жительниц – Ольга Плех (д. Данилевичи) – каменная девочка помогает добрым людям, а злым не помогает.

По всей видимости, поклонение каменным бабам или идолам в прошлом было гораздо более распространено [см. о культе камней у балтийских славян: Нидерле, 2000, с. 319–324]. В путевых заметках середины XIX в. этнографа Павела Шпилевского (1823–1861) «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» сплошь и рядом находим упоминания об особенном отношении местного народа к камням или предания о культе камней, при чем как балтийского (ятвяжского, литовского) так и славянского. Например, о каменных фигурах на Кобринском предместии, некогда, по рассказам местных жителей, посвященных, как автор пишет, то ли литовской, то ли ятвяжской богине Мажанне [Шпилевский, 2004, с. 34]. Само название Мажанна балтийского происхождения и означает «лес». Уже в Ипатьевской летописи (1248–1263) упоминается о том, что Миндоуг и его люди среди прочего поклонялись Медейне [Baltu, 1996, p. 260]. Таким образом, можно предположить, что Мажанне/Медейне поклонялись в лесу или в особенном месте, принося разные подношения. В какой-то мере данное упоминание о прошлом перекликается с увиденным в современной экспедиции в Полесье – в Боровом Гомельской области, где в лесу стоит каменная баба/девочка, которой все приходящие в лес дарят или грибы, или ягоды, или другое.

В латышской фольклорной традиции аналогом Мажанны/Медейны был дух женского рода, именуемый матерью леса (Meža māte), которому также как у литовцев, а также в Полесье, приносили разные дары. Еще в начале XIX в. отмечен обычай, когда латыши ходили в лес, чтобы выбрать хорошее дерево для колыбели новорожденного, обязательно на месте срубленного дерева оставляли монету для матери леса [Latviešu tautas, Nr. 18883]. Также на похоронах, если дорога на кладбище вела через лес, матери леса оставляли еду и напиток [Latviešu tautas, Nr. 2299]. Мать леса была амбивалентным духом, ее уважали, но одновременно и побаивались, поэтому, по-видимому, как можно заключить из довольно многих преданий и рассказов, ей поклонялись и обязательно жертвовали, чаще всего еду. Хотя, по-

видимому, обычно мать леса была воплощена в самом старом или самом высоком дереве леса, но довольно часто ей поклонялись и в виде камня, а может быть, и в виде каменной бабы.

Предания о каменных бабах. Во время экспедиции фольклористов Латвийского университета по прусским местам в Мазурии и Вармии (ныне Польша) в 2005 году местные представители восточнопрусской общины рассказывали предание, согласно которому одна из каменных баб – это превращенная в камень принцесса, которая не осмелилась сообщить своему народу о приближении войны. А после того как она это все-таки сказала, тут же превратилась в камень.

Названием «баба» балты и славяне раньше обозначали также небесные светила и атмосферные явления. Так, например, «бабой» называли у латышей Утреннюю звезду или Венеру, у поляков Орион, у чехов и поляков темные, грозные тучи [Славянские древности, 1995, с. 123]. Записанное в Белорусском Полесье в деревне Данилевичи предание о возникновении каменной бабы также связано с представлением о связи каменного изваяния и грозовой тучи.

В деревнях Данилевичи и Боровое мы записали почти идентичные предания о полесских каменных бабах или о каменных девочках:

«Мать с дочерью убирала урожай. Дочь собирала васильки и не хотела работать. Мать прокляла ее: если не будешь трудиться, превратишься в камень. Обернулась, а дочери нет, а на том месте стоит каменчик», рассказала Елена Карась.

Другой рассказ, услышанный от Михаила Сердюка:

«Моя бабушка, которая прожила 105 лет, рассказывала, что одна девочка работала в воскресенье. Нашла большая хмара, начался дождь. Девочка спряталась под большим дубом. Молния ударила в тот дуб, девочка превратилась в камень. Однажды сельчане решили перенести камень в другое место. Несли всем селом, так как у каменной девочки оказалась длинная каменная нога, уходившая в почву – длиной около 12 метров. Как только они перенесли девочку, так начались разные напасти, стал падать скот, люди стали помирать один за другим. Возвратили девочку на прежнее место».

Опрошенные старики называют место, где находится каменная девочка, проклятым местом и остерегаются туда ходить. Когда мы спрашивали, чем же это место проклятое, внятного ответа не получили – только: это место, где мать прокляла свою дочь. Но если место проклятое, почему туда ходят женщины, сажают цветы, ухаживают за ними, приносят дары проклятой девочке, молят у нее здоровья, потомства и других благ? По-видимому, здесь сохранились реликты каких-то языческих культов, связанных и с плодородием, и с культом умерших. Но чьи это древние

ритуалы – балтийские или славянские – это пока остается без удовлетворительного ответа. В Малых Липлянах местный историк нам говорил, что в окрестностях найдены погребения ятвягов, относящиеся к бронзовому веку. Хотя топонимы в Полесье пестрят балтизмами – начиная от Кудричей, Кривичей и заканчивая Пруссам, Ятвезь, Дайнова, вопрос открыт. На данный момент это остается составляющей белорусской народной культуры, но с большой долей вероятности участия в ней балтийских культурных реликтов. «Возможно, что проблема состоит также и в схожести условий обитания ятвягов и других племен на территории современной Прибалтики, Беларуси и Житомирского Полесья, для которых характерно наличие обширных лесных массивов, выходов камня разных размеров и форм посреди совершенно равнинной и в значительной степени заболоченной местности» [Петраускас, 2012].

Что связывает между собой мужские и женские изваяния Восточной Пруссии с каменными бабами/девочками в Полесье? Во-первых, оба типа фигур имеют явные или скрытые следы древних культов плодородия (фигуры с рогом изобилия в руке – ср. устные рассказы о жатве, связанные с каменными девочками). Во-вторых, они, по-видимому, являются охранителями границ своих территорий (ср. изображения косоногого креста или меча). В-третьих, они, по-видимому, были связаны с сезонными, т.е. умирающими и воскресающими божествами или духами, и в этой связи и с использованием в погребениях. В-четвертых, каменные скульптуры (не всегда антропоморфного вида и не всегда именуемые каменными бабами) ставились в лесу (как часть поклонения амбивалентным лесным духам). Но материал настолько обширен, разнороден, а заодно и запутан (это касается не только археологической, но и фольклорной части), что требуется довольно кропотливое изучение как собранного в предшествующие века материала, так и осознание нового материала. Но, во всяком случае, тема каменных баб не только по отношению к традициям тюркских народов, но и по отношению к балтийским и славянским народам, актуализируется вновь. Новые исследования ученых связанных между собой специальностей (археологов, фольклористов, историков, лингвистов) могут привести не только к более углубленному, но и более широкому пониманию феномена каменных баб.

Беларускі фальклор: энцыкл. Т. 1. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005.

Восточная Пруссия. С древнейших времен до конца второй мировой войны: Ист. очерки. Документы. Материалы / В.И. Гальцов и др. – Калининград, 1996.

Дашкевич Я.Р. Каменные бабы Причерноморских степей / Я.Р. Дашкевич, Э. Трыярска. – Wrocław, 1982.

Дучыц Л. Сакральная геаграфія Беларусі / Л. Дучыц, И. Клімковіч. – Мінск, 2011.

Кулаков В. История Пруссии до 1283 года. Т. 1 / В. Кулаков. – М., 2003.

Ляўкоў Э. Культывыя камяні Беларусі / Э. Ляўкоў, А. Карабанаў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, В. Вінакураў // З глыбі вякоў. Наш край: Гіст.-культуралаг. зб. – Мінск, 1997. – Вып. 2.

Ляўкоў Э.А. Мауклівыя сведкі минушчыны / Э.А. Ляўкоў. – Мінск, 1992.

Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле. – М., 2000.

Петраускас А. Камень в древнерусских и позднесредневековых погребениях Житомирского Полесья / А.В. Петраускас, А.А. Коваль // *Inkluzīvi. Sastāudītaja Janina Kursīte.* – Rīga, 2012.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под ред. Н.И. Толстого. – Т. 1. – М., 1995.

Шпилевский П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П.М. Шпилевский. – Минск, 2004.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – СПб., 1996. – Т. 1. – 576 с.

Baltu religijos ir mitologijos šaltiniai, I: Nuo seniausio laikų iki XV amžiaus pabaigos / Sud. N. Vėlius. – Vilnius, 1996.

Gehrke A. Die Provinz Westpreussen in Wort und Bild. T. I / A. Gehrke, R. Hecker, H. Preuß. – Danzig: A.W. Kafemann, 1911.

Hermanowski G. Ostpreussen lexicon / Georg Hermanowski. – Würzburg, 2004.

Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Vol. I: A–O / Konstantins Karulis. – Rīga: Avots, 1992.

Latviešu–krievu vārdnīca. Vol. I. – Rīga, 1979.

Latviešu tautas ticējumi: Sēj. I–IV / Sakrājis un sakārtojis P. Šmits. – Rīga: Latviešu folkloras krātuve, 1940–1941.

Mažosios Lietuvos Enciklopedija. T. I: A–Kar. – Vilnius, 2000.

Urtāns J. Pīdrujas Tolojevču kopsātas akmīns krysti / J. Urtāns // Tāvu Zemes kalendārs – 2012. – Rēzekne, 2011. – Lp. 62–77.

Wyczylkowski M. «Baba» kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów / M. Wyczylkowski // *Baltowie i ich sąsiedzi.* – Warszawa, 2009. – S. 605–633.

Я. Курсіте, Р. Йіргенсоне

ДО ПИТАННЯ ПРО КАМ'ЯНІ БАБИ

Серед великої кількості природних явищ, які мали для балто-слов'янського світу сакральне значення важливе місце завжди відводилось каменю. Ми знаходимо окремо розташовані камені, які стають предметом поклоніння та жертвоприношення, камінь виступає атрибутом поховальних споруд. Одним з різновидів каменів, яким поклонялися з давніх часів є антропоморфні «кам'яні баби», поширені на території Прибалтики, Білорусі та північній частині Українського Полісся. Традиції їх виготовлення та розуміння початкового призначення відійшли у минуле. Проте серед місцевого населення вони й до сьогоднішнього дня іноді залишаються предметами поклоніння – живим відлунням забутих язичницьких культів.

J. Kursite, R. Jirgensone

ON THE ISSUE OF THE STONE BABAS

Among the large number of natural phenomena, which had for Balto-Slavic world sacred meaning the place is always allotted stone. We find the detached stones that are the subject of worship and sacrifice, stone acts attribute burial structures. One of the varieties of stones, worshiped since ancient times is the anthropomorphic «stone woman», common in the Baltic states, Belarus and northern Ukrainian Polesie. Traditions of their production and understanding of the initial designation thing of the past. However, among the local population, and they still are sometimes an object of worship – a living echo of forgotten pagan cults.

R. Liwoch

PLOMBY Z DROHICZYNA W ZBIORACH MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

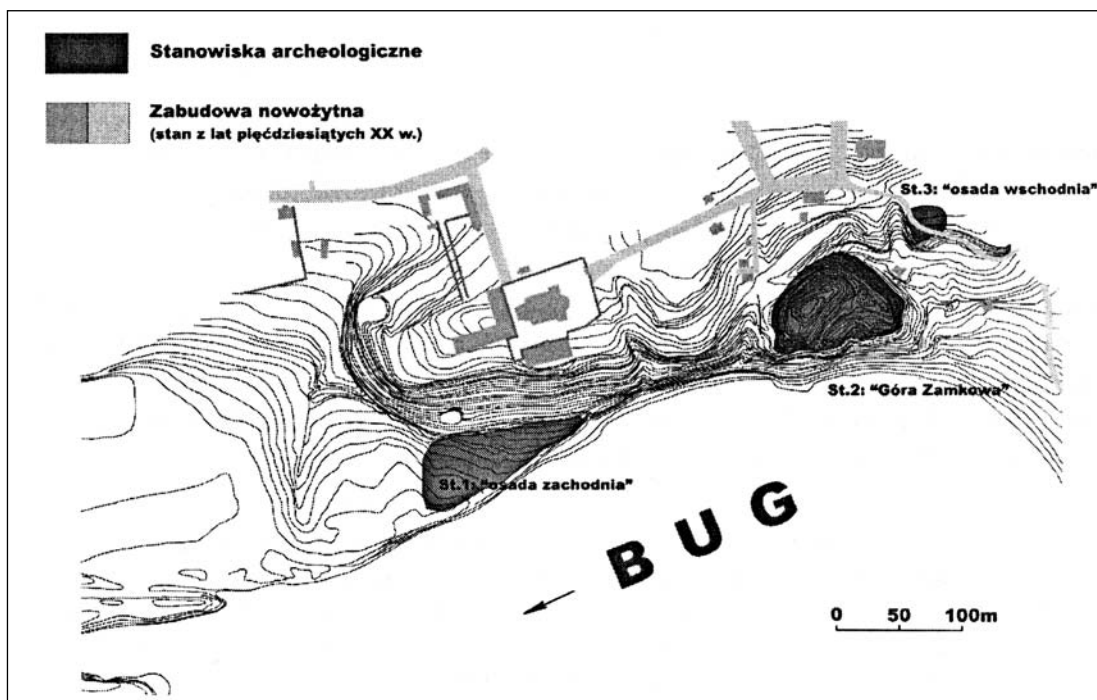
Среди многочисленных артефактов, которые хранятся в фондах археологического музея в Кракове особое внимание привлекают свинцовые пломбы из средневекового города Дорогочин. В статье исследуются вопросы классификации пломб, вопросы их происхождения и интерпретации.

Ключевые слова: пломбы, Подлясье, Полесье, хронология, типология.

Podlasie ze stołecznym grodem Drohiczynem jest krainą łączącą się historycznie i geograficznie z Polesiem – przedmiotem konferencji¹. K. Musianowicz [Musianowicz, 1960, 188, 198–199] pisze: «W początku swego historycznego istnienia we wczesnym średniowieczu Podlasie było związane z rozległą ziemią wołyńską. Wchodziło ono w skład ziemi brzeskiej należącej do księstwa wołyńskiego. W ciągu wieków terytorialnie ulega ono wielkim przemianom, posiadając czasami szerokie granice, kiedy to do Podlasia zaliczane są ziemie: bielska, brzeska, drohicka, kamieniecka, kobryńska i mielnicka, czasami znów posiada wąskie granice, kiedy za właściwe Podlasie zaczęto uważać tylko ziemię bielską, drohicką i mielnicką» oraz «W świetle więc naszych badań nad osadnictwem Podlasia widzimy, że jest ono geograficznie i etnicznie krainą przechodnią, na której osadnictwo mazowieckie miesza się swobodnie z osadnictwem ruskim–drehowickim zanikając stopniowo w stronę północy i wschodu». Nie zgadza się z nią J. Tyszkiewicz [Tyszkiewicz,

1982, 9; 2003, 33], który uważa, że: «W połowie XX w. mało zorientowani archeolodzy zaczęli pisać o ‘granicy plemiennej’ z Dregowiczami koło Drohiczyzna nadbużańskiego, nieśluszenie odwołując się do późnych kurhanów typu wschodniosłowiańskiego, sypanych tutaj od końca XI do końca XIII wieku. Nieaktualna wiedza o wschodnim zasięgu państwa Mieszka I powoduje powielanie uproszczeń», a także «W XII–XIII w. wokół Drohiczyzna i Bielska obok siebie rozwijały się wsie ze ‘staropodlaską’ czy mazowiecką ludnością (groby obłożone kamieniami) oraz napływowa ludnością ruską (kurhany), sprowadzaną głównie z Wołynia. Taką koegzystencję i zmieszanie elementów wschodnio– i zachodniosłowiańskich długo interpretowano mylnie, uważając, że Brzeskie i Drohickie było obszarem plemienia Dregowiczy. Radzieckie badania w ostatnich 20 latach, głównie W.W. Sedowa, sprawę tę wyjaśniły słusznie lokalizując Dregowiczy w dolnym dorzeczu Prypeci, na wschód od Pińska». Również nazwy Podlasie i Polesie mają zbliżoną formę, ale A. Brückner [Brückner, 1993², 289–290] uważa, że: «*Polesie*, o ‘niewysokopiennym lesie’ właściwie; akty urzędowe 16. wieku mylnie tłumaczą *Podlasie* przez *Subsilvanus* (p. *Lach*)», natomiast «*Podlasze*, dziś *Podlasie*, ‘kraj przy Lachu’». Przychyła się do tego poglądu J. Tyszkiewicz [Tyszkiewicz, 1982, 5–7], który wśród argumentów przytacza, że «W dokumentach gospodarskich [wielkich ksiąg litewskich], pisanych z reguły po rusku, spotyka się zawsze określenie ‘Podljasze’, nigdy zaś formę ‘Podlesie’».

1. Artykuł przygotowany na konferencję «Средневековые города Полесья» w Olewsku.

Ryc. 1. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Drohiczynie (wg Skrzyńska-Jankowska, 2004, 292)

Drohiczyn³ – to wczesnośredniowieczny gród ruski o charakterze wczesnomiejskim (ryc. 1) z portem rzeczny i dwoma cmentarzyskami płaskimi szkieletowymi. Powstał na wysokim, prawym brzegu środkowego Bugu w XI (za panowania Jarosława Mądrego?) lub na przełomie XI i XII w., a wzmiankowany był po raz pierwszy w 1142 r. W XII w. pozostawał pod panowaniem książąt wołyńskich lub turowskich, współtworząc organizm polityczny z Brześciem, Kleckiem i Rohaczewem albo Turowem, Pińskiem i Mińskiem. Okresowo – jako siedziba Wasylka Jaropełkowicza (po ok. 1176 r.)⁴ i nieznanego bliżej ruskiego władcy, może Izjasława Jarosławowicza (ok. 1190 r.) – był stolicą niewielkiego księstwa. Jego strategiczne położenie powodowało, że przejściowo zajmowali go lub uzależniali księżęta polscy – Leszek Bolesławowic, Kazimierz II Sprawiedliwy i Konrad I mazowiecki, który w 1237 r. nadał braciom dobrzyńskim (*Fratres Milites Christi de Dobrzyń*) miejscową komorę celną. Niedługo potem miasto dostało się pod panowanie Daniela

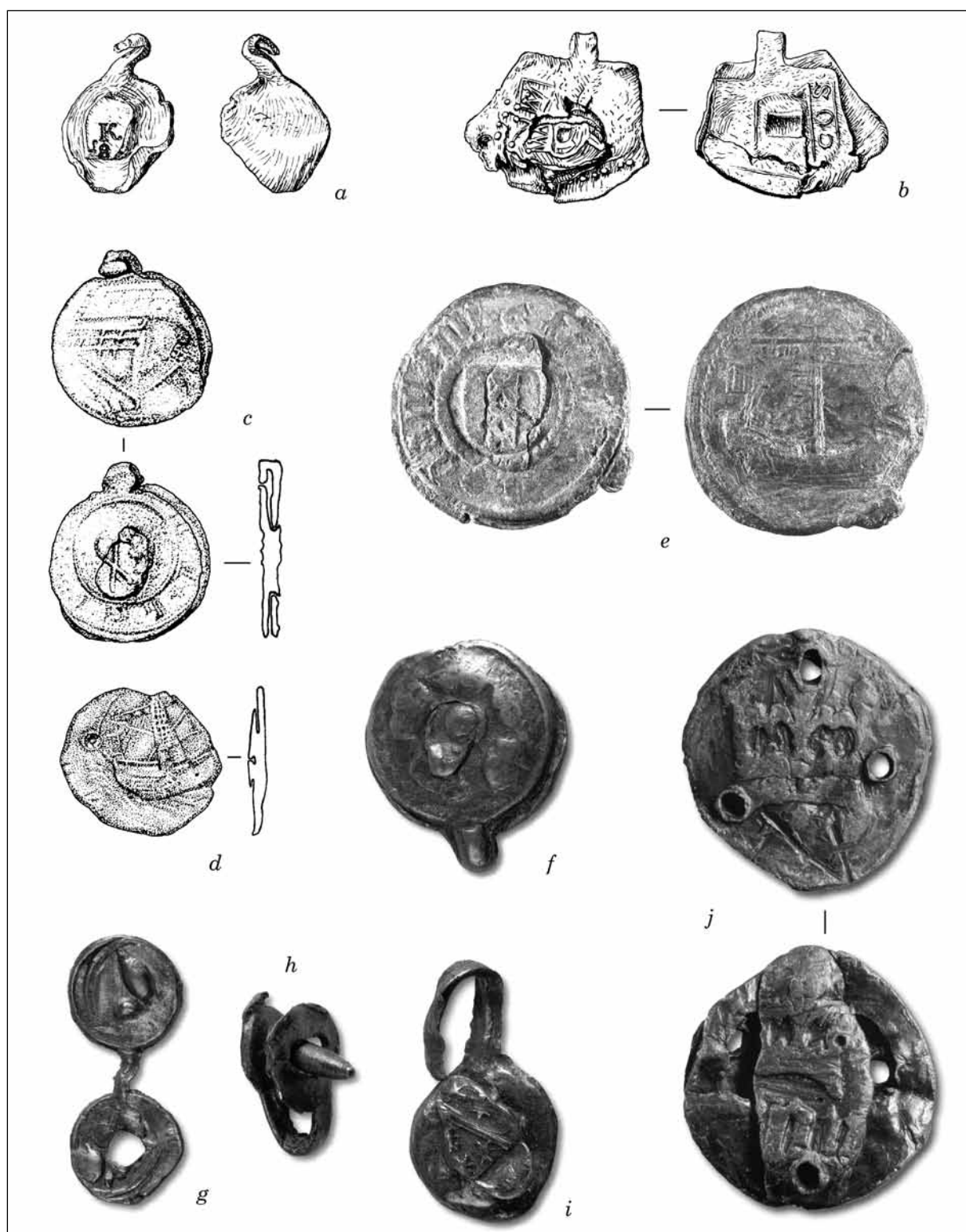
halickiego. Z 1240 r. pochodzi informacja, że w grodzie wybudowano cerkiew p.w. św. Bogurodzicy. Prawdopodobnie w tej świątyni odbył się obrzęd będący zwieńczeniem wczesnośredniowiecznej historii Drohiczyna, czyli koronacja ok. 1253/1254 r. Daniela halickiego na króla Rusi, której w obecności dostojników z Polski dokonał Opizo, legat Innocentego IV. Gród stanowił bazę wypraw zbrojnych – w XIII w. także misyjnych – na Jaćwież. Jako ośrodek handlowy na szlaku bużańskim służył wymianie różnorodnych towarów (prawdopodobnie przędzlików z łupku owruckiego, paciorków szklanych, soli halickiej, ołowiu, skór, tkanin, bursztynu i – co potwierdzone w źródłach pisanych – zboża z księstw południoworuskich). W 1274 r. Drohiczyn został zajęty przez wielkiego księcia litewskiego Trojdena.

Zapewne najściślej związanym z Drohiczynem rodzajem zabytków archeologicznych (i sfragistycznych⁵) są plomby w formie nazywanej «typem drohiczynskim». Mają postać kolistych lub nieregularnych płytek (średnica/długość ok. 1–1,5 cm), które powstały po ściśnięciu dwu ołowianych półwyrobów i włożonej między nie nici oraz wytłoczeniu na nich zwykle obustronnie znaków. Chronologię tej grupy przedmiotów ogólnie można określić na XII–XIII w. (też ostatnie dziesięciolecie XI w.?). Zabytki takie zostały znalezione po raz pierwszy w 1864 r. przez M. Am-

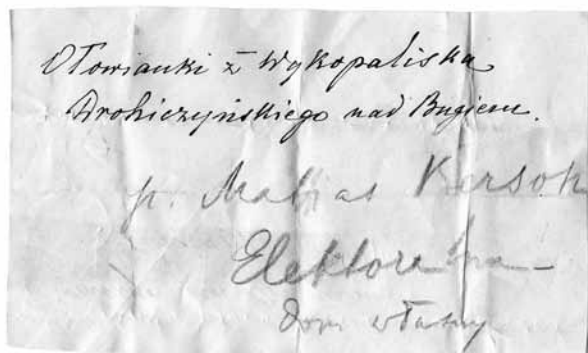
3. Drohiczyn jest obecnie miastem (ok. 2000 mieszkańców) w Polsce, w powiecie siemiatyckim województwa podlaskiego. Informacja o jego dziejach we wczesnym średniowieczu przygotowana została na podstawie: Musianowicz, 1955; 1957; 1960, 208, 217-218; 1969; 1982; Tyszkiewicz, 1974, 126-130, 136-184; 1982, 8-9; Kalaga, 2001; Sobolewski, 2002; Skrzyńska-Jankowska, 2004; Andrzejewski, Sikora 2009, 153; tam lit.

4. W literaturze przyjmuje się, że istniał Wasylko syn Jaropełka Izjasławowicza, jednak wg najnowszych ustaleń D. Dąbrowskiego (2008, 707-715; tam lit.) rzeczywistą postacią był Wasylko syn Jaropełka Włodzimierzowicza Monomachowicza, który władał Michajłowem.

5. K.M. Kowalski (2006, 199-200) postuluje wydzielenie nowej nauki pomocniczej historii – „plumbologii” – i badanie plomb pod względem epigraficznym. Wydaje się, że lepszym określeniem tej dyscypliny byłoby „plumbistyka” lub może „plumbistyka”.

Ryc. 2. Późnośredniowieczne plomby towarowe znalezione w: Drohiczynie (a–b; wg Musianowicz, 1957, 294), Gdańsku (c–d; XIV–XV w.?: wg Kocińska, 2004, 58), Poznaniu (e; koniec XV w.; wg Krause, 2004, 540) i Krakowie (f–i; XIV w.; wg Chromy–Dubis, 2007, 377) oraz plomba królewska (j) Władysława III Warneńczyka (pan. 1434–1444 r.) z Wawelu (wg Natkaniec–Frasiowa, 2007, 349)

Ryc. 3. Pierwotna metryczka do plomb typu drohiczyńskiego z Drohiczyna

brożewicza w Bugu przepływającym przez to miasteczko i budzą odtąd duże zainteresowanie⁶. Plombom z samego Drohiczyna i z innych stanowisk staroruskich (m.in.: Biełoziero, Nowogród, Smoleńsk, Stara Riazań) poświęcone są liczne publikacje rosyjskojęzyczne [Захаров, 2005; tam lit.]. Także badacze polscy podjęli już w XIX w. dyskusję na ich temat [por. np. Brensztein, 1893, 126–127] oraz zajęli się w wielu opracowaniach tematem plomb typu drohiczyńskiego z miasta eponimicznego i z innych miejscowości. Szczegółne dużo uwagi plomby z Drohiczyna wzbudziły u kijowskiego kolekcjonera – uznać go też można za polskiego uczonego – K. Bołsunowskiego [Bołsunowski, 1891a; 1891b; 1895a; 1895b; 1896; 1902; 1903; 1904]. Opisał on też okazy z Lubowa nad Wilią i Starej Riazani [Bołsunowski, 1897, 229–232]. Zagadnieniem plomb z Drohiczyna zajmował się również J. Jodkowski [Jodkowski, 1934, 65–67]. K. Musianowicz [Musianowicz, 1957, 292–296, tabl. XLVI; 1982, 69–72, ryc. bez n–ru] omówiła okazy znajdujące się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, E. Hanc-Maikowa [Hanc-Maikowa, 1988] plomby z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, natomiast L. Pawlata [Pawlata, 2010] zabytki z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku i Muzeum Regionalnego w Drohiczynie – wszystkie znalezione w Drohiczynie. M. Piotrowski, M. Kępka i M. Żuchowska [Piotrowski, Kępka, Żuchowska 2009, 131–132] wzmiankowali plomby typu drohiczyńskiego z Gródka i okolic, Czerмна, Kosmowa, Sąsiadki i Perespy, K. Musianowicz [Musianowicz, 1957, 295, 297–298; 1969, 221; 1982, 73; tam lit.] z Osnówki i Kruszwicy, M. Dulinicz [Dulinicz, 2001, 18; tam lit.] zaś z Pułtusa. A. Bochnak opracowuje pochodzące z Drohiczyna plomby ze zbioru Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego – oddziału Muzeum Narodowego w Krakowie.

Interesującą teorię przedstawił T. Lewicki [Lewicki, 1956, 295–297]. Uznał on – opierając się

na relacji⁷ arabskiego podróżnika Abū Hāmida al-Andalusiego al-Gharnāti, który przebywał w Kijowie w latach 1150 i 1153 – że plomby typu drohiczyńskiego noszące symbole książąt ruskich (względnie część takich znalezisk) za pieczęcie używane do stemplowania pieniędzy skórkowych. Przypuścił, że w Drohiczynie kupcy polscy i zachodnioeuropejscy zmierzający na Ruś wymieniali gotówkę na płacidła skórkowe, natomiast kupcy ruscy opuszczając na komorze celnej granice Rusi zamieniali płacidła na monetę srebrną. Jednak wbrew przypuszczeniom tego uczonego w Drohiczynie nie ma monet zachodnioeuropejskich, które mogłyby być ekwiwalentem płacidel skórkowych [Musianowicz, 1969, 13]. Zatem kwestia ewentualnego związku plomb z systemem pieniężnym dawnej Rusi pozostaje niewyjaśniona [Adamczyk, 2004, 37]. Przyjąć trzeba, że plomby typu drohiczyńskiego miały funkcję instrumentu wiarygodności w handlu, najpewniej jako znaki wytwórców i/lub właścicieli towarów⁸. Zauważyć można, że nie mają odpowiedników po polskiej stronie wcześnieśredniowiecznej granicy państwowej i różnią się znacznie od późnośredniowiecznych plomb towarowych (por. ryc. 2).

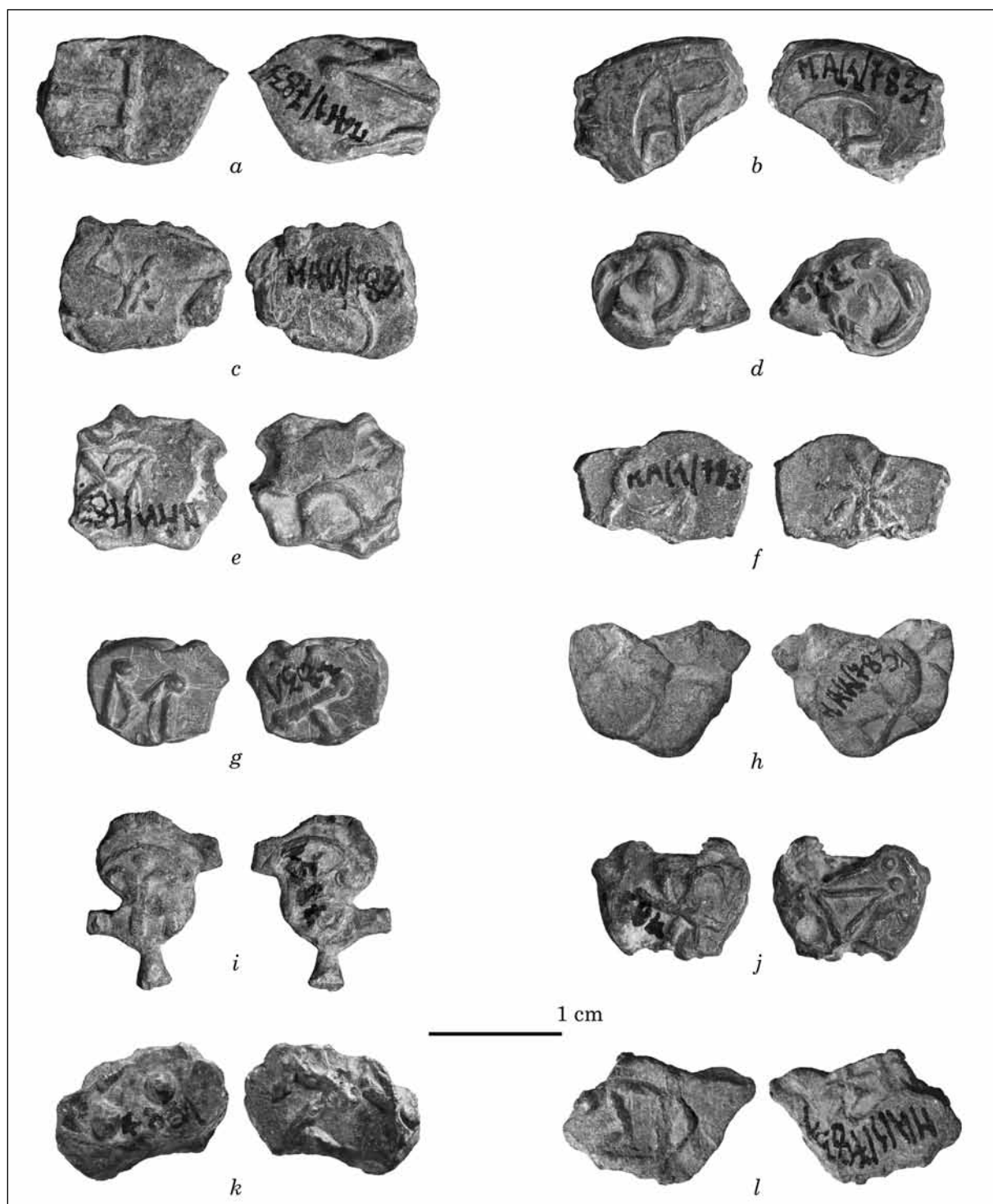
Plomby typu drohiczyńskiego, które znaleziono w podlaskim Drohiczynie, przechowywane są w niewielkiej liczbie w Muzeum Archeologicznym w Krakowie [nr inw. MAK/7831]. Na ich metryczce znajduje się informacja: «Олѣвѣнскіе зъ выкопаліска Дрохичынскаго надъ Бугіемъ. p. Mathias Kerson Elektoralna dom własny».

7. „Jako środek płatniczy służą im (tj. mieszkańcom *bilād as-Saqāliba* = Rusi) stare futra wiewiórek, które są bez sierści, a których nikt do niczego nie potrzebuje i które nie nadają się do niczego. Wartość osiemnastu takich skórek odpowiada, według ich obliczeń, jednemu srebrnemu dirhemowi. Wiążą je w wiązki, które są zwane *ḡ.q.n.* Za każdą skórkę można u nich kupić bochenek znakomitego chleba, który wystarczy silnemu mężowi [na jeden dzień]. Za [te] skórki kupują wszystkie rzeczy, od niewolnic i niewolników, aż do złota, srebra, bobrowych futer i innych potrzebnych towarów. Gdyby te skórki znajdowały się w innym kraju, nie można by kupić za tysiąc ich ładunków ani jednego ziarnka [zboża] i nie byłyby w ogóle potrzebne. Kiedy te skórki wyskubią w swych domach [z włosów], rozcinają je, wkładają do worków i odnoszą na targ. Posiadają tam znanych mężów (tj. urzędników), przy których są robotnicy, którzy natychmiast obrabiają u nich (tj. w ich obecności) te skórki. Robotnicy zszywają każde osiemnaście skórek mocną nicią w jedną wiązkę. Potem robotnik umocowuje na końcu nici kawałek czarnego ołowiu, na którym wy-ciska pieczęć z wizerunkiem króla. I [tak] pieczętują skórkę za skórką, aż wszystkie zostaną opatrzone pieczęcią. Nie jest możliwe, aby ktokolwiek mógł odrzucić tak oznaczoną skórkę przy sprzedaży lub kupnie” (wg Lewicki, 1956, 296).

Z trzyletnim opóźnieniem źródło to przedstawione zostało przez A.L. Mongajta w literaturze radzieckiej (Янин, 1970, 11; tam lit.).

8. W.A. Janin uważa – wnioskując ze współwystępowania plomb i pieczęci w reliktach książęcego archiwum na Gorodyszczu pod Nowogrodem – że plomby typu drohiczyńskiego służyły do uwierzytelniania dokumentów (Янин, 1970, 11; 1985, 381).

6. Historię badań nad «sfinksem sfragistyki» – jak sama nazywa plomby typu drohiczyńskiego – ciekawie opisała E. Sie-mianowska (2010; tam lit.).

Ryc. 4. Plomby typu drohiczynskiego z Drohiczyna nad Bugiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

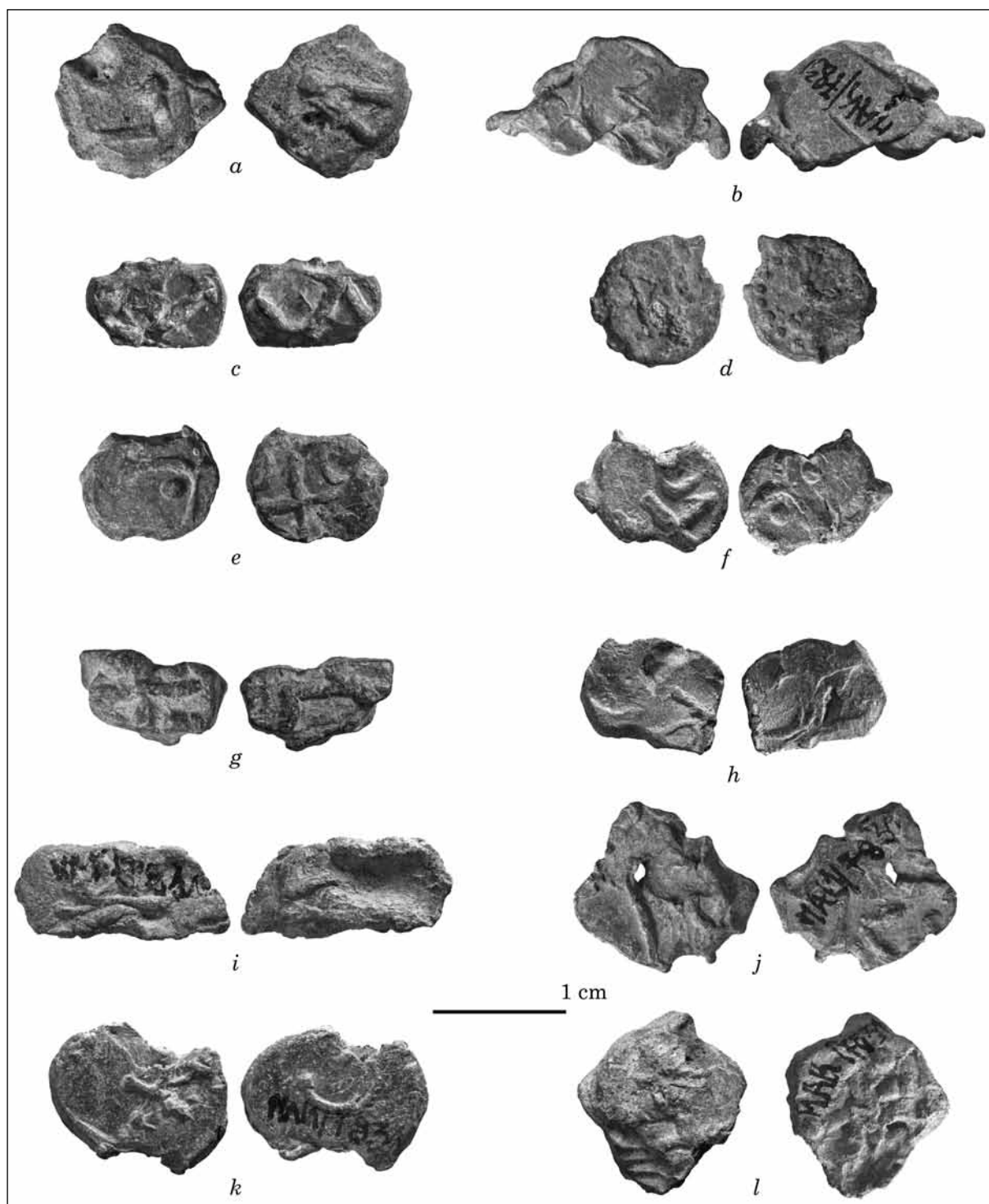

Рис. 5. Пломбы типу дроhiczyнського з Drohiczyna над Bугiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

(**ryc. 3**) – niestety niewystarczająca (zapewne mówi o znalazcy i/lub darczyńcy, może o miejscu znalezienia). Większość z okazów zachowana jest częściowo, a znaki na ich powierzchni często są nieczytelne. Zabytki wymienione zostaną poniżej oraz opatrzone krótką informacją o wyobrażeniach na nich widniejących (bez nazywania stron awerssem i rewersem) i wymiarach (długość, wysokość, grubość i waga) oraz nrem ilustracji.

1. znak literowy (T) / znak literowy (M?) lub geometryczny; 1,4×1,0×0,3 cm, 2,0 g; **ryc. 4a**

2. znak książyca / znak krzyża (?); 1,4×0,9×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4b**

3. znak literowy / brak (?); 1,2×1,0×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4c**

4. znak geometryczny / znak geometryczny; 1,2×0,9×0,3 cm, 1,1 g; **ryc. 4d**

5. znak krzyża / znak literowy lub książyca (?); 1,3×1,1×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4e**

6. znak – gwiazda (?) / znak geometryczny; 1,3×0,9×0,3 cm; 1,4 g; **ryc. 4f**

7. znak literowy (M) / znak literowy (T?); 1,2×0,8×0,3 cm, 1,0 g; **ryc. 4g**

8. znak literowy / brak (?); 1,4×1,0×0,2 cm, 1,4 g; **ryc. 4h**

9. znak literowy (Φ?) / znak nieczytelny; 1,3×1,0×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 4i**

10. znak literowy (Π?) lub geometryczny / znak literowy lub krzyża (?); 1,2×0,9×0,4 cm, 1,6 g; **ryc. 4j**

11. znak książyca (?) / znak geometryczny; 1,3×0,9×0,3 cm, 1,3 g; **ryc. 4k**

12. znak geometryczny lub literowy (B?) / znak krzyża (?); 1,5×0,9×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 4l**

13. znak literowy / znak geometryczny (?); 1,3×1,2×0,3 cm, 1,5 g; **ryc. 5a**

14. znak książyca (?) / brak (?); 1,8×1,0×0,3 cm, 2,1 g; **ryc. 5b**

15. znak geometryczny (?) / znak nieczytelny; 1,0×0,7×0,4 cm, 1,3 g; **ryc. 5c**

16. znak książyca / znak literowy (B); 1,1×0,9×0,2 cm, 0,9 g; **ryc. 5d**

17. znak krzyża / znak geometryczny (?); 1,0×0,8×0,2 cm; 0,9 g; **ryc. 5e**

18. znak krzyża / twarz świętego lub znak geometryczny (?); 1,1×0,8×0,2 cm, 0,7 g; **ryc. 5f**

19. znak krzyża / znak książyca (?); 1,1×0,6×0,5 cm, 1,9 g; **ryc. 5g**

20. znak nieczytelny / znak nieczytelny; 1,0×0,8×0,2 cm, 0,8 g; **ryc. 5h**

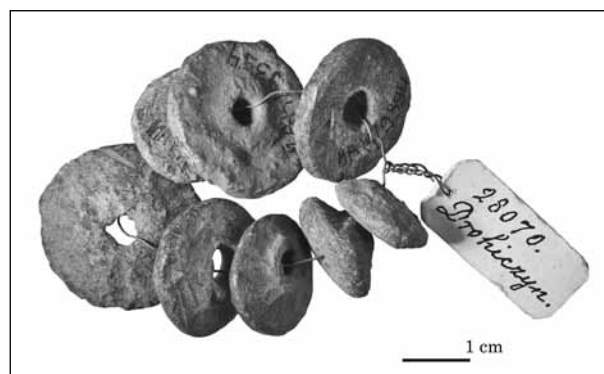
21. znak nieczytelny / brak (?); 1,6×0,7×0,3 cm, 1,6 g; **ryc. 5i**

22. znak geometryczny (?) / znak nieczytelny; 1,4×1,1×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 5j**

23. znak krzyża lub literowy / znak geometryczny; 1,4×1,0×0,2 cm, 1,3 g; **ryc. 5k**

24. znak literowy (Ж?) / znak nieczytelny; 1,4×1,2×0,3 cm, 1,9 g; **ryc. 5l**

Plomby te stanowią zbiór mały, lecz wewnętrznie zróżnicowany. Jego analiza – zwykła w wypadku prezentacji materiałów archeologicznych –

Ryc. 6. Przedmioty ołowiane z Drohiczyna nad Bugiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

nie zostanie przedstawiona, ponieważ dotychczasowe próby systematyzacji zabytków (w tym sągadnienia semiotyczne), do których możnaby się odwołać, budzą wątpliwości [por. Захаров, 2005, c. 23–24, 29–31]. Sama kolekcja jest niereprezentatywna i brak jej dobrej metryki, co obniża wartość ewentualnego rozbioru typologicznego. Nie można też sprecyzować jej chronologii.

W krakowskim Muzeum Archeologicznym znajduje się jeszcze jedna grupa zabytków z Drohiczyna [nr inw. MAK/9394]. Jest to osiem niskich ołowianych stożków z otworami pośrodku (**ryc. 6**), które przekazane zostały z Muzeum Narodowego w Krakowie. Interpretować je można jako ciężarki lub może surowiec (półprodukt) do produkcji plomb, który ulano tak właśnie ze względów praktycznych.

Rozprawka ta służyć ma nie tylko prezentacji plomb typu drohiczynskiego z eponimicznego grodu, ale też przedstawieniu Kolegom zza Bugu polskiej literatury plombistycznej oraz informacji o Drohiczynie. Autor ma nadzieję, że spełnia zadanie w stopniu zadowalającym..

Adamczyk J. Płacidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja / J. Adamczyk. – Warszawa, 2004.

Andrzejewski A. Drohiczyn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2006 / A. Andrzejewski, J. Sikora // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2009. – № 5. – S. 153–195.

Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczynie / K. Bołsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1891a. – T. I, Nr 1 (7), R. Trzeci. – S. 146–151 + tabl.

Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczynie / K. Bołsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne: dokończenie. – 1891b. – T. I, Nr 2 (8), R. Trzeci. – S. 181–185.

Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu pod Drohiczynem / K. Bołsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1895a. – T. II, Nr 4 (26), R. Siódmy. – S. 371–383.

Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczynie / K. Bołsunowski

- ski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – Kraków, 1895b. – Odbicie osobne z Nr. 4 i 1 (26 i 27). 1895. T. 2. N 4. S. 371-383; 1896. T. 3. N 1. S. 15-18;
- Bołsunowski K.* Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczynie / K. Bołsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1896. – T. III, Nr 1 (27), R. Ósmy. – S. 15–18.
- Bołsunowski K.* Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znalezione w Lubowie nad Wilią przy Starej Riazani i na wyspie Kamienowaty / K. Bołsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1897. – T. III, Nr 1 i 2 (31 i 32), R. Dziewiąty. – S. 229–233.
- Bołsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja / K. Bołsunowski // Światowit. – 1902. – T. IV. – S. 54–72.
- Bołsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja / K. Bołsunowski. – Odbitka z t. IV i V Światowita. - Z XXI tablicami. – Warszawa, 1903.
- Bołsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja (Dokończ.) / K. Bołsunowski // Światowit. – 1904. – T. V. – S. 94–109.
- Brensztejn M.E.* List w sprawie Zjazdu Archeologicznego w Wilnie / M.E. Brensztejn // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1893. – T. II. – Nr. 4 (18), R. Piąty. – S. 126–128.
- Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa, 1993.
- Chromy-Dubis E.* Ilustrowane noty plomb towarowych / E. Chromy-Dubis // Kraków – europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. – Kraków, 2007. – S. 374–379. – Nry kat. VI.107–VI.132.
- Dąbrowski D.* Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. – Kraków, 2008.
- Dulinicz M.* Załączki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X–XII w.) / M. Dulinicz // Rocznik Mazowiecki. – 2001. – T. XIII. – S. 11–23.
- Hanc-Maikowa E.* Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi / E. Hanc-Maikowa // Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Numizmatyczna i Konserwatorska. – 1988. – Nr 8. – S. 49–66.
- Jodkowski J.* O znakach na cegle «teremu» książęcego w Grodnie / J. Jodkowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1933. – T. XV. – R. – S. 62–67.
- Kalaga J.* Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym obrzędkiem pogrzebowym w dorzeczu Liwca, Bugu i Krzny / J. Kalaga // Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych / Red. B. Bryńczak i P. Urbańczyk. – Siedlce, 2001. – S. 137–167.
- Kocińska M.K.* Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku / M.K. Kocińska, J. Maik // Acta Archaeologica Lodziensia. – Łódź, 2004. – Nr 50/2. – 72 s.
- Kowalski K.M.* Gotyckie plomby towarowe jako źródła epigraficzne (w świetle artefaktów przechowywanych w kolekcjach gdańskich) / K.M. Kowalski // Studia Epigraficzne. – 2006. – T. II. – S. 199–210.
- Krause E.* Późnośredniowieczna plomba towarowa z Amsterdamu odkryta w Poznaniu na Starym Rynku nr 48 / E. Krause // Archaeologia et historia urbana / red. R. Czaaja i in. – Elbląg, 2004. – S. 539–543.
- Lewicki T.* Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości / T. Lewicki // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1956. – R. IV, Nr 2. – S. 289–297.
- Musianowicz K.* Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura / K. Musianowicz. – Białystok, 1982.
- Musianowicz K.* Drohiczyn we wczesnym średniowieczu / K. Musianowicz // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1969. – VI. – S. 7–235.
- Musianowicz K.* Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu / K. Musianowicz // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1960. – T. V. – S. 187–230 + tabl. I–IX.
- Musianowicz K.* Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczynie, pow. Siemiatycki / K. Musianowicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1955. – T. XXII, Z. 3–4. – S. 332–346.
- Musianowicz K.* Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycki / K. Musianowicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1957. – T. XXIV, Z. 4. – S. 285–298.
- Natkaniec-Frasiowa J.* Ilustrowana nota plomb królewskiej / J. Natkaniec-Frasiowa // Kraków – europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791 / Red. G. Lichończak-Nurek. – Kraków, 2007. – S. 349–350. – Nr kat. VI.35
- Pawlata L.* Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego / L. Pawlata // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 6. – 2010. – S. 151–184.
- Piotrowski M.* Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie / M. Piotrowski, M. Kępka, M. Żuchowska // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin. – 2009. – S. 83–138.
- Siemianowska E.* Odciski, płytki, ołowianki, plomby, czyli Bołsunowskiego i innych rozterki nad «sfinksem sfragistyki» / E. Siemianowska // Życie codzienne przez pryzmat rzeczy / Red. P. Kucypera i S. Wadył. – Toruń, 2010. – S. 63–88.
- Skrzyńska-Jankowska K.* Gród w Drohiczynie – centrum organizacji przestrzeni kulturowej wczesnośredniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego / K. Skrzyńska-Jankowska // Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski, / red. R. Dobrowolski i S. Terpiłowski. – Lublin, 2004. – S. 289–297.
- Sobolewski J.P.* Wasylko Jaropełkowicz i Iziasław Jarosławowicz, dwaj książęta drohiccy z drugiej połowy XII w. / J.P. Sobolewski // Inter Orientem et Occidentem: Studia i dzieje Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestelecie pracy naukowej / Red. T. Wasilewski i in. – Warszawa, 2002. – S. 77–88.
- Tyszkiewicz J.* Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w. / J. Tyszkiewicz. – Warszawa, 1974.
- Tyszkiewicz J.* Podlasie: kształtowanie się nazwy i terytorium do końca XIX stulecia / J. Tyszkiewicz // Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego. – 1982. – Z. 3. – S. 3–21.
- Tyszkiewicz J.* Historyczne momenty kształtowania granic Polski przez pierwszych Piastów do 1000 roku / J. Tyszkiewicz // Geografia historyczna Polski w średniowieczu: zbiór studiów / J. Tyszkiewicz. – Warszawa, 2003. – S. 21–43.
- Захаров С.Д.* Свинцовые пломбы Белоозера / С.Д. Захаров // Русь в IX–XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга / ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов. – М., 2005. – S. 20–63, 308–309.
- Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В.Л. Янин // Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – Т. I.
- Янин В.Л.* Вислые актовые печати / В.Л. Янин // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – с. 376–386.

Р. Лівох

R. Liwoch

ПЛОМБЫ ИЗ ДОРОГИЧИНА В КОЛЛЕКЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В КРАКОВЕ

Среди многочисленных артефактов, которые хранятся в фондах археологического музея в Кракове, особое внимание привлекают свинцовые пломбы из средневекового города Дорогочин. В статье исследуются вопросы классификации пломб, вопросы их происхождения и интерпретации.

LEAD SEALS FROM DOROGITCHIN IN KRAKOW MUSEUM ARCHAEOLOGICAL COLLECTION

Among the many artifacts that are stored in the collections of the Archaeological Museum in Krakow, special attention is drawn to lead seals of the medieval city Dorogochin. The article studies the classification of seals, questions of origin and interpretation.

С. Д. Панишко

ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ДИТИНЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВОЛОДИМИРА

У статті запропонована нова локалізація дитинця давньоруського Володимира за межами сучасного городища, на території навколо Успенського собору.

Ключові слова: топографія, укріплення, городище, дитинець, замок.

Дитинці, як специфічна просторова частина давньоруських міст несуть комплексну інформацію про їх історію. У багатьох випадках вони успішно вивчаються шляхом стаціонарних розкопок. На цьому фоні виділяються скромні результати вивчення культурного шару X–XIII ст. на городищі «Вали» у центрі сучасного м. Володимира-Волинського, яке традиційно вважається залишками дитинця давньоруського Володимира. Іще П.О. Раппопорт звернув увагу на його непропорційно малу площу (1,5 га) у порівнянні з співставними князівськими центрами [Раппопорт, 1967, с. 187]. Постає питання: а чи є це городище залишками дитинця історичного центру давньоруської Волині?

Локалізація дитинця є однією із передумов успішного дослідження не тільки історичної топографії самого Володимира, але й історії усієї Волинської землі, оскільки він був місцем зосередження процесів, які проходили на підвладній місцевим князям території. Будучи не тільки просторовим ядром, але і однією із найдавніших частин міст, дитинці відображають їх становлення як економічних та суспільно-політичних організмів. При цьому, будучи найбільш укріпленими частинами міських поселень, вони відображають і рівень фортифікаційного мистецтва часу своєї побудови та реконструкцій. У більшості давньоруських центрів місця розташування дитинців, їх розміри

та загальний вигляд завдяки археологічним та писемним джерелам надійно встановлені. Відповідні аналогії полегшують їх окреслення та просторову прив'язку на пам'ятках, де вони поки що надійно не локалізовані.

Питання історичної топографії Володимира-Волинського має достатньо багату історіографію [Цинкаловський, 1937, с. 196–214; Кучинко, 2006; Терський, 2010]. Воно стало предметом спеціальних досліджень [Кучинко, 2004; Ричков, 2009]. При цьому дослідники локалізували дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища «Вали», практично ототожнюючи ці два поняття. По мірі розвитку уявлень про просторову структуру давньоруського міста П.О. Раппопорт дійшов висновку про формування до середини XII ст. навколо сучасного городища великого окольного міста площею близько 66 га [Раппопорт, 1967, с. 71] (рис. 1), підтриманого переважно більшістю вчених. М.П. Кучера вважав, що площа у 180 га навколо городища була укріплена вже на ранньослов'янському етапі історії міста [Кучера, 1999, с. 132–133].

Разом з цим у останній час намітилась тенденція перегляду ряду проблем історичної топографії столярного міста Волині. С.В. Терський, не заперечуючи локалізацію дитинця давньоруського Володимира на місці сучасного городища, висловив думку про відсутність зв'язку валів, які охоплювали центральну частину міста півколом, з окольним містом Володимира у XII ст. та локалізацію останнього у той час навколо Успенського собору на площі близько 8 га (рис. 2). Укріплення площі у 66 га він відносив до XIII–XIV ст. [Терський, 2007, с. 261].

Значні археологічні дослідження, проведені поза територією городища, дали важливий

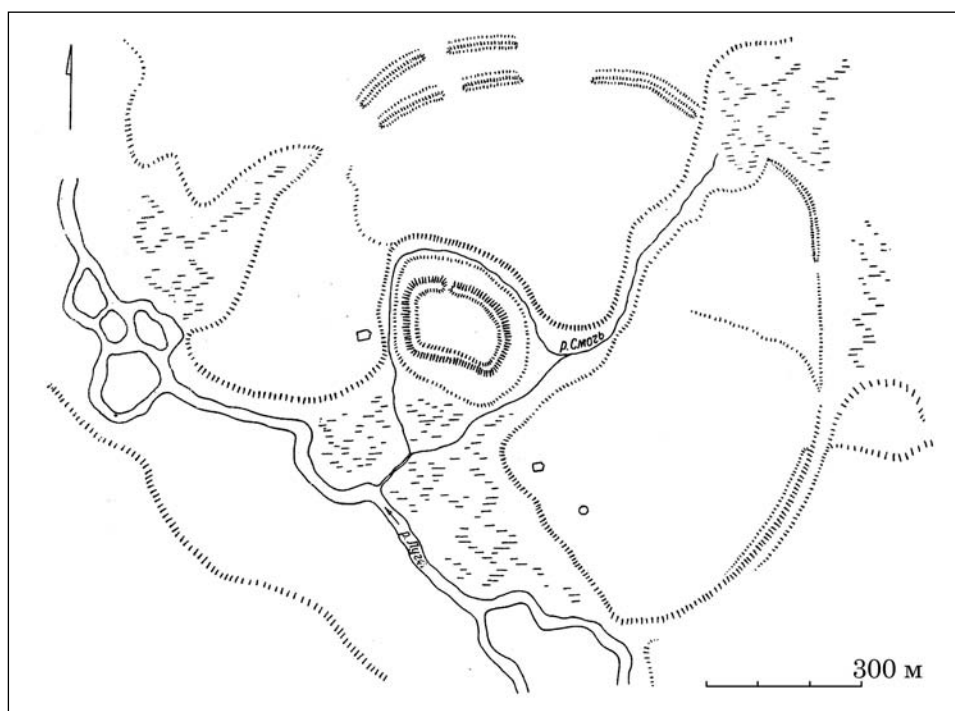

Рис. 1. План розташування давньоруського Володимира за П.О. Раппопортом

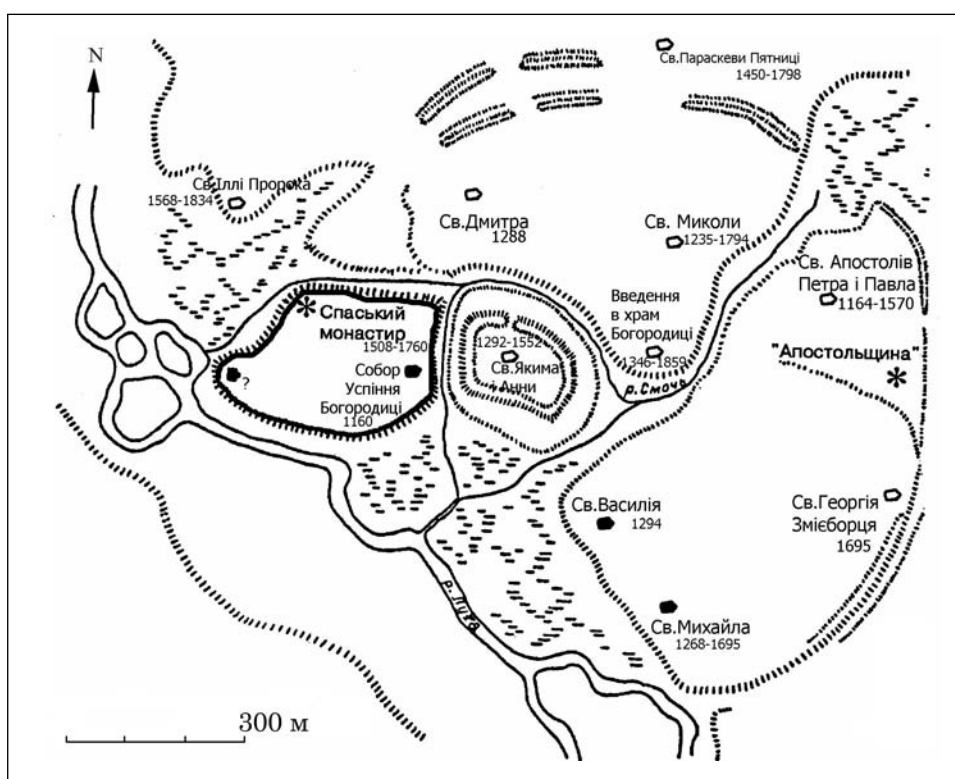

Рис. 2. Схема розташування укріплень та храмів Володимира XI–XV ст. з крайніми датами їх існування (за писемними джерелами) (за С.В. Терським)

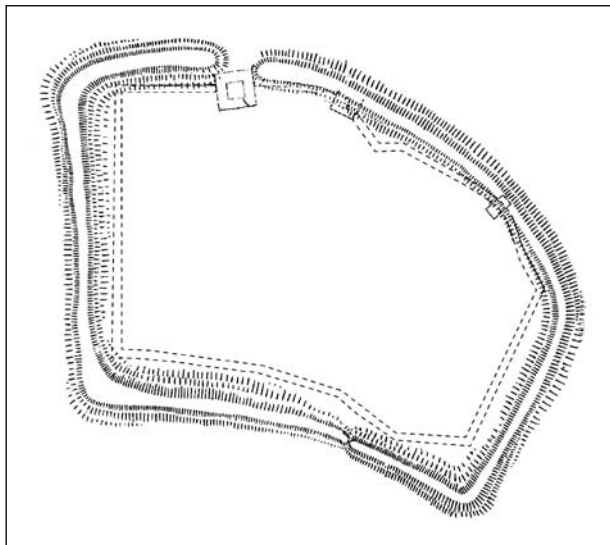

Рис. 3. План стін та фундаменти мурованого замку Казимира Великого XIV ст. (за М.В. Малевською)

матеріал для реконструкції історико-топографічного розвитку міста. Насамперед це вивчення нерухомих об'єктів, серед яких виділяються монументальні муровані споруди. На західній околиці сучасного міста, в урочищі «Стара катедра» В.А. Праховим та П.О. Раппопортом досліджені залишки церкви XII ст. [Раппопорт, 1977]. На схід від городища в урочищі Михайлівщина М.К. Каргером розкриті залишки двох храмів давньоруського монастиря [Каргер, 1958]. На захід від Успенського собору А.А. Песковою виявлені залишки церкви XII ст. [Пескова, 1985]. За межами оборонних валів Володимира, по вул. Драгоманова, 19а розкопана під XIV–XV ст. для випалювання цегли [Лукомський, 2011]. У багатьох частинах Володимира досліджені ділянки культурного шару з різночасовими об'єктами.

Натомість, на території городища, багаторічні пошуки церкви Іоакима та Анни XIII ст., на жаль, поки що позитивних результатів не дали. Однак, тут М.В. Малевською були частково досліджені нижні частини стін та фундаменти мурованого замку Казимира Великого XIV ст. [Малевская, 1977] (рис. 3). При цьому, наголосимо, що М.В. Малевська на городищі проводила дослідження тільки верхніх частин культурних нашарувань, оскільки у відповідних стратиграфічних горизонтах шукала храм кінця XIII ст.

У північно-західному куті городища у розкопі № 1, який був доведений до материка, М.М. Кучинко виявив ряд цікавих об'єктів і знахідок давньоруського часу, які, проте, не вказують на виключність дослідженої ділянки, зокрема, на її належність до складу дитинця, а не, наприклад, до окольного міста [Кучинко, 1976]. Подібна ситуація спостерігалась і у зонді № 2 розкопу 2010 р. на городищі [Панишко,

2011]. Знахідки давньоруського часу тут були типовими, а часті предмети озброєння, знайдені у розкопі, датуються не раніше XIV ст., тобто часом функціонування на території городища замків, спочатку мурованого, а пізніше дерев'яно-земляного.

Сучасний стан вивчення внутрішнього простору городища за характером об'єктів та знахідок не вказує на особливий статус цієї території у XI–XIII ст., а, швидше, ілюструє її ординарність у той час. Натомість, матеріали XIV–XVI ст. з городища більш репрезентативні. Останнє, очевидно, обумовлено існуванням на цьому місці замків, вигляд яких досить повно реконструюється на основі як писемних, так і археологічних джерел [Малевская, 1976; 1977; Панишко, 2011]. Це мурований замок Казимира Великого, що будувався тут впродовж 1369–1370 рр. та старостинський дерев'яно-земляний, споруджений у XV ст. Від першого до нашого часу зберігся потужний фундамент із залишками нижньої частини стіни що проходить по внутрішньому краю валу городища (рис. 3), а від другого – власне його вали.

Найбільш поширеним описом сучасного стану городища, на який часто посилаються дослідники, є опис П.О. Раппопорта. Дослідник, окрім плану (рис. 1), дав характеристику розміщення городища та його укріплень. Наявність прямолінійних ділянок валів дозволила йому віднести пам'ятку до так званого «волинського типу» городищ [Раппопорт, 1967, с. 67–69]. На сьогоднішній день здійснена точна інструментальна зйомка території пам'ятки (рис. 4), що дозволяє уточнити окремі характеристики, які стосуються рівнів, площі та форми окремих частин городища.

Городище «Вали» знаходиться у центральній частині м. Володимира-Волинського у місці впадіння у р. Лугу її правого допливу р. Смочі. Нині воно виглядає як ізольований пагорб, що через виразне пониження межує з розміщеним на захід від нього іншим підвищенням, Замочком (Єпископським замочком, Владичою гіркою) з Успенським собором XII ст. Городище має підтрапецієподібну форму і простягається з північного заходу на південний схід на 210 м, а з південного заходу на північний схід – на 150 м. Його захищена площа (по гребеню валу) становить 1,37 га. Потужний вал, що захищає майданчик, з внутрішнього боку має висоту 4–6 м, а із зовнішнього – 9–13 м. У західній частині городища висота валу по відношенню до його майданчика становить близько 5 м, а по відношенню до навколишнього простору – близько 10 м. На південній ділянці цей перепад ще більший. Тут з внутрішнього боку висота валу сягає 6–7 м, а із зовнішнього – 12–13 м. Західний і два увігнуті досередини городища під кутом у 22–23° південних відрізки валу мають ще одну характерну ознаку – вони практично прямолінійні.

Рис. 4. Зйомка території пам'ятки

П.О. Раппопорт вказував, що і східна частина валу є прямолінійною, однак, точна інструментальна зйомка вказує на її легкий вигин [Раппопорт, 1967, с. 69]. На цій ділянці вал підноситься над внутрішнім майданчиком на 3–4 м, а над зовнішнім простором городища – на 11 м. Ділянка валу, що захищає городище з північного сходу, має опуклу у плані форму. Тут над майданчиком вал підноситься на 4 м, а над навколишньою територією – на 10 м.

Основний в'їзд на городище знаходиться у його північно-західній частині. Він являє собою розрив у лінії валу. У місці сходження двох прямолінійних південних ділянок валу простежується його пониження на 1,5–2 м по відношенню до рівня гребеня валу, що, очевидно, вказує на наявність тут у минулому допоміжного входу.

Майданчик городища злегка понижується у напрямку від валів до його центру, де знаходяться будівлі колишнього тубдиспансеру (у XIX – першій половині XX ст. – тюрми). При цьому відзначається підвищення рівня майданчика у північно-східній частині городища.

Конструкція валу городища поки що спеціально не досліджувалась, тому точно датувати час його спорудження не видається можливим. Відомо, що вал існував у XVI ст. і підсилювався впродовж XIX ст., коли на території городища функціонувала тюрма. Саме цим можна пояснити його значні розміри і добру збереженість у наш час.

Однією з проблем у вивченні укріплень городища є встановлення послідовності між спорудженням мурованої стіни замку Казимира та

наявних нині валів. Контекст більшості публікацій вказує, що їх автори сприймали вали, як об'єкт, будівництво якого передувало спорудженню стіни. Так, М.В. Малевська, досліджуючи північно-західну вежу мурованого замку Казимира, спеціально відзначала, що вона була «сильно» врізана у внутрішню полу оборонного валу [Малевська, 1977, с. 327], що наче б то підтверджує пізніше походження мурованої вежі по відношенню до земляного валу. Однак, при цьому постає питання доцільності спорудження кам'яної стіни по внутрішньому периметру валу, висота якого з внутрішнього боку тут і нині сягає 5 м. Якщо стіна будувалась пізніше валу,

то таке їх взаєморозміщення теоретично могло утворити своєрідний «рів» між ними, однак, точно датованих аналогій цьому автору поки що знайти не вдалось. Подібний прийом прикривання мурованих конструкцій земляними насипами широко застосовувався пізніше, у період розквіту облогової артилерії, але для XIV ст. він виглядає явно передчасним. Розміщення мурованої стіни майже впритул до внутрішньої поли валу також завдавало шкоди екстер'єрності вигляду замку, що мало ймовірно, оскільки він був символом польського панування над колишнім стольним містом Волині.

Натомість, спорудження стіни було цілком виправданим, якщо на момент її будівництва вал, принаймні, на більшості ділянок, був відсутній. На думку автора, це міркування, при сучасному стані археологічного вивчення пам'ятки, є вагомим аргументом на користь встановлення послідовності спорудження спочатку мурованої стіни замку Казимира, а потім насипання валу старостинського замку, і, що важливо, відсутність між ними навіть часткового хронологічного співпадіння. Якщо цей висновок вірний, він дозволяє поставити під сумнів віднесення городища «Вали» до городищ «волинського типу». Разом з тим не слід виключати можливості існування на місці стіни і валів сучасного городища якихось укріплень у давньоруський період.

Додатковим доказом на користь насипання, принаймні, південної ділянки валу у період значного поширення вогнепальної зброї може

розглядатись сходження двох її практично прямолінійних відтинків під кутом 22–23°. Ця величина (22,5°) кратна сумі градусів кола, і час-то використовувалась при плануванні ламаних ділянок оборонних ліній замкнених укріплень пізньосередньовічних фортець Європи.

Історія мурованого замку Казимира у Володимирі, коротко, але досить докладно відображена у Хроніці Яна із Чарнкова [Мицик, 2004, с. 94, 95]. Замок будувався після захоплення Побужжя у 1366 р. надзвичайно швидко, впродовж двох років, і у 1370 р., на момент смерті короля, був майже завершений. Скориставшись смертю Казимира литовські князі на чолі з Любартом відвоювали Володимир та зруйнували замок дощенту. Хроніка містить багато цікавих подробиць, у тому числі й історико-топографічних, щодо ходу будівництва. Для теми даного дослідження важливими є вказівки на те, що поряд із мурованим замком впродовж всього періоду його будівництва та руйнування існував і *«старий дерев'яний замок... на іншій замковій горі»*. Причому, цей старий замок згаданий двічі – у момент вибору місця для спорудження нового мурованого замку та у момент руйнування останнього.

На думку автора, є всі підстави пов'язати цей *«старий дерев'яний замок»* з дитинцем давньоруського Володимира, відновленим після відомого руйнування укріплень міста на вимогу Бурундая у 1259 р. [Полное, 1908, с. 199–200]. На 1370 рік він проіснував близько сотні років. При цьому постає питання – на якій *«іншій замковій горі»*, тобто позитивній формі рельєфу, він знаходився?

Проблема формування позитивних форм рельєфу у слабкохвилястому володимирському мікрорегіоні потребує окремого розгляду. Місцеві геоморфологічні умови сприяли формуванню слабо виражених форм, які, маючи пологі схили, мало підходили для влаштування на них оборонних споруд. Тільки по берегах постійних водотоків (річок) такі підвищення мали круті схили. У центральній частині Володимира протікає дві річки: Луга (правильно – Луг) та її права притока Смоч (правильно – Смоча). Саме вони і могли сформувати позитивну форму рельєфу, придатну для спорудження міського дитинця.

Дослідники, що локалізують дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища, подають топографічну характеристику його розташування. Так, П.О. Раппопорт відзначав, що городище розміщене на пласкій місцевості [Раппопорт, 1967, с. 69], С.В. Терський вказує, що воно розміщувалося у місці впадіння Смочі у Лугу [Терський, 2010, с. 67]. М.М. Кучинко говорить про розміщення оборонного центру міста на пагорбі над заплавою р. Луги [Кучинко, 2006 с. 12, 13]. У тій чи іншій мірі переважна більшість вчених сходяться на думці, що Володимир виник у місці впадіння Смочі у Лугу. Однак, проблемою є точне вста-

новлення цього місця у час виникнення Володимира, тобто у кінці I тис.

Картографічні джерела останніх століть фіксують існування своєрідної «дельти» Смочі, яка складалась із трьох рукавів. Ця особливість була використана С.В. Терським при реконструкції центральної частини давньоруського Володимира (рис. 2). Враховуючи невеликі розміри річки, важко припустити одночасне існування кількох рукавів нижньої течії Смочі на момент виникнення Володимира у кінці I тис. Тим більше, що саме у цей час у природі спостерігався так званий «кліматичний оптимум», який характеризувався відносною теплотою та посушливістю [Борисенков, 1988, с. 500–501]. Очевидно, що окрім природного, два інших русла сформувались внаслідок дії антропогенних чинників, і підпорядковувались оборонним цілям міста. Важливим завданням є встановлення часу їх появи. Розглянемо ці три маршрути проходження нижньої течії Смочі з викладенням міркувань щодо їх датування.

Маршрут № 1. Сучасне русло. Водотік проходить на схід і південь від городища. Цей маршрут добре фіксується на картах починаючи з кінця XVIII ст. Він існував у XVI ст., оскільки у тогочасних описах вказано, що замок з усіх боків був оточений водою. Для встановлення часу появи даного маршруту можна використати археологічні джерела. Заселеність пониження на цьому місці у давньоруський період фіксується господарською спорудою XI – початку XII ст., дослідженою М.М. Кучинком неподалік від Василівської церкви [Кучинко, 2006 с. 44]. У публікації прямо не вказано, що споруда знаходилась у пониженому місці, однак, є згадка доброї збереженості дерев'яної діжки у її підлозі завдяки болотистому ґрунту.

Пониження цієї ділянки та сучасне проходження тут русла р. Смочі може сприйматись як свідчення такої конфігурації її русла вже у давньоруський час. Однак, масові знахідки В.С. Терським та С.В. Терським давньоруського матеріалу під час будівництва тут парку і дослідження М.М. Кучинком згаданого об'єкту засвідчують заселеність ділянки на схід від сучасного городища у XI – на початку XII ст., тобто, відсутність тут русла Смочі у давньоруський час і його появу на цьому місці пізніше. А помітне пониження денної поверхні на схід від городища може вказувати на проходження тут водотоку на початку голоцену, або ще раніше.

Маршрут № 2. Іще у минулому столітті один із рукавів річки протікав по північному та західному краю сучасного городища. Як і попередній, цей маршрут добре фіксується на картах починаючи з кінця XVIII ст., і, так само, він існував вже у XVI ст., оскільки у відомих описах вказано, що замок з усіх боків був оточений водою.

Археологічних джерел для датування появи пониження на цьому маршруті бракує, однак є всі підстави відносити час появи перекопу, а,

Рис. 5. Аерофотознімок початку XX ст.

можливо, і водотоку, що відділяв територію сучасного городища від Замочку до періоду, що передував спорудженню мурованого замку Казимира. П.О. Раппопорт розглядав пониження на цьому місці як залишки штучного рову, по якому був пропущений один із рукавів Смочі [Раппопорт, 1967, с. 69].

Маршрут № 3. Практично до нашого часу одне із русел Смочі проходило на північ від сучасного городища і далі продовжувалося у західному напрямку, огинаючи Замочок і впадаючи у Лугу на захід від нього, що добре видно на аерофотознімку початку XX ст. (рис. 5). Саме цей маршрут нижньої течії Смочі дозволив С.В. Терському виділити підвищену автономну частину давньоруського Володимира з Успенським собором на захід від сучасного городища і пов'язати її з окольным містом X–XI ст. [Терський, 2007 с. 256].

На плані Володимира 1798 р., орієнтованому західною стороною догори (рис. 6) чітко видно, що на захід від Успенського собору знаходився добре морфологічно виражений яр, який простежується і у наш час. В умовах Володимира таке утворення могло сформуватись внаслідок тривалих і активних водних ерозійних процесів, які спричинялись проходженням тут постійного водотоку (річки). У центральній частині Володимира цей яр є найбільшим і єдиним, що частково зберігся у природному стані. Від його верхів'їв розпочинається лінія валів та ровів середньовічного Володимира. Звичайно, можна припустити, що якусь роль у формуванні цього яру відіграли і тимчасові скидання води з оборонних ровів, але його великі розміри вказують на тривалу дію саме постійного водотоку, а єдиним таким на території центральної частини міста, окрім р. Луги, була р. Смоча.

Викладені вище міркування схилиються до думки, що саме по маршруту № 3 проходило пер-

винне природне русло нижньої течії р. Смочі, яка у місці впадіння у Лугу утворювала великий, зручний для проживання та оборони мис (рис. 7). Причому, є підстави говорити про деяке розширення цього мису у напрямку до його стрілки, що було надзвичайно сприятливим для влаштування там городища.

Щодо маршрутів № 1 та № 2 то вони, будучи пізнішими, розрізали первинний природний мис у двох місцях. Не виключаючи наявності понижень на цих маршрутах у голоцені, їх оформлення у

сучасному вигляді слід віднести на рахунок антропогенних чинників середньовічного періоду. На момент будівництва мурованого замку, ці пониження вже існували, оскільки у тексті Хроніки Яна із Чарнкова вказано, що мурований замок будувався на іншій горі, тобто природний мис вже був поділений на дві «гори», які, очевидно, були розмежовані перекопами, по яких проходити маршрути № 1 та № 2 нижньої течії р. Смочі.

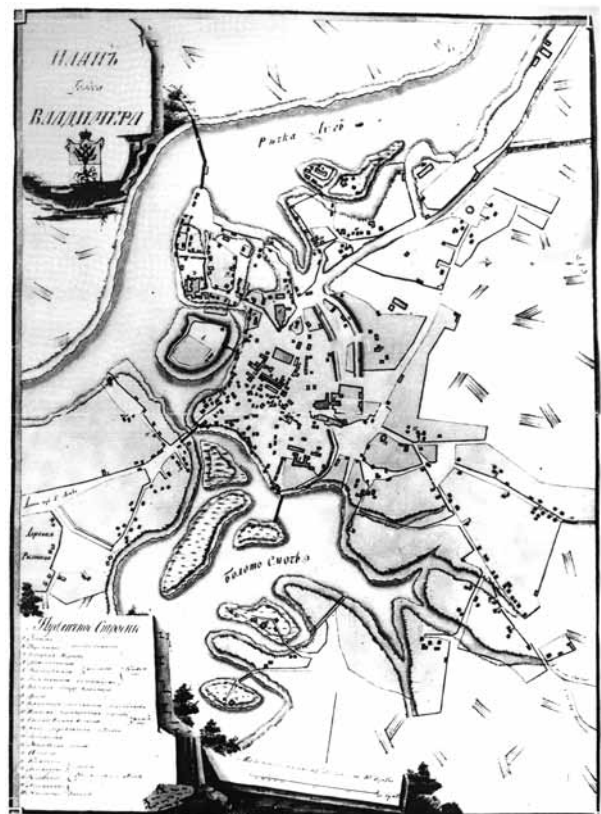

Рис. 6. План Володимира 1798 р

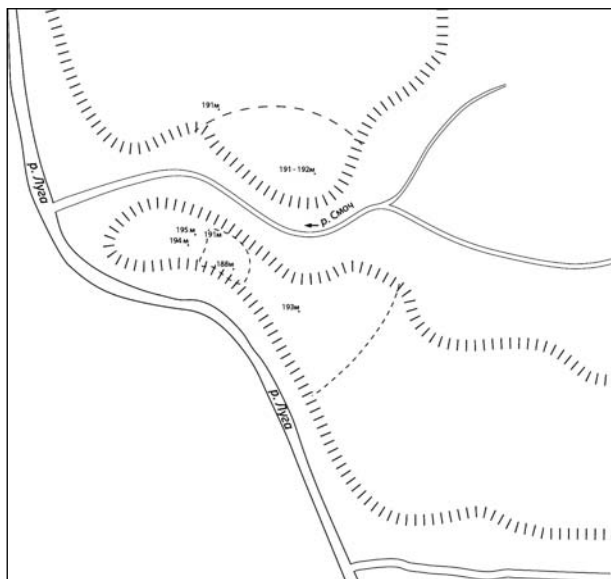

Рис. 7. План розташування русла нижньої течії р. Смочі, утворює мис

Проведена реконструкція нижньої течії Смочі показує, що у кінці I тис. у місці її впадіння у Лугу утворювався великий, зручний для заселення і оборони мис площею від 5 до 10 га, спрямований напільною стороною до сходу. Нині у західній частині цього, колись єдиного, а тепер розділеного на дві частини, мису розміщується Замочок з Успенським собором та залишками одноапсидної церкви за 150 м на захід від нього, а у східній – городище «Вали». Логічним буде питання, де у кінці I тис. на площі мису було найкраще місце для будівництва відносно невеликої фортеці, яка у майбутньому стала дитинцем Володимира? Очевидно, що така ділянка повинна була включати найвищу точку цього мису.

У наш час у більшості великих давньоруських волинських міст рівень сучасної денної поверхні значно зріс за рахунок численних перепланувань та накопичення культурного шару. У сучасному Володимирі на території старого міста найвищих відміток над рівнем моря (200–201 м) сягають вершини валів городища. Найвища точка за межами городища – це територія навколо Успенського собору (близько 196 м), поверхня всередині валів городища має висоту 193–194 м, у районі Василівської церкви – 194 м. Територія на північ від реконструйованого мису, що входить у межі концентричних валів пізньосередньовічного Володимира, має відмітки 194–196 м над рівнем моря.

Впродовж багаторічних археологічних досліджень на території Володимира отримано важливий стратиграфічний матеріал, що дозволяє реконструювати первинний рельєф території, на якій з'явилося місто. Це проведена у ході археологічних досліджень надійна фіксація рівня материка у різних частинах Володимира, що

може бути прив'язаною до єдиної Балтійської системи висот. При цьому «а priori» приймаються положення, що 1) у місцях фіксації материка його рівень не був змінений у ході будівельних робіт та господарської діяльності; 2) потужність природного гумусованого шару на різних ділянках була приблизно однаковою і на висоту поверхні над рівнем моря суттєво не впливала.

Таких ділянок на території історичного центру Володимира маємо, принаймні, 7, з яких 5 знаходяться на території реконструйованого мису, а 2 – за його межами (рис. 7). Охарактеризуємо умови фіксації рівня материка на цих ділянках та глибину його залягання.

1. Найвища у межах старого міста точка залягання материка відзначена біля північно-східного кута Успенського собору. П.О. Раппопорт зафіксував тут материк на глибині 0,75 м від сучасної денної поверхні, що становить приблизно 195 м над рівнем моря [Пескова, 1984, с. 315].

2. Поблизу південної стіни Успенського собору у ході пошукових робіт А.А. Пескова виявила материк на глибині 1,75 м від сучасної денної поверхні, що становить приблизно 194 м над рівнем моря. Вона ж вперше констатувала значне падіння рівня материка на ділянці Успенського собору вже на момент його будівництва, внаслідок чого південна частина його фундаменту була більш потужною [Пескова, 1984, с. 315].

3. У північно-західному куті існуючого нині городища М.М. Кучинко дослідив два житла і три господарські споруди [Кучинко, 2006, с. 40–42]. При публікації цих об'єктів вказано, що дно одного з жител фіксувалось на глибині 3,8 м, а його заглиблення становило 0,8 м. Оскільки котлован житла був опущений у материк, що впливає з контексту публікації, то поверхня останнього у північно-західній частині городища лежить на глибині 3,0 м від сучасної денної поверхні. Виявлена неподалік споруда була заглиблена у передматериковий шар. Якщо припустити, що досліджені у розкопі № 1 житло і господарська споруда були виявлені на одному рівні то на ділянці розкопу № 1 материк міг знаходитись дещо глибше.

Хоча публікація матеріалів з розкопу № 1, який знаходився у північно-західній частині сучасного городища і не містить повної стратиграфічної колонки нашарувань на цій ділянці, зважаючи на її сучасний денний рівень над рівнем моря близько 194 м, можна стверджувати, що поверхня материка у північно-західній частині городища залягає на висоті, близькій до відміток 190–191 м над рівнем моря.

4. У південно-східному куті городища у 2010 р. був досліджений фрагмент стіни та фундаменту мурованого замку XIV ст. Казимира Великого [Панишко, 2011]. Встановлено, що фундамент впущений у культурні нашарування і на глибині 7,3 м від репера (5 м від сучасної денної поверхні на ділянці зонду №2)

входив у шар жовтої глини. Поки що немає підстав однозначно стверджувати, що ця глина є материковою, однак цей рівень однозначно фіксує верхній можливий рівень материка на цій ділянці. У абсолютному значенні він становить близько 188 м над рівнем моря.

5. За 100 м на схід від городища під час земляних робіт по вул. Василівській було зафіксовано споруду, яка на 0,4 м заглиблювалась у материк. При цьому вказано, що її долівка знаходилась на глибині 1,4 м від сучасної денної поверхні [Терський, 2010, с. 243–244]. Зважаючи на сучасні висоти цієї території близько 194 м, поверхню материка можна визначити на висоті близько 193 м над рівнем моря.

Окрім охарактеризованих вище п'яти точок фіксації рівня материка на території реконструйованого мису, маємо два надійних випадки фіксації цього рівня у ході археологічних досліджень за його межами.

6. По вул. Ковельська, 2 у траншеї № 1 материк було зафіксовано на глибині 4,8 м, а у розміщеній за 20 м на південь від неї траншеї № 2 – 4,1 м від сучасної денної поверхні [Златогорський, 2010]. Зважаючи на сучасний рівень денної поверхні на ділянці досліджень у 196 м, поверхня материка тут знаходиться на рівні 191–192 м. Падіння рівня материка на протязі 20 м на 0,7 м тут проходило не у південному напрямку, що було б логічним для правого берега нижньої течії р. Смочі, а у північному, що, очевидно, вказує на наявність тут тимчасового водотоку, правого допливу Смочі.

7. По вул. Соборній, 12 було виявлено дві споруди XI – початку XII ст. які, очевидно, належали до однієї садиби [Терський, 2010, с. 244–245]. Споруда № 1 була заглиблена у материк на 0,4 м, а її долівка знаходилась на глибині 3 м від сучасної денної поверхні. Оскільки сучасний рівень цієї ділянки становить 194 м, рівень материка знаходиться тут відповідно на відмітці трохи вищій за 191 м. На відстані 6 м від споруди № 1 розміщувалась споруда № 2, долівка якої знаходилась на тій же глибині, що і у попередній. У публікації вказано, що ця споруда була заглиблена у ґрунт, а не у материк. Очевидно, тут маємо справу з падінням рівня материка, напрям якого, по публікації, на жаль, встановити не можливо.

Останні дві ділянки фіксації рівня материка знаходяться за межами реконструйованого мису, на території середньовічного міста площею 66 га, утворення якого С.В. Терський відносить до XIII–XIV ст. [Терський, 2007, с. 261]. Якщо проведена вище реконструкція форми і профілю поверхні мису вірна, то ділянка у районі сучасної вул. Соборної, 12 розміщувалась на протилежному від мису березі р. Смочі і знаходилась на приблизно однаковій висоті з поверхнею у північно-західній частині сучасного городища. Тобто, тут вона була приблизно на 3 м нижчою від найвищої частини мису, але на 3 м

вищою від його поверхні у місці пониження при переході у надзаплавну терасу на схід від мису.

Отримані абсолютні висоти давньої денної поверхні у 191–192 м на ділянках по вул. Ковельській, 2 та Соборній, 12 дещо нижчі за відповідну величину на вул. Василівській (193 м), що, очевидно, вказує на плавне пониження тут надзаплавної тераси правого берегу р. Смочі у результаті тривалих ерозійних процесів. Останнє, у свою чергу, може вказувати на природність такого пониження, тобто, проходження первинного її русла на північ від мису. Далі у північно-західному напрямку рівень правої надзаплавної тераси Смочі (Луги ?) значно підвищувався. Тут на відстані 0,5 км на північний захід від городища, по вул. Драгоманова, 19а при дослідженні печі XIV–XV ст. для випалювання цегли материк був зафіксований на відзначці 197 м над рівнем моря [Златогорський, 2009, с. 222].

Вказані вище точки, які фіксують рівень материка на реконструйованому місці, дозволяють загалом відтворити його поздовжній профіль у кінці I тис. Найвищою над рівнем моря точкою мису (194–195 м) був район, де згодом споруджено Успенський собор, далі на схід поверхня мису знижувалась до відзначок 190–191 м у північно-західній частині сучасного городища, і 188 м у його південно-східній частині. Пониження мису на 6 м із заходу на схід на протязі близько 300 м було незначним, але цілком помітним і важливим у оборонному відношенні. Далі на схід реконструйований мис різко піднімався до рівня надзаплавної тераси Луги у районі Василівської церкви та Михайлівського монастиря де давня денна поверхня знаходилась на відзначці близько 193 м над рівнем моря (рис. 7).

На жаль, у нашому розпорядженні поки що немає даних для встановлення відносної висоти реконструйованого мису над заплавою на момент виникнення Володимира, оскільки невідомою є база водної ерозії того часу. Якщо припустити, що за останнє тисячоліття рівень заплави р. Луги у центральній частині Володимира суттєво не змінився, то цю величину можна встановити по відношенню до сучасного її рівня. У такому випадку у районі Успенського собору мис мав висоту близько 10 м, а у південно-східному куті сучасного городища знижувався до 2–3 м. Далі на схід мис знову підвищувався і переходив у надзаплавну терасу у районі сучасної Василівської церкви, яка височіла над рівнем заплави приблизно на 7 м.

Надзаплавна тераса, що прилягала до реконструйованого мису у районі сучасної Василівської церкви мала висоту близько 193 м, тобто знаходилась всього на 1–2 м нижче від найвищої точки мису у районі нинішнього Успенського собору. На північ від мису, на правому березі р. Смочі первинна денна поверхня плавно підвищувалась до відзначок 191–192 м у сучасному центрі міста, і до 197 м за межами валів середньовічного Володимира.

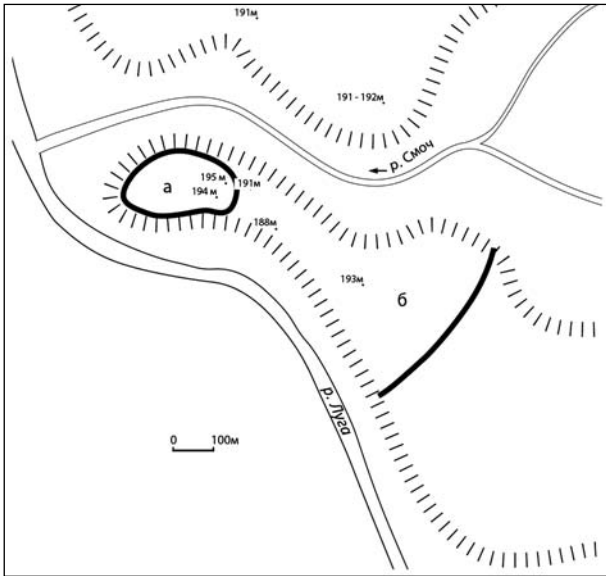

Рис. 8. План розташування Успенського собору

Найвищою і найзручнішою ділянкою мису для влаштування первинного укріплення кінця I тис., що пізніше переросло у дитинець давньоруського Володимира, був район розміщення Успенського собору (рис. 8). Очевидно, саме тут розміщувався і «старий дерев'яний замок», у якому знаходився «кафедральний собор на честь Найсвятішої Діви» (Успенський – С.П.), згаданий у 1370 р. Розміщення центрального храму міста і всієї Волині, Успенського кафедрального собору слугує вагомим аргументом на користь входження цієї території до складу дитинця.

Вже сама назва Володимира вказує що стольне місто Волині було побудоване князем як новий феодальний центр [Толочко, 1989, с. 64]. У такому разі будівничі не були прив'язані до попередньої поселенської структури, а могли обрати найбільш зручну як для оборони так і для господарської діяльності та створення відповідних побутових умов ділянку місцевості. Такою являлась найвища ділянка реконструйованого мису. Вона була достатньо ізольованою для здійснення оборонних функцій і, разом з цим, мала зв'язок з надзапальною терасою, що забезпечувало господарські та побутові зручності для населення як у момент виникнення міста, так і у перспективі його розвитку. Дитинці найбільших давньоруських міст розміщувались саме на мисах, що мали зв'язок з терасою або корінним берегом, а не на ізольованих останцях. Такі топографічні умови відкривали перспективи їх подальшого розвитку та територіального зростання.

Розміщення найдавнішого укріплення на стрілці мису визначило просторовий розвиток давньоруського Володимира у східному напрямку. Найбільш вагомі знахідки давньоруського періоду виявлені на схід від Успен-

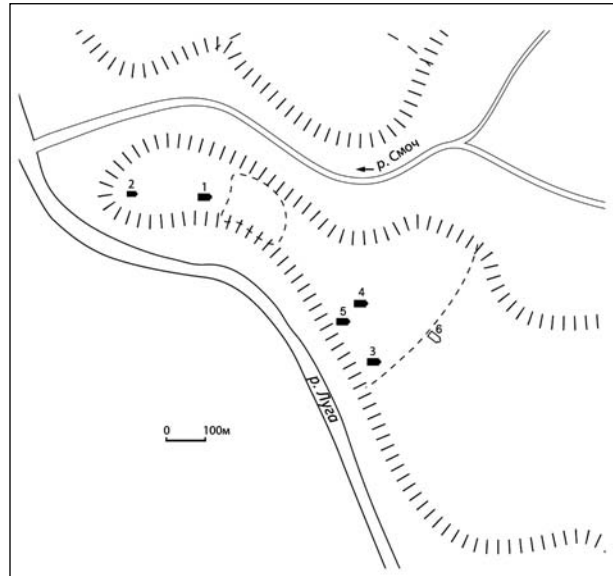

Рис. 9. План об'єктів на території сучасного Слов'янського парку та в урочищі Апостольщина (за С.В. Терським), комплекси Михайлівського монастиря та Василівської церкви

ського собору та сучасного городища. Це культурний шар та об'єкти на території сучасного Слов'янського парку та в урочищі Апостольщина (за Терським), комплекси Михайлівського монастиря та Василівської церкви (рис. 9). Тут же знаходились і головні, на початку дороги до столиці, Київські ворота Володимира.

Натомість, на північ та захід від дитинця концентрація археологічно досліджених об'єктів давньоруського часу незначна. Єдиним археологічно підтвердженим на теперішній час давньоруським архітектурним об'єктом тут є розміщені на відстані 2,1 км на північний захід від Успенського собору залишки церкви в урочищі «Стара катедра» що є свідченням існування заміського монастиря [Раппопорт, 1977]. Більше того, всього за 0,6 км на північ від Успенського собору по вул. Драгоманова, 19, культурний шар давньоруського часу практично не простежується, а на відсутність тут у XIV–XV ст. щільної забудови вказує функціонування печі для випалювання цегли.

Територія сучасного городища, що загалом співпадала з мурованим замком Казимира, у другій половині XIII – першій половині XIV ст. знаходилась за межами дитинця, оскільки ці два укріплення за повідомленням Яна з Чарнкова розміщувались на різних «горах». Таке твердження уявляється однозначно справедливим саме для цього періоду, коли дитинець був відновлений після його знищення, включаючи розкопування валів, на вимогу Бурунда у 1259 р. Однак, у цей час не виключене існування на місці сучасного городища якогось незначного автономного укріплення на зразок «Города Ізяслава-Святополка» у давньоруському Києві, або «Третьяка» у Чернігові.

Складнішим є питання про розміри дитинця до середини XIII ст., коли він двічі руйнувався татарами у 1241 і 1259 рр. та відбудовувався. У другій половині XII – першій половині XIII ст. дитинець міг включати і площу сучасного городища, обіймаючи весь реконструйований мис площею до 10 га. Для порівняння, у співрозмірному за адміністративним значенням Переяславі дитинець обіймав 10 га, а у дещо крупнішому Чернігові – 15–16 га.

На думку автора, у першій половині XII ст. східна межа укріплень Володимира (дитинця, або окольного міста, якщо таке вже існувало) проходила по східному краю сучасного городища. Свідчення цьому вбачаються у літописному повідомленні за 1123 р., коли у ході облоги міста під його стінами був смертельно поранений князь Ярослав Святополкович (Ярослав-вель). Описуючи цю подію, літописець згадав і топографічні орієнтири, які дозволяють уточнити характер рельєфу навколо міста у XII ст.

Наведемо цей фрагмент літопису: «Подѣха Ярославъ близъ къ граду самъ третии рано в недѣлю. И прѣташе ѣзда подѣ градомъ людемъ князю Андрѣю разгордѣвшю надѣаса на множество вои и молваше тако Андрѣви и горожаномъ то естъ градъ мои оже са не отворите ни выйдете с поклономъ то оузрите завтра приступлю къ граду и възму городъ. Андрѣи же имаше надежу велику на Бѣ съ всеми людьми своими и на ѿѣда своего мѣтву надѣашеться. И еше оному ѣздащю подѣ градомъ вѣшедша два Лаха надѣ оувозъ и ту легоста скрывшася. И поѣха Ярославъ претивъ ѿ города и бывшю ему въ оузѣ идѣже Лаха та ловашета его съсунувшася въ оузъ пободоста и оскѣпомъ. И едва оумьчаша и лѣ жива суша и на ночь оумре» [Полное, 1908, стб. 287].

З точки зору інформативності цього фрагменту щодо вивчення історичної топографії давньоруського Володимира важливим є вказівка на наявність узвозу, тобто спуску з гори поблизу міських укріплень. Коли по цьому узвозу Ярослав Святополкович проїжджав (піднімався догори) після суперечок з обложеними, він і був смертельно поранений двома ляхами, які, вийшовши з Володимира, чекали на нього над узвозом. На те, що узвіз знаходився дуже близько від обложеного міста вказує оперативність вбивць, які, бачачи князя під стінами міста, і точно знаючи, якою дорогою він буде повертатись, встигли зайняти позицію над узвозом. Де ж міг знаходитись згаданий у літописі узвіз?

Для влаштування узвозу, тобто дороги на крутому схилі, перепад висот на цьому місці повинен бути значним. Найбільші перепади висоти за межами укріплень були на ділянці переходу заплави р. Луги та реконструйованого мису у надзаплавну терасу у районі сучасної Василівської церкви. По відношенню навіть до сучасного рівня заплави він на короткому проміжку становив, як мінімум, 7 м, а відносно пониженої східної частини реконструйованого

мису – близько 5 м. Скоріш за все, саме тут і знаходився узвіз, на якому Ярослав був смертельно поранений.

Очевидно, від укріплень міста Ярослав їхав східною дорогою, що вела від Володимира на Київ. Вона прямувала з мису, де були розміщені міські укріплення, на надзаплавну терасу і перетинала природне пониження у районі сучасного Слов'янського парку. У топографічних умовах переходу мису у надзаплавну терасу вона була єдиною або головною, що дозволяло чітко передбачити маршрут, і достатньо контролюваною обложеними, щоб зайняти позицію на узвозі у момент появи там князя. Якщо така локалізація узвозу вірна, то район сучасної Василівської церкви у 1123 р. знаходився за межами міських укріплень, тобто великого окольного міста з цього боку іще не було.

Появу окольного міста Володимира С.В. Терський відносить до X ст., а П.О. Раппопорт – до XII ст., локалізуючи їх по-різному. Якщо здійснена нами локалізація укріпленого ядра давньоруського Володимира вірна, то окольне місто XI ст. слід шукати у східній частині реконструйованого мису, на території сучасного городища, а у XI – першій половині XIII ст. – на надзаплавній терасі у районі сучасної Василівської церкви та частково дослідженого Михайлівського монастиря. Зрештою, розміщення згаданих пам'яток архітектури красномовно підтверджує мисовий характер ядра давньоруського Володимира, що визначив розвиток його поселенської структури у східному напрямку (рис. 9).

На 1123 р. Володимир був невеликим містом, оборонні споруди якого навряд чи виходили за межі реконструйованого мису. Зведення укріплень, що захищали ділянку надзаплавної тераси у районі розміщення Михайлівського монастиря можна віднести до часу, що передував спорудженню Михайлівського собору. Адже логічним було його зведення на захищеній території. Можливо, вони споруджувались одночасно, як понад століття раніше у Києві велось комплексне будівництво «міста Ярослава».

Навіть у XIII ст., коли Володимир вже однозначно мав окольне місто, він за розмірами не виділявся серед подібних собі феодальних центрів. Пафосна літописна згадка під 1232 р. «ѿтоуда король поиде ко Володимѣрю. пришедшоу же емоу Володимерю дивившоуся емоу рекъ шоу тако така градъ не избобрѣтохъ ни в Нѣмѣчкихъ странахъ. тако соушоу ѿроужникомъ стоащимъ на немъ блистахоуся щити и ѿроужници подобни солѣнцю» [Полное, 1908, стб. 765] інколи розуміється як свідчення грандіозності Володимира, що вразив навіть самого угорського короля. Однак цей літописний фрагмент можна перекласти у тому розумінні, що короля Андрія вразило не саме місто, а зброя його оборонців [Літопис, 1989, с. 388]. І справді, особу, яка, напевно, бачила у Шпаєрі собор довжиною 134 м, та

кам'яний міст через Дунай довжиною 300 м у Регенсбурзі навряд чи можна було здивувати Володимиром.

І, нарешті, зупинимось на розгляді одного аргументу, який може розглядатись, як підтвердження розміщення дитинця давньоруського Володимира на території сучасного городища. Це місце поховання Анни, другої дружини князя Романа Мстиславича. У Волинському літописі вказано, що у 1289 р. її внук Мстислав Данилович «созда гробницу каменю надъ гробомъ бабы своеи Романовой в монастырь въ сѣго свѣча ю во има правѣдникуу Акима и Аньны» [Полное, 1908, стб. 937]. Загалом, немає підстав сумніватись у локалізації цієї споруди на території городища, адже описи Володимирського замку середини XVI ст. локалізують тут однойменну дерев'яну церкву. Зважаючи на традиційність посвяти церков, що розміщувались на одному місці, можна стверджувати, що і мурована церква Іоакіма і Анни, споруджена Мстиславом Даниловичем, знаходилась тут же. Хоча Л.С. Махновець пов'язує цю церкву із сучасною Василевською [Літопис, 1989, рис. 564], що також має свої аргументи.

Вірогідним видається постриження у монахині, а, згодом і поховання княгині у престижному монастирі, який розміщувався саме на дитинці, а не у віддаленій частині міста. Наприклад, практично всіх жінок московського великокнязівського роду впродовж століть ховали спочатку у Спаському соборі на Бору, а згодом – у Воскресенському соборі Кремля. Ця традиція бере свій початок із XIV ст., часу, дуже близького до розглянутого нами. Анна, безумовно, була похованою у престижному монастирі, що розміщувався, якщо не на дитинці, то, принаймні у центральній частині міста, а не у замиському жіночому Федорівському.

У 1289 р., коли Мстислав звів церкву над могилою Анни, територія сучасного городища знаходилась вже за межами дитинця, однак, як відзначалось вище, у минулому розміри дитинця могли бути більшими. Скорочення розмірів дитинця могло відбутись у ході відбудови укріплень міста після його погрому татарами у 1241 р. та повного руйнування у 1259 р. на вимогу Бурундая. Після розкопування валів у 1259 р. укріплення Володимира довелося відбудовувати практично спочатку. Це сприяло приведенню системи оборони міста до його нової адміністративної ролі – не загальноволинського центру Мстислава Ізяславича, а осередку відносно невеликих володінь Василька Романовича.

Скорочення території, адміністративне управління якою здійснювалось із Володимира, не могло не позначитись на матеріальних можливостях його відбудови. Очевидно саме тоді і відбулось зменшення території дитинця за рахунок площі, на якій пізніше був споруджений мурований замок Казимира та сучасне городище. При цьому, вся міська інфраструк-

тура на цій території залишилась, оскільки у 1259 р. зруйновані були лише укріплення. Можна гадати, що відбудова укріплень проходила у останні роки життя Василька, оскільки у «Похвалі» його сину Володимирі, який спорудив конкретно перераховані у літописі укріплення, місто Володимир не згадується. Очевидно, відбудовою укріплень Володимира, у тому числі і нового дитинця, керував будівничий Олекса, про якого у літописі сказано, що і за часів Василька він «многы городы роуба» [Полное, 1908, стб. 876].

Якщо припустити, що до 1259 р. територія сучасного городища входила до складу дитинця, то цілком логічно буде локалізація на цьому місці престижного монастиря, де перебувала і була похована дружина Романа Мстиславича. Постриження Анни у монастир Л. Войтович відносить до 1219 р., коли одружився її старший син Данило [Войтович, 2000, с. 224]. У цьому випадку легко пояснити престижність місця поховання княгині, яке з 1259 по 1370 рр. опинилось за межами дитинця. Із спорудженням мурованого, а пізніше дерев'яно-земляного замків навколо місця поховання княгині його високий статус був відновлений.

Локалізуючи дитинець Володимира другої половини XIII – 60-х років XIV ст. у районі Успенського собору, необхідно пояснити причини перенесення у XIV ст. адміністративного осередку на місце сучасного городища, де розміщувався спочатку мурований замок Казимира, а пізніше дерев'яно-земляний старостинський замок. Подібну ситуацію спостерігаємо у Києві після його розгрому монголо-татарами, коли його центральне укріплення було перенесене на Замкову гору. Будівництво замків на нових, не пов'язаних з старою адміністрацією місцях, очевидно, визначалось прагненням утвердити нові форми державності (польської та литовської) на новоприєднаних давньоруських землях.

У Володимирі у XIV ст. новий замок будувався на місці, денна поверхня якого за рахунок наростання культурного шару та вірогідних досипок піднялась над рівнем кінця I тис. на 3–5 м, тобто практично на невисокій, але добре морфологічно вираженій «горі» антропогенного походження, яка практично прилягала до давньоруського дитинця зі сходу. Таке розміщення нового мурованого замку по відношенню до давньоруського дитинця, окрім уникнення руйнування останнього, дозволяло паралельно вирішувати ще два завдання. Новий модерний замок, розміщуючись на стріліці мису попереду дитинця, у разі штурму першим приймав на себе удар супротивника, фактично захищаючи старий міський центр. З іншого боку, замок контролював основні комунікаційні лінії старого дитинця, що пролягали через його територію до найбільш заселеної у XIV–XV ст. східної частини міста у районі Апостольщини та Василівської церкви.

Борисенков Е.П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – 523 с.

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів, 2000. – 649 с.

Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень у м. Володимирі-Волинському (вул. Драгоманова, 19а) у 2009 році / О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко, Ю.В. Лукомський. – Луцьк, 2009 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2009/118.

Златогорський О.Є. Дослідження у м. Володимирі-Волинський у 2009 р. / О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К.–Луцьк, 2010. – С. 155–156.

Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском / М.К. Каргер // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 29. – С. 19–29.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.

Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского / М.М. Кучинко // Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С. 349–350.

Кучинко М.М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси / М.М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.

Кучинко М.М. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) / М.М. Кучинко, Г.В. Охріменко, В.В. Петрович. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.

Літопис руський / пер. з давньорус. Л.С. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

Лукомський Ю.В. Цегляна піч XIV–XV ст. у Володимирі-Волинському / Ю.В. Лукомський, С.Д. Панишко // Наукові студії: Зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 268–279.

Малевская М.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском / М.В. Малевская, Е.В. Шолохова // Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С. 354–355.

Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском / М.В. Малевская, Е.В. Шолохова // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 327–328.

Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в Хроніці Яна з Чарнкова / Ю. Мицик // Магістеріум. – 2004. – Вип. 17: Історичні студії. – С. 92–97.

Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі / С.Д. Панишко // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 323–327.

Пескова А.А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимире-Волынском / А.А. Пескова // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 315–316.

Пескова А.А. Раскопки древнерусских памятников на Волыни / А.А. Пескова // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 341–342.

Полное собрание русских летописей / Под ред. А.А. Шахматова. – 2-е изд. – СПб, 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 638 с.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. – 240 с.

Раппопорт П.А. «Старая кафедра» в окрестностях

Владимира-Волинского / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 253–265.

Ричков П. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. / П. Ричков // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 32. – С. 7–22.

Терський С. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 років / С. Терський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 256–263.

Терський С. Княже місто Володимир / С. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 183–240.

С.Д. Панишко

О ЛОКАЛИЗАЦИИ ДИТИНЦА ДРЕВНЕРУССКОГО ВЛАДИМИРА

Современное городище «Валь», с которым связывают дитинец древнерусского Владимира, расположено на возвышении в месте впадения р. Смочи в р. Лугу. На запад от него размещается Замочек с доминирующим на нем Успенским собором XII ст. Перепланировка центральной части города на протяжении последнего тысячелетия привела к разделению нижнего течения р. Смочи на три рукава, омывавших городище и Замочек, среди которых только один был естественным. Установление его маршрута в конце I тыс. позволяет реконструировать большой мыс площадью до 10 га., обращенный напольной стороной на восток.

Фиксация уровня залегания материка в разных частях этого мыса позволяет воспроизвести его продольный профиль с наивысшей точкой в районе размещения современного Успенского собора и понижением в месте перехода в надпойменную террасу. Высшая точка мыса была наиболее удобной для устройства изначального укрепления Владимира, со временем переросшего в его дитинец.

Уже само размещение главного храма города и Волыни, по аналогии с другими крупными княжескими центрами, указывает на вхождение Замочка в состав дитинца, по крайней мере, в момент строительства Успенского собора. О небольших размерах укрепленной части города, которая не выходила за пределы реконструированного мыса в первой половине XII в., косвенно свидетельствует летописное сообщение о смертельном ранении Ярослава Святополчича в 1123 г. на спуске (узвозе), который мог находится в месте перехода мыса в надпойменную террасу.

В сообщении Яна из Чарнкова о строительстве во Владимире замка польским королем Казимиром прямо указано, что каменный замок сооружался рядом с уже существующим старым деревянным замком с Успенским собором в нем. Исходя из точной локализации каменного замка на территории современного городища, с уверенностью можно говорить о размещении дитинца во второй половине XIII – первой половине XIV вв. на территории

Замочка. Этот детинец был сооружен после 1259 г., когда укрепления Владимира были сожжены и раскопаны по требованию Бурундая. Его небольшие размеры соответствовали уменьшению административного значения владимирского стола в период татарского господства.

Вместе с этим, не следует исключать возможности существования детинца больших размеров во второй половине XII – первой половине XIII вв., когда Владимир был административным центром всей Волынской земли.

S. Panyshko

ON LOCALIZATION OF THE CITADEL OF ANCIENT RUS' VOLODYMYR

Modern settlement «Valy» associated with the kremlin of ancient Volodymyr is located on the hill at the mouth of the river Smoch where it flows into the river Luga. To the west of it there is Zamochok with the Assumption Cathedral of the XII-th cent., dominating over it. Relaying out of the central part of the town during the last millennium caused the division of the lower reaches of the river Smoch into three branches, which washed the settlement and the Zamochok, only one of them being natural. Procreation of its route at the end of the I-st millennium gives the opportunity to reconstruct great ness, with the total area of 10 hectares facing the East with its floor side.

Fixing the level of the natural ground in various parts of the ness enables us to reproduce its cross sec-

tional profile with the highest point in the place of the Assumption Cathedral localization and declining at the point of its transition into the above the floodplain terrace. The highest point of the ness was the most favorable for building up the early fortification of Volodymyr which had gradually grown into its kremlin.

It is the localization of the main cathedral of the town and Volyn, alongside with the rest of great principality centres, that approve the fact that the Zamochok was an integral part of the kremlin at least at the moment of the Assumption Cathedral construction. The chronicle, describing mortally wounded Jaroslav Svyatopolkych, in 1123 at the ascent indirectly, tells about rather small size of the fortified part of the town, which did not go beyond the bounds of the reconstructed ness.

Jan from Charnkov informing about the building the castle in Volodymyr by the Polish King Kazymyr, indicates directly that the stone castle was erected near by the existing wooden one with the Assumption Cathedral. Taking into consideration the localization of the stone castle on the territory of modern settlement, we can tell for sure that kremlin was located on the area of the Zamochok in the second half of the XIII-th – first half of the XIV-th cent. That kremlin was erected after 1259, when the fortifications of Volodymyr were burned and excavated on Burundaj's demand. Its rather small sizes reflected the decrease of the administrative importance of Volodymyr as the central town in the region in the times of Tatar ruling.

However we cannot exclude the possibility of existence of the kremlin of bigger size in the second half of the XII-th – first half of XIII-th cent., the time, when Volodymyr was the administrative centre of the whole land of Volyn.

Г. О. Пашкевич, В. Ю. Непомящих

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ ЗНАХІДКИ З БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.)

У вітчизняній археології залишається актуальним дослідження та введення у науковий обіг археологічних матеріалів, що комплектують фондові колекції. Одну з них репрезентують матеріали, здобуті під час досліджень Білгорода Київського під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої. Серед різноманітних знахідок привертають увагу палеоботанічні рештки.

Ключові слова: археологічна колекція, залишки зерна, палеоботанічні знахідки, Білгород.

У фаховій літературі було окреслено проблемні питання та перспективи дослідження Білгорода Київського. Одне з основних завдань комплексного дослідження пам'ятки – введення до наукового обігу матеріалів, здобутих під час систематичних археологічних досліджень під керівництвом професора Г.Г. Мезенцевої, що зберігаються у фондах кафедри археології і музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Непомящих, 2010, с. 144–151]. Серед них виділяються залишки палеоботанічних знахідок. Висвітлення даного питання важливе для узагальнювальної характеристики пам'ятки, воно суттєво розширює уявлення про минуле населення давньоруського міста.

Під час обробки археологічної колекції виявлено п'ять паперових пакетів, де зберігались «зерно» та «просо» з розкопок 1972 та 1976 років. З огляду на стан пакунків, їх жодного разу не було розкрито з моменту упакування, тобто сорок років поспіль вони зберігались «мертвим вантажем». Для проведення палеоботанічного дослідження дані знахідки було передано доктору біологічних наук Г.О. Пашкевич.

За допомогою шифру, що містився на пакетах (номер польового опису, розкоп, об'єкт), встанов-

лено комплекси, в яких було зафіксовано залишки обуглених зернівок. Дана інформація доповнена за допомогою звітної документації розкопок [Мезенцева, 1972, с. 4; 1976, с. 4, 6].

У 1972 році під час археологічних досліджень на території дитинця літописного Білгорода в розкопі Д-4 у квадратах №№ 7–11 було виявлено житло № 2 (за загальною нумерацією житлових комплексів на дитинці – № 24). Його котлован вдалося зафіксувати не повністю, частина розташовувалась за межами розкопу. Розміри житла, що вдалося простежити – 6×2,5 м, орієнтоване воно вздовж осі південний схід – південний захід (рис. 1). На жаль, у звітній документації відсутня інформація щодо глибини житла, але зважаючи на дані щодо висоти пічок у ньому – 1,2 м від підлоги, вочевидь, було розкопано підкліт давньоруського житла. Під час дослідження заповнення житла виявлено три опалювальні споруди, дві з них розташовувалися попід південною стінкою і були поєднані спільним «димходом». Він знаходився на рівні підлоги вздовж стіни, був обмазаний глиною, а посередині стіни підіймався вгору у вигляді дерев'яної труби, основа якої збереглася у вигляді обгорілих дощок. Пічки зруйновані, їх розміри, які вдалося зафіксувати, становили: піч № 1 – 1×0,9 м, висота від підлоги – 1,2 м; піч № 2 – 0,8×0,6 м, висота від підлоги – 1,15 м; піч № 3 у північному куті котловану – 1,4×0,9 м, висота – 0,4 м. Поблизу печі № 3 розташовувався вхід до житла у вигляді сходинок. Підлога глинобитна. Поблизу печі № 1 виявлено яму, в якій знаходилось, на думку Г.Г. Мезенцевої, «зерно пшениці». Автор звіту зазначає, що залишки зернівок виявлені у розсипаному стані і їх об'єм складав близько піввідра [Мезенцева, 1972, с. 4]. За припущенням дослідниці, житло № 2 могло виконувати роль пекарні.

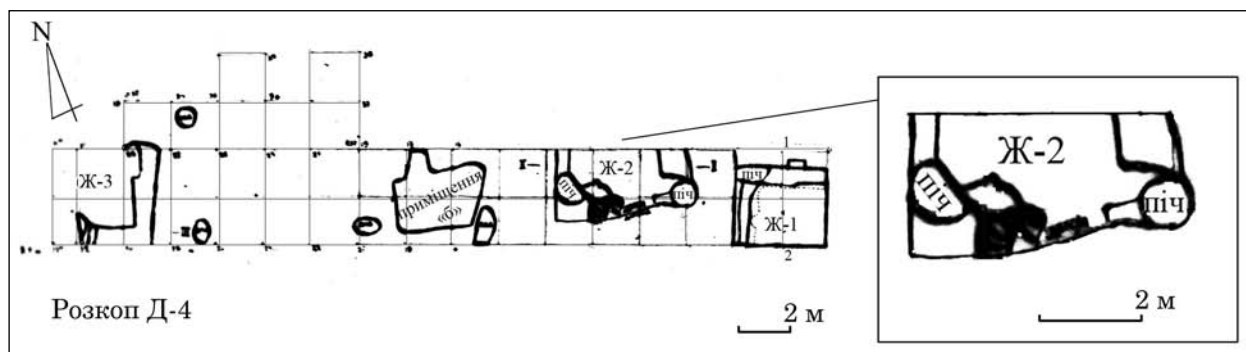

Рис. 1. План Розкопу Д-4 на дитинці Білгорода Київського 1972 року та житло № 2 (24)

Археологічний матеріал, виявлений під час дослідження житла № 2/(24), репрезентований фрагментами гончарного посуду першої половини XIII ст. Крім того, знайдено фрагменти посудин XVII–XVIII ст., що, очевидно, потрапили до заповнення котловану з верхніх культурних шарів. Крім цього, знайдено фрагменти плінфи, необробленого шиферу, віконне скло та стінки амфор. Проаналізовані матеріали дають підставу датувати житло № 2/(24) першою половиною XIII ст.

В 1976 р., що був останнім роком систематичних розкопок давнього Білгорода, роботи велись на території посаду та за його валами з південного боку городища, де розташовується могильник давньоруського часу. На посаді було закладено розкоп П-17, де було виявлено приміщення № 2 та № 5 (рис. 2), у заповненні котловану яких знайдено залишки «зерен» [Мезенцева, 1976, с. 4, 6].

Приміщення № 2 зорієнтоване вздовж осі південний захід – північний схід. Воно прямокутної форми, розмірами 4,8×3,6 м, його глибина від сучасної поверхні – 1,35 м. У північній частині котловану виявлено залишки круглої печі діаметром 1,35 м. Із західного боку розташовувалась вирізана в матику лежанка завдовжки 2,45 м та завширшки 1,65 м, висотою 0,45 м від підлоги. З південного боку об'єкту, навпроти печі знаходився вхід у вигляді сходинок. Інвентар приміщення № 2 репрезентований керамічними виробами, зокрема, фрагментами гончарного посуду першої чверті XI ст. та уламками стінок амфор. Знайдено вироби з чорного металу, серед яких – ножі з дуже спрацьованим лезом, ковані цвяхи. Цей комплекс на підставі вивченого інвентарю датується першою чвертю XI ст.

Приміщення № 5 знайдено в квадратах №№ 23–28 розкопу П-17. Воно прямокутне в

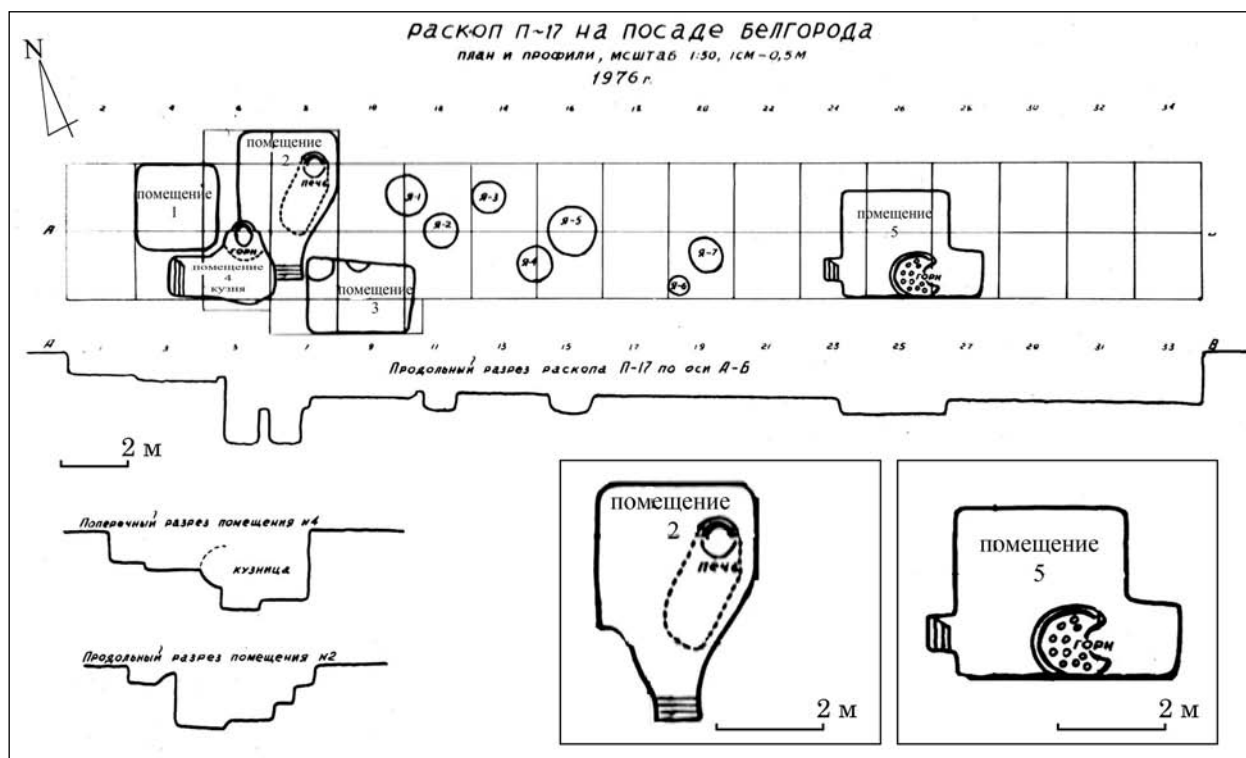

Рис. 2. План Розкопу П-17 1976 року на посаді Білгорода Київського та приміщення №№ 2 і 5

плані, його розміри – 6,4×3,2 м, глибина 0,75 м від сучасної поверхні. Із західного боку котловану зафіксовано вхід, навпроти нього, зі східного боку розташовувалось горно з діаметром череня 1,6 м, поряд з яким знаходилась передпічна яма розмірами 2,1×1,5 м, глибиною від сучасної поверхні 1,1 м. У заповненні цього комплексу виявлено різноманітний інвентар, репрезентований знахідками фрагментів гончарного посуду XII ст., точильними брусками, залізними ножами, розтиральником, уламками жорна, пряслицем з пірофіліту. Цей комплекс на підставі археологічного матеріалу може бути датований XII ст.

Отже, залишки рослинних решток знайдені безпосередньо в комплексах давньоруського часу на території дитинця та посаду літописного Білгорода. Їх датування визначається завдяки археологічному матеріалу, зокрема, фрагментам вінець гончарного посуду. В нашому випадку, це єдине джерело для визначення хронологічних меж розкопаних комплексів за весь час розкопок пам'ятки. Така ситуація зумовлена відсутністю індивідуальних знахідок серед археологічного матеріалу, виявленого у заповненні котлованів об'єктів. Проте, це абсолютно не означає повну відсутність знахідок такого характеру. Вони існують, але виявлені в культурному шарі.

Отже, розглянемо більш детально знахідки рослинних решток.

Для аналізу отримано п'ять пакетів з написами «зерно» на чотирьох і «просо» на одному з них. Дослідження вмісту цих пакетів показало, що в них знаходилась суміш рослинних решток із землею та вугликами. Для зручності аналізу великі вуглики відібрано вручну, вміст кожного пакету промито, завдяки чому його звільнено від землі. Отримані зразки проаналізовано, склад наведено нижче.

1972 рік. 1-й пакет. На етикетці: «Білогор. 72, Р-Д 4, житло 2» (рис. 3). В ньому містилось 200 мл суміші. Після промивання залишилось 25 мл обвуглених зернівок такого складу: жито посівне (*Secale cereale* L.) – 1047 зернівок; пшениця м'яка (*Triticum aestivum* L.) – 3 зернівки; бур'янова рослина бромус житній (*Bromus secalinus* L.) – 21 зернівка.

2-й пакет. На етикетці: «Білогородка 1972. Р-Д 4, житло 2, зерно» (рис. 4). Промито 25 мл суміші. Після промивання та відбору вугликів залишилось 20 мл чистих зернівок жита. Загальна кількість нараховує 840 зернівок (рис. 6).

3-й пакет. На етикетці: «Білогор.-72, Р-Д 4, ж. 2, зерно» (рис. 5). Після промивання майже 500 мл суміші залишилось 200 мл обвуглених зернівок, які повністю належать житу. Загальна кількість нараховує 8400 зернівок.

Рис. 3. Шифр на пакунку із залишками зернівок із археологічної колекції фондів кафедри археології КНУ ім. Тараса Шевченка

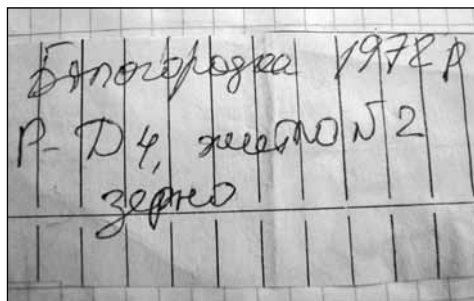

Рис. 4. Фото шифру на пакеті із залишками зернівок знайденими в житлі № 2 (24)

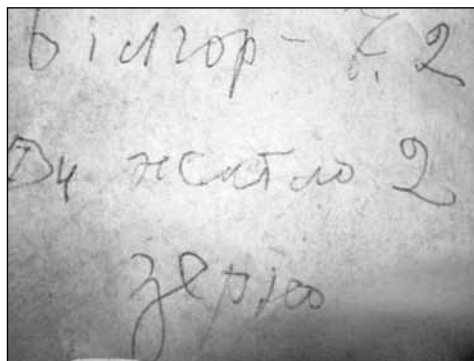

Рис. 5. Зображення пакету із знахідками зернівок із житла №2 (24)

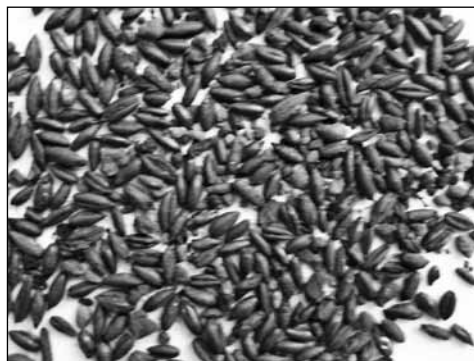

Рис. 6. Зображення зернівок жита із заповнення котловану житла № 2 (24)

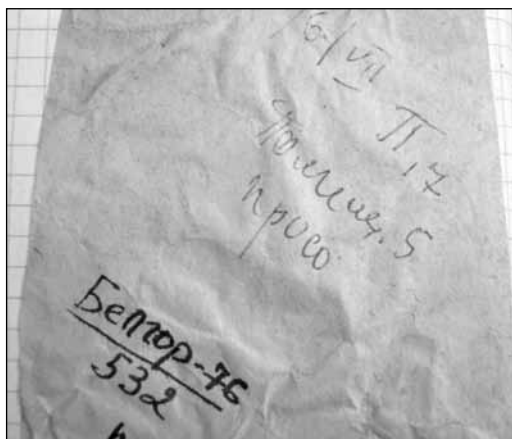

Рис. 7. Фото шифру на пакеті із залишками зернівок із приміщення № 5 на посаді

Рис. 8. Зразок зернівок до промивки

Отже, всі пакети з житла 2 містили обвуглені зернівки жита посівного, які в сумі складають 10 287 шт. Серед них знайдена зовсім незначна кількість зернівок пшениці м'якої – 3 зернівки та зернівок бур'яну бромусу житнього (стоколосу) – 21 шт.

На Україні ростуть декілька видів бромусу. Ці злакові рослини зустрічаються у складі рослинного покриву на луках, вздовж доріг, на схилах, по смітниках [Определитель, 1999, с. 440–441]. Три види бромусу: польовий *Bromus arvensis*, житній *Bromus secalinus* та м'який *Bromus mollis* відомі як бур'яни ланів, городів, садів. Перші два засмічують переважно озимі жито та пшеницю. Бромус житній поширюється виключно з посівним матеріалом озимого жита. Зернівки його схожі за формою та розмірами з зернівками жита. Найчастіше зустрічається на Поліссі та в західних лісових районах України. Є вказівка на те, що в минулому зернівки бромусу збирали та вживали у їжу, їх використовували для приготування каш, киселів, юшки [Рева, 1976, с. 87].

1976 рік. 1-й пакет. На етикетці: «Бел-

Рис. 9. Зразок квіткових плівок бур'янової рослини мишію сизого та віцілих зернівок насінин лободи білої після промивки

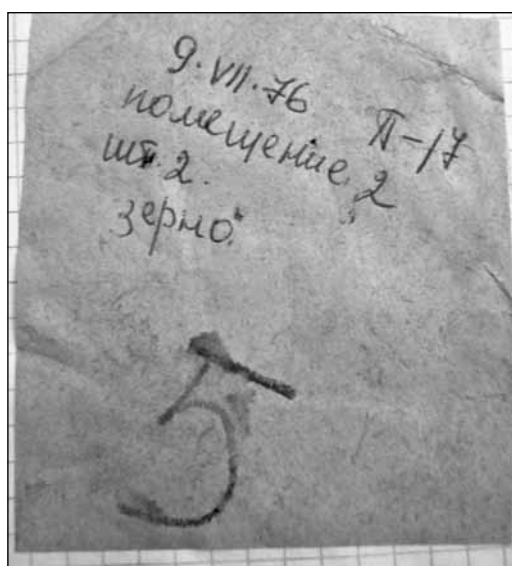

Рис. 10. Фото шифру на другому пакеті із залишками зернівок з приміщення № 2 на посаді

гор-76/532, П-17, жилищ. 5, просо» (рис. 7). Зразок об'ємом 100 мл складався з суміші землі з жовтими плівками (рис. 8). Після промивання об'єм зразка дорівнював 25 мл. Під мікроскопом виявилось, що він складається з квіткових плівок бур'янової рослини мишію сизого (*Setaria glauca* (L.) P.B.), серед яких зрідка зустрічаються віцілі зернівки в плівках та поодинокі насінини лободи білої (*Chenopodium album* L.) (рис. 9).

2-й пакет. На етикетці: «П-17, помещение 2, шт. 2, зерно» (рис. 10). Після промивання об'єм зразка дорівнював 75 мл. Він повністю складається з цілих, у плівках, зернівок мишію сизого. Зрідка серед них зустрічаються насінини лободи білої.

Світло-жовтий колір зернівок мишію свідчить про те, що зернівки не були обвуглені. Відомо, що у викопному стані зберігаються тільки обвуглені рослинні рештки (дуже рідко знаходять муміфіковані зернівки). Можливо,

увагу археологів під час розкопок привернули ці рештки світло-жовтого кольору і навели на думку, що це «просо», про що свідчить напис на етикетці. Проте, просо зберігається в культурних шарах тільки в обвугленому стані і зернівки мають чорний колір. До того ж просо звичайно під дією вогню спікається у грудки і в такому стані його найчастіше знаходять під час розкопок. У розсипчастому стані буває тільки пшоно, тобто просо, очищене від плівок, і зернівки його теж чорні.

Мишій сизий – однорічний злак, що зустрічається по всій території України на городах, полях, серед вирощуваних культурних рослин, в садах та в долинах річок. Зерно використовували в давнину та в голодні роки для приготування крупи. Така крупа за поживністю не поступається перед пшоном [Рева, 1976, с. 86].

Отже, надпис на етикетках є помилковим. У знахідках було не просо, а залишки (плівки та зернівки) бур'янової рослини мишію сизого. Можливо, вони були занесені в культурний шар мишами у недалекому минулому.

Завдяки тому, що залишки обвуглених рослинних решток в матеріалах Давньої Русі досить значні, що, безумовно пов'язано з великою кількістю пожеж під час монголо-татарської навали, на наш час маємо достовірні дані про склад вирощуваних та вживаних рослин. У північних і північно-західних районах відомо біля 40 пунктів з обвугленим зерном [Кириянова, 1992; Чернецов, 1985]. У південних районах в свій час В.Й. Довженок нарахував 13 пунктів [Довженок, 1961]. Зараз їх кількість значно збільшилась.

В Інституті археології НАНУ з появою в 70-х роках ХХ ст. такого наукового напрямку, як палеоботанічні дослідження з'явилась можливість вивчити колекції обвуглених рослинних решток, що зберігаються у фондах Інституту, Ермітажу та отримати нові матеріали під час польових робіт. Збільшенню кількості зразків сприяло застосування під час розкопок так званої флотації, тобто промивання вмісту культурних шарів.

Численні палеоботанічні матеріали пам'яток Давньої Русі свідчать про вирощування жита посівного, голозерних пшениць, проса звичайного, плівчастого ячменю, вівса посівного, серед бобових – гороху, сочевиці, з технічних – конопель, льону. Перевагу у знахідках, і, очевидно, і в асортименті, мали жито, просо та голозерні пшениці. За кількістю знахідок найбільше значення мають зернівки жита, за деяким виключенням, бо в окремих районах переважали зернівки або голозерних пшениць, або проса. Можливо, це пов'язано з випадковістю знахідок. Не виключаються також певні ґрунтові умови або певний хронологічний зріз [Пашкевич, 2010, с. 477–484].

Серед матеріалів з розкопок території Києва періоду XI–XIII ст. найчастіше зустрічають-

ся зернівки жита, на другому місці – проса, на третьому – голозерної пшениці. До списку культурних рослин, які знайдено на території міста, входили також із зернових культур – ячмінь плівчастий, овес, з бобових – горох та сочевиця, з технічних – льон [Пашкевич, 1998].

Серед палеоботанічних матеріалів, відкритих на давньоруських землях Чернігівщини, також переважну більшість складають зернівки жита [Пашкевич, 1993].

У західних районах сучасної території України теж знайдено багато зернівок жита. В межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, згідно матеріалів з городищ Чорнівка та Недобойці, на першому місці серед знахідок стоїть жито, на другому в обох городищах – зернівки ячменю плівчастого [Пашкевич, 2003, с. 221; Михайлина, 2007, с. 64].

На відміну від давніх культурних рослин – плівчастих пшениць та ячменю, жито, як культурна рослина з'явилося значно пізніше і звичним було у залізному віці. Виділившись із засмічувача полів у окрему культуру, ця рослина в XI–XIII ст. зайняла одне з провідних місць серед зернових.

Велике значення жита в давньоруський час, ймовірно, пов'язано з кліматичними змінами. Численні дані свідчать про те, що в період від IV–V ст. до X ст. зростає зволоженість в Європі, у тому числі і в Україні. За даними, зібраними Г. І. Швецом з російських літописів, особливо багатководними були X–XIII ст. [Швец, 1978]. Збільшення вологості привело до змін у розташуванні поселень. Відбувається вихід населення на вододіли та розселення в басейнах малих річок.

Жито має високі пристосувальні можливості, такі як невимогливість до якості ґрунтів, висока зимостійкість, бо менше потребує при проростанні тепла, ніж пшениця. Жито – рослина-піонер, що використовується при посівах на нових землях. На думку М.І. Вавилова, жито, як культурна рослина походить з бур'яну, що засмічував посіви ячменю та голозерних пшениць у Передній Азії. Навіть назва цієї рослини пов'язана з її походженням – від латинської назви «siligo», тобто «selecto» – вибирати. Здавна її вибирали з посівів пшениці або ячменю як злісний бур'ян [Вавилов, 1987, с. 23].

Найперші свідчення вирощування жита походять з Центральної Анатолії, де в горах жито, як більш зимостійке, замінювало пшеницю при її вимерзанні. Теж саме відбувалося при просуванні жита з Південно-Західної Азії в більш північні райони Європи. Поширенню жита там сприяло часте використання озимих посівів. Виділившись із засмічувача полів на рубежі н. е. в окрему культуру, ця рослина в XI–XIII ст. зайняла одне з провідних місць серед зернових. Збільшення посівів жита привело до того, що цей злак перетворився із супутньої культури пшениці і ячменю в одну з домінуючих культур.

Отже, відповідно до сказаного, серед виявлених під час розкопок літописного Білгорода у 1972 та 1976 рр. залишків зерен рослин переважну кількість становить жито. Ця культура в давньоруський час відігравала велике значення серед інших, що вирощувались та вживались у їжу. Окрім жита в невеликій кількості виявлено залишки іншої злакової рослини, зокрема, бромусу. Зернівки бромусу за своїми розмірами та формою доволі схожі на зернівки жита. В минулому їх також використовували у їжу. Результати проведеного палеоетноботанічного дослідження доповнюють відомості про життя мешканців Білгорода Київського, зокрема про те, які саме із поживних рослин вирощувало та споживало міське населення XI – першої половини XIII ст. Отримані дані розширюють кількість пунктів на території давньоруської держави, де були виявлені залишки обвуглених зернівок культурних рослин.

Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений / Н.И. Вавилов. – Л., 1987. – 440 с.
 Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі / В.Й. Довженко. – К.: Наукова думка. – 260 с.
 Кирьянова Н.А. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI–XV вв. / Н.А. Кирьянова. – М., 1992. – 162 с.
 Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1972 році / Г.Г. Мезенцева // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1972/89.
 Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році / Г.Г. Мезенцева // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1976/75.
 Михайлина Л.П. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра / Л.П. Михайлина, Г.О. Пашкевич, С.В. Пивоваров // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 57–66.
 Непомящих В.Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 144–151. – (Археологія і давня історія України, вип. 1).
 Определитель высших растений Украины / отв. ред. Ю.Н. Прокудин. – К.: Фитосоциогенет, 1999. – 548 с.
 Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на Черниговщине / Г.А. Пашкевич // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. – Чернівці, 1993. – С. 99–100.
 Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва / Г.О. Пашкевич // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 років. – К., 1998. – С. 40–41.
 Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження давньоруського часу та середньовіччя на території України / Г.О. Пашкевич // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 477–483. – (Археологія і давня історія України, вип. 1).
 Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2002 року / Г.О. Пашкевич // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 220–221.
 Рева М.Л. Дикі їстівні рослини України / М.Л. Рева, Н.Н. Рева. – К.: Наукова думка, 1976. – 168 с.

Чернецов А.В. Земледелие и промыслы / А.В. Чернецов, А.В. Куза, Н.А. Кирьянова // Археология СССР: с древнейших времен до средневековья: В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь: город, замок, село. – С. 219–242.
 Швець Г.І. Водність Дніпра / Г.І. Швець. – К.: Наукова думка, 1978. – 84 с.

Г. А. Пашкевич, В. Ю. Непомящих

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ИЗ БЕЛГОРОДА КИЕВСКОГО (по результатам археологических исследований 1972 и 1976 гг.)

Исследование Белгорода Киевского, как памятника национального значения, имеет целью освещение проблемных вопросов, введение в научный оборот неопубликованных археологических материалов, полученных во время систематических исследований с 1966 по 1976 гг., проведенных под руководством профессора Г.Г. Мезенцевой. Накопленный материал составляет большую коллекцию, которая хранится в фондах кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета им. Т.Г. Шевченко. Среди массива разнообразного материала найдены остатки обугленных зерновок культурных растений. Их анализ дает интересные результаты. Было установлено, что большую часть из них составляют остатки ржи и незначительные по количеству остатки злаковых культур. Установлено, какие культурные растения выращивало и употребляло в пищу древнерусское население летописного Белгорода. Полученные данные дополняют количество пунктов на территории древнерусского государства, на которых зафиксировано преобладание зерновок ржи по сравнению с другими растениями.

G. Pashkevych, V. Nepomyashchih

PALEOBOTANIC FINDINGS FROM BILGOROD KYIVS'KYI (after results of archaeological researches in 1972 and 1976)

This research on Bilgorod Kyivs'kyi, as a monument of national importance, concerns issues on inputting in scientific use the unpublished archaeological material obtained during systematic studies from 1966 to 1976, conducted under the direction of Professor Mezentseva.

The accumulated material is a large number of findings from the collection stored in the Department of Archaeology and Museology Kyiv National Taras Shevchenko University. Among the array of diverse material charred remains caryopsides crops is being retained. The analysis of the caryopsides structure gave an interesting result, in particular, it was found that part of them were rye remains and a minor amount were cereal residues. This study revealed what crops were grown and consumed by Old Rus population of chronicle mentioned Bilgorod Kyivs'kyi.

І. В. Погоржельська

ІКОНИ ПОЛІССЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ КОСТЮМУ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.

В роботі на прикладі комплексів стоянки Бужанка 2, де зустрінутий аномально високий відсоток кварциту, аналізується стратегія використання різних видів кам'яної сировини палеолітичною людиною у регіоні Середнього Подесення.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Середнє Подесення, верхній палеоліт, стоянка, кам'яна сировина, кремій, кварцит, технологія.

Матеріальна культура, а саме історія одягу, під час досліджень опирається на кілька типів джерел: текстові описи в постаті реєстрів та тестаментів, археологічний матеріал та музейні колекції, а також живопис. Текстові документи характеризують тканини, елементи декорацій вбрання, тестаменти вказують їх вартість та подеколи навіть історію зміни власників, або способи отримання одягу. Археологічні знахідки розкривають таємниці крою, майстерності ткачів та кравців, є базою для побудови типології вбрання періоду, аналізу впливу сусідніх культур. Саме живопис дає можливість звернути увагу на колористичні поєднання елементів одягу, проаналізувати його використання різними суспільними верствами населення. Портретний живопис кінця XVI ст. та XVII ст. в першу чергу відображує статечні постаті заможної шляхти, посмертні лики, проте міщани та небагата шляхта знайшла своє відображення в іконному живопису в постатях донаторів і дарочинців, персонажів вотивних ікон та навіть грішників.

Варто зазначити, що український іконопис у цей період поєднав за визначенням мистецтвознавця П.М. Жолтовського давні суворі, по суті ще давньоруські традиції з народною твор-

чістю та досягненнями західного мистецтва, що є характерною ознакою станкового та іконостасного живопису Полісся пізнього середньовіччя [Жолтовський, 1978, с. 88]. До іконостасних зображень відносяться й ікони Різдва Пресвятої Богородиці, що саме в XVII ст. почали включати в себе й фігури дів з дарами вже у стилістиці моди XVII ст. Так на іконі Різдва Богородиці з села Прохід Ратнівського р-ну у традиційній для волинської ікони колористиці поєднання охри та яскравозеленого та світлорожевого кольору зображено дівчину біля столу в спідниці та червоному фартушку, в кшталті з рукавами та білій сорочці зав'язаною під шиєю червоною стрічкою [Музей Волинської, 2012]. Дві інші дівчини на цій же іконі репрезентують більш заможніший тип одягу – подвійні спідниці заправлені ззаду за європейською модою й оздоблені тасьмою, контрастні за кольором кшталти, сорочки з напівпрозорого білого полотна з низьким декольте та намиста. Така композиція приближення до фігури Богородиці саме менш заможної за виглядом дівчини, є алегорією бажання дотримання стриманості в одягу. Про це вболівали й поети та письменники того часу, як наприклад Вацлав Потоцький, який описував, що і вдови й заміжні, кокетуючи, виставляють оголені перси й лопатки. Саме з середини XVII ст. починається радикальна зміна у жіночому одязі. Якщо раніше окрім польських костюмів зустрічалися переважно сукні італійські та німецькі, то разом з Марією Людвікою з'являється мода французька, що закріпилася потім і при Марії Казимірі на ціле XVII ст. Справжньою революцією стало впровадження декольте королевою Марією Людвікою та її придворними дамами (згідно французької моди 1644–1650 років), що викликало шквал

Рис. 1. ФрAGMENT ікони Покрова з музею в м. Рівне.
Рідкісне зображення коміру з темних перлів
та малюнку мережива

Рис. 2. Ікона з П'ятницької церкви поч. XVII ст.

нарікань та сатиричних публікацій. Раніше навіть в «опалих» сукнях шию та груди прикривали комірцем (gargielem), мереживом, сорочкою, а оздоблювали дорогочінним нашійниками та пряжками. Проте тепер не тільки шия була оголеною, а як вболівав один з тамтешніх римописців, і жінка виглядала «убогою, нагою та бідною, при самих перлах позостало». Поява оголеного декольте вважалося нечуваним зухвальством, що приводило до скандалів та їдких сатир на тамтешніх модниць.

В іншій, більш яскравій гаммі червоних і синіх кольорів написані діви малярем із села Михнівка на іконі Різдва Богородиці кінця XVII ст [Музей волинської, 2012] – проте тип вбрання той самий: спідниця з фартухом, кшталт або касіяка (жіноче верхнє приталене вбрання, підшите хутром або тканиною, декороване тасьмами або металевими елементами), білі сорочки з довгими широкими рукавами, намиста. Саме ця ікона є цікавим джерелом щодо оздоблення вбрання (фартухів) мереживом та вишивки (скатерки).

Ще більш цікавим прикладом з шеругу богородичних зображень є ікона з Музею І. Гончара, де дівочі постаті мають одяг за складом як і на попередніх зображеннях, але дуже докладно промальована декорація кшталтів тасьмами та вишивкою, гаптовані чорним шовком коміріці,

фартухи та постіль, мережива й типовий саме для цієї території вид зачісок, про який згадує французький мандрівник У. Вердум «Волосся розділяють по середині голови дуже ретельно і старанно на дві сторони, і коли так гладенько з двох сторін спадають, то заплітають по боках в дві маленькі кіски, протягуючи їх під вухами до спини. З двох бічних кісок та товстою косою на спині викладають на потилиці кружок, на якій навіть найбідніші сільські дівчата, накладають вінок з трав або квітів. Польські селянки не так гарно вдягнені, хоча невелика різниця між міщанами та тим населенням» [Liske, 1876]. В іншій, західноєвропейській манері, з портретною докладністю виписані постаті на іконі початку XVII ст. з П'ятницької церкви, де дівочі постаті репрезентують так само довгі спідниці, кшталти та зелену оздоблену золотими тасьмами касіяку чорним, можливо мережаним коміром.

До іконостасних відносяться й ікони Покрови Пресвятої Богородиці, на яких можна часто спостерігати зображення української шляхти та мирські постаті. На такій іконі з Рівненського краєзнавчого музею детально прописані жіночі вбрання вже західноєвропейського типу – зелена сукня на жовтій підкладці «аламода» прикрашена мереживом та тасьмами, шовкова червона спідниця, сорочка з білої тонкої

тканини зі зборками на грудях та широкими пишними рукавами, що біля зап'ясть мають декоративні оздоблення. Цікавим елементом є додатковий окремих комірець, можливо подібний йому, виконаний з шовкових ниток. Він знаходиться в експозиції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та датується також XVII століттям. Варто зазначити, що цей предмет гардеробу є досить рідкісним на зображеннях, а тим паче в музейних зібраннях. Поряд з жіночою постаттю є чоловіча, одягнута в мантию, верхнє вбрання та жупан темно-зеленого кольору на червоній підкладці, обшитий по краю золотавим шнурочком, з характерними закінченнями рукавів «собаче вухо». Окрім заможних осіб на іконах середини XVII ст. можна спостерігати цілий шерек дівчат та заміжніх жінок у намітках, молодих хлопців у жупанах та статечного чоловіка в дорогому одязі, а навіть жебраків та калік у довгих просторих сорочках та спідніх штаних як на іконі Покрови з села Стара Сіль, що є цікавим джерелом дослідження гардеробу усіх верств населення України XVII ст.

На нижньому ряду іконостасу, так званому місцевому чині, знаходилися ікони святих, яким присвячували храм. На дуже поширених в Україні іконах Святого Георгія, або ще як називають Юрія Змієборця, можна помітити деталі чоловічого та жіночого вбрання. Так, на іконі 1630 року Святого Георгія з житієм із церкви Покрови Святої Богородиці села Бобки Турійський району [Музей волинської, 2012] чоловічі постаті у верхній частині ікони вдягнуті в делії червоного та помаранчевого кольору, підбиті світлим плямистим хутром, з довгими розрізними рукавами та бічними розрізами. Таку ж делію має постать царя на башті, але вже застібнута на золотаві гудзики. Такий силует верхнього вбрання, а саме делії, отримується завдяки стіжкоподібному крою, який зазначено у кравецькій книзі 1640 р з міста Всього (Польща) [Gutkovska-Rychlewska, 1968].

Отже, поширення цього одягу цілком підтверджує тезу про спорідненість гардеробу на всій території Речі Посполитої XVII ст. Цікавим є й колористичне поєднання верхнього й нижнього вбрання, що перегукується зі світськими портретами того ж часу: так делій червоно-помаранчевого кольору з синіми жупанами на іконі подібні до портрету Павла Стефана Сапеги та Марка Собеського [Український портрет, 2004], червоної делії з жупаном яснішого відтінку на іконі – з Миколая Завіши та Лукаша Опалінського з 1640 р. або Якуба Собеського [Український портрет, 2004]. Постать царівни на цій іконі вдягнута за модою першої половини XVII ст. у білу сорочку з довгими вузькими рукавами, жовтогарячу спідницю, декоровану по низу шістьма контрастними темними тасьмами та кшталт такого самого жовтого кольору з великим білим коміром-крескою. Саме такий

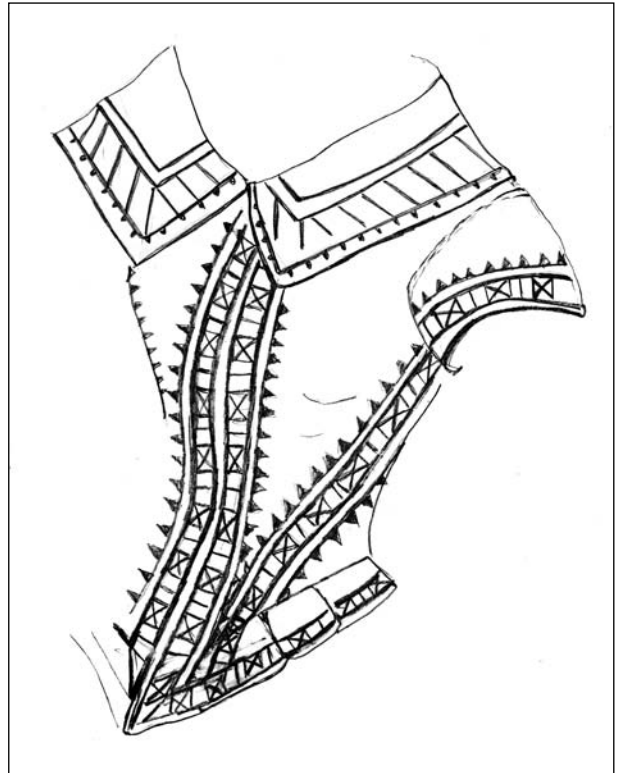

Рис. 3. Докладне зображення оздоблення. Кшталт жіночої сукні. Ікона з музею І. Гончара

тип жіночого вбрання іспанського типу спостерігається як на світських зображеннях шляхтянок та багатих міщанок того часу, так і на церковних: жіночі постаті на образі 1599 р Матері Божої Ружаньцової з Сандомежа (Польща) та на цілій низці сатиричних рисунків гданьчанок А. Моллера та І. ван дер Блока [Tylicki, 2005], що ще раз підтверджує тезу про синхронність змін моди на всіх територіях Речі Посполитої. На іконі XVII ст. Юрія Змієборця з церкви Преображення Господня села Новосілки Турійський району [Музей волинської, 2012] постать царівни промальована дуже детально, що дає змогу дослідити декоративність одягу: біла сорочка, зібрана під шиєю, з подовженими вузькими рукавами, жовта спідниця з чотирма нашитими темними тасьмами зі сріблястою каймою, вузький фартушок світлого кольору та казіяка з короткими рукавами синього кольору, декорована яскраво-червоними тасьмами. Таке детальне зображення є досить цінним, оскільки постать царівни не має великого накладного коміру, що зазвичай покриває декольте й дає можливість дослідити тип крою сорочки та казіяки. Зовсім в іншій манері, притаманній Західній Європі, виконана ікона XVII ст. також Юрія Змієборця з села Новосілки Турійського району з церкви Преображення Господнього [Музей волинської, 2012], що серед канонічних постатей подає ще й зовсім світські – чоловіка й жінки на дерев'яному балконі. Насамперед є цікавою постать жінки у типовому для XVII ст.

Рис. 4. Постать модниці кін. XVII ст.
Ікона Страшного Суду

головному уборі заміжньої жінки: білій подвіці (хустка, що закриває шию та підборіддя), темній, можливо хутряній, шапці округлої форми та темно-зеленій сукні.

Одним з найцікавіших джерел серед іконографічного малярства можна вважати ікону «Страшного Суду», що поєднала в собі візантійський сталий канон та творчу уяву маляра. Оскільки ця ікона мала виняткове значення для церкви, бо мала кожному християнинові дати зрозуміти минулість мирського життя, нагадувати про Страшний Суд для кожного, то художник максимально реалістично зображував як самих грішників, так і предмети побуту, одяг, посуд. У XVI ст. ікони Страшного Суду починають набувати західноєвропейських рис і таким прикладом може слугувати ікона з села Вовче, що зберігається в Олеському замку, де серед грішників є постать шинкарки, що споживала людей і на тогочасну думку спонукала таким чином людей до інших гріхів. Шинкарка вдягнута в білу сорочку з довгими рукавами й вишиту чорним шовком, чорного кольору кшталт, червону спідницю й білий фартух. На голові має білий чепець з чорною вишивкою та накладний комір-кресу так само вишитий чорним шовком. Отож крім типового для того часу колористичного поєднання одя-

гу, є можливість дослідити орнаменти вишивки та її використання, що є досить рідкісним прикладом. Така сама постать шинкарки є й на іконі другої половини XVI ст. з села Трушівичі, але вона вже має спідницю синього кольору й вишитий фартух блакитного кольору. Цікаво, що аналогічним чином: декорована сорочка, кшталт, спідниця та декорований фартух, вдягнена й шинкарка з «Плачу людей всіх станів за померлим кредитом» 1655 р. Ікона Страшного Суду з Єзополья кінця XVII ст. окрім шинкарки у синій сукні з червоними рукавами, зображує й її «клієнтів» – музиканта у синьому короткому жупані й світлих штаних, пиятика та двох чоловіків, що б'ються. Є там і напрочуд цікаве зображення модниці, яка вдягнена у синю сорочку з мереживними манжетами, червону казіяку, білий мереживний нижній чепець під червоною шапочкою, білий фартух поверх жовтої спідниці, що має надто довгий трен, за який і тягне її чорт. Такі напрочуд реалістичні, хоча й дещо гіперболізовані постаті грішників є цікавим джерелом для дослідження костюму шляхти та міщан XVII ст.

У XVI ст. з'являються, а впродовж всього XVII ст. поширюються донаторські або ктиторські ікони та зображення на обрамленнях іконостасів. Фундатори Почаївської церкви – Федір і Єва Домашевські [Жолтовський, 1978] є цікавим прикладом детального зображення світської шляхетської родини, одягнутої за модою того часу: Федір Домашевський має темно-синій довгий жупан, декорований на пілках та рукавах золотавим шнурком і з застібкою на більше ніж 20 дрібних золотавих гудзиків, перев'язаний жупан нешироким поясом, до якого причеплені рапці багато оздобленої шаблі, верхнє вбрання, можливо делія, такого ж кольору як і жупан, з застібкою біля шиї на золотаву декоративну запону, та вузькими дуже довгими рукавами з декоративними розрізами. У правій руці Домашевський тримає опущений додолу надз'як із загнутим гострим кінцем, про який згадує Кітович «Шляхтич перев'язував контуш пасом і коли виходив з дому, припасовував шаблю до боку, брав до руки ...чечан», що слугував одночасно як опора при ходьбі, і як небезпечна зброя, що наносила настільки смертельні ураження, що було схвалено Сеймом про обов'язкове заокруглення гострої частини надз'яків [Łozinski, 1912], які з часом набрали вже півкруглої форми й отримали назву обушка.

Пані Домашевська зображена у статечному одязі, що ще не підпав під впливи французької моди, у білій сорочці з подовженими вузькими рукавами, темній сукні на шнурівці з переди та довгому білому фартуху. Верхнє вбрання синьо-зеленого кольору, можливо шуба, легко розширене до низу, з вузькими рукавами, що мають розрізи, підбите темним хутром; а

головний убір, типовий для заміжньої жінки того часу, складається з білої подвіки та рантуха, поверх якого вдягнута невелика шапочка, що кольором та хутром опушки гармоніює з верхнім вбранням. Цікаво, що на цьому зображенні фігурують дві чоловічі шапки: одна, що лежить на столі і колористично пов'язана з костюмом самого Домашевського, а друга – на передньому плані, з червоної тканини та темної хутряної опушки. На іконі 1683 р. відомого художника XVII ст. Івана Рутковича «Моління» зображено вже міщан села Потелича, що є донаторами [Український портрет, 2012]. Чоловік вдягнутий в блакитний довгий жупан з червоною підкладкою, яку видно на відвернутих клапанах рукавів, декорований золотавими вузькими тасьмами по краях пілок та коміру-стійці й рукавах, застібається на шерег золотавих гудзиків з розетками на кінцях (можливо пасматерійних). Верхнє вбрання донатора – стіжкоподібне, світло-брунатного кольору й підбите хутром біло-рудого кольору, можливо лисячим, має застібку від шиї до талії на 14 золотавих гудзиків з червоним камінцем, що пришиті на золотисту тасьму. Варто зауважити, що тип чоловічого вбрання і спосіб його оздоблення є подібний як у Домашевського, проте кольори яскравіші та світліші, що може бути обумовлене віком самого донатора з Потелича. Дружина донатора, навпаки має, в порівнянні з Домашевською, типово міщанський одяг: яскраво червону спідницю з гладкої тканини, зелений фартух, білу сорочку з широкими рукавами, світло-коричневу юпку, оздоблену декоративними золотавими тасьмами, поверх якої викладено білий комір біля закладки й мереживом по краях та розрізу. Напрочуд цікавим є головний убір-завій з тонкого білого полотна, що обвиває і підборіддя, й голову міщанки, але все ж частково відкриває темне волосся на скронях та шию з червоним намистом, тоді як у шляхтянки Домашевської шия та волосся повністю закриті.

Подібний завій на голові має й постать Агафії [Жолтовський, 1978] з вотивної ікони села Адамівка, проте поєднаний він уже з цілком іншим комплектом жіночого вбрання. Агафія має сорочку з довгими вузькими рукавами, оздоблену манжетами та декоративними швами, жовту казіяку з короткими рукавами, брунатну спідницю та довгий білий фартух. Саме на цьому зображенні прослідковується використання вишивки на сорочці, завою та фартусі темними нитками, та яскраво червоного на фрагменті нижнього чепця. Верхнє вбрання – стіжкоподібного крою, яскраво-синього кольору, підшите білим хутром та має декоративні пасматерійні застібки червоного кольору, що досить рідко спостерігається на зображеннях XVII ст., але подібне до одягу постаті з образу-епітафії міщанської родини з міста Кросна 1615–1620 років.

Окрім дорослих представників шляхти та міщан, на епітафійних іконах є зображення й дітей. Дуже зворушливим є образ чотирирічної Феді (Феодори) Стефанік 1667 р. [Український портрет, 2012], у світлому довгому платті без рукавів та декоративним вирізом на грудях, підперезаного синім поясом, білій сорочці з довгими рукавами та довгому білому фартуху. Увесь одяг дівчинки старанно оздоблений вишивкою: по краю фестону сорочки синього кольору та червоною ниткою кайма на грудях, край вирізу сукні та кайма на подолі вишиті темно-червоною ниткою, а фартушок оздоблено широким квітковим орнаментом синього кольору. Одяг Феді можна вважати ілюстрацією до палких слів француза У. Вардума про декоративність в одязі міщанок руських містечок «верхня частина їх сорочок біля шиї та поясу зібрана в фалди як кабат і майстерно оброблена різнокольоровою бавовною. При цьому перев'язані над стегнами червоним, жовтим, зеленим або іншого кольору пасом, виглядають дуже гарно... Прикрашають її (голову) літом свіжими квітами й зеленими вінками...» [Liske, 1876].

Отже, поєднуючи текстові джерела з живописом в постаті саме поліської барокової ікони, що так гармонійно поєднала в собі сталість візантійських традицій і живу реалістичність народного малярства, є можливість дослідити матеріальну культуру багатьох верств суспільства, їх побут, одяг, взаємовідносини як результат перетікання модних тенденцій, традиції декоративного мистецтва. Такі дослідження є добрим підґрунтям для аналізу археологічних знахідок, їх датування, а також створення реплік та копій, відтворення технологічних процесів виготовлення предметів одягу.

Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. / П.М. Жолтовський. – Київ, 1978. – стр.88.

Крупа Т. Предварительные исследования археологического текстиля первой половины XVII из раскопок Свято-Николаевской церкви в Глухове / Т. Крупа // Сіверщина в історії України: Матер. зьомої наук.-практ. конф. – Суми, 2008. – С. 54–56.

Музей волинської ікони / В.С. Александрович, С.І. Василевська, А.П. Вигодник та ін. – Київ, 2012. – 400 с.

Український портрет XVI–XVIII століть. – Київ, 2004. – 351 с.

Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów / M. Gutkowska-Rychlewska. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.

Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / J. Kitowicz. – Warszawa, 1985.

Liske X. Cudzoziemscy w Polsce / X. Liske. – Lwów, 1876.

Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach / W. Łoziński. – Lwów, 1912.

Tylicki J. Rysunek gdański ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII wieku: [Електронний ресурс] / J. Tylicki. – Toruń. – 2005. Точка доступу: <http://kpb. umk.pl/dlibra/doccontent?id=19388&dirids=1> (від 17.11.2012).

И. В. Погоржельская

**ИКОНЫ ПОЛЕСЬЯ КАК ИСТОЧНИК
К ИЗУЧЕНИЮ КОСТЮМА
КОНЦА XVI–XVII вв.**

В исследовании истории одежды через фигуры полесской барочной иконы автор статьи опирается на несколько типов источников: текстовые описания реестров и testamentов, археологический материал и музейные коллекции, а также живопись. На основе сочетания и анализа текстовых источники и живописи автор прослеживает материальную культуру многих слоев общества, их одежду, взаимоотношения как результат перетекания модных тенденций, традиции декоративного искусства. Такие исследования являются основой для анализа археологических находок, их датировки, создания реплик и копий, воспроизведения технологических процессов изготовления предметов одежды.

I. Pogorzelska

**POLISSYA ICONS AS A SOURCE
FOR DRESS OF THE END OF THE
XVI–XVII c. STUDYING**

On the base of combing text sources and iconography author of article study history of clothe on Polissya's baroque icon, trace material culture of many society layers, their clothe, contacts, as a result of changing fashion, traditions of decorative art. This studying is a foundation for analysis of archeological materials, their dating, making replicas and copies, reenaction of technological process of creation elements of clothe.

Б. А. Прищепя

РАННІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ У ПОЛІСЬКИХ РАЙОНАХ ПОГОРИННЯ

В роботі дано характеристику слов'яно-руських городищ у поліських районах Погориння в межах Рівненської області. Аналізуються основні результати польових досліджень, висвітлюються процеси трансформації поселенських структур племінного періоду IX–X ст. і становлення міст XII–XIII ст. – Дубровиці та Степаня.

Ключові слова: середньовіччя, археологічні джерела, городище, місто, Волинське Полісся.

Дослідники історії Київської Русі приділяють велику увагу розробці питань виникнення і розвитку давньоруських міст. Сучасні успіхи цих досліджень в значній мірі пов'язані із залученням археологічних джерел [Куза, 1989; Кучера, 1999; Тихомиров, 1950]. Однак, в Південній Русі залишаються регіони, де питання ранньої історії міст висвітлені поки що незадовільно. Одним з таких регіонів є землі в нижній течії р. Горинь в межах Волинського Полісся.

На сьогодні маємо інформацію про 10 слов'яно-руських городищ IX–XIII ст. на території Рівненської обл. у нижній течії р. Горині (рис. 1). Перші відомості про ці пам'ятки знаходимо в «Археологической карте Волынской губернии» В.Б. Антоновича та короткому звіті про археологічну екскурсію Городоцького музею в 1899 р. [Антонович, 1901; Екскурсія, 1899, с. 213–214]. Важливі археологічні джерела про городища регіону були отримані під час розвідок Ю.В. Кухаренка у 1954 р., П.О. Раппопорта у 1961 р., І.К. Свешнікова у 1963 р., С.В. Терського у 1987 р. [Кухаренко, 1961; Раппопорт, 1967; Свешніков, 1982; Терський, 1993]. Пам'ятки неодноразово обстежувались автором починаючи з 80-х рр. XX ст.

© Б.А. ПРИЩЕПА, 2013

Більшість поліських городищ Погориння збереглися задовільно. Однак, середньовічні оборонні споруди літописних міст Дубровиці та Степаня були зруйновані під час розбудови цих поселень у наступні історичні періоди. Тому охарактеризуємо спочатку збережені городища регіону.

Городище біля с. Дюксин Костопільського району знаходиться за 0,5 км на південний захід від села, в урочищі «Хрещівка» на останці у заплаві правого берега р. Горині, навпроти впадіння в неї р. Стубли. Пам'ятка відома в науковій літературі з 60-х рр. XX ст., згадується у списку археологічних пам'яток Рівненської області [Державний архів Рівненської області, ф. Р–562, оп. 3, од. зб. 11, арк. 7], була обстежена С.В. Терським у 1987 р. В публікації подано схематичний план городища та відзначено, що в культурному шарі зустрічаються речові знахідки пізньотрипільської та милоградської культур, а також ранньослов'янський глиняний посуд IX–X ст. [Терський, 1993, с. 63–64].

Під час обстеження пам'ятки автором у 2007 р. встановлено, що останець має яйцеподібну у плані форму, його розміри 60×15–35 м, він підвищується над заплавою р. Горині на 10–12 м (рис. 2, 1). Поверхня майданчика має нахил на північ, різниця рівнів сучасної денної поверхні на південному і північному краях становить 2,0–2,5 м. Схили останця дуже круті з трьох боків (за виключенням північного), ймовірно, вони були ескарповані в давнину. Двома шурфами у південно-східній частині майданчика виявлено культурний шар завтовшки 0,75–0,85 м, насичений уламками ліпного посуду і крем'яними виробами пізньотрипільської культури та уламками

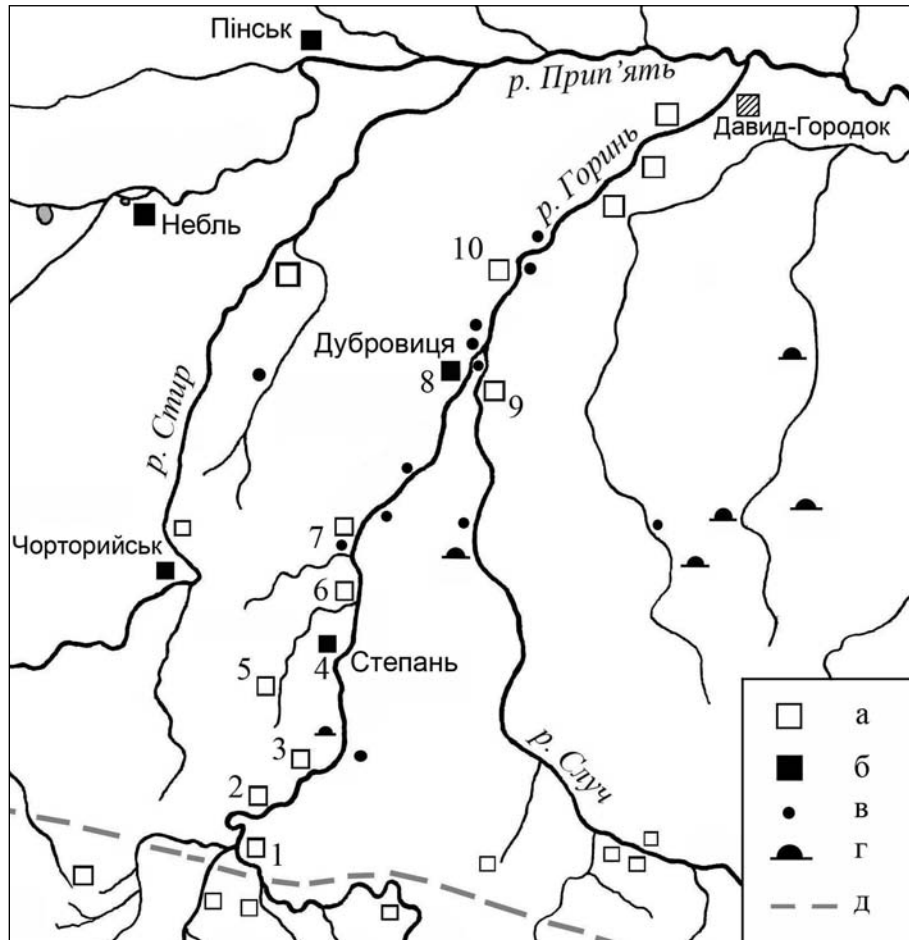

Рис. 1. Слов'яно-руські городища у поліських районах Погориння:
1 – Дюксин; 2 – Бечаль; 3 – Злазне; 4 – Степань; 5 – Великий Мидськ;
6 – Кричильськ; 7 – Городець; 8 – Дубровиця; 9 – Залужжя; 10 – Висоцьк.
Умовні позначення: а – городище; б – літописне поселення; в – селище;
г – курганний могильник; д – північна межа Волинської височини

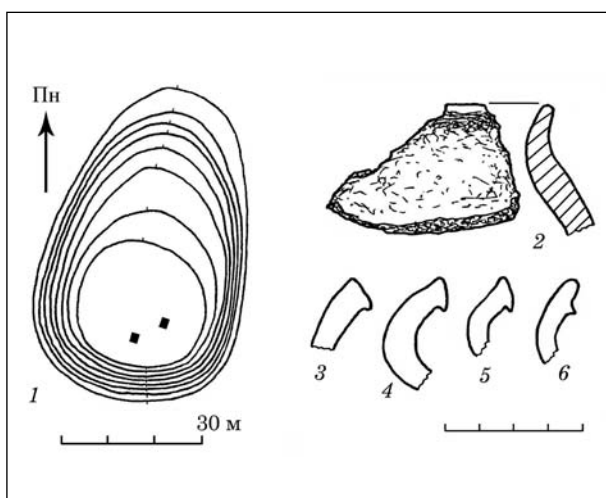

Рис. 2. Городище біля с. Дюксин:
1 – план городища; 2 – вінець ліпного горщика;
3–6 – профілі вінець гончарних горщиків

ранньослов'янських ліпних і гончарних горщиків IX–X ст. (рис. 2, 2–6) [Прищеп, 2007, с. 55–56].

Городище поблизу с. Бечаль Костопільського району знаходиться за 1 км на схід від села на високому лівому березі р. Горині в урочищі «Замчисько». Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 44], обстежена С.В. Терським у 80-х рр. XX ст. [Терський, 1993, с. 63].

У 2003 р. пам'ятки біля с. Бечаль були обстежені автором [Прищеп, 2003, с. 14]. Фортеця збудована на мисі, обмеженому з півдня долиною р. Горині, а з північного сходу – глибоким яром (рис. 3, 1). Майданчик городища підвищується над заплавою на 20 м, на ньому ростуть сосни. Вона має овальну в плані форму, розмірами 30–15×60 м, поступово знижується на схід, до стрілки мису, перепад рівнів сучасної денної поверхні становить 1,5 м. Із напільного (північно-західного) боку збереглась оборонна лінія – дугоподібний вал і рів перед ним. Вал у центральній частині має висоту 1,5 м, до країв

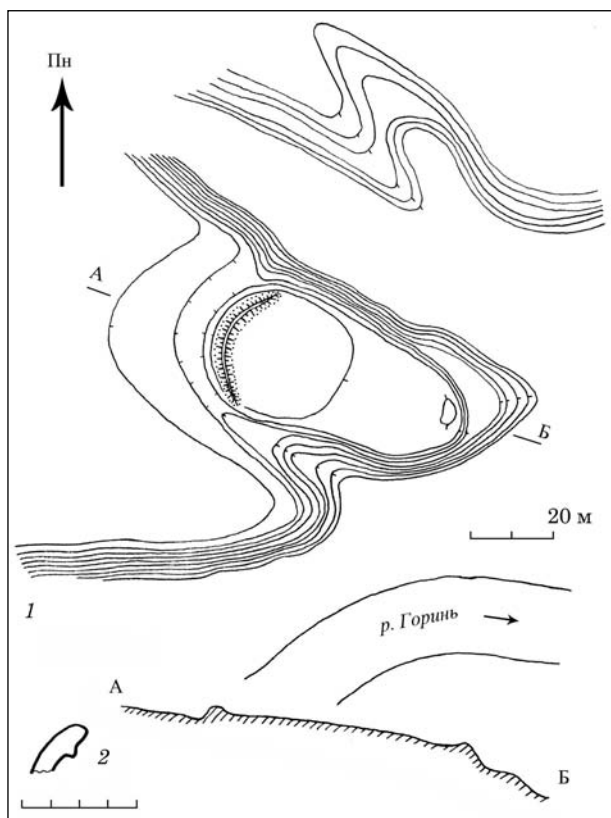

Рис. 3. Городище біля с. Бечаль: 1 – план городища; 2 – профіль в'янця гончарного горщика

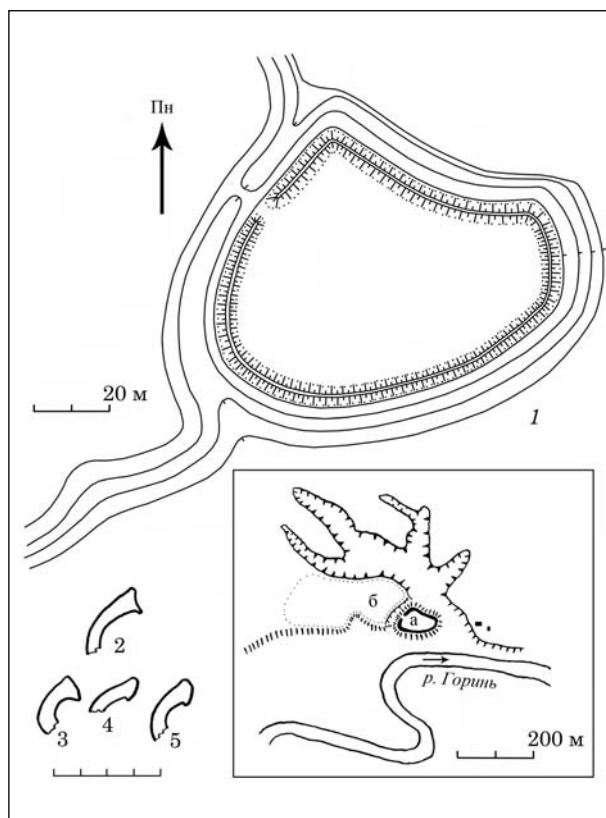

Рис. 4. Городище біля с. Злазне: 1 – план городища та схематичний план розташування городища (а) і селища (б); 2–5 – профілі гончарних горщиків

знижується. Рів інтенсивно розорюється, його сучасна глибина не перевищує 1 м, а ширина становить 5–6 м. На східному краю майданчика наявний курганоподібний насип, овальний у плані, заввишки до 1 м, пошкоджений траншеями. Нижче схил майданчика ескарпований. Від рівня сучасної денної поверхні на майданчику залягає гумусний супіщаний ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, в ньому трапляються поодинокі уламки гончарної кераміки рубежу I і II тисячоліть.

Синхронне городищу селище займає край високого берега р. Горині на захід від городища. На городищах на площі 80×40 м зібрано уламки стінок та в'янця гончарних горщиків (рис. 3, 2), ці знахідки дозволяють попередньо датувати селище X – початком XI ст.

Городище біля с. Злазне Костопільського району знаходиться за 1,5 км на північний схід від села, на лівому березі р. Горині в урочищі «Замковисько». Воно зафіксоване І.К. Свешніковим у 1963 р., але прив'язка дана до с. Волиця, яке розташоване за 6 км на північний схід від с. Злазного, біля верхів'їв р. Мельниці [Ауліх, 1982, с. 217]. Пам'ятка обстежувалась автором у 1987, 2001, 2002 рр. [Прищепя, 2001, с. 11; Прищепя, 2003, с. 15].

Укріплення збудували на мисі, обмеженому з півдня заплавою р. Горині, а з півночі та

сходу – ярмом (рис. 4, 1). Майданчик городища має неправильну трикутну форму розмірами 80×65 м, підвищується над заплавою на 15 м. Від продовження височини, з північного заходу, він відрізаний злегка дугоподібним у плані ровом завглибшки 7–9 м, завширшки до 10–12 м. По периметру фортеця оточена валом, висота якого з напільного боку досягає 3 м, а з інших – не перевищує 1,0–1,5 м. В'їзд на городище знаходився з північно-західної сторони, тут вал має пониження, а через рів проходить земляна гребля. Товщина гумусного ґрунту на городищі 0,4–0,5 м, в ньому трапляються уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. (рис. 4, 2).

Селище тягнеться на захід від городища вздовж краю високого берега на протязі 150 м, його ширина 50–60 м. У підйомному матеріалі тут трапилися уламки ліпного посуду та крем'яні відщепи і знаряддя бронзового віку, а також уламки гончарних горщиків, в тому числі в'янця X – початку XI ст. (рис. 4, 3–5).

Городище у с. Великий Мидськ Костопільського району знаходиться на східній окраїні села, на слабо вираженому підвищенні на заплаві лівого берега р. Мельниці в урочищі «Вали» (рис. 5, 1, 2). Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 45], її обстежили у 1929 р. польські археологи [Rauhut, 1960, s. 246], у 1976 р.

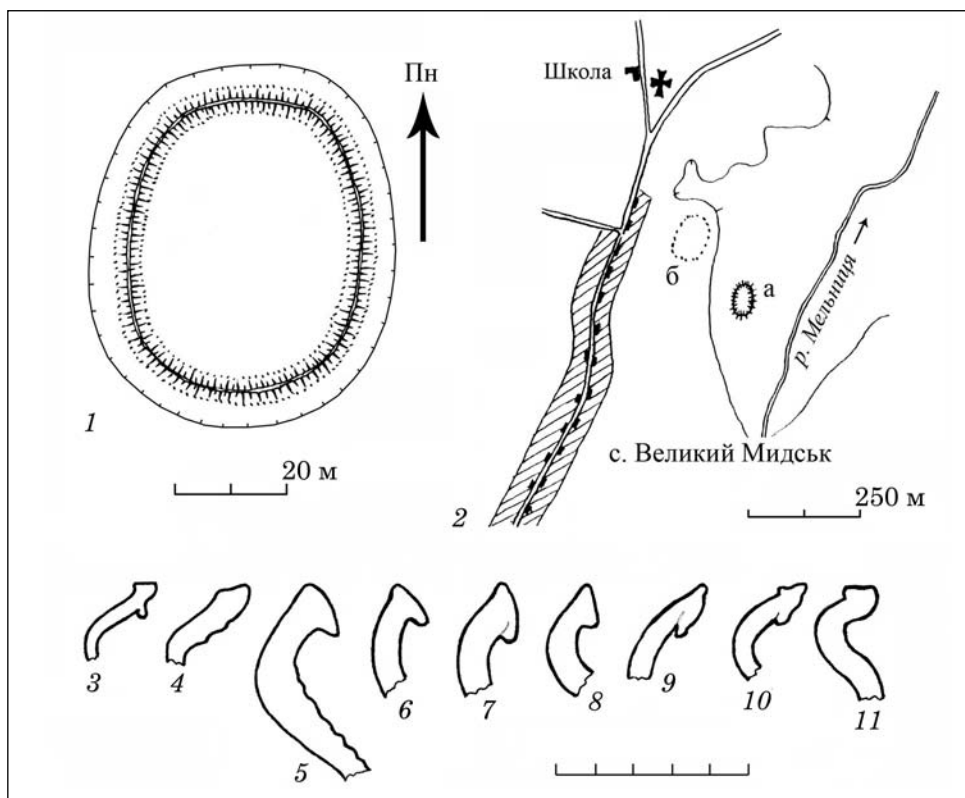

Рис. 5. Городище біля с. Великий Мидськ: 1 – план городища; 2 – схематичний план розташування городища (а) і селища (б); 3–11 – профілі гончарних горщиків

Ю. М. Нікольченко [Свешніков, 1982, с. 68], а в 1986 р. – автор [Прищеп, 1987, с. 15]. У 2011 р. пам'ятку обстежив М.Р. Хомич [Прищеп, 2011, с. 22–23].

Укріплений майданчик овальний у плані, розмірами 40×50 м, по периметру оточений валом заввишки до 2,5 м. Перед валом помітні сліди рову. Поверхня майданчика задернована, гумусний шар тут має товщину до 0,4 м, він слабо насичений знахідками, вдалося виявити кілька уламків стінок гончарних глиняних посудин Х – початку ХІ ст. і вінця горщиків ХІ ст. (рис. 5, 3, 4).

На захід від городища, на слабо вираженому мисоподібному виступі лівого берега р. Мельниці заввишки до 1 м над заплавою ріки Г.В. Охріменко у 80-х рр. ХХ ст. виявив давньоруське селище. На присадибних ділянках на площі 30×70 м було зібрано уламки гончарного посуду, які він датував ХІ–ХІІ ст. і прясельце із рожевого шиферу. Це селище у 2011 р. обстежив М.Р. Хомич. Територія пам'ятки використовується під сільськогосподарські угіддя. Ґрунт дерново-підзолистий, насичений гумусом, товщиною понад 0,5 м. У підйомному матеріалі на площі близько 1 га зібрано уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст. та кінця ХІ – першої половини ХІІ ст. (рис. 5, 5–11).

Городище в с. Кричильськ Сарненського району знаходиться на південній околиці села,

на мисоподібному виступі високого лівого берега р. Горині, поблизу місця впадіння до неї р. Мельниці. Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця ХІХ ст. [Антонович, 1901, с. 45], обстежувалась у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городецького музею [Екскурсія, с. 213], у 1954 р. Ю.В. Кухаренком, [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1959 р. співробітниками РОКМ, у 1987 р. автором.

Площадка, на якій розташоване укріплення, обмежена з півдня заплавою ріки, а зі сходу – глибоким яром (рис. 6). Вона підвищується над заплавою на 15 м. Із заходу і півночі майданчик захищений дугоподібним у плані валом та ровом перед ним, а з півдня і сходу краї майданчика зруйновані земляними роботами. Однак первісні його межі ще простежуються, він мав овальну у плані форму і розміри 60×80 м (тепер збереглася ділянка розмірами 45×50 м). Оборонний вал має висоту до 2,5 м, глибина рову на північній ділянці становить близько 3 м, а західний відрізок поглиблюється на південь у бік заплави до 6 м.

Гумусний шар на майданчику городища має товщину 0,4–0,5 м, він слабо насичений знахідками – це уламки гончарних посудин «курганного типу». Під час обстеження у 1899 р. на городищі було знайдено залізні наконечник списа і сокиру.

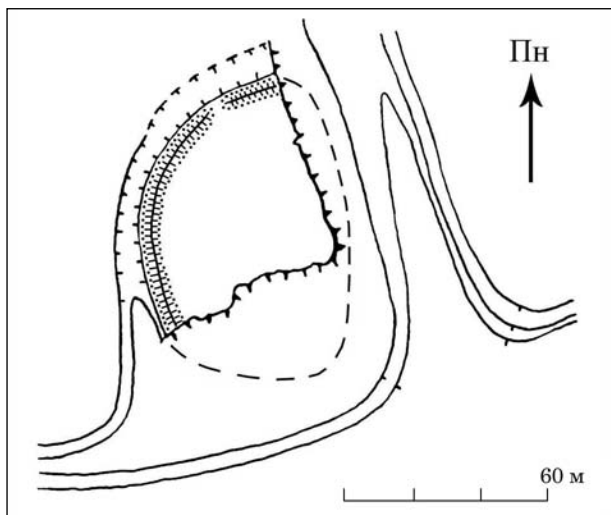

Рис. 6. План городища в с. Кричильськ

Сліди селища виявлені на височині на захід і північ від городища, зразу ж за оборонним ровом. Тут на присадибних ділянках зібрано уламки гончарних посудин X – початку XI ст.

Городище біля с. Городець Володимирецького району знаходиться за 3 км на північ від села, на окремому підвищенні на лівому березі р. Горині в урочищі «Замок». Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 46], обстежувалась у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городецького музею [Екскурсія, 1899, с. 213]. Під час розвідки в 1935 р. О.М. Цинкаловський знайшов на городищі уламки гончарних горщиків та залізну сокиру [Rauhut, 1960, s. 238]. Пам'ятку обстежили у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1961 р. П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 76], у 1987, 2002 рр. Б.А. Прищепя і В.С. Чекурков [Прищепя, 2003, с. 3, 4].

Фортецю було збудовано на східному краю природного піщаного підвищення, що знаходиться в заплаві лівого берега р. Горинь (рис. 7, 1). Підвищення овальне в плані, розмірами 120×200 м, максимальна висота над заплавою 2,5–3,5 м, воно використовується під городи. Майданчик городища має неправильну округлу в плані форму, по периметру захищений валом, а з напільного (західного) боку було прокопано також рів. Вал заввишки 2,0–2,5 м і завширшки 6–8 м захищає майданчик розмірами 45×40 м. Із південного заходу вал має розрив на місці давнього в'їзду. З північного боку до укріпленого майданчика підходить русло Горині. В результаті розмиву берега зовнішній схил валу тут пошкоджено на ділянці завдовжки близько 5 м, вдалося простежити, що його насипано з місцевого жовтого піску. Рів має глибину 2–3 м при ширині до 10 м. Потужність гумусного ґрунту на майданчику становить 0,4–0,6 м, в ньому трапилося кілька уламків стінок давньоруських гончарних горщиків.

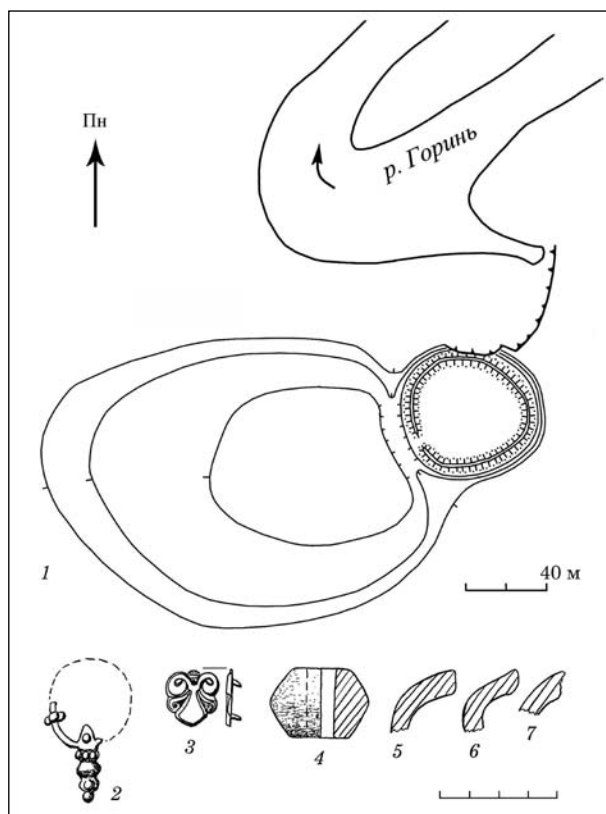

Рис. 7. Городище біля с. Городець:

1 – план городища; 2 – сережка; 3 – накладна бляшка; 4 – прясельце; 5–7 – вінця гончарних горщиків. 2, 3 – бронза; 4–7 – глина

Знайдена О.М. Цинкаловським на городищі залізна сокира має вирізний обух з виступами на тильній стороні і боковими виступами, відноситься до типу IV за класифікацією А.М. Кірипчикова, такі вироби були поширені у X–XI ст. [Кірипчиков, 1966, с. 36].

Селище займає всю височину на захід від городища. У підйомному матеріалі тут зібрано крем'яні відщепи, уламки ліпних горщиків, глиняне прясельце доби бронзи. Найбільше знайдено уламків гончарного посуду, в тому числі вінця горщиків X – початку XI ст. (рис. 7, 5–7) та глиняне прясельце (рис. 7, 4). Металеві вироби представлені сережкою і накладною бляшкою (рис. 7, 2, 3). Бронзова сережка відлита у двобічній формі, вона імітує сережки із «гроноподібним завершенням», виготовленим у техніці зерні, які були розповсюджені у Середньому Подунав'ї у кінці I тис. Подібні до сережки з Городця вироби із розкопок Іскоростеня датовані другою половиною IX – першою половиною X ст. [Звіздецький, 2004, с. 78–85]. Бронзова накладна бляшка від поясного набору має аналогії серед знахідок із Києва, Херсонеса, Саркела. У Києві подібні прикраси трапилися в зрубній гробниці, дослідженій на площі Десятинної церкви [Каргер, 1958, с. 182–184, рис. 31]. Для подібної знахідки з Херсонеса А.Л. Якобсон приводить аналогію

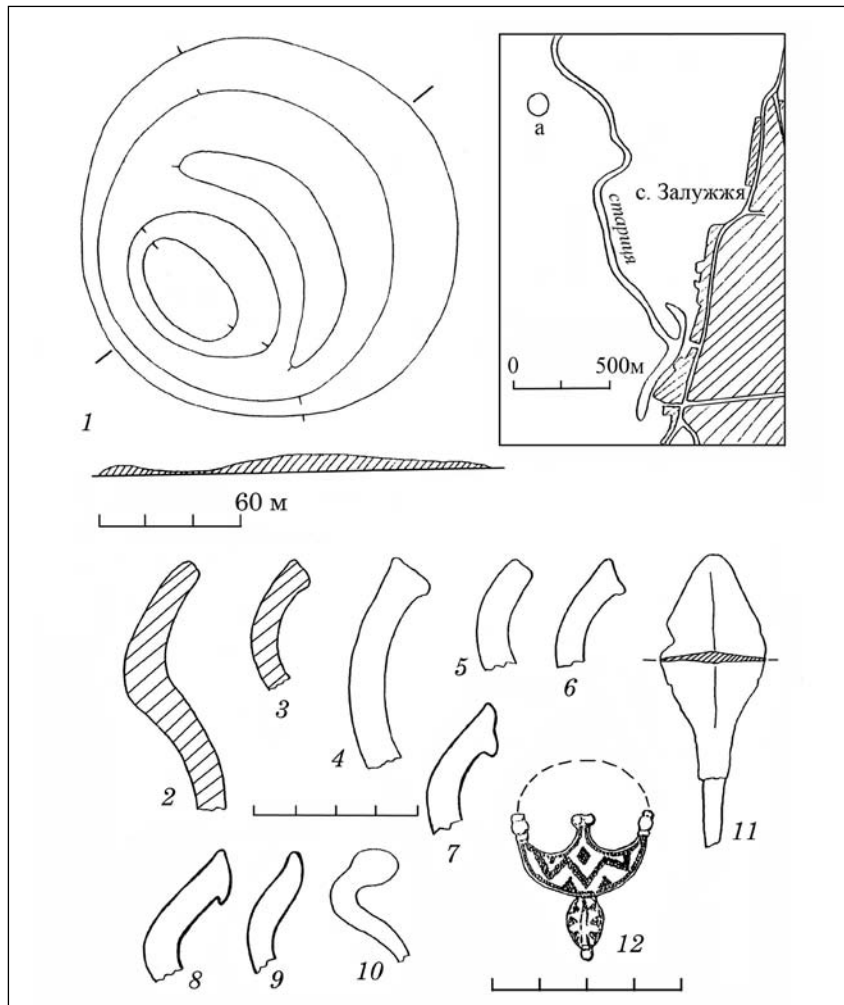

Рис. 8. Городище біля с. Залужжя: 1 – план городища; 2, 3 – профілі вінець ліпних посудин; 4–10 – профілі вінець гончарних посудин; 11 – залізний наконечник стріли; 12 – бронзова сережка

зі скарбу X ст., знайденого в Саркелі [Якобсон, 1959, с. 278–279]. Зібрані матеріали свідчать про те, що городище і поселення існували в X – на початку XI ст.

Городище біля с. Залужжя Дубровицького району знаходиться в урочищі «Біла Гора», за 1 км на захід від північної окраїни села, на окремому підвищенні у заплаві правого берега р. Случ. Пам'ятку обстежили у 1938 р. Р. Якимович [Rauhut, 1960, s. 256], у 1951 р. співробітники Рівненського краєзнавчого музею, у 1961 р. П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967 с. 74], а в 1988 і 1993 рр. автор [Прищепа, 1989, с. 22; 1994, с. 21–22]. Для поселення було вибрано піщаний пагорб, нині він пошкоджений у результаті дії вітрової ерозії, культурний шар поруйнований (рис. 8, 1). Сучасний діаметр підвищення близько 100 м, його висота не перевищує 3 м. У підйомному матеріалі тут зібрано велику колекцію виробів із глини та металів. Особливо багато трапляється уламків глиняного посуду, переважно горщиків. Найбільш ранні виготовлені вручну, мають горбкувату поверхню, у гли-

няному тісті наявна домішка шамоту (рис. 8, 2, 3). Такий посуд виготовлявся слов'янами у VIII–IX ст. Близько половини знайдених нами вінець належали гончарним горщикам IX – початку XI ст. Серед них є ліпні вироби, лише підправлені на гончарному колі (рис. 8, 4), але більшість уламків належить якісним горщикам «курганного типу» (рис. 8, 5–9). На городищі трапилися також вінця горщиків, що мають внутрішній округлий валик, вони датуються XII – першою половиною XIII ст. (рис. 8, 10). Із залізних виробів відзначимо черешковий наконечник стріли (рис. 8, 11) та уламок підковоподібної фібули. В колекції є місяцеподібна бронзова сережка, відлита в односторонній формі (рис. 8, 12). Її лицева поверхня прикрашена орнаментом, який утворюють кульки псевдозерні. Сережка близька до виробів «нітранського типу». Подібні прикраси знаходили на слов'янських пам'ятках кінця I тис., зокрема на городищах Монастирьок у Середньому Подніпров'ї, Листвин у верхів'ях Стубли [Максимов, 1988, с. 90; Чайка, 2009, рис. 62, 6, 8].

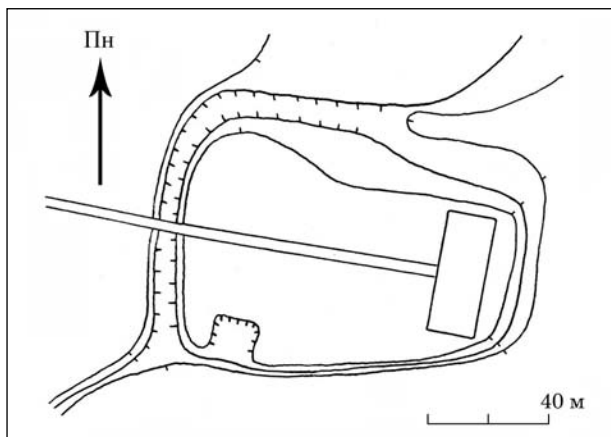

Рис. 9. План городища в с. Висоцьк

Аналіз археологічних знахідок дозволяє датувати городище в Залужжі часом від VIII до початку XIII ст.

Городище у с. Висоцьк Дубровицького р-ну розташоване на східній околиці села, на лівому березі Горині. Пам'ятку обстежили Ю.В. Кухаренко у 1954 р. [Кухаренко, 1961, с. 34], П.О. Раппопорт у 1961 р., І.К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, 1982, с. 57–58], автор у 1988 р. [Прищепя, 1989, с. 22]. Давнє укріплення було збудоване на мисі, що підвищується на 6–8 м над заплавою річки (рис. 9). Майданчик городища чотирикутний у плані, розмірами 95×75 м. Із північного і західного боків він захищений ровом завглибшки до 3 м, оборонні вали не простежуються. В культурному шарі на городищі зустрічаються уламки глиняного посуду XII–XIII ст. Поряд з фортецею існувало велике давньоруське поселення, його сліди виявлені на берегових схилах на південний захід і північний схід від городища.

Описані городища розміщені вздовж Горині від південного краю Волинської височини до кордону з Білоруссю на протязі 120 км. Більшість давніх фортець були збудовані на лівому березі Горині, лише городище у Великому Мидську знаходиться у верхів'ях р. Мельниці, лівобережної притоки Горині, а городище у Залужжі розташоване у нижній течії р. Случ, за 8 км від її впадіння в Горинь.

Відзначимо, що у поліських районах вздовж р. Стир відомо п'ять городищ IX–XIII ст. (Копелька, Колки, Старий Чорторийськ Волинської обл.; Бабка, Зарічне Рівненської обл.). А вздовж р. Случ нижче Новограда-Волинського три городища зосереджені в районі сіл Маринин і Більчаки Березнівського району Рівненської області, а нижче по течії впродовж 90 км аж до городища Залужжя не виявлено жодного укріплення. Ймовірно, такі відмінності у розташуванні городищ пов'язані як із особливостями заселення кожного із регіонів у середньовіччі, так і з різним ступенем їх вивченості.

Городища збереглися задовільно, вони були збудовані на мисах, мисоподібних виступах корінного берега чи окремих підвищеннях у заплаві (Городець), на останцях (Дюксин, Залужжя). Фортеці були захищені земляним валом по периметру та ровом перед ним. Бечальське городище мало вал і рів лише з напільного боку, а на городищі в Дюксині вал не простежується, лише схили пагорба були ескарповані. Більшість городищ мають площу від 0,15 га до 0,3 га. Малі городища характеризуються слабо вираженим культурним шаром X – початку XI ст., а пам'ятка в Дюксині датується IX–X ст. Ці дані, а також археологічні знахідки із розташованих поряд селищ свідчать, що такі фортеці використовувались населенням у IX–X ст. і якийсь час в XI ст. Городище в Залужжі існувало тривалий час, від VIII до XII ст. Виділяється розмірами городище у Висоцьку, його площа 0,6 га. Відзначимо також, що воно датується XII–XIII ст.

Над Горинню дві пам'ятки належать літописним поселенням – це Дубровиця (1183 р.) і Степань (1292 р.) [Літопис, 1989, с. 333, 452]. М.Ф. Котляр висловив припущення, що городище в с. Великий Мидськ слід ототожнювати із літописним Мичськом [Котляр, 1985, с. 64]. Цю думку підтримав М.М. Кучинко [Кучинко, 2006, с. 9–10]. Аналіз літописних повідомлень та археологічних джерел не дозволяє погодитись із такою локалізацією Мичська. Як свідчить літописна згадка під 1150 р., Мичськ знаходився на шляху з Волині до Києва, між містами Ушеськом і Здвиженем [Літопис, 1989, с. 236, 238]. Ще М.П. Барсов висловив думку, що Мичськ слід шукати в районі сучасного м. Радомишля Житомирської обл., при впадінні р. Мики в р. Тетерів [Барсов, 1865, с. 125]. До того ж одна з частин м. Радомишля має назву Микгород [Звіздецький, 2008, с. 123].

В Іпатіївському літописному зводі під 1183 р. згадується дубровицький князь Гліб Юрійович [Літопис, 1989, с. 333]. А отже Дубровиця в цей час була центром удільного князіння. У центральній частині сучасної Дубровиці збереглося небагато об'єктів, які можна використати для відтворення історичної топографії середньовічного міста. Чітко виділяється лише мисовий майданчик, на якому знаходиться дерев'яна Миколаївська церква (рис. 10, А). Із півдня він відокремлений від продовження корінного берега глибоким яром, а відгалуження цього яру на північний захід, вірогідно, є ділянкою давнього оборонного рову. Ю.В. Кухаренко, який обстежив центральну частину Дубровиці у 1954 р., припускав, що давнє городище займало саме цей мис і територію на північ від нього [Кухаренко, 1961, с. 34]. За 350 м на північ від Миколаївської церкви ділянка високого корінного берега також обмежена потужним яром, а на підвищенні за яром знаходиться костел Іо-

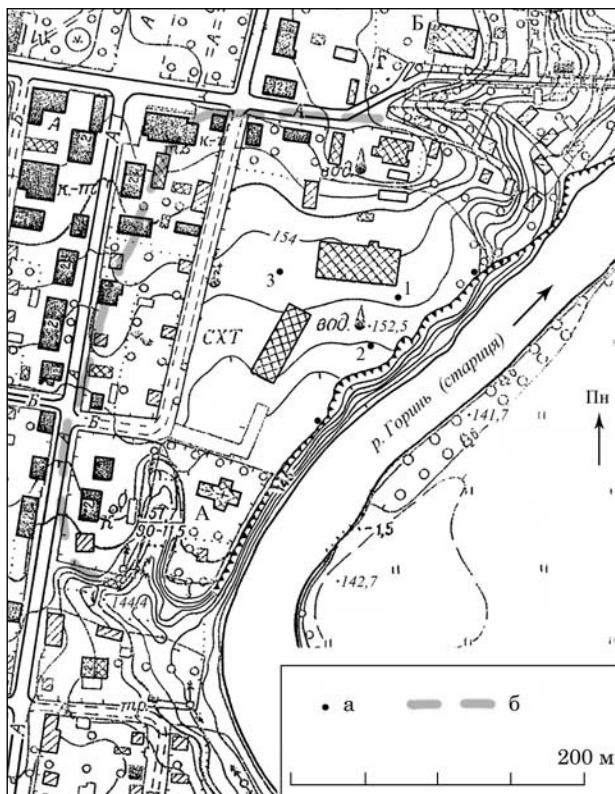

Рис. 10. План центральної частини м. Дубровиця. Буквами позначені: А – Миколаївська церква; Б – костел Іоанна Хрестителя. Умовні позначення: а – археологічні шурфи та зачистки берегового урвища; б – вірогідна лінія середньовічних укріплень

анна Хрестителя (рис. 10, Б). П.О. Раппопорт підтримав думку, що городище займало ділянку неправильної форми, обмежену з боків ярами, на високій терасі лівого берега р. Горині [Раппопорт, 1967, с. 75, 76].

В.Б. Антонович подає короткий опис Дубровицького городища: «насипане городище 6,5 сажень висоти і 35 сажень в окружності» [Антонович, 1901, с. 46]. Виходить, що це підвищення мало в діаметрі лише близько 12–15 м. Таке підвищення добре видно на плані містечка 1855 р., воно знаходилося на краю берегової тераси приблизно посередині між Миколаївською церквою і костелом Іоанна Богослова [Михайлишин, 2000, с. 143]. У середині XIX ст. на цій території знаходився парк володарів Дубровиці графів Плятерів і, вірогідно, вказане підвищення було спеціально сформованою ділянкою паркового ландшафту. Тому немає достатніх підстав визначати його як городище літописної Дубровиці, як це робить, наприклад П. Ф. Лисенко [Лисенко, 1974, с. 177–178].

Край берегової тераси поблизу Миколаївської церкви обстежили І.К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, 1982, с. 58] та автор у 1988, 1992 рр. [Прищепа, 1989, с. 22; 1993, с. 30–31]. У 2012 р. дочірнім підприємством

«Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ було проведено археологічну експертизу на терасі. Встановлено, що на ділянках вздовж краю тераси культурний шар повністю знятий, в шурфах під шаром будівельного сміття на глибині 0,3–0,4 м залягає материковий жовтий пісок (рис. 10, 1, 2). Культурний шар тут було зруйновано після Другої світової війни в ході будівництва та функціонування підприємства райсільгоспхімії. В шурфі, що знаходився за 100 м на захід від краю тераси, на глибині від 0,75 м до 1,2 м простежено культурний шар, слабо насичений дрібними шматками печини та уламками гончарного посуду епохи Київської Русі (рис. 10, 3). Найбільше археологічних знахідок зібрано під час зачистки ділянок берегового урвища, але культурні нашарування тут перевідкриті. Це уламки гончарних посудин XII–XIII ст., фрагменти ручки північнопричорноморської амфори, уламок скляного браслета. Враховуючи, що довжина берегового урвища, де зустрічаються знахідки епохи Київської Русі, становить близько 350 м, обстежена територія літописної Дубровиці може бути визначена в межах 3,5–4 га.

Степань згадується в Іпатіївському літописному зводі як центр удільного князівства в записі про події 1292 р.: «Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди, од малого і до великого, і став княжити замість нього син його Володимир» [Літопис, 1989, с. 452]. Пізніше «Степань на Горині» названо серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1950, с. 219, 224, 235].

У центрі Степаня знаходиться давнє замчище, яке було центральним укріпленням за литовсько-польської доби (рис. 11, А), Рештки зовнішньої лінії давніх міських укріплень показані на плані Степаня, виконаному на початку XX ст. [Російський державний історичний архів, ф. 384, оп. 15, од. зб. 225, арк. 41]. Це чітко позначена смуга низини по лінії оборонного рову. Під час обстеження території міста у 2012 р. сліди рову у вигляді понижених ділянок з перепадом висот до 1,0–1,5 м були виявлені на північно-західному відтинку укріплень. Зовнішня лінія оборони починалася від низовини на південь від ділянки корінного берега, де знаходиться Троїцька церква (рис. 11, Б), проходила на північ до вул. Довгої і далі продовжувалася по дузі сучасної вул. Олени Теліги на схід до краю корінного берега р. Горині (рис. 11, В). Довжина ділянки корінного берега, обмеженого оборонним ровом становить близько 800 м, а максимальна ширина – 350 м. Укріплена міська площа за литовсько-польської доби становила близько 25 га.

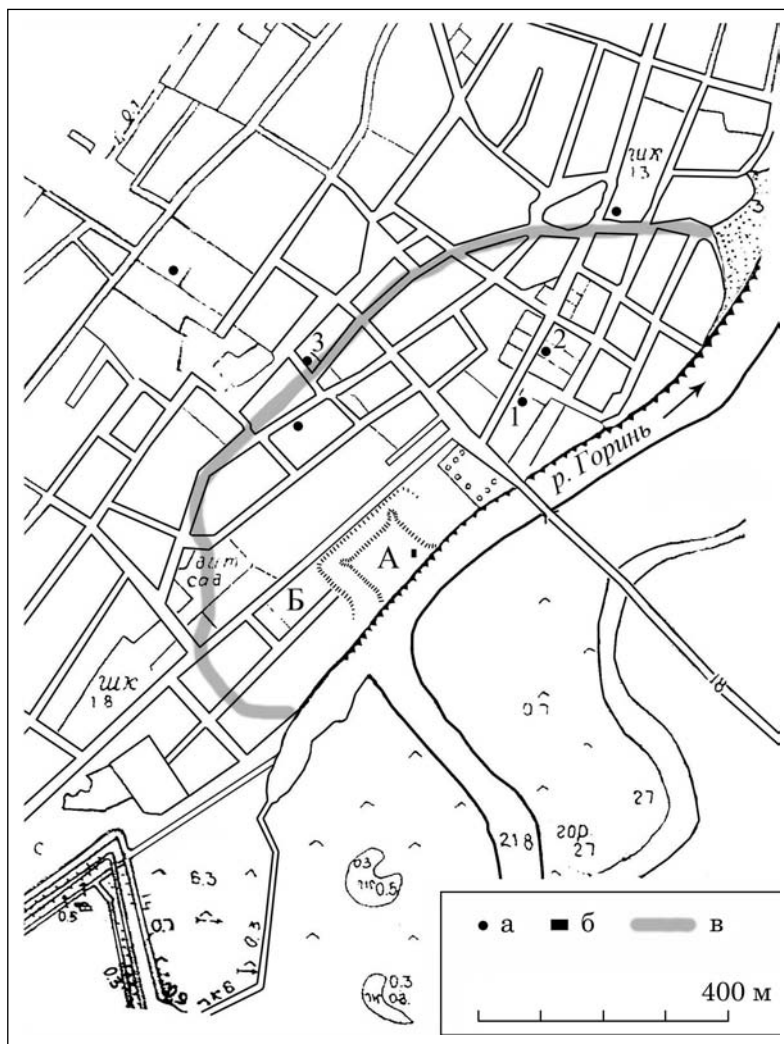

Рис. 11. План центральної частини смт. Степань. Літерами позначені: А – замок; Б – Троїцька церква. Умовні позначення: а – археологічні шурфи; б – розкоп; в – лінія оборонного рову середньовічного міста

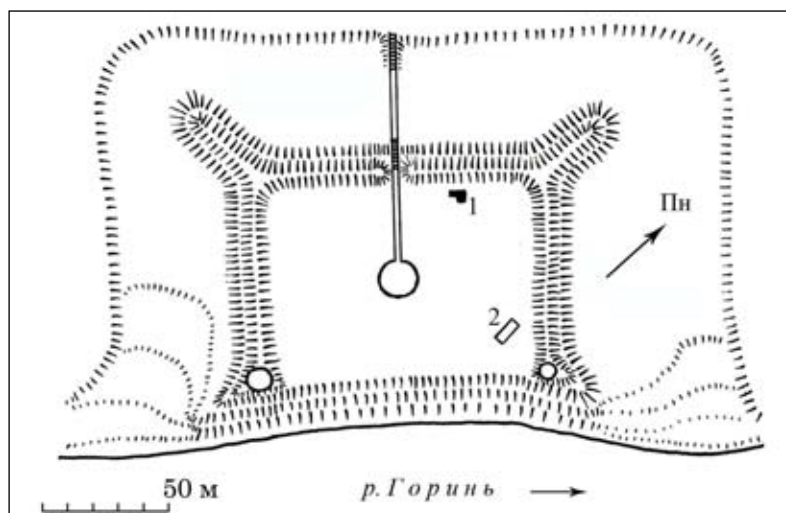

Рис. 12. План замку в смт. Степань. На плані позначені: 1 – руїни цегляної будівлі; 2 – розкоп 1981 р.

Замчище обстежувалось у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городоцького музею [Антонович, 1901, с. 45; Екскурсія, с. 213]. Його опис подано в роботі О.М. Годованюк, присвяченій характеристиці бастионних замчищ Волині [Годованюк, 1980, с. 85–87].

Степанський замок відноситься до групи дерево-земляних бастионних укріплень з планом правильної геометричної форми (рис. 12). Майже прямокутний замковий двір розмірами 80×60 м з трьох боків оточений земляними валами та ровами. На кутах валів знаходяться потужні бастіони. Висота валів по відношенню до рівня сучасної денної поверхні замкового двору становить близько 3,5–4,0 м, а над сучасним рівнем дна рову вони піднімаються на 9–11 м. Насип валу має в перетині форму трапеції. У центрі північно-західного валу знаходилась цегляна в'їзна башта. Це укріплення відображає загальноєвропейські тенденції розвитку оборонного зодчества. Воно датоване О.М. Годованюк кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Годованюк, 1980, с. 87].

Культурний шар на майданчику степанського замку обстежив у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 38]. Знайдені тоді уламки давньоруського гончарного посуду дозволили пов'язати саме цю ділянку з літописним поселенням.

У 1981 р. археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора на території замку були проведені розкопки [Прищеп, 1982]. Розкоп розмірами 10×4 м знаходився поблизу східного кута майданчика замку (рис. 12, 2). На цій ділянці потужність культурних нашарувань становить 2,8–2,9 м, нижче, під перехідним шаром залягає материк – щільний білий пісок.

Нами виділено вісім послідовних стратиграфічних шарів, які в північній частині розкопу залягають майже горизонтально, а в південно-східній прорізані котлованом давньої будівлі, стіни якої були складені із цегли на вапняково-піщанистому розчині. Стратиграфія нашарувань у розкопі (рис. 13): 1) шар дерну товщиною до 0,2 м; 2) світло-коричневий гумусний ґрунт залягає на глибині від 0,2 м до 0,55 м, містить биту цеглу, скло, уламки посуду XX ст.; 3) темно-сірий пухкий ґрунт завтовшки 0,6–0,7 м, насичений битою цеглою, уламками глиняних посудин, коробчастих кахлів XVII–XVIII ст.; 4) шар будівельного сміття завтовшки 0,4–0,45 м, залягає до глибини 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні; тут зібрано шматки цегли-пальчатки, фракції вапняно-піщанистого розчину, уламки глиняного посуду та коробчастих кахлів XVII ст.; 5) світло-сірий ґрунт, насичений попелом, речових знахідок в ньому мало, його товщина до 0,2–0,3 м; 6) шар, що сформувався після великої пожежі; складається із попелу та вугілля, залягає до глибини 1,85–1,9 м, насичений уламками світло-глиняного посуду та

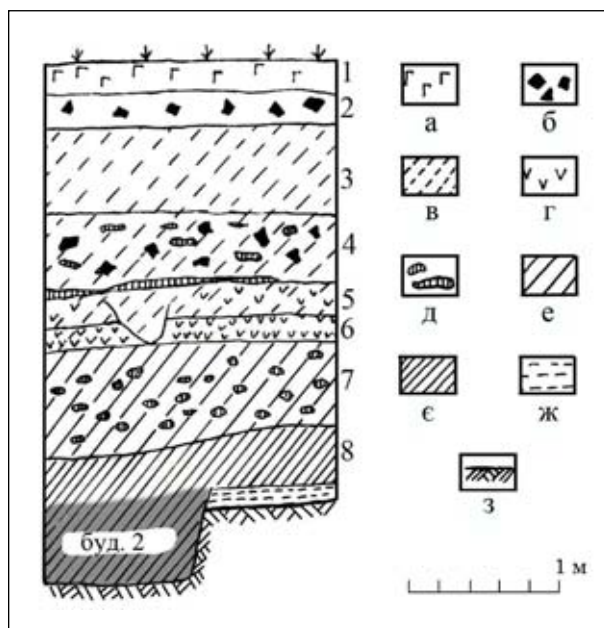

Рис. 13. Стратиграфічна колонка культурних нашарувань у розкопі на площадці Степанського замку.

Умовні позначення: а – дерновий шар; б – бита цегла; в – сірий ґрунт; г – вугілля і попіл; д – підсипка суглинку; е – світло-коричневий ґрунт; є – темно-коричневий ґрунт; ж – передматериковий шар; з – материк

іншими знахідками XVII ст.; 7) світло-коричневий ґрунт завтовшки 0,5–0,6 м, дуже щільний, насичений шматками печини та уламками керамічних виробів XIV–XVI ст.; 8) темно-коричневий ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, залягає до глибини 2,8–2,85 м, містить знахідки епохи Київської Русі.

У нижньому культурному шарі переважають фрагменти глиняного посуду. Більшість горщиків мають опуклі плічка, плавно вигнуту шийку, відігнуті назовні вінця із внутрішньою округлою закраїною (рис. 14, 9–15). Вінця з таким профілем з'явилися в кінці XI ст. і були особливо поширені в XII – першій половині XIII ст. В цьому шарі знайдено уламки семи скляних браслетів: чотири кручені та три гладенькі, три чорного кольору, інші – зелені (рис. 14, 16). Трапилися прясельця, виготовлені з рожевого шиферу та зі стінки посудини (рис. 14, 17, 18). Зібрано також невелику серію вінець із зовнішньою закраїною (рис. 14, 1–3). Вони належать горщикам так званого «курганного типу», які були поширені з IX до початку XI ст.

У 2011–2012 рр. дочірнім підприємством «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ були проведені археологічні експертизи в історичній частині смт. Степань. На ділянках по вул. Київській, № 4 і № 8 в шурфах простежено культурні нашарування потужністю понад 2 м (рис. 11, 1, 2). Однак, знахідок епохи Київської Русі не було виявлено. В той же час, під час обсте-

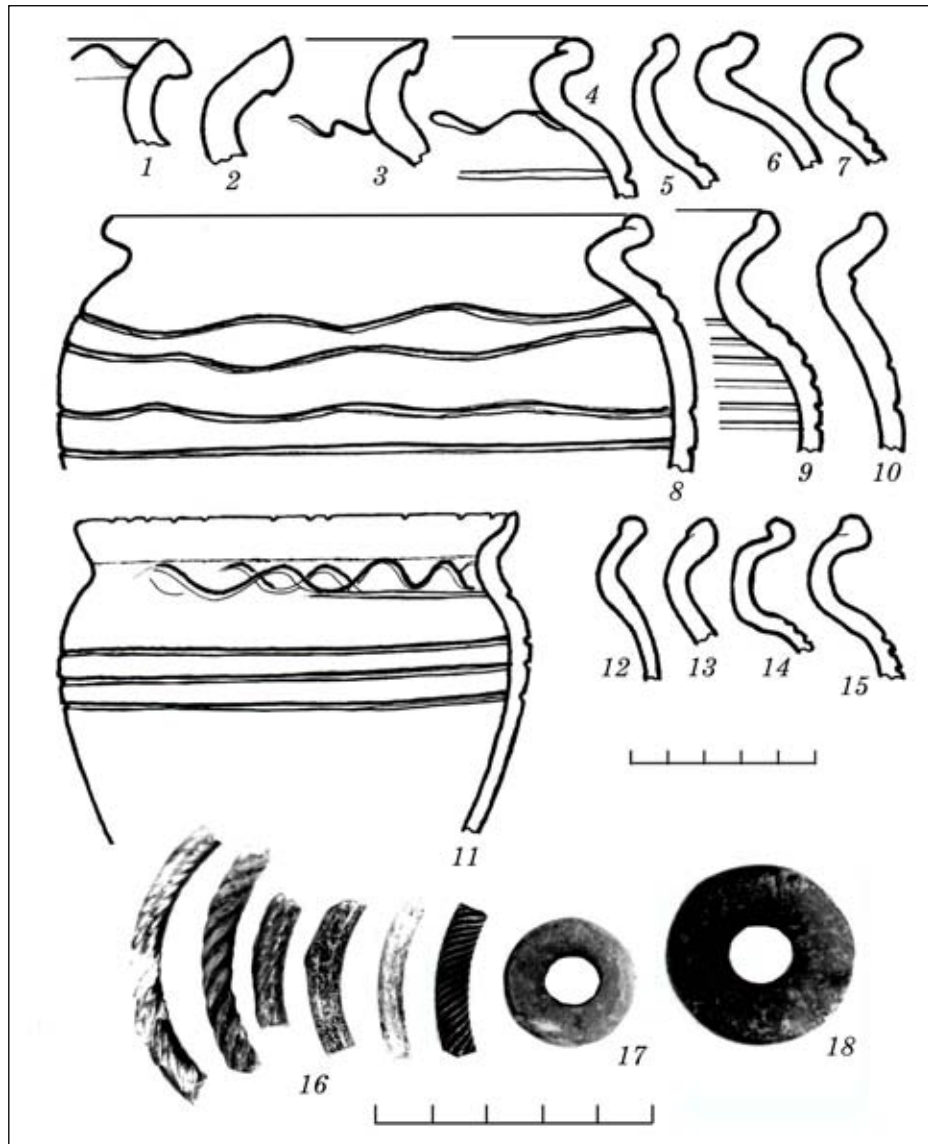

Рис. 14. Слов'яно-руські знахідки із розкопу на території Степанського замку: 1–15 – глиняний посуд; 16 – скляні браслети; 17 – прясельце із рожевого шиферу; 18 – прясельце із стінки глиняної посудини

ження схилів корінного берега на північ від замчища було зібрано уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. Вірогідно, культурний шар епохи Київської Русі поширюється на ділянках на північ і південь від замчища, їх площа перевищує 2 га.

Археологічні джерела свідчать, що перші слов'янські фортеці в Погоринні з'являються у VII–VIII ст. (Хотомель, Залужжя). У X ст. чітка система заселення простежується на ділянці від Дюксина до Городця. Відстань між сусідніми фортецями становить 9–12 км. Ці пам'ятки разом із селищами та курганными могильниками дають уявлення про територіальні межі вже сформованих на той час слов'янських обштинних структур. Більшість городищ періоду племінних князівств втрачають своє значення в XI ст. До міських поселень XII–XIII ст. можна віднести згадані у літописах як центри уділь-

них князів Дубровицю і Степань. Недалеко від впадіння Горині у Прип'ять важливим укріпленим поселенням в цей час був Давид-Городок (Білорусь) [Лысенко, 1999, с. 109–110, 119]. Поблизу Дубровиці продовжувала функціонувати фортеця в Залужжі, зручна для контролю над водним шляхом по р. Случ і розбудовується фортеця у Висоцьку, вірогідно, як один із центрів окняжіння земель над Горинню. Відзначимо, що у Висоцьку було знайдено великий давньоруський скарб, до складу якого входили 32 срібні монетні гривні та 3 браслети [Антонович, 1901, с. 46].

Відстані від Степаня до Дубровиці (56 км) і від Дубровиці до Давид-Городка (72 км) дозволяють розрахувати орієнтовні розміри округи, яка підпорядковувалась цим містам. Її радіус 30–35 км, а отже приблизна площа волостей у поліських районах над Горинню становила

2700–3700 км². Ці показники близькі до середніх величин, розрахованих П.П. Толочком для давньоруських територій лісової зони [Толочко, 1989, с. 96–97].

За литовсько-польської доби Дубровиця і Степань продовжували розвиватися, зберегли свій міський статус і провідне становище в регіоні, в той час як в Погоринні в межах Волинської Височини центри удільних князів Дорогобуж і Пересопниця в другій половині XIII ст. занепадають і перетворюються на звичайні села.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 1–133.

Ауліх В.В. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / В.В. Ауліх, І.П. Герета, С.І. Пеняк. – К.: Наукова думка, 1982.

Барсов Н. Географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.) / Н. Барсов. – Вильна, 1865.

Годованюк Е.М. Исследования бастионных замчиц на Волыни / Е.М. Годованюк // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 82–88. *Державний архів Рівненської області*, ф. Р–562, оп. 3, од. зб. 11.

Звіздецький Б.А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / Б.А. Звіздецький. – К., 2008.

Звіздецький Б.А. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня / Б.А. Звіздецький, А.В. Петраускас, В.І. Пільгуй // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 51–86.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. – М.-Л., 1958. – Т. 1.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1–36. – М.-Л., 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.

Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985.

Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья / Ю.В. Кухаренко // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–57. – М.: Наука, 1961.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999.

Кучинко М.М. Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону / М.М. Кучинко // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 7–16.

Літопис Руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989.

Лысенко П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Мн., 1974.

Лысенко П.Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Беларуская навука, 1999.

Максимов Е. В. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре / Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. – К.: Наукова думка, 1988.

Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. / О. Михайлишин. – К., 2000.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1981

году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1982 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1981/72.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1987 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1986/37.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1989 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1988/216.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р. / Б.А. Прищепя. – Рівне, 1993 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1992/173.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 р. / Б.А. Прищепя. – Рівне, 1994 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1993/44.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу спільної археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІСУ, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею у 2001 році / Б.А. Прищепя. – Рівне, 2001 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2001/160.

Прищепя Б.А. Науковий звіт про роботу Державного підприємства Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002–2003 роках / Б.А. Прищепя. – Рівне, 2003 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2003/152.

Прищепя Б.А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, О.А. Позіховський, В.О. Самолюк, В.В. Ткач. – Рівне, 2007 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2007/198.

Прищепя Б.А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2011 році / Б.А. Прищепя, Л.І. Виноградська, О.П. Войтюк, В.С. Чекурков. – Рівне, 2011 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2011/2.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140. *Російський державний історичний архів* [С.-Петербург], ф. 384, оп. 15, од. зб. 225.

Свешніков І.К. Довідник з археології України: Рівненська область / І.К. Свешніков, Ю.М. Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982.

Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–91 роках / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67.

Тихомиров М.Н. «Список русских городов дальних и ближних» / М.Н. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1950. – № 40. – С. 214–259.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989.

Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / Р.М. Чайка. – Львів, 2009.

Екскурсія от Городецкого Музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – № 1. – С. 213–214.

Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1959. – № 63.

Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnośredniowieczne. – Warszawa, 1960. – T. V. – S. 231–260.

Б. А. Прищепя

**РАННИЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ В
ПОЛЕССКИХ РАЙОНАХ ПОГОРЫНЬЯ**

В работе дана характеристика славяно-русских городищ в полесских районах Погорынья в границах Ровенской области. Анализируются основные результаты полевых исследований, освещаются процессы трансформации поселенческих структур племенного периода IX–X вв. и становление городов XII–XIII вв. – Дубровицы и Степана.

В. Pryshchepa

**EARLY STAGES IN THE FORMATION
OF MEDIEVAL TOWNS IN
THE POLISSYA PARTS OF POHORYNNYA**

This work characterizes Slavonic-Rus' hillforts in Polissya regions of Pohorynna within the boundaries of Rivne region. The paper analyzes the main results of the field works, highlights transformation processes of the settlement structures during the tribal period of the 9th–10th cc. and the formation of the towns of Dubrovytsya and Stepan in the 12th–13th cc.

Ю. М. Ситий

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ЦВИНТАР НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЛЮБЕЧІ (за матеріалами звітів Б.О. Рибаківа)

Дослідження Замкової гори в Любечі має довгу багаторічну історію. Загальновідомі цікаві та різноманітні знахідки давньоруського і пізньосередньовічного часу з пам'ятки. Окремо вивчалися оборонні споруди Любецького замку. Одні з цікавих і малодосліджених категорій археологічних об'єктів, відкритих під час широкомасштабних розкопок 50–60-х рр. ХХ ст. – пізньосередньовічні поховання, аналізу яких присвячена дана стаття.

Ключові слова: поховальний обряд, поховання, тілопокладення, могильна яма, орієнтація кістяка, положення рук.

Виявлення ґрунтових поховань під час широкомасштабних робіт 1957–1960 рр. під керівництвом Б.О. Рибаківа дозволяє охарактеризувати значну кількість поховальних пам'яток і за текстами розкопів зробити перші спроби узагальнення отриманого матеріалу. Локалізація церков на території міста визначає розташування християнських кладовищ, і навпаки, виявлення таких кладовищ дозволяє припустити існування церков поруч із ними.

Антропологічне обстеження здійснене Т.І. Алексеевою, матеріали опубліковані і широко застосовуються під час порівнянь з матеріалами з інших пунктів.

Цвинтар, виявлений у північно-східній частині Замку, досліджувався два сезони – в 1958 р. (начальник розкопу Т.І. Макарова) та в 1960 р. (начальники розкопів І.К. Фролов та В.П. Даркевич) (рис. 1).

У 1958 р. Т.І. Макаровою в розкопах ХІІ, ХІІІ, ХХ (у північно-східній частині території Замку древнього Любеча) були виявлені 45 поховань, здійснених за християнською обрядовістю.

Поховання № 1 (розкоп ХІІ). У могильній, ямі 2,5×1,0 м, глибиною 0,2 м нижче рівня материка (0,65 м від сучасної денної поверхні), виявлено поховання, здійснене на спині, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Поховання належить чоловіку похилого віку.

Поховання № 2 (розкоп ХІІ). Могила, розташована за 1,5 м на північ від поховання № 1, мала розміри 2,5×1,0 м та глибину 0,2 м нижче рівня материка (0,6 м від сучасної денної поверхні). Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Правиця покладена на груди, ліва рука – на живіт.

Поховання № 3 (розкоп ХІІ). Здійснене за 0,1 м на південь від поховання № 1. Яма, розмірами 2,0×1,1 м, глибиною 0,2 м від рівня материка (0,6 м від дерну), містила залишки дитячого кістяка поганої збереженості, покладеного на спині, головою на захід з відхиленням на південь.

Поховання № 4 (розкоп ХІІІ). Поховання перекривало поховання № 6. Виявлене на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні в завалі обпаленої глини та піщини. Знайдено 2 черепи, кістки рук та ніг, що розташовані з порушенням анатомічного стану.

Поховання № 5 (розкоп ХІІ). Частково зруйноване ямою ХІІ–ХІІІ ст. На своєму місці залишилися кістки ніг, що вказують на здійснення поховання за християнською обрядовістю, головою на південний захід. Могила сягає глибини 0,7 м від сучасної денної поверхні.

Поховання № 6 (розкоп ХІІІ). Яма шириною 1,0 м і глибиною 0,2 м нижче рівня материка (1,5 м від рівня сучасної поверхні) містила кістяк людини, покладений у витягнутому положенні на спині, головою на захід.

Поховання № 7 (розкоп ХІІІ). Розташоване на схід від попереднього. Могила мала розміри

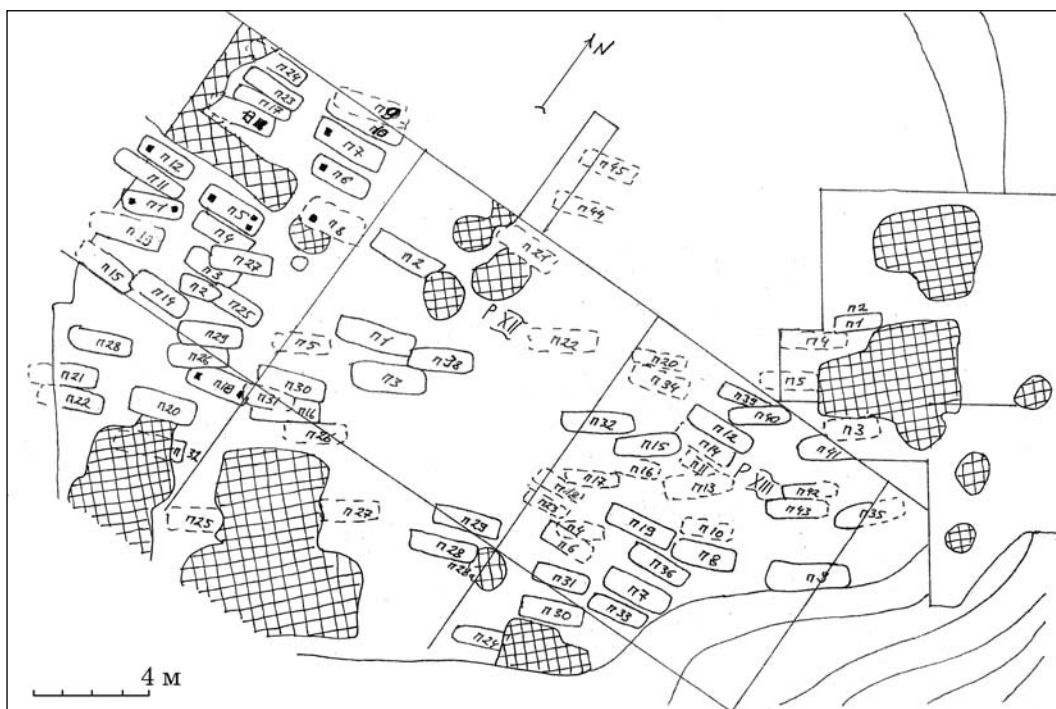

Рис. 1. Цвинтар Любецького Замку за матеріалами робіт 1957 – 1960 рр.

2,1×1,0 м, орієнтована по осі схід–захід. Глибина могили сягає 0,5 м від рівня материка (1,2 м від денної поверхні). Кістяк розташований на спині, правиця витягнута вздовж тіла, ліва рука покладена на груди. Зафіксований тлін від домовини.

Поховання № 8 (розкоп XIII). Могилярна яма овальної форми, розмірами 2,0×1,0 м та глибиною 0,7 м нижче рівня материка (1,9 м від дерну), містила кістяк, покладений головою на захід з відхиленням на південь. Руки складені на животі. В районі шиї знайдені 2 бронзові гудзики від комірця сорочки. Зафіксовані сліди домовини у вигляді тліну. Поховання належить дорослому чоловіку.

Поховання № 9 (розкоп XIII). Впущене в дно споруди № 2. Яма розмірами 2,5×0,7 м мала глибину 0,75 м від рівня материка (1,8 м від дерну). Кістяк дорослого чоловіка покладено на спині, головою на південний захід. Руки складені на животі.

Поховання № 10 (розкоп XIII). Розташоване за 0,3 м на північ від поховання № 8. Кістяк виявлено на рівні материка на глибині 1,0 м від дерну. Кістки зміщені, порушено анатомічний порядок їх розташування.

Поховання № 11 (розкоп XIII). Кістяк жінки, пошкоджений спорудою № 1, лежав на спині, головою на захід на глибині 1,25 м від дерну. Відсутні окремі кістки рук та ніг.

Поховання № 12 (розкоп XIII). Розташоване за 0,9 м на північ від попереднього. Частково пошкоджене спорудою № 2. Кістяк старого чоловіка знаходився на глибині 1,35 м від дерну і лежав у витягнутому положенні, головою на південний захід. Руки витягнуті вздовж тіла.

Поховання № 13 (розкоп XIII) знищило кістки ніг поховання № 11. Містило 2 черепи від зруйнованих ямою поховань та тлін від домовини на глибині 1,3 м від дерну.

Поховання № 14 (розкоп XIII). Розташоване на захід від поховання № 12. Представлене кістками черепа, рук і хребців, що знаходилися на глибині 1,3 м від дерну і були переміщені спорудою № 1 та ямою. Скоріш за все, на своєму місці залишилися лише кістки ніг, виявлені південніше поховання № 12.

Поховання № 15 (розкоп XIII). Частково зруйноване спорудою № 1. Виявлене на глибині 1,1 м від дерну. Кістяк покладено у витягнутому положенні, головою на південний захід. Правиця витягнута вздовж тіла, ліва рука не збереглася. Поховання належить жінці похилого віку. Біля лівої скроні виявлене срібне перснеподібне скроневе кільце.

Поховання № 16 (розкоп XIII). Розташоване за 0,5 м на південь від попереднього. Глибина поховання 1,0 м від дерну. Орієнтація окремих кісток, що збереглися на своїх місцях, здійснена по осі північний схід – південний захід.

Поховання № 17 (розкоп XIII). Могила зафіксована в бровці до глибини 1,0 м від дерну. На своїх місцях збереглися кістки ніг, котрі вказують на орієнтацію поховання головою на південний захід.

Поховання № 18 (розкоп XII). Перекриває споруду № 1. На глибині 1,3 м від дерну виявлено кістяк дорослої людини, покладений у витягнутому положенні, головою на південний захід. Руки зігнуті та покладені: права – на груди, ліва – на живіт. Зафіксований тлін від домовини.

Поховання № 19 (розкоп XIII). Могила розмірами 2,25×0,45–0,5 м та глибиною 1,1 м від рівня сучасної денної поверхні, сягала рівня материка та містила кістяк, покладений у витягнутому положенні, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Поховання належить жінці похилого віку.

Поховання № 20 (розкоп XIII). Майже повністю зруйноване. На глибині 1,15 м від дерну збереглися: фрагмент черепа (зміщений) та довгі кістки ніг, що вказують на орієнтацію поховання головою на захід з невеликим відхиленням на південь.

Поховання № 21 (розкоп XII). Виявлене на глибині 0,7 м від дерну на краю ями XII–XIII ст. Кістяк покладено на спині, головою на захід. Руки складені на грудях. Біля поховання виявлено частину черепа від іншого (зруйнованого) поховання.

Поховання № 22 (розкоп XII). Виявлене на глибині 1,1 м від дерну. Збереглися череп та довгі кістки ніг, що вказують на орієнтацію поховання головою на південний захід.

Поховання № 23 (розкоп XII). На глибині 1,1 м від дерну зберігся череп від зруйнованого поховання.

Поховання № 24 (розкоп XX). На глибині 1,1 м від дерну на рівні материка виявлено кістяк, покладений у витягнутому положенні, головою на південний захід. Правиця витягнута вздовж тіла, ліва рука покладена на живіт. Кістки ніг зруйновані кліттю № 1. Поховання належить дорослій жінці.

Поховання № 24–а (розкоп XX). Біля ніг знайдена частина черепа іншого поховання. На лобі збереглися рештки тканини.

Поховання № 25 (розкоп XX). Виявлене на глибині 1,25 м від дерну. Зберігся лише череп дорослої людини.

Поховання № 26 (розкоп XII). На глибині 1,25 м виявлене зруйноване поховання, представлене частиною черепа та кістками ніг, котрі вказують на орієнтацію поховання вздовж осі північний схід–південний захід.

Поховання № 27 (розкоп XX). На глибині 1,0 м від дерну виявлені череп, щелепа та фрагмент черепа іншого поховання.

Поховання № 28 (розкоп XII). Могила частково прорізана ямою XII–XIII ст. і перекриває рештки більш раннього поховання (№ 28–а), здійсненого у глибшій вузькій могилі. Яма поховання № 28, розмірами 2,0×0,5 м та глибиною 0,3 м, орієнтована по осі північний схід–південний захід. На рівні передматерика виявлено кістяк, покладений у витягнутому положенні. Руки складені на животі. Поховання належить чоловіку похилого віку.

Поховання № 29 (розкоп XII). Розташоване за 0,45 м на північ від попереднього. Могила, розмірами 1,75×0,5 м та глибиною 1,8 м від дерну, містила кістяк, покладений у витягнутому положенні на спині, головою на південний захід.

Ліва рука покладена на живіт, права не збереглася. Поховання належить дорослій жінці.

Поховання № 30 (розкоп XIII). На глибині 1,3 м від дерну (на 0,3 м заходить в материк) виявлено кістяк в могильній ямі шириною 0,9 м, покладений на спині, головою на захід з відхиленням на південь.

Поховання № 31 (розкоп XIII). Розташоване за 0,8 м на північ від попереднього. В могилі, завширшки 1,0 м, виявлено кістяк, покладений на спині, головою на захід з незначним відхиленням на південь. Поховання належить дорослій жінці.

Поховання № 32 (розкоп XIII). На глибині 1,5 м від дерну виявлено кістяк, покладений у витягнутому положенні, головою на південний захід. Ліва рука покладена на таз, права не збереглася. Поховання належить дорослій жінці.

Поховання № 33 (розкоп XIII). Яма частково зруйнована внаслідок ерозії краю Замку. Збереглися частина черепа, кістки тазу та ніг, що вказують на орієнтацію поховання по осі схід–захід.

Поховання № 34 (розкоп XIII). Виявлено кістки дорослої жінки (ребра, кістки ніг, череп) від зруйнованого поховання, що розташовувалося південніше поховання № 20.

Поховання № 35 (розкоп XIII). Яма овалоподібної форми на глибині 1,2 м від дерну містила череп, кістки рук та ребра.

Поховання № 36 (розкоп XIII). Могила, розмірами 1,8×0,5 м, сягала глибини 1,15 м від дерну, мала округлі контури та містила кістяк, покладений на спині, головою на захід. Правиця покладена на живіт, ліва рука – на груди. Поховання належить чоловіку похилого віку.

Поховання № 37 (розкоп XII). На глибині 1,25 м виявлені частини двох черепів від зруйнованих поховань.

Поховання № 38 (розкоп XII). У заповненні житла роменської культури на глибині 0,8 м від дерну виявлено кістяк, покладений на спині, головою на південний захід. Правиця покладена на живіт, ліва рука не збереглася. Поховання належить чоловіку похилого віку.

Могильні ями поховань №№ 39–43, виявлені в північно-східній частині розкопу XIII, були законсервовані для подальших досліджень.

Поховання №№ 44, 45 виявлені на північ від поховання № 21 (розкоп XII), у пошуковій траншеї на глибині 0,6 та 0,9 м від дерну.

Під час досліджень 1958 р. Т.І. Макарова віднесла християнські поховання на Замку до об'єктів третього шару. В розкопах XII, XIII, XX виявлено залишки 45 поховань, з яких лише 15 збереглися непошкодженими, інші поруйновані спорудами, що відносяться до верхніх шарів. Поховання сягають рівня передматерика, окремі з них заглиблені в материк [Рыбаков, 1958, С. 30–41]. Датування поховань північно-східної частини Замку залежить від датування

об'єктів, що їх прорізають. Кліті №№ 2, 3 зруйнували поховання №№ 25–27, 37.

Споруда № 1 поруйнувала поховання №№ 11, 12, 14, 16, 18. Поховання №№ 20, 22, 34 зруйнувала споруда, від якої зафіксовані лише стовпи.

Споруда № 2 зруйнувала і перекрила поховання №№ 9, 42, 43.

За спостереженнями Т.І. Макарової, на східній ділянці досліджено два горизонти поховань: нижній, глибиною 1,3–1,9 м від дерну, розташований на східному краю, і верхній, що має глибину 0,6–0,7 м від дерну. На думку дослідниці, утворення могильника розпочалося зі східного краю Замку (нижній горизонт), з часом він поширився у західному напрямку. Значна глибина більш ранніх поховань пов'язана з їх більш раннім датуванням і підсипками ґрунту, здійсненими на схилі городища.

В розкопі VII 1960 р. (начальник розкопу І.К. Фролов), розташованому на північ від розкопу XIII (1958 р.), виявлено 5 поховань, досліджених з півдня, південного заходу та північного заходу від споруди № 1 (розкоп VII). Поховання орієнтовані головою на південний захід. Поховання №№ 1, 2, 5 пошкоджені спорудою № 1.

Від поховань №№ 1, 2 (розкоп VII) збереглися лише контури могильних ям.

Поховання № 3 (розкоп VII). Кістяк було покладено на правому боці у дещо скорченому положенні, головою на південний захід.

Поховання № 4 (розкоп VII). Кістяк покладено у витягнутому положенні на спині. Руки складені на животі. Ноги частково прорізані.

Поховання № 5 (розкоп VII). Кістяк орієнтований головою на південний захід. Руки складені на животі. Ноги зруйновані спорудою XII–XIII ст.

Усі поховання безінвентарні, в межах розкопу розташовані у два ряди.

У розкопі XI, XIX (1960 р.) В. П. Даркевич дослідив продовження рядових поховань, виявлених 1958 р.

Поховання № 1 (розкоп XI). Виявлено кістяк жінки похилого віку, довжиною 1,6 м, покладеної у витягнутому положенні на спині, головою на південний захід. Руки складені на животі. Під головою та ногами небіжчиці зафіксовано уламки плінфи товщиною 3,0 та 3,5 см. Від домовини збереглися 6 цвяхів. У заповненні могили виявлена кераміка зарубинецької культури.

Поховання № 2 (розкоп XI). Кістяк дитини віком 3–4 роки, довжиною 0,9 м, лежав на спині, головою на захід. В районі щелепи та лівої ключиці виявлено окисли зеленого кольору та знайдено бронзовий грушеподібний гудзик.

Поховання № 3 (розкоп XI). Досліджено кістяк дитини віком 5–6 років, довжиною 1,1 м, покладеної на спині, головою на захід.

Поховання № 4 (розкоп XI). Виявлена нижня частина кістяка дорослої жінки, покладеної

у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Права рука покладена на таз. Біля правої ноги знайдено тонкі смужки шовкової тканини із золотими нитками.

Поховання № 5 (розкоп XI). Досліджено кістяк дорослої жінки, довжиною 1,6 м, покладеної на спині, головою на захід з відхиленням на південь. Біля черепа знайдено уламок плінфи товщиною 4,5 см, біля ніг – два камені.

Поховання № 6 (розкоп XI). Кістяк чоловіка похилого віку, довжиною 1,8 м, покладено у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Біля черепа виявлено невеликий камінь. В заповненні могили знайдено: цвях, фрагмент скляного виробу з орнаментом у вигляді прямих червоних і хвилястих жовтих смуг та половину дротяного персня з мідного сплаву.

Поховання № 7 (розкоп XI). У могилі знайдено кістяк довжиною 1,65 м, покладений на спині, головою на захід. Правиця покладена на живіт. Біля черепа зафіксовано уламок плінфи шириною 20 см та товщиною 4,5 см.

Поховання № 8 (розкоп XI). Збереглися фрагменти черепа, ліва половина таза та кістки лівої ноги дорослої людини, похованої у витягнутому положенні, головою на захід. Біля черепа виявлений камінь.

Поховання № 9 (розкоп XI). Виявлено кістяк дорослого чоловіка, покладеного у витягнутому положенні на спині, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Права рука покладена на живіт, ліва витягнута вздовж тіла.

Поховання № 10 (розкоп XI). Від кістяка збереглися: череп, кістки правої руки, покладеної на груди, і кістки правої половини грудей. Усі інші кістки зруйновані похованням № 9, розташованим дещо вище. Орієнтація поховання головою на захід з відхиленням на південь.

Поховання № 11 (розкоп XI). В могилі виявлено кістки правої руки, таза та ніг, які дозволяють визначити, що небіжчик був похований на спині, головою на захід. Із заповнення могили походить уламок псевдовитого браслета із зеленого скла.

Поховання № 12 (розкоп XI). Від верхньої частини кістяка зрілого чоловіка збереглися: роздавлений череп, хребці, ребра та кістки рук, що вказують на західну орієнтацію поховання. Під черепом виявлено уламок плінфи товщиною 3,5 см.

Поховання № 13 (розкоп XI). У могилі виявлено кістяк дорослої людини без черепа, зі зміщеними ребрами, покладеної головою на захід. Верхня частина скелета була перекопана у XVII ст. Біля стоп знайдено уламок плінфи товщиною 5,5 см.

Поховання № 14 (розкоп XI). В ямі виявлено кістяк чоловіка похилого віку, довжиною 1,7 м, покладеного головою на захід. Від домовини збереглися 9 цвяхів.

Поховання № 15 (розкоп XI). В могилі неправильних обрисів виявлено кістки нижньої

частини скелета (тазу та ніг), котрі вказують на орієнтацію поховання головою на захід.

Поховання № 16 (розкоп XI). Виявлені залишки зруйнованої перекопом могили, в якій знайдені кістки дорослої людини. Верхня частина кістяка зруйнована. Орієнтація поховання головою на захід.

Поховання № 17 (розкоп XI). В могилі виявлений кістяк довжиною 1,6 м, покладений на спині, головою на захід. У заповненні могили знайдено цвях та бронзове вістря трилопатевої стріли скіфського часу.

Поховання № 18 (розкоп XI). В ямі, розмірами 1,85×0,6 м, досліджено кістяк людини довжиною 1,7 м, представлений черепом та кістками ніг. Кістяк покладено у витягнутому положенні на спині, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Під головою та біля ніг виявлено 5 уламків плінфи. В заповненні знайдено 2 уламки крученого псевдовитого браслету з сірого скла.

Поховання № 19 (розкоп XIX). В могилі виявлено кістяк чоловіка похилого віку, довжиною 1,75 м, покладеного у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Від домовини збереглися 6 цвяхів.

Поховання № 20 (розкоп XIX). В ямі виявлено кістяк чоловіка похилого віку, довжиною 1,66 м, покладеного на спині, головою на захід.

Поховання № 21 (розкоп XIX). В могилі, розмірами 1,45×0,4 м, досліджено рештки кістяка дівчинки, грудна клітка якого поруйнована. Поховання здійснене у витягнутому положенні на спині, головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Біля лівого плеча на шії знайдено неширокі смуги шовкової тканини фіолетового кольору із золотом ниткою в основі. На окремих шматках збереглися залишки берести від основи комірця. Поряд розташовані 7 бронзових грушоподібних гудзиків з вушками, 2 з яких знаходилися безпосередньо на залишках стрічок.

Поховання № 22 (розкоп XIX). В ямі виявлені кістки дорослої людини, за виключенням черепа. Кістки плеча змішані внаслідок перекопу. Орієнтація поховання головою на захід з відхиленням на південь.

Поховання № 23 (розкоп XI). Збереглися череп та кістки ніг, котрі вказують на орієнтацію поховання головою на захід. Від домовини збереглися 2 цвяхи.

Поховання № 24 (розкоп XI). На своєму місці в ямі лежали кістки таза та ніг, котрі вказують на орієнтацію поховання головою на захід.

Поховання № 25 (розкоп XI). В могилі, виявлено кістяк чоловіка похилого віку, довжиною 1,64 м, покладеного на спині, головою на південний захід. Права рука покладена на живіт, ліва – на груди. З правого боку від таза знайдено лите бронзове орнаментоване поясне кільце. Між стопами виявлено бронзову пряжку. Лицевий бік пряжки мав форму овалу, зво-

ротній – у вигляді бляшки. Залізний язичок пряжки не зберігся.

Поховання № 26 (розкоп XI). В могилі виявлено кістяк, довжиною 1,48 м, покладений на спині, головою на захід. На черепі біля скронь збереглися шматки шовкової стрічки шириною 2 см. Окремі уривки тканини та берести – залишки комірця сорочки – були виявлені поряд із бронзовим гудзиком в районі шії.

Поховання № 27 (розкоп XI). Могила містила кістяк людини довжиною 1,57 м, покладеної на спині, головою на захід. Права рука зігнута та піднята до плеча.

Поховання № 28 (розкоп XIX). Яма, містила кістяк, довжиною 1,63 м, покладений у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Права рука зігнута і піднята до плеча, ліва покладена на живіт.

Поховання № 29 (розкоп XI). Виявлено кістяк дорослої людини, довжиною 1,57 м, покладеної на спині, головою на захід. Біля ключиці та хребців шії простежено окисел від гудзиків комірця сорочки.

Поховання № 30 (розкоп XI). Могила містила поховання жінки похилого віку, довжиною 1,5 м, покладеної за християнською обрядовістю, на спині, головою на захід.

Поховання № 31 (розкоп XI). Яма містила скелет жінки похилого віку, довжиною 1,43 м, похованої на спині, головою на захід.

Могили, виявлені в 1958 і 1960 рр., утворювали три ряди, що продовжувалися у північному напрямку і вийшли за межі ділянки досліджень 50–60-х рр. XX ст. У звітах зазначено, що усі поховання здійснені в могильних ямах, викопаних в материк у перекритих культурним шаром XIII–XVII ст. Кілька поховань на ділянці досліджень розкопу XI були зруйновані перекопами і спорудами XVI–XVII ст.

Могили в розкопі XI утворювали три ряди, відстань між якими становила 0,5–1,0 м, між могилами – 0,15–0,2 м. Наявні окремі випадки перекриття могилами одна одною. Всього в межах розкопу XI досліджено 31 поховання, здійснені у прямокутних у плані могилах глибиною 0,3–0,5 м, орієнтовані головою на захід (в окремих випадках з незначним відхиленням на південь). За спостереженнями В.П. Даркевича, небіжчиків ховали в підпрямокутних у плані домовинах, від яких подекуди збереглися сліди трухлої деревини, а також цвяхи від скріплення дощок.

Усі небіжчики, виявлені в розкопі XI, були поховані у витягнутому положенні на спині, головою на захід та з невеликим відхиленням на південь. Руки складені на животі чи на грудях. Біля могильних ям фіксувалися ямки, котрі, на думку дослідників, залишилися на місці встановлення дерев'яних хрестів.

До поховань з плінфою під головою і ногами відносяться поховання №№ 1, 18. Плінфу під головою та каміння під ногами виявлено в по-

хованні № 5; каміння під головою – у похованнях №№ 6, 8; плінфу під головою – у похованнях №№ 7, 12; плінфу під ногами – у похованні № 13. Таким чином, у 8 похованнях (№№ 1, 5–8, 12, 13, 18) приблизно по середині ширини Замку виявлені підкладені під тіло плінфа чи камені. Плінфа мала товщину 3,0 см; 3,5 см (2 випадки); 4,5 та 5,5 см і може бути датована XII ст. На думку І.М. Ігнатенка, плінфа з Любеча може відноситися до двох груп, схожих за особливостями формування з чернігівською плінфою першої половини XII ст. (досить нечисленна) і кінця XII ст. (більш розповсюджена). Перша група могла бути привезена у малій кількості, інша, на думку О.В. Шекуна, ймовірно відноситься до мурованого храму, збудованого на території західної частини Фортеці.

В заповненні зустрічаються речі, що потрапили до могил випадково: кераміка зарубинецької культури, бронзове вістря стріли скіфського часу, у 2 похованнях – уламки скляних псевдовитих браслетів.

Речі в похованнях представлені залишками одягу та прикрас і супроводжуються інвентарем. Гудзики (від 1 до 7 екземплярів) від комірців походять з 5 поховань, у 2 випадках – разом із залишками шовкової тканини із золотними нитками та берестою (основа виробу). Гудзики і, відповідно, комірці від сорочки фіксуються як у похованнях жінок, так і в похованнях чоловіків та дітей. У одному випадку знайдено залишки шовкової тканини із золотними нитками біля ноги, що, на нашу думку, є наслідком пошкодження цілісності поховання.

Прикраси в жіночих похованнях представлені: скроневим перстнеподібним кільцем (1 поховання) та пов'язаними на голові біля скронь шовковими стрічками шириною 2 см (2 поховання). В чоловічому похованні знайдено бронзове лите орнаментоване поясне кільце та бронзову пряжку із залізним язичком. У похованні чоловіка похилого віку з каменем біля черепа зафіксовано уламок скляного виробу з орнаментом у вигляді смуг (сльозниця?) та половинку дротяного мідного кільця, яке могло потрапити до могили випадково. Таким чином, невелика кількість речей у похованнях дозволяє підтвердити датування цвинтаря, зроблене за стратиграфічними спостереженнями.

Стан збереженості. Експедицією Б.О. Рибаківа розкопано 81 поховання, 29 з яких мають різний ступінь пошкодження (35% від загальної кількості). Поховання нижнього рівня частково зруйновані похованнями верхнього рівня. Останні, в свою чергу, пошкоджені спорудами першої половини XIII ст., XV–XVIII ст., окопами Великої Вітчизняної війни та природною ерозією. Поховання верхнього рівня орієнтовані головою на південний захід, поховання нижнього рівня – головою на захід та з невеликим відхиленням до півдня, що дозволяє запропонувати поділ цвинтаря на два горизонти

поховань і розділити зведений план поховань (рис. 1) на два різні плани. В розкопі XI в окремих випадках помітно три рівні поховань, що фіксуються по взаємному перекриттю та прорізанню.

Положення тіла. У похованні № 3 розкопу VII небіжчик лежав на правому боці. В інших випадках, де стан збереженості був задовільний, тіла похованих лежали у випростаному положенні на спині.

Судячи з досить рівних рядів, поховання тривалий час зберігали наземні ознаки. Дослідники відзначали наявність невеликих стовпових ям і припускали існування поряд з могилами дерев'яних хрестів.

Положення рук з'ясовано для 24 поховань. Простежується 16 різновидів покладення рук або однієї руки, що збереглася. Спроба простежити зв'язок між положенням рук і статтю похованої людини (див. таблицю № 1) через малу кількість антропологічних визначень та стан збереженості рук буде продовжена після публікації матеріалів робіт 2010–2011 рр.

Руки (рука), покладені на тіло, простежені у 75% поховань. В одному чоловічому похованні (4% від загальної кількості випадків) руки лежать вздовж тіла. Ще в 1 випадку (4%) одна збережена рука лежала вздовж тіла. У трьох похованнях одна рука лежала на тілі, інша – уздовж тіла. Для двох поховань з плінфою визначені положення рук (руки), покладених на живіт. Загалом слід зазначити, що цвинтар Любецького Замку демонструє досить високий відсоток покладання рук на тіло, якщо врахувати розмаїтість походження населення, яке могло проживати в місті, розташованому на великій магістралі середньовіччя, що з'єднувала південь і північ Європи. Різноманітність походження населення характерна для міст, розташованих на транс'європейських шляхах. Також не можна виключати, що частина поховань більш рання, що і могло позначитися на положенні рук небіжчиків.

Загалом, в розкопах 1958–1960 рр. можна виокремити щонайменше 2 горизонти поховань християнського цвинтаря, що займав малоприматну для забудови північно-східну частину Замку.

Орієнтація поховань. Орієнтацію головою на захід мають 30 поховань (47% від всіх поховань з визначеною орієнтацією); 22 поховання (34%) спрямовані головою на південний захід; 12 поховань (19%) – головою на захід з невеликим відхиленням на південь. Орієнтація головою на південний захід можливо залежала від довгої осі храму. Територія Замку витягнута з південного заходу на північний схід, тому церква, маючи орієнтацію по осі схід-захід, перегородила б внутрішній майданчик і перекрила б доступ до його північної частини.

Нерівність поверхні ділянки ускладнювала її забудову, тому до виникнення щільної

Таблиця № 1. Положення рук з поховань Любецького Замку

Розташування рук	Кількість (питома вага %) в чоловічих похованнях	Кількість (питома вага %) в жіночих похованнях	Кількість (питома вага %) в похованнях, де не визначена стать	Кількість випадків (питома вага %)
На животі	3 (12,5%)	1 (4%)	2 (8%)	6 (25%)
На грудях			1 (4%)	1 (4%)
Ліва біля плеча, права на животі	1 (4%)			1 (4%)
Ліва на животі, права на грудях	1 (4%)		1 (4%)	2 (8%)
Ліва на животі, права на плечі			1 (4%)	1 (4%)
Ліва на животі, права не збереглася		1 (4%)		1 (4%)
Ліва не збереглася, права на тазі		1 (4%)		1 (4%)
Ліва не збереглася, права на животі	1 (4%)		1 (4%)	2 (8%)
Ліва не збереглася, права на грудях			1 (4%)	1 (4%)
Ліва не збереглася, права біля плеча			1 (4%)	1 (4%)
Ліва на тазі, права не збереглася		1 (4%)		1 (4%)
Ліва не збереглася, права вздовж тіла		1 (4%)		1 (4%)
Ліва на животі, права вздовж тіла		1 (4%)		1 (4%)
Ліва вздовж тіла, права на животі	1 (4%)			1 (4%)
Обидві руки вздовж тіла	1 (4%)			1 (4%)
Ліва на грудях, права вздовж тіла	1 (4%)		1 (4%)	2 (8%)
Загалом:	9 (37,5%)	6 (25%)	9 (37,5%)	24 (100%)

забудови вона і була відведена під кладовище. Східний край майданчика похилий у південно-східному напрямку – в бік рівчака, яким сьогодні прокладена бруківка на поділ. Північно-східний край Замку має нахил в бік рівчака Гончарівка. Від західного краю до середини ширини майданчик Замку більш рівний, а далі на схід та північ має нахил, що призводило до певних незручностей і тому ділянка була відведена під кладовище, а не забудову. Згодом у процесі забудови Замку, викопувалися глибокі підкліти жител, а ґрунт переміщувався на східний край майданчика, в результаті чого був знівельований природний рельєф. Роботи, проведені під керівництвом Б.О. Рибаківа, остаточно змінили природний ухил території. Після них денна поверхня була додатково знівельована. Складний рельєф та його зміни протягом XX ст. не дозволяють точно визначити рівні, з яких було викопано могильні ями. Відсутні такі спостереження і у звітах дослідників. Під час робіт глибина поховань фіксувалася від дерну чи рівня материка, і лише в окремих випадках – від двох рівнів. В залежності від місця розташування кожного поховання (ближче до східного краю чи до центру майданчика) глибина від дерну може вказувати на горизонт, до якого відноситься поховання. Але рівень дерну XX ст. у кращому випадку, відповідає рівню денної поверхні XVIII ст., а визначити висоту підсіпок XV–XVIII ст. за

текстами звітів практично неможливо. Слід застосувати нанесення на план цвинтаря глибин могильних ям та глибини фіксації рівня материка. Стратиграфічні розрізи і окремі нівелювання, зроблені дослідниками, можуть якщо не прояснити ситуацію з глибинами конкретних поховань, то хоча б проілюструвати рівень нахилу ділянок (рис. 2).

За польовими спостереженнями, цвинтар було започатковано на краях городища, що мали ухил в бік рівчаків (ур. Гончарівка). Згодом перші поховання на краях площадки були засипані викидами з котлованів споруд. Викиди ґрунту дещо зрівняли поверхню і поховання верхнього рівня були виявлені в розкопах VII, XI, XII, XX (1958–1960 рр.). О.М. Веремейчик виявила продовження цвинтаря, яке фіксується в розкопах №№ 1, 2 (2010 р.) та №№ 4, 5 (2011 р.). Загалом, найбільша (600 м²) площа цвинтаря існувала в кінці XII ст. і була частково забудована у першій половині XIII ст. За стратиграфічними спостереженнями під час робіт помітно, що поховання з південно-західною орієнтацією перекривають та частково руйнують поховання із західною орієнтацією та поховання з невеликим відхиленням до півдня. Це дозволяє виділити поховання верхнього горизонту. Вони сконцентровані в південній частині цвинтаря і утворюють 10 рядів. Їхня орієнтація головами на південний захід зумовила орієнтацією рядів з південного сходу на північний захід (рис. 3).

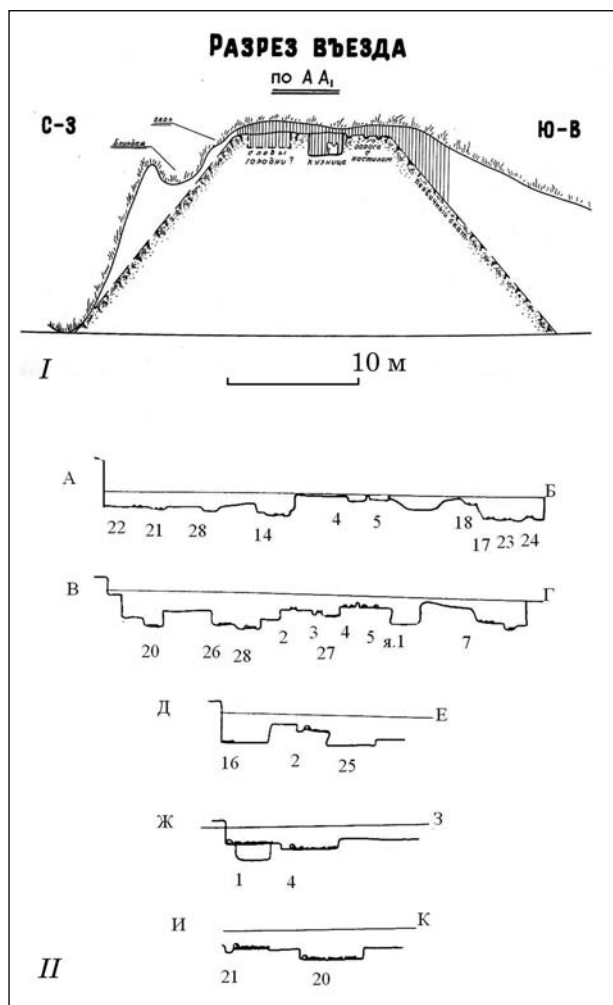

Рис. 2. Нахил ділянки: I – в районі в'їзду на Замок, II – по нівелюванню поховань розкопу XI (1960 р.)

До 1 ряду віднесені поховання №№ 1 (з плінфою під головою та ногами), 28, 21. До 2 ряду належать поховання №№ 17, 27, 29, 26 розкопів XI, XIX, № 25 розкопу XX. 3 ряд складають поховання №№ 9, 30, 16 розкопу XI та №№ 5, 26 розкопу XII. Для південної частини рядів 2 та 3 фіксуються поховання, розташовані впритул одне до одного – це, на нашу думку, підзахоронення родичів до старих могил. До 4 ряду віднесені поховання №№ 1, 3, 27. До 5 – №№ 38, 29, 28, 24. До 6 – №№ 22, 32, 17, 4, 31, 30. До 7 – №№ 20, 15, 16. До 8 – №№ 14, 13, 10, 8. До 9 – №№ 5 розкопу VII, №№ 40, 42, 43, 9 розкопу XIII. До 10 ряду віднесені поховання №№ 1, 4, 3 розкопу VII, № 41, 35. У східній частині ділянки цвинтаря ряди не такі чіткі через нахил місцевості і наявність краю майданчика. В рядах №№ 4–6 фіксуються ділянки без поховань, що, на нашу думку, є наслідком згаданих у звітах перекопів XV–XX ст. Можливо, до 6 ряду відносяться поховання №№ 44, 45, частково досліджені на північ від розкопу XII. Для східної ділянки верхнього горизонту характерне розташуван-

ня могил впритул одна до одної, що свідчить про підзахоронення до померлих раніше родичів. Щільність могил цієї ділянки вища в порівнянні із західною, що може вказувати на більш тривале існування ділянки цвинтаря на краю майданчика Замку.

Поховання нижнього горизонту орієнтовані ближче до осі схід–захід і тому 8 рядів поховань мають орієнтацію ближче до лінії південь–північ (з невеликим відхиленням до заходу) (рис. 4). До 1 ряду віднесені поховання №№ 12, 11, 19, 15, 22. Між 1 та 2 рядами розташоване поховання № 14. До 2 ряду віднесені поховання №№ 24, 23, 13, 5, 4, 3, 2, 25, 18, 20 та могила, знищена спорудою XIII ст. До 3 ряду віднесені поховання №№ 10, 7, 6, 8, 31. До цих рядів належать всі поховання з плінфою та каменем під головою. Поховання № 1, віднесене до верхнього горизонту, також розташоване в західній частині цвинтаря, що, на наш погляд, свідчить про наближеність ділянки до церковної будівлі. Щільність поховань значна; практично всі поховання здійснені впритул одне до одного, що могло відбутись у результаті їх розташування біля вівтарної частини церкви. До 4 ряду віднесене поховання № 2 розкопу XII. До 5 ряду – поховання №№ 21, 28–а. До 6 – №№ 34, 18, 6. Невелика щільність поховань 4–6 рядів спричинена перекопами, як і поховань верхнього рівня. До 7 ряду віднесені поховання №№ 39, 12, 11, 19, 36, 7, 33. До 8 ряду можна віднести поховання № 2 розкопу VII. Значна щільність поховань на ділянках гарної збереженості вказує на тривалий час функціонування цвинтаря. Досить довго йшло підхоронення в простір між існуючих могил, потім виник верхній горизонт, який також має підхоронення. Час забудови цвинтаря за археологічним матеріалом визначається рубежем XII–XIII ст. У такому випадку існування двох горизонтів (з підхороненнями) можна вважати не меншим за 100 років (приблизно по 25 років між похованнями). Співпадіння місць поховань на краю розкопів XI, XII XIX, XX вказує щонайменше на 100–річне функціонування цвинтаря. Наявність могильних горбків та існування на думку дослідників христів біля могил, від яких у розкопі фіксуються стовпові ямки, не дозволяло тривалий час копати нові могили на місці старих, що помітно в планіграфії ділянки. Виявлення поховань з плінфою та каменями під головою може свідчити про існування невеликого монастиря біля дерев'яної церкви. Сім таких поховань віднесені за орієнтацією до нижнього горизонту цвинтаря і лише одне – до верхнього. Поховання № 1 може належати священику, якому під голову та ноги поклали плінфу. Монастирські поховання розташовані на відстані одне від одного і розділені в окремих випадках похованнями, здійсненими як підхоронення до вже існуючих могил. Це до-

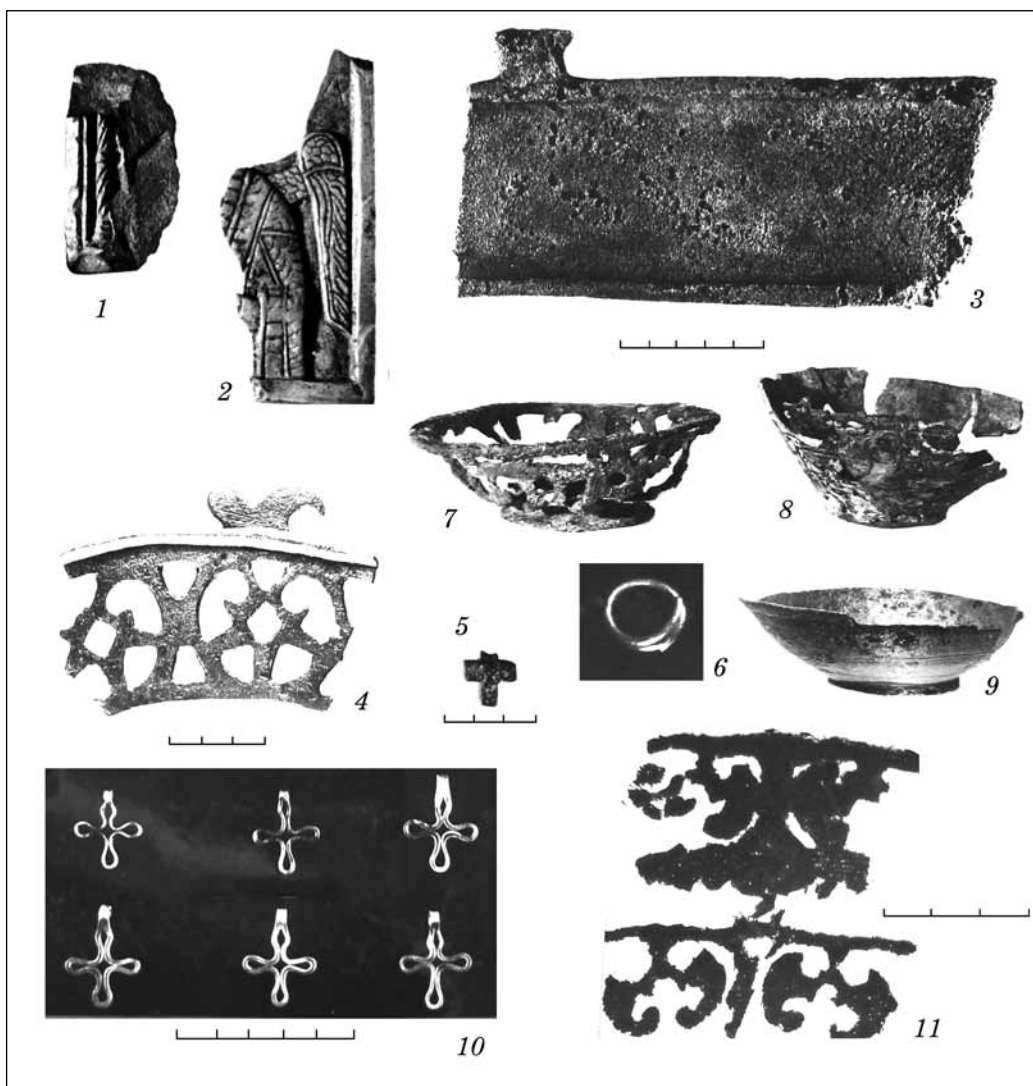

Рис. 5. Предмети особистого благочестя, церковне начиння з розкопів 1957 – 1960 рр. та знахідки з поховань: 1, 2 – уламки іконок з ями № 5 (розкоп XII), 3 – уламок алтарної перешкоди (розкоп X), 4 – фрагмент бронзового панікадила (розкоп IV), 5 – кам'яний хрестик (розкоп XXX); 6 – скроневе кільце з поховання 15 (розкоп XIII); 7–9 – бронзові лампадки (розкоп XIV); 10 – хрестики зі скарбу (1959 р., розкоп XXXII); 11 – тканина з черепа поховання 24-а (розкоп XX)

зволяє стверджувати, що поховання за монастирським обрядом є найбільш ранніми на цій ділянці цвинтаря. Побіжно на ранню дату поховань вказують камені, використані замість плінфи. В Любечі ще не було достатньо плінфи, тому саме їх використано як «подушки». Отже, можна припустити, що у східній частині Замку була збудована дерев'яна церква, яка була центром невеликого монастиря. Розбудова території призводить до зникнення поховань за монастирськими канонами у XII ст. Церква перетворюється на невеликий приходський храм, що існував до кінця XII ст., коли щільність забудови Замку стала критичною і на цвинтарі перестали хоронити. Матеріали робіт 1957–1960 рр. не можуть однозначно дати відповідь на питання чи існувала церква на Замку в XIII ст. Судячи з появи великої кількості плінфи, на території західної

частини Фортеці наприкінці XII – на початку XIII ст. будується мурована церква.

Зміни в орієнтації поховань із західної на південно-західну слід віднести до перебудови церкви. Відомо, що в 1147 р. Любеч був спалений і результатом погрому виявилася часткове запустіння міста. Чернігівські князі скаржилися, що в Оргощі та Любечі сидять лише псарі та половці. Ймовірно, після подій середини XII ст. церква і була перебудована. Таким чином, нижній горизонт з підхороненнями до нього слід віднести до подій середини XII ст., а верхній з підхороненнями – до другої половини XII ст.

Введення в майбутньому до наукового обігу результатів робіт 2010–2011 р. значно доповнить статистичну базу дослідження.

Під час широкомасштабних археологічних робіт, які розгорнулися в 1957–1960 рр. на

Таблиця № 2. Хрестики, виявлені на Замку

Назва	Розкоп	Рік	№ за інвентарним описом	Примітки
Хрестик	XV	1957	27	
Хрестик	на в'їзді	1958	?	сірий камінь
Хрестик орнаментований	XVIII	1959	152	сланцевий
Хрестик натільний	XIX	1959	№ 111	чорний шифер
Хрестик	XIX	1959	?	кам'яний
Хрестики 6 шт. у складі скарбу	XXXII	1959	327-332	дріт
Хрест з розп'яттям	X	1960	1537	
Уламок хрестика	IX	1960	1479	мідь
Хрестик натільний	XIX	1960	18	бронзовий XVI–XVII ст.
Стулка хреста	XXX	1960	1	бронзова в шарах XVII ст.
Хрестик	XXX	1960	29	кам'яний

території Замку, були виявлені різноманітні предмети особистого благочестя, церковне начиння та об'єкти, які дослідники пов'язували з церковними спорудами (рис. 5). Речі можна поділити на кілька категорій:

- церковне начиння, представлене лампадками та їх деталями, уламком вівтарної перепони, шматком дзвону, фрагментом панікадила;
- предмети особистого благочестя, що включають іконки та різноманітні хрести.

Церковне начиння знайдене в розкопі XIV у 1957 р. У заповненні житла № 1 в шарі пожежі середини XIII ст. виявлені три бронзові лампадки, одна з яких ажурна (№ 100, 142, 150 за інвентарним описом розкопу) і неподалік, у розкопі XV (1957 р.), ажурна кришка до них (№ 26 за описом), в розкопі IV (1959 р.) виявлено частину бронзового орнаментованого прорізного панікадила (№ 21 за описом) та ще одне – в розкопі XIX (№ 249 за описом). У 1959 р. в розкопі X у житлі № 4 в шарах XIII ст. знайдено уламок мідної вівтарної

перешкоди (№ 579 за описом). В розкопі XI (1960 р.) на глибині 0,2 м від дерну, в шарах XVII ст. виявлено великий уламок нижньої частини мідного дзвону з потовщенням нижнього краю (№ 3 за описом).

На території Замку знайдені дві цілі кам'яні іконки та уламки ще двох.

В розкопі XIV виявлено круглу шиферну іконку св. Якова XIII ст., з написом на зворотному боці (№ 180 за інвентарним описом). В розкопі VII 1960 р. у споруді, що згоріла в XIII ст., виявлено кам'яну іконку в залізній оправі із залізним оголів'ям із зображенням Богоматері Одигітрії (№ 225 за описом). В ямі № 5 розкопу XII 1958 р., розташованій на території цвинтаря, зафіксовано уламки двох кам'яних іконок: від першої зберігся кут із зображенням архангела Гавриїла (№ 91 за описом), на другій – край рамки і частково зображення різної колони.

Нанесення на план Замку всіх пов'язаних із церквою знахідок та предметів особистого благочестя (рис. 6) дозволяє зробити кілька висновків:

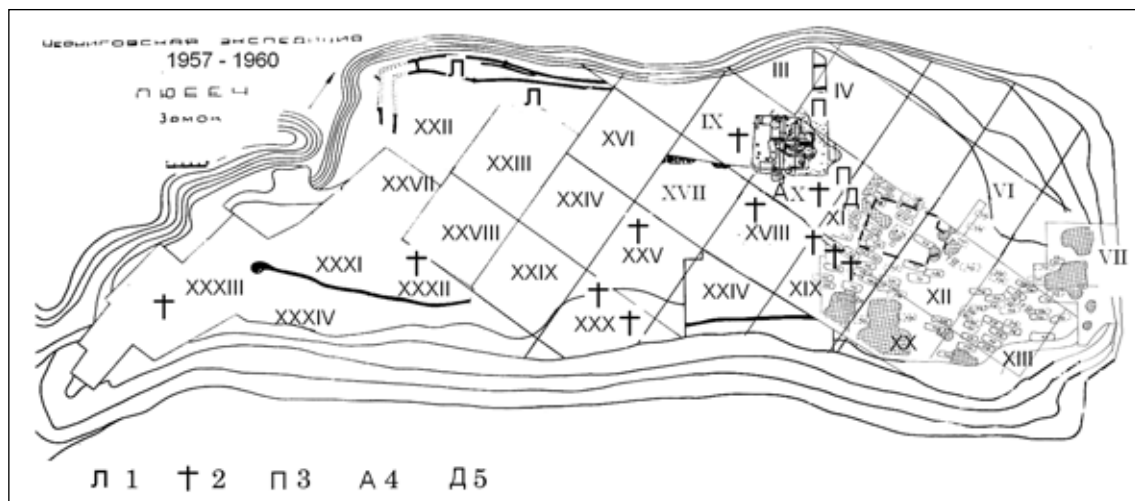

Рис. 6. Нанесення на план Замку знахідок предметів особистого благочестя, церковного начиння, поховань цвинтаря та ймовірного місця розташування церковної споруди

Рис. 4. Уламок дзвону з розкопу XI (1960 р.), що зберігається в музеї Тульські старожитності

1 – предмети особистого благочестя не тільки використовувалися мешканцями дитинця Любеча, а й безпосередньо ними виготовлялися. Т.В. Ніколаєва, аналізуючи іконку св. Якова та Богоматері Одігітрії, дійшла висновку про виготовлення цих кам'яних іконок саме в Любечі. Виготовлення хрестиків з дроту впливає зі знахідки 6 майже однакових виробів у складі скарбу 1959 р.;

2 – розташування лампадок та кришки до них може вказувати на житло священика, який мешкав безпосередньо на території Замку;

3 – виявлення вівтарної перешкоди, бронзового хоросу (розкоп X), частин панікадила (розкопи IV, XIX), уламків привезених іконок (розкоп XII) та дзвону (розкоп XI) досить чітко пов'язані з розташуванням саме церковної споруди (рис. 6).

На нашу думку, виявлення уламків високоякісних іконок із заповнення великої ями, розташованої в межах цвинтаря, та фіксація в розкопі XI великого уламку дзвону не випадкові. Споруда № 3, досліджена в розкопі IX і описана в звіті за 1960 р., складена значною кількістю великих ям, за стратиграфічними спостереженнями об'єднаних дослідниками в одну наземну будівлю. При цьому розташування давньоруської церкви дивним чином збігається за шириною та орієнтацією із залишками великого будинку XVI–XVII ст.

Серія ям, виявлених на розкопах XI, XII, на нашу думку, є складовою цією наземної дерев'яної церкви. Працюючи в межах одного навіть великого розкопу важко пов'язати матеріали досліджень різних років. Визначальною, на наш погляд, повинна бути орієнтація поховань. Дослідники помилково визначили приналежність підквадратного котловану підкліту житла (визначеного як апсида) до

будівлі церкви, що значно зменшило довжину споруди. Визнаючи жорно за престол, а апсиду заглибленою в ґрунт більш як на метр, дослідники не відповіли на питання, для чого в церкві заглиблені в ґрунт котловани. Розташування ям та визначення західного краю цвинтаря разом зі знахідкою уламку дзвону вказують на той факт, що східний край церкви повинен бути ближчим до поховань. Якщо визнати, що досліджені великі ями являють собою основу потужних стовпів, на які спиралися окремі елементи зрубів церкви, то ями, виявлені в розкопі IX та ями, досліджені в розкопах XI, XII, можна об'єднати в єдину наземну споруду, загальна довжина якої становитиме щонайменше 20 м. При цьому, ями в розкопі XII утворюють півколо, подібне до форми апсидної частини церкви. Остаточного питання розмірів церкви та виокремлення її матеріальних залишків слід провести після завершення досліджень північної частини майданчика та оприлюднення матеріалів досліджень О.М. Веремейчик 2010–2012 рр.

Навіть визначивши приблизне місце і конкретні ями, які могли відповідати розташуванню східної частини церкви другої половини XII ст., залишається невизначеним місце розташування церкви більш раннього часу, що співіснувала з похованнями нижнього горизонту. Спроба дослідників за стратиграфічними спостереженнями виділити палац XII – середини XIII ст., будинки господарів Замку XVI–XVIII ст. є прикладом фіксації великих наземних споруди в археологічному матеріалі.

Цікаве в теоретичному і практичному плані завдання виділення споруди церкви (церков) у потужному і мало пошкодженному перекопами XIII–XVIII ст. культурному шарі, чекає своїх дослідників вже понад 50 років.

Алексеева Т.І. Антропологічний склад населення давньоруських міст / Т.І. Алексеева // Матеріали з антропології України. – Вип. 4. – К., 1969. – С. 73–83.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв. / Т.В. Николаева // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1–60. – М., 1983.

Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. / Б.А. Рыбаков // Научный архив Института археологии НАН Украины (далі НА ІА НАНУ), ф. експедицій, № 1957/17 а.

Рыбаков Б.А. Отчет о работе «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече / Б.А. Рыбаков // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1958/25.

Рыбаков Б.А. Отчет о работах черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году / Б.А. Рыбаков // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1959/20 б.

Рыбаков Б.А. Отчет черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год. (Раскопки в г. Любече) / Б. А. Рыбаков // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1960/37.

Ю. Н. Сытый

Yu. Sytyi

**ХРИСТИАНСКИЙ МОГИЛЬНИК
НА ЗАМКОВОЙ ГОРЕ В ЛЮБЕЧЕ
(по материалам отчетов Б.А. Рыбакова)**

Исследования Замковой горы в Любече имеет долгую многолетнюю историю. Общеизвестны интересные и многообразные находки древнерусского и позднесредневекового времени с этого памятника. Отдельно исследовались оборонительные сооружения Любецкого замка. Одной из важных и малоисследованных категорий археологических объектов, открытых в ходе широкомасштабных раскопок 50–60-х гг. XX в., являются позднесредневековые погребения, анализу которых посвящена данная статья.

**CHRISTIAN BURIAL GROUND
ON ZAMKOVA GORA IN LJUBECH
(by B. Rybakov's reports)**

Studies of Zamkova gora in Liubech have a long history. Researches have revealed interesting and diverse findings of ancient and late medieval times. There was hold research on Ljubech castle defence. One of the most important and unexplored category of archaeological objects are late medieval burials discovered during excavations in 1950–60-ies of XX century. This article deals with the analyze of mentioned burials.

Б. П. Томенчук

ЧОТИРИ КНЯЖІ ДВОРИ ЛІТОПИСНОГО ГАЛИЧА. ПІДСУМКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ (1991–2012 рр.)

Увагу істориків та археологів стародавній галич привертає вже більше ста років. Головним чином дослідниками вивчалися писемні повідомлення. Нові дані отримані в ході археологічних розкопок дозволили суттєво доповнити та поточнити уявлення про столицю Галицької Русі. Результати отримані в ході археологічних досліджень кінця XX – початку XX ст. дозволяють охарактеризувати розвиток центральної частини літописного міста Галич.

Ключові слова: місто, городище, садиба, будівля, об'єкт, розкопки.

Новітні археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку Галича: долітописний (X ст.), літописний (XII–XIII ст.) і пізньосередньовічний (XIV–XVIII ст.) [Томенчук, 1984, с. 19–22]. Основними містоутворюючими центрами Галича були окремі князівські замки (городища), навколо яких формувалась вся його інфраструктура. Зокрема, залишками долітописного, великохорватського Галича є велике (1200×600 м) Крилоське городище з потужною багаторядною внутрішньою і зовнішньою оборонними системами, які відображали його складну полісну, протоміську структуру [Томенчук, 2010, с. 335–344]. Після ліквідації Володимиром Святославовичем хорватського князівства (992/993 р.), у ході формування Києворуської держави долітописний Галич, як князівський, політико-релігійний центр землі, занепадає на ціле століття, що і спричинило в історіографії його нібито «раптову появу у 1140 р.» [Тихомиров, 1956, с. 329]. В XI ст. біля Крилоського городища з'явилося Штепанівське городище з курганнями

могильником, яке, очевидно, було військовим замком киеворуських (волинського домену) намісників, а потім і перших Ростиславовичів. За Василька Ростиславовича (1084–1125 рр.) ця давня Галицька земля входила до складу Тербовлянського князівства. Все змінилося в XII ст. у зв'язку з відновленням Галицької землі-князівства і його політичного центру [Головко, 2006, с. 171–222; Майоров, 2001].

Княжий Галич XII–XIII ст. – це великий (8×8 км) і складний столичний комплекс, до міської структури якого входили, за традиційною давньоруською схемою, дитинець, посад, княжі двори [Котляр, 2006, с. 50–66] і монастирі. Якщо дитинцем остаточно визнано Крилоське городище з Успенським собором, а посадом прилуківські поселенські комплекси (боярські і міщанські), то залишками монастирів є численні (близько 12) церковні комплекси, які розміщені, в основному, по зовнішньому периметру міської території. Окрему групу в структурі княжого, літописного Галича, займають чотири городища. Новітні археологічні дослідження дозволяють трактувати їх як окремі княжі двори, які стали основними містоутворюючими центрами Галича XII–XIII ст. [Томенчук, 2009, с. 69–71] (рис. 1, 2).

1. Галицьке (старостинське) городище – княжий замок Івана-Ігоря Васильковича (1124–1141). Близько 17 років тут він правив новоутвореною Галицькою землею, яка виокремилась із Тербовлянського князівства після смерті Василька Ростиславовича. Дністровське лівобережжя залишилось за його братом Ростиславом-Георгієм Васильковичем (1124–1127/1141). Галич став столицею Дністровського правобережжя. Біля його замку і пристані на Дністрі почав вперше формуватись торгово-

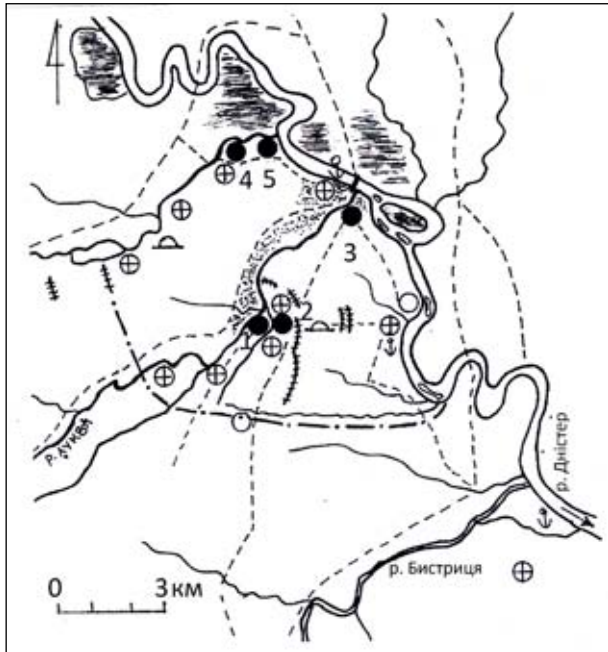

Рис. 1. 1 – Крилоське городище – дитинець міста;
2 – Штепанівське городище – замок киеворуських намісників;
3 – Галицьке городище – княжий двір Івана Васильковича;
4 – Спаське городище – княжий двір Володимирка Володаревича;
5 – Пантелеймонівське городище – княжий двір Романа Мстиславича

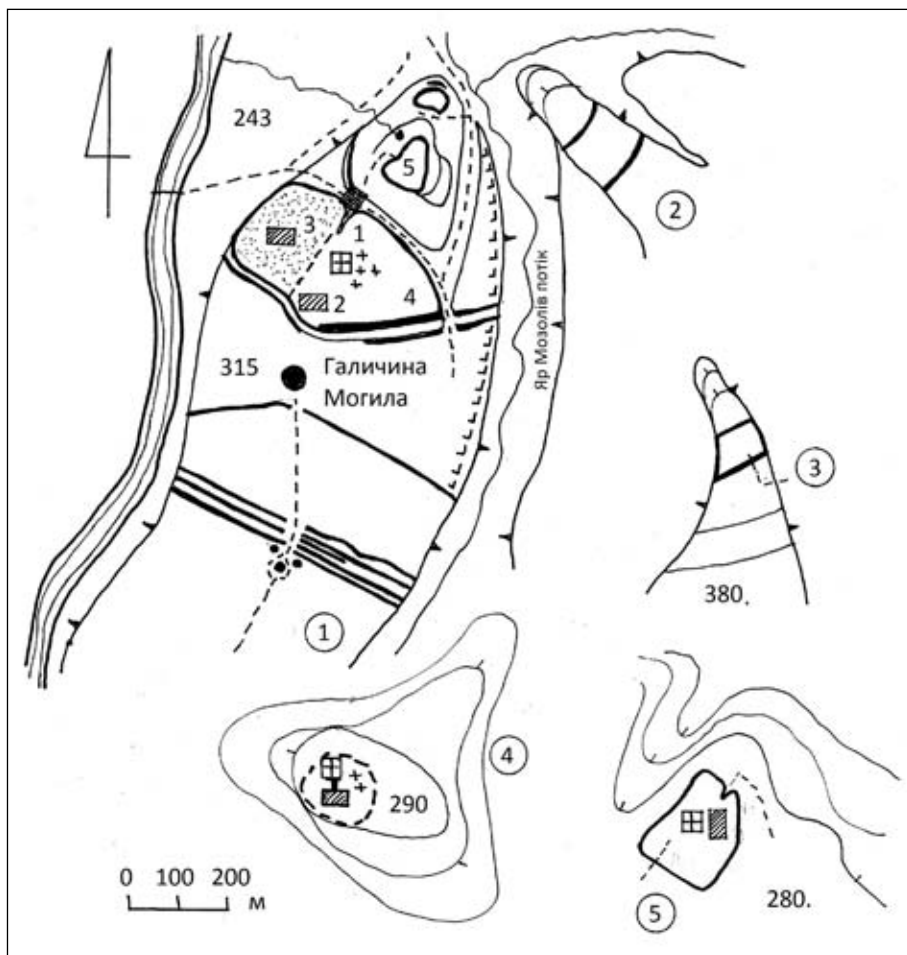

Рис. 2. Містотворчі центри давнього Галича.

- 1 – Крилоське городище (1 – Успенський собор; 2 – адміністративний комплекс;
3 – княжий двір – резиденція; 4 – гарнізонна частина на території міського замку;
5 – Успенський кафедральний монастир – єпископський двір; 2 – Штепанівське городище;
3 – Галицьке городище; 4 – Спаське городище; 5 – Пантелеймонівське городище

ремісничий посад міста. Іван Василькович жив тут з дружиною Анною – дочкою чернігівського князя Всеволода Ольговича [Войтович, 2006]. Дружив в останні роки життя з Володимирком Володаревичем. Помер бездітним. Похований, очевидно, в своїй замковій двірській церкві.

Пізніше тут, можливо, був замок галицьких намісників угорських королів з угорською залогою. Замок Івана Васильковича, який займав надзвичайно вигідне і стратегічно важливе місце на високому березі Дністра, очевидно, був і окремою резиденцією Белли III, королеви Андрія (помер у Галичі 1233 р.), Андрія II і Коломана в часи їх перебування в Галичі.

2. Спаське городище – княжий замок Володимирка Володаревича (1141–1153 рр.). Він успадкував Галицьку і Тербовлянські землі після смерті Івана і Ростислава Васильковичів. Об'єднав всі старі хорватські землі (Перемишльську, Звенигородську, Тербовлянську, Галицьку) в одне князівство, і зробив Галич його політичним центром. У своєму родовому замку жив з дружиною Софією – дочкою угорського короля Коломана Книжника, з якою мав трое дітей: Ярослава, Марію–Анастасію і Євдокію. Тут могло бути і весілля його сина Ярослава з Ольгою (1149 р.) – дочкою Юрія Довгорукого, його дочки Анастасії з краківським князем Болеславом Кучерявим (1151 р.), а згодом його другої дочки з Мешком Старим. Тут недовгий час (при церкві Спаса перебували і галицькі єпископи (Косма), поки на Крилоському городищі не розпочали будівництво Успенського собору і кафедрального монастиря (урочище Золотий Тік). Саме за Володимирка Володаревича Крилоське городище остаточно сформувалося, як дитинець Галича з відповідною інфраструктурою. В результаті проведених нами археологічних розкопок на Спаському городищі виявлено і досліджено великий дерев'яний (двоповерховий) палацовий комплекс і літописні переходи до церкви Спаса, де помер і був похований Володимирко Володаревич (1153 р.). В останні дні його життя тут побував посол київського князя Ізяслава–Пантелеймона Мстиславовича боярин Петро Бориславич, якого дехто вважає автором «Слова о полку Ігоревім» [Рыбаков, 1972]. Спаський князівський надолго залишався улюбленою заміською княжою резиденцією Ярослава Осмомисла. Поряд (урочище Полігон) знаходився невеликий латинський монастир, заснований його матір'ю і де вона, очевидно, була похована.

Літописний (1153 р.) палацовий комплекс – князівська резиденція Володимирка Володаревича розміщена у 10 м на південь від церкви Спаса, як і передбачав О. Іоаннісян (1980 р.). Досліджувалась нами у 2009–2010 рр. У більшій частині культурний шар знищений кар'єром цегляного заводу та фортифікацією Першої світової війни (австрійський капонір). Під основою великої дерев'яної багатоповер-

хової будівлі була потужна кам'яна вимостка із дрібноколотого вапняку, яка лежала на похованому чорноземі. Згідно з її поширенням в обриві (схід–захід), споруда мала довжину близько 30 м (азимут 110°). Збережена ширина становить 5–8 м. По північному краю вимостки простежено фундамент у вигляді дерев'яних брусів (0,35×0,35 м), заглиблених у рів (шириною 0,6–0,7 м і глибиною 0,4–0,5 м до рівня материка). Зовні брусів була гідроізоляційна засипка із глини. В центральній частині будівлі виявлено окремі заглиблені підвалини під квадратну вежу (8×8 м), в якій, очевидно, розміщувались сходи, які вели на другий поверх («сені», 3 м), і на третій поверх переходів (7 м). Останні досліджені нами між кам'яною вимосткою і фундаментом церкви Спаса. Переходи були довжиною 10 м і шириною 4 м. Азимут 20° відповідає орієнтації як церкви, так і палацу. Від переходів збереглися дві фундаментні основи, які мали вигляд довгого (9 м) фундаментного рову шириною 0,95–1 м і глибиною 0,6–0,7 м до рівня материка. В зовнішній частині ровів знаходилась заглиблена у материк основа брусів (0,35×0,35 м). У внутрішній була ущільнена глиняна гідроізоляційна засипка шириною 0,25–0,3 м. Всередині між ними знаходилась проста засипка ґрунтом з великим вмістом будівельного сміття (вапняк), яке утворилося під час побудови церкви. Реконструйована нами висота цього дерев'яного фундаменту, очевидно, становила три колоди–бруси. Самі переходи між палацом і храмом проходили на рівні третього поверху і хорів (7 м). Згідно з літописним повідомленням 1153 р., саме ці переходи, очевидно, і були пов'язані зі смертю Володимирка Володаревича. В цілому, даний палацовий комплекс, який сполучений переходами з церквою Спаса, можна віднести до одного «палацово–сакрального» комплексу (рис. 3).

3. Крилоське городище – дитинець міста Галича і княжий двір Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.)¹. Після смерті батька Ярослав Володимирович переходить жити на

1. У 1969–1989 рр. працювала Галицька археологічна експедиція Інституту суспільних наук (м. Львів) та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею (кер. Ауліх В.В.). З 1982 р. в її складі почали працювати окремі загони: архітектурно-археологічний (кер. Лукомський Ю.В.) та археологічний з вивчення городищ і могильників (кер. Томенчук Б.П.). З 1991 р. почала працювати Галицька слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології АН України та Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею (кер. слов'янського загону Баран В.Д., кер. давньоруського загону Томенчук Б.П.). У 1996 р. вона була реорганізована в Галицьку постійнодіючу археологічну експедицію Національного заповідника «Давній Галич», яка була створена на базі попередніх археологічних загонів і експедицій (кер. Баран В.Д., заст. кер. Томенчук Б.П.). У 2000 р. експедиція була реорганізована у Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (кер. Томенчук Б.П.), яка традиційно співпрацює з Національним заповідником «Давній Галич» (кер. пізньосередньовічного загону Мельничук О.І.) та з Івано-Франківським краєзнавчим музеєм.

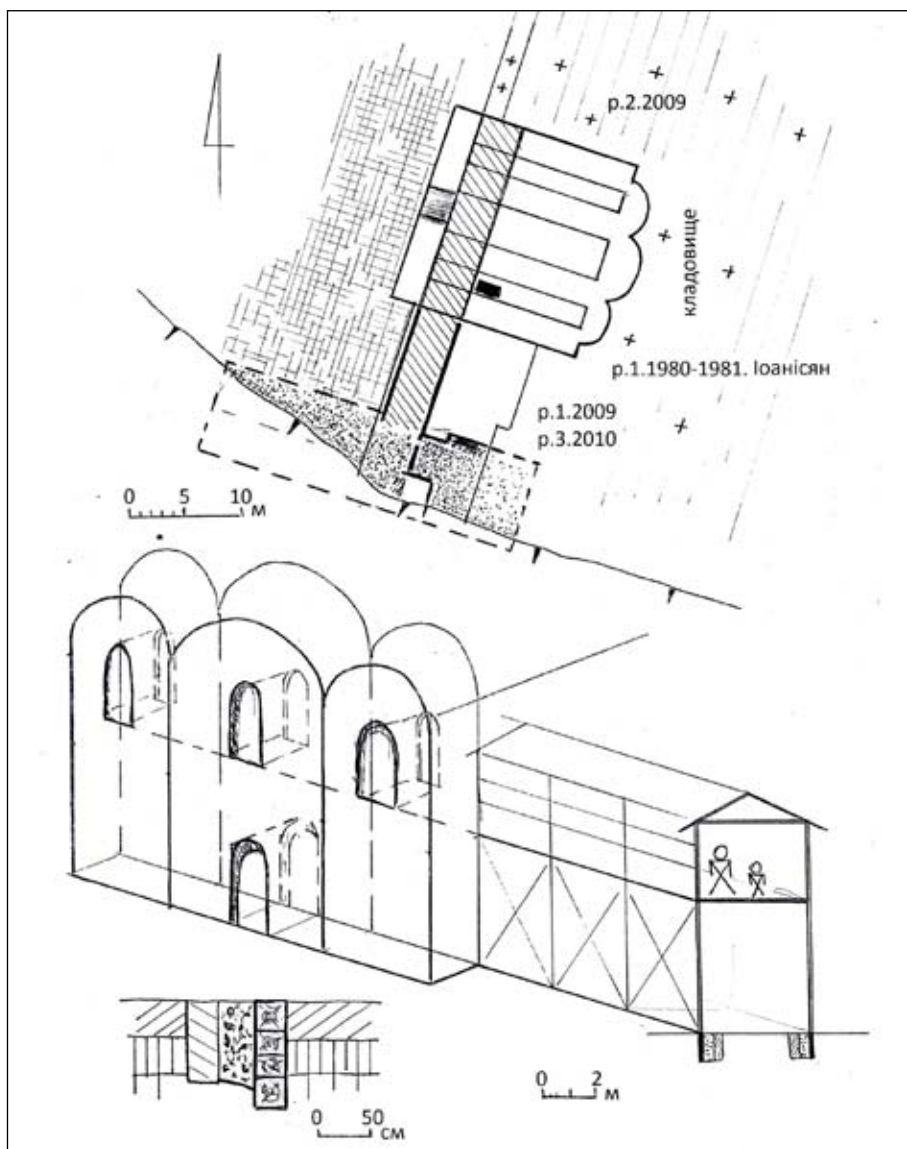

Рис. 3. Спаське городище. Княжий двір Володимирка. Палацовий комплекс з переходом до храму

Крилоське городище, де закінчує будівництво Успенського собору та адміністративного палацового комплексу (ур. Митрополічі Палати. Південний палацовий комплекс), які були розпочаті ще його батьком. У структурі міського замку (площа 7 га), в його західній крайній частині (ур. Сад) виникає окремий укріплений княжий двір площею 2 га. В його центральній частині, навпроти передсоборної площі знаходився великий дерев'яний двоповерховий палацовий комплекс, княжа резиденція Ярослава Осмомисла. Остання виявлена і досліджена нами археологічно (Західний палацовий комплекс). Тут він жив з Ольгою Юріівною, тут народились всі його четверо дітей (Єфросинія, Ярославна, Володимир і Вишеслава). Перша вийшла заміж за Сіверського князя Ігоря Святославовича (героя «Слова»). Друга в 1167 р. була заручена з угорським королем Беллою, але видана пізніше заміж за смоленського князя Мстисла-

ва Ростиславовича. Вишеслава видана заміж за Одона – сина Мешка Старого. Володимир Ярославович одружився тут з Болеславою – дочкою чернігівського князя Святослава Всеволодовича. Після її передчасної смерті він жив з «попадкою», з якою мав двоє дітей (Василька і Володимира). Володимира Ярославовича більшість дослідників вважає автором «Слова про похід Ігорів» [Махновець, 1989]. У Галичі Ярослав Осмомисл почав згодом жити з «нешлюбною» Настасією Чагрівною (половецького походження), яка, очевидно, була непересічною особистістю серед галицьких жінок. З нею він мав сина Олега, якого вважав своїм прямим наступником. У 1171 р. в результаті боярської смуті Настасію було вбито і спалено як язичницю. Прах, очевидно, підзахоронено в один з великих курганів на території давнього (епоха міді–бронзи) могильника (ур. Ліс Діброва, курган Насташина Могила). Крім того, тут традиційно знахо-

дився і печенізько-половецький курганний могильник («угорські могили» за Я. Пастернаком). Поряд була розміщена невелика вежеподібна кам'яна Кирилівська церква (ур. Кирилівка), очевидно, побудована Олегом «Настасичем» в пам'ять про свою матір. Вона названа на честь Св. Кирила (архієпископа Олександрійського і знаменитого богослова), який засудив вбивство і спалення християнськими фанатиками Гіпатії (жінки-філософа і математика, відомої в усьому античному світі) під час його правління (415 р.). Доля цих двох жінок дуже подібна, що не могло не залишитись у пам'яті чоловіка і сина. В цій Кирилівській церкві, очевидно, і було поховано згодом Олега після його отруєння галицькими боярами (1187 р.). В 1187 р. Ярослав Осмомисл помер (у віці 50–55 років) і був похований в Успенському соборі, який став усипальницею його роду. Тут було поховано згодом Володимира Ярославовича, який недовго був галицьким князем (1187–1188, 1190–1199 рр.). Саме ним закінчилась у Галичі династія Ростиславовичів. Лише на початку XIII ст. тут недовгий час правили Ігоревичі (внуки Ярослава Осмомисла), яких було страчено в Галичі (1209 р.), а пізніше перепоховано, очевидно, в Успенському соборі.

У 1215, 1219–1227 рр. княздвір Ярослава Осмомисла став княжою резиденцією Мстислава Удатного, також його онука (батько – Мстислав Хоробрий, мати – Ярославна). Дружиною Мстислава Удатного була Марія – дочка половецького хана Котяна. Вона народила йому трьох синів (Василя, Мстислава і Юрія) та трьох дочок (Анну, Марію-Єлену, Ростиславу). В Галичі він видав заміж Анну за Данила Романовича (1223 р.), а Марію за угорського королевича Андрія (1227 р.). Останній, князюючи у Галичі (1227–1230, 1232–1233 рр.), і помер тут (1233 р.).

Згодом (1235–1239 рр.) галицький замок Ярослава Осмомисла став резиденцією чернігівського князя Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава. Матір'ю останнього була Олена Романівна – сестра Данила і Василька.

В окремі роки (1205–1206, 1211–1212, 1230–1232, 1233–1234 рр.) галицький княжий замок був княжою резиденцією Данила Романовича – правителя Галицько-Волинської держави (1238–1264 рр.) і короля Русі (1256 р.).

Західний палацовий комплекс – князівська резиденція на території цього окремого укріпленого княжого двору (2 га), який входив в інфраструктуру міського замку княжого Галича XII–XIII ст. (7 га). Він розміщений у 100 м на захід від Успенського собору на краю ескарпованого схилу. Його дослідження проводились нами у 1994–1996 рр. (траншея 3, розкоп 3). Це була велика дерев'яна, очевидно чотиричленна, багатоповерхова (до 3-х) будівля на стовпах (стілцях-опорах). Її загальні розміри: довжина – 24,5 м, найбільша ширина – 15 м, діагональ – 28,5 м. Західне приміщення розмірами 6,5×11 м, центральне – 6×15 м, східне – 7,5×11 м,

північно-східне (ганок зі сходами на другий поверх) – 3,5×3,5 м. Будівля орієнтована довгою віссю по лінії схід-захід із невеликим (30°) відхиленням (азимут 120°/300°). Особливістю конструкції і плану визначена топографічними умовами місцевості, а саме: значним перепадом висоти по лінії схід-захід (близько 3 м на 24,5 м довжини споруди), та по лінії північ-південь (близько 1,5 м на 15,5 м ширини споруди). Цю особливість були змушені коригувати різною кількістю і висотою опорних стовпів, що були розміщені по периметру приміщень будівлі і відігравали роль фундаментів нижніх підвалів. Усього виявлено 37 стовпових ям. Крім одинарних, виявлено 15 подвійних (вісімкоподібних) ям. Ще коло 10 стовпових ям, очевидно, знаходяться за межами дослідженої площі розкопу (16×27 м). Отже, загальна кількість стовпових ям могла становити близько 50. Найбільша їх концентрація простежена у західній частині будівлі, де є найбільший перепад висоти. Тут відстань між стовповими ямами становить 0,8–1 м. У східній частині, де перепад висоти найменший, відстань між стовповими ямами – 4,5–6 м. Якщо одинарні стовпові ями розміщені по периметру будівлі, то подвійні – уздовж внутрішніх подвійних стін суміжних приміщень. Діаметр стовпових ям сягає 0,8–1,1 м глибини (1,6–2 м від рівня сучасної поверхні). В західній частині споруди (житлово-господарській), у підклітках, були розміщені господарські приміщення, де виявлено рештки двох печей та найбільшу кількість керамічного матеріалу. В тому числі амфорної тари та тваринних кісток. В межах східної частини будівлі знайдено велику кількість трикутних і чотирикутних керамічних плиток. На лицевій поверхні останніх є рельєфні рослинні (криноподібні гілки, пальмові листки тощо) та зооморфно-міфічні (грифони, сирени тощо) зображення, які супроводжуються невеликими геральдичними знаками (двозуби і тризуби). Плитками, очевидно, було викладено підлогу одного або декількох парадних приміщень цього палацового комплексу, який мав як житловий, так і адміністративний характер в системі княжого двору XII–XIII ст. (рис. 4, 5).

Південний палацовий комплекс – (адміністративний центр) входив до інфраструктури міського замку княжого Галича XII–XIII ст. Він розміщувався біля підніжжя оборонного валу, на віддалі 45 м від Успенського собору на найвищій ділянці міського замку. Протягом XII–XIX ст. тут відбувалася неодноразово перебудова та нова забудова, що супроводжувались нівелюванням тогочасної поверхні та руйнуванням старої забудови. Зокрема, у XII–XIII ст. тут існувало два палацові комплекси. Один відноситься до середини XII ст. і був побудований одночасно з Успенським собором в часи Володимира Володаревича і Ярослава Осмомисла. Другий споруджений у другій половині

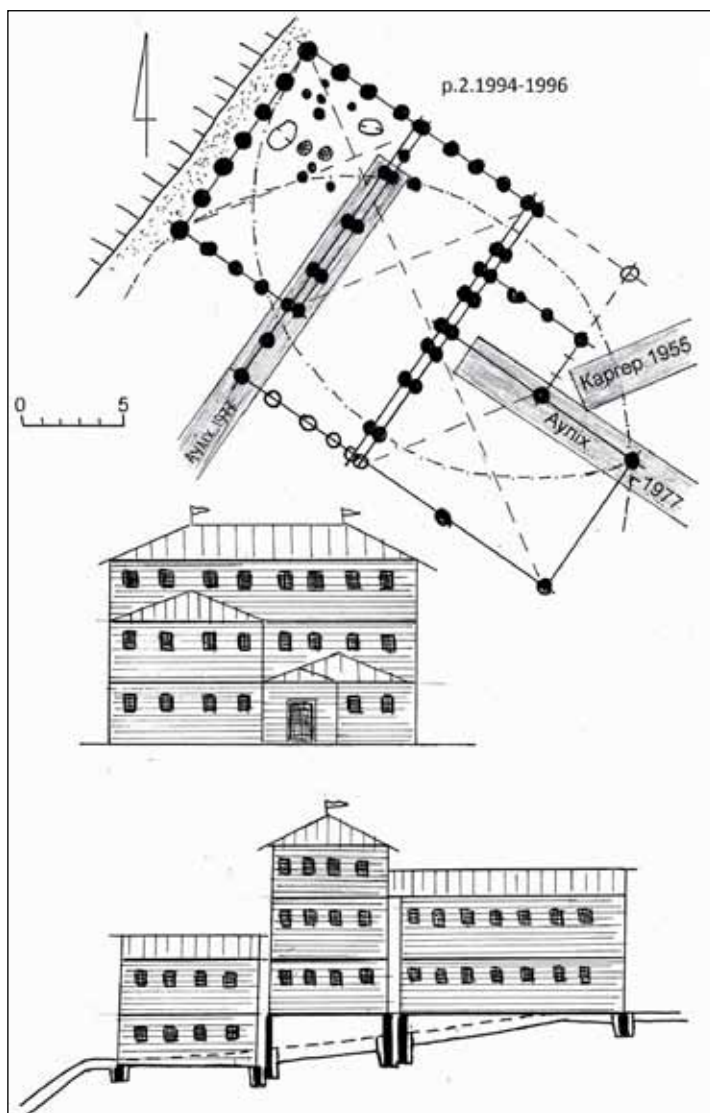

Рис. 4.
Крилоське городище.
Княжий двір.
Західний палацовий комплекс

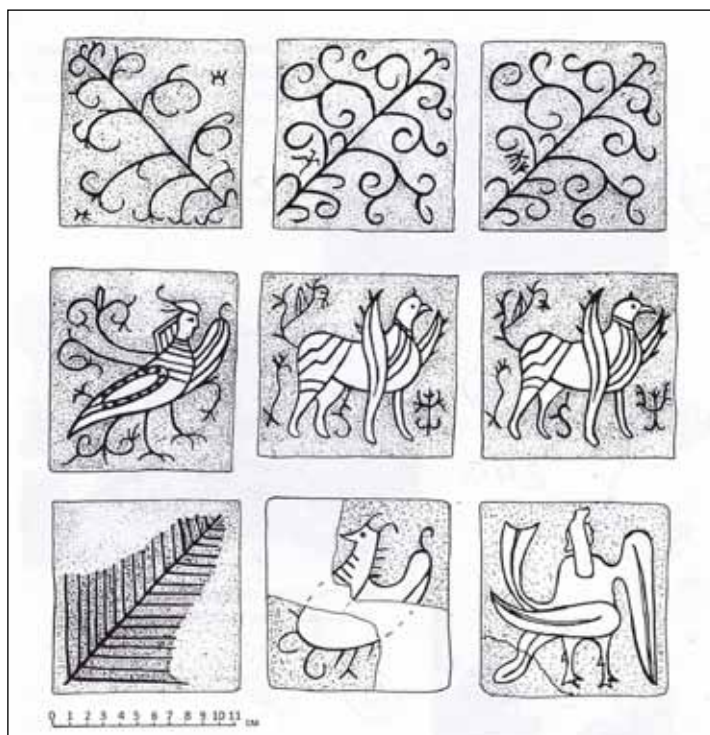

Рис. 5.
Крилоське городище.
Княжий двір.
Західний палацовий комплекс.
Підлога. Керамічні плитки

XII ст. та існував до середини XIII ст. Пізніше тут були побудовані митрополичі та єпископські палацові комплекси².

Ранній палацовий комплекс, очевидно, мав двохчастинну і двоповерхову структуру. Він складався з двох великих споруд (східної і західної), розміщених торцевою стороною до Соборної площі (азимут – 20°/200°). Зокрема, східна будівля могла мати розміри (реконструйовані) 31–32×7–7,4 м, а західна – 31–32×4 м. Між ними знаходився внутрішній дворик з колонадами шириною 5 м. Зовнішні стіни східної будівлі опирались на дерев'яний фундамент (у дві колоди з тесаних брусів 0,32×0,32 м), який був вкопаний у фундаменті рови шириною 1,2 м і глибиною 0,8 м. Внутрішні стіни стояли на дерев'яному фундаменті лише в одну колоду. Зовні споруди (0,5 м від стіни) знаходились окремі стовпи від колонади³ (за Ю. Лукомським).

Західна будівля стояла на дерев'яних підвалинах, вкопаних лише на одну колоду. У південній частині споруди (біля валу) підвалини по зовнішньому периметру мали ще глиняну гідроізоляційну прокладку. Тут виявлено і велике та глибоке підвальне приміщення, яке входило в структуру всієї будівлі. На підлозі підвалу знайдено 4 амфори. В цілому, ця велика двоповерхова східна споруда, очевидно, мала адміністративне призначення, а менша, одноповерхова із підвалом, західна – господарське (рис. 6).

Після пожежі цей ранній палацовий комплекс було розібрано, а підвал засипано. Вся територія знівельована. Після цього тут споруджується новий палацовий комплекс. На відміну від першого, він вже розміщувався вздовж валу (азимут – 110°/290°). Від нього залишилось також небагато слідів. Це окремі фрагменти заглиблених підвалин та культурний шар. Загальна довжина цієї нової споруди могла становити більше 30 м, а ширина – 12–12,5 м. Вона мала поздовжнє, внутрішнє членування. На північ від неї знаходилась ще одна велика будівля, від якої збереглись лише окремі стовпові ями. Перед нею засвідчена кам'яна вимостка з колотого вапнякового каміння від передпалацової площі, яка далі переходила у передсоборну площу (рис. 7).

4. Пантелеймонівське городище – великий (4 га) княжий замок Романа Мстиславовича (1187–1188, 1199–1205 рр.).

2. Їх дослідження проводились нами у 1995 р. (розкоп 2), 1997–1998 рр. (розкоп 5-V), 1999–2000 р. (розкоп 6), 2001–2002 рр. (розкоп-7), 2003 р. (розкоп 8), 2004 р. (розкоп 9) та Ю. Лукомським і В. Петриком у 1998–2001 рр.

3. Під час досліджень північного крила східної будівлі виявлено декілька фрагментів цегли, яка, на нашу думку, була використана при спорудженні опалювальних печей. Очевидно, саме таке призначення було цієї великої брускової плінфи-цегли, яка інколи трапляється в різних місцях давнього Галича.

Ним було побудовано тут і кам'яну церкву Св. Пантелеймона, названу на честь свого знаменитого і улюбленого діда – київського князя Ізяслава–Пантелеймона (1096–1151 рр.). Вона мала стати місцем хрещення його дітей і родинною усипальницею в Галичі. Поряд знаходився і великий дерев'яний палацовий комплекс, виявлений і досліджений нами археологічно. Тут він жив недовго (1200–1205 рр.) з Анною–Оленою, дочкою візантійського імператора Ісаака II [Майоров, 2011; 2011a]. Тут народились, очевидно, Данило (1201 р.) і Василько (1203 р.) та Олена і Соломея–Єфросинія (1204 р.). Сюди, напевне, було привезено тіло вбитого у Польщі Романа Мстиславовича, яке у 1205 р. було перевезено до Володимира, коли Анну з дітьми вигнали з Галича бояри [Томенчук, 2006, с. 44–46; Головки, 2009, с. 26–27]. Пізніше тут був княжий двір Данила Романовича, де він жив спочатку з матір'ю–регенткою, а потім з дружиною Анною – дочкою Мстислава Удатного. Тут, можливо, народились три його сини (Лев, Роман, Мстислав) та дочки (Переяслава, Софія). В цілому, це була постійна заміська княжа резиденція всіх Романовичів в роки їхнього князювання чи перебування у Галичі.

Палацовий комплекс – князівська резиденція Романа Мстиславовича (1199–1205 рр.) – розміщений на схід (30 м) від церкви Св. Пантелеймона, на вузькій терасі біля оборонного валу. Дослідження проводились нами у 1991, 2005–2008, 2012 рр. У процесі досліджень виявлено залишки великого дерев'яного палацового комплексу, який мав два будівельні горизонти (рис. 8, 9).

Перший відносився до часу Романа Мстиславовича, а другий – до часу Данила Романовича. Залишками першого палацового комплексу є велика дерев'яна споруда, від якої збереглось (у межах розкопів) більше 20 стовпових ям діаметром 0,5–0,9 м і глибиною 0,8–1 м. Всередині більшості ям простежено сліди квадратних стовпів (0,3×0,3 м), які взаємно орієнтовані (основний азимут – 35°). Виходячи із поширення тут культурного шару (0,15 м) і стовпових ям, ця рання палацова споруда могла мати розміри у межах 9×15 м. Зі східної сторони знаходилась окрема велика господарська будівля (6,8×7 м, азимут 330°). Вона складалась із декількох суміжних приміщень, які заглиблені в материкову підсишку на 0,7 м. Дерев'яні зрубні стіни розміщувались по краю котловану. В південному приміщенні знаходилась велика (0,95 м) піч з кам'яним (галька) робочим майданчиком. Тут знайдено багато кісток тварин та кераміки, що дозволяє говорити про їх кухонне призначення.

Залишками другого палацового комплексу є велика дерев'яна споруда на кам'яній під-

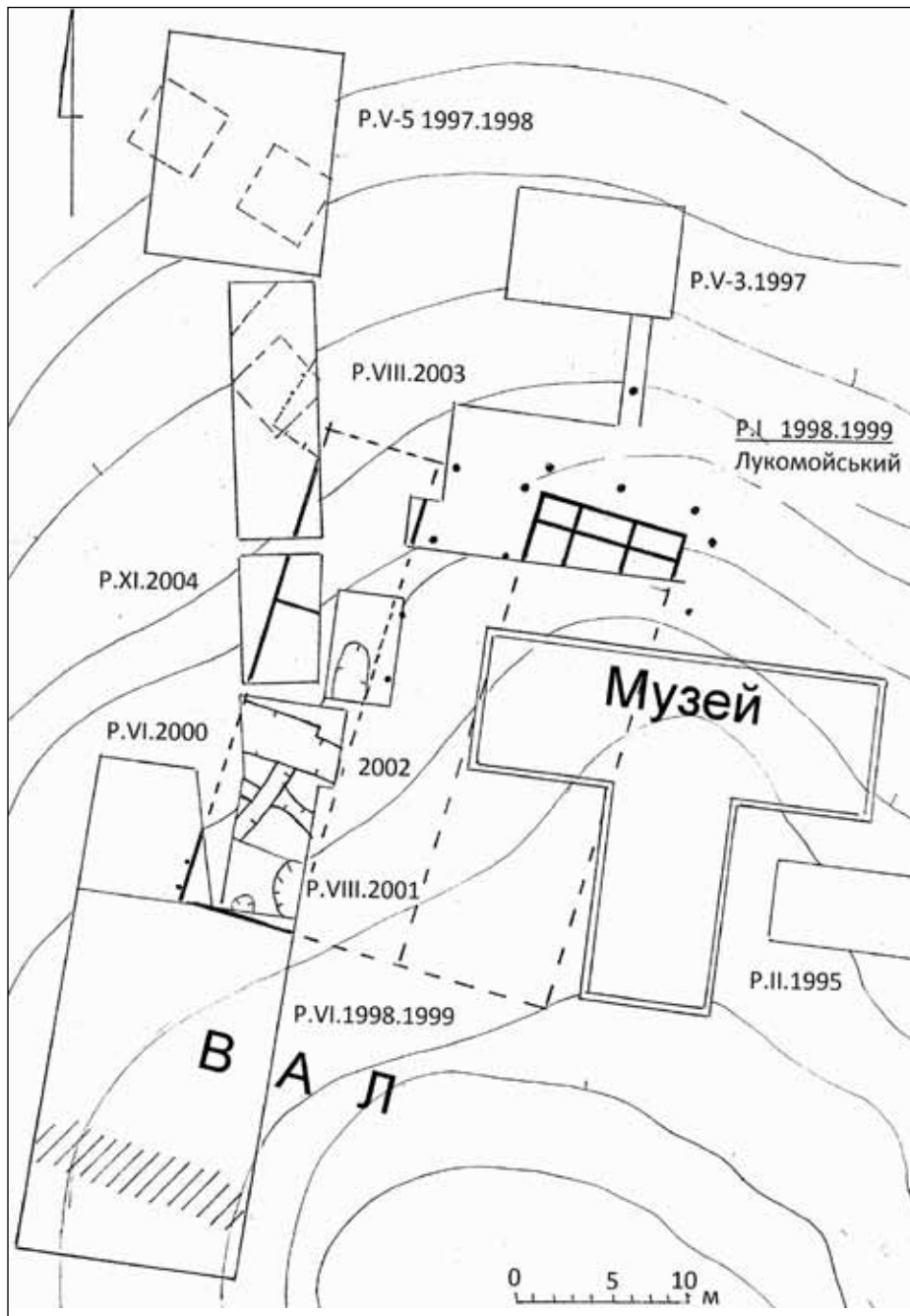

Рис. 6. Крилоське городище. Міський замок.
Адміністративний палацовий комплекс (Південний). Перший будівельний горизонт

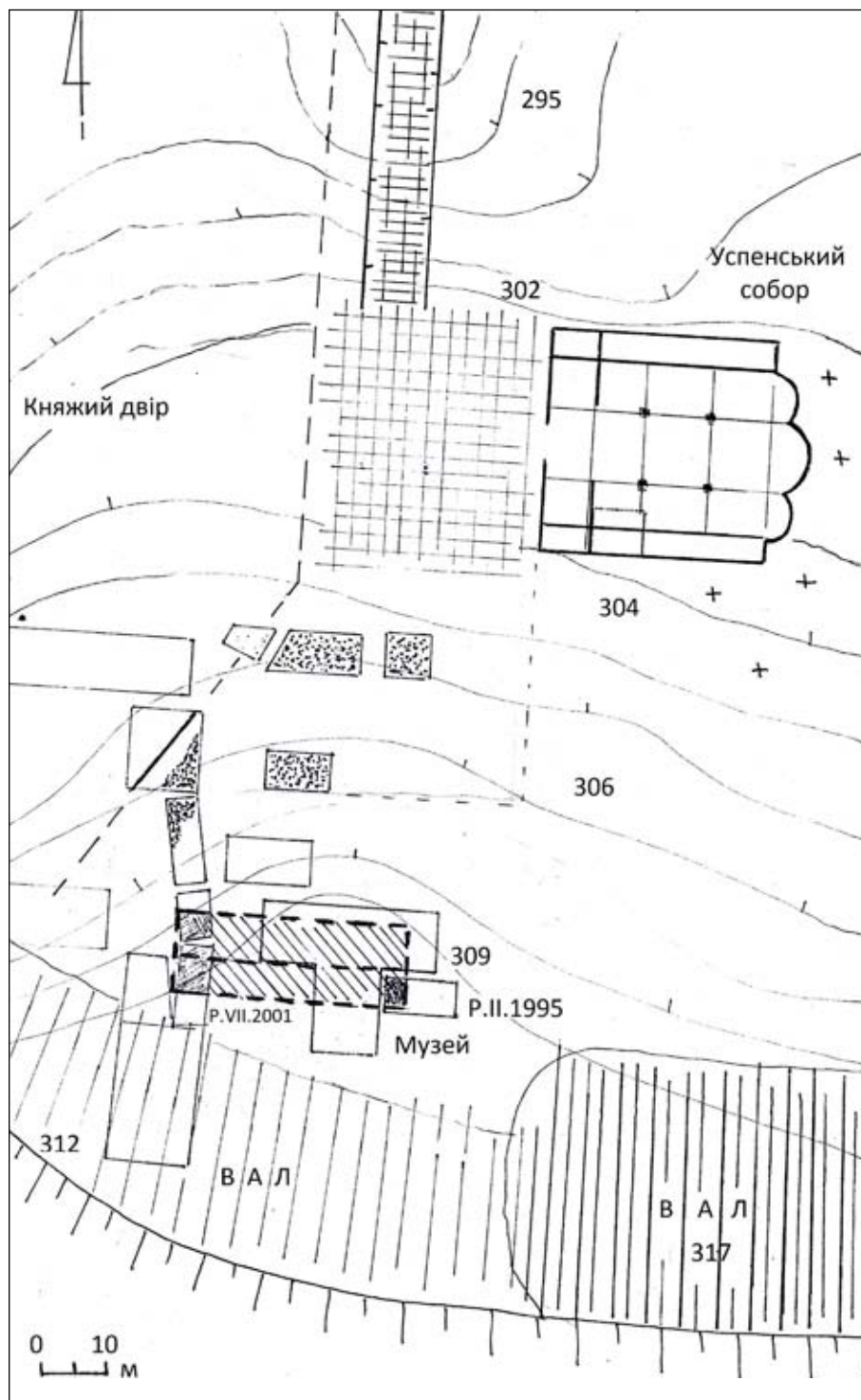

Рис. 7. Крилоське городище. Міський замок.
Адміністративний палацовий комплекс (Південний). Другий будівельний горизонт

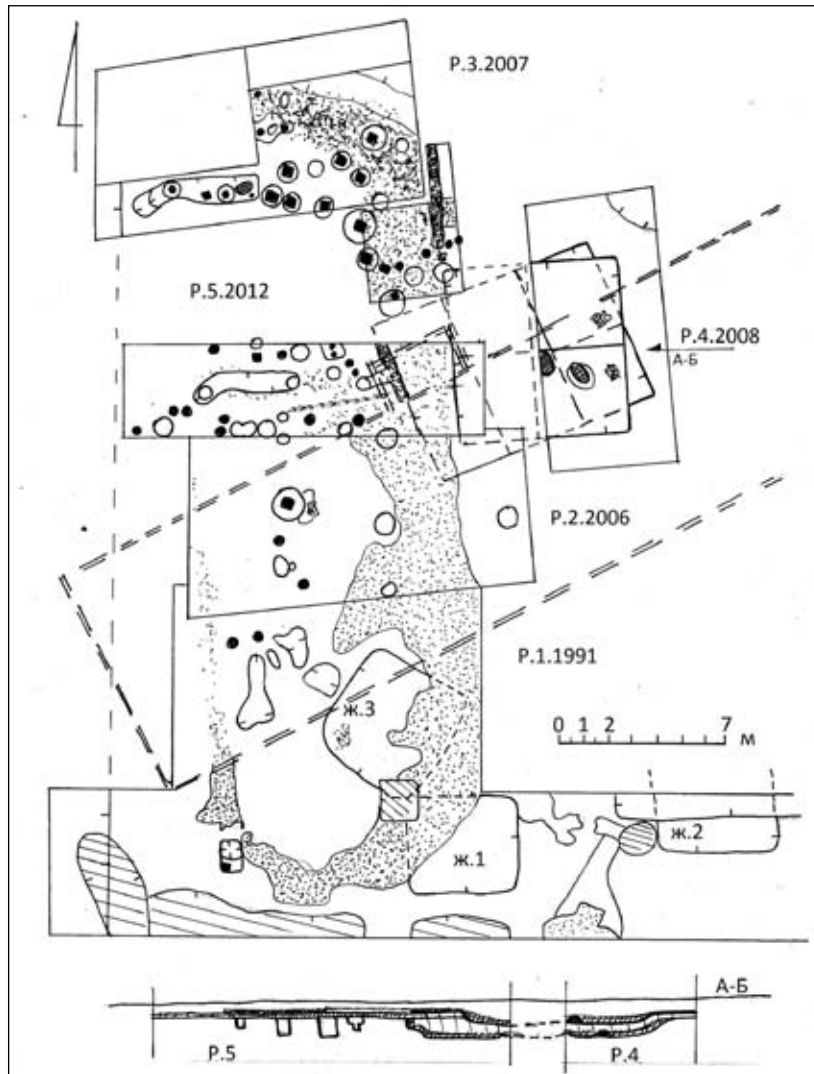

Рис. 8. Пантелеймонівське городище. Княжий двір Романа Мстиславича. Палацовий комплекс. Перший і другий будівельний горизонт

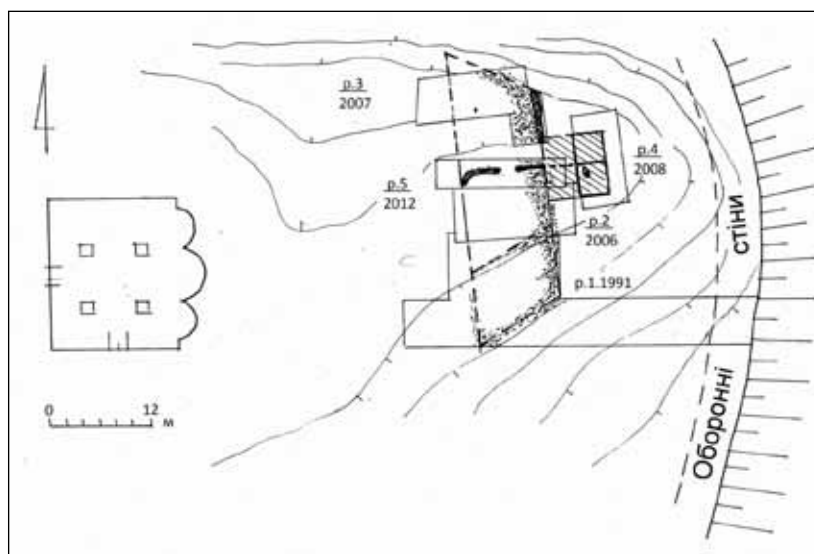

Рис. 9. Пантелеймонівське городище. Княжий двір Романа Мстиславича. Палацовий комплекс. Другий будівельний горизонт

основі із гальки, яка у північно-східному куті (де найбільший перепад висоти), доповнена невеликим кам'яним фундаментом (азимут – 350°). Кам'яна вимостка сильно понижена новітніми ямами. Все ж, можна вважати, що будівля була трапецієподібної форми, в межах 26×12х38×12 м, яка орієнтована довшою стороною по осі північ-південь, азимут 350°. Споруда мала внутрішню тричленну структуру і складалася з трьох великих приміщень (перший поверх). Основним було центральне приміщення, де виявлено більше 20 керамічних чотирикутних плиток від підлоги, що вказує на його парадне використання. У північному приміщенні (біля північного схилу) знайдено багато уламків кераміки та кісток тварин і риби, що свідчить про його господарське використання. Із східної сторони до цієї великої дерев'яної споруди примикала окрема господарська будівля (7×8 м), орієнтована відносно основної палацової споруди. Вона складалася із декількох (3–4) суміжних приміщень, які мали неглибоку (0,4 м) заглиблену основу, опущену в глиняну засипку будівлі першого будівельного горизонту. В північно-східному приміщенні простежено залишки робочого майданчика, викладеного з великих кам'яних плит (окремі з профільованою основою). В південно-східному приміщенні знаходилась велика глиняна піч. Численні знахідки кісток тварин та кераміки свідчать про кухонне використання цієї східної прибудови.

Таким чином, чотири княжі двори літописного Галича XII–XIII ст. локалізовані нами археологічно [Томенчук, 2006, с. 44–46; Головка, 2009, с. 26–27], як свідчать писемні джерела, були не лише основними містоутворюючими, але і важливими державотворчими центрами, де вирішувались складні політичні проблеми (через дипломатичні перемовини, династичні шлюби, тощо), які виникали при зміні правителів і їх політичній орієнтації. В цілому княжі двори Галича жили своїм окремим активним життям – приватним і державним [Попов, 1998; Петрик, 2003, с. 92–100; Томенчук, 2007, с. 31–54]. Тут народжувались княжі сини і дочки та відбувались гучні весілля і сумні похорони, на які приїжджали численні володарі сусідніх держав. Тут працювала князівська адміністрація, яка вирішувала політичні і господарські проблеми. Тут перебувала і військова дружина, яка захищала князя вдома і на війні. Але найперше, це була резиденція князя, який мав звідси управляти Галичем і Галицькою державою.

В даній роботі нами зроблено лише загальні і попередні підсумки археологічних досліджень палацових комплексів літописного Галича, які проведені Галицькою археологічною експедицією протягом 1991–2012 рр.

(рис. 10, 11). В цілому, палацові комплекси Давньої Русі, на відміну від культової архітектури, майже не вивчені, а їх кількість, за археологічними даними, дуже невелика. Всього відомо близько 15 палаців. Зокрема, в Києві, Чернігові, Боголюбово, Смоленську, Полоцьку, Гродно, Перемишлі, Звенигороді, Холмі. Всі вони кам'яні. Дослідники давнього Галича, вже більше ста років сперечаються у пошуках «галицьких палаців», які на їх думку, також мали бути обов'язково кам'яними – подібними до численних (більше 20) кам'яних храмів цієї столиці Галицької землі.

Новітні археологічні дослідження на території літописного Галича XII–XIII ст. дозволили виявити зовсім несподівано велику групу дерев'яних монументальних споруд – палацові комплекси в системі чотирьох княжих дворів. Як і дерев'яні храми (зокрема, нами досліджено 4 з 8 відомих) [Томенчук, 2005], їх можна віднести до однієї окремої галицької архітектурної школи. Вона була сформована і розвивалась на основі місцевих будівельних традицій. Але це не виключає використання при цьому планувально-композиційних і будівельних прийомів тогочасної візантійської і романської архітектури, що було притаманно всій Галицькій архітектурній школі (культува, палацова, фортифікаційна), яка саме тоді почала формуватись.

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 782 с.

Головка О. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Головка. – К., 2006. – С. 171–222.
Головка А. О месте захоронения галицкого волынского князя Романа Мстиславича / А. Головка // Древняя Русь. Вопросы медиевистики: тез. докл. – 2009. – № 3 (37). – С. 26–27.

Котляр Н. Княжеский двор Галича в XII веке / Н. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – СПб., 2006. – № 4 (26). – С. 50–66.

Майоров О. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период / О. Майоров. – СПб., 2001. – 639 с.

Майоров О. Галицко-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат / О. Майоров. – Біла Церква, 2011. – Т. 1: До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. – 318 с.

Майоров О. Галицко-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат / О. Майоров. – Біла Церква, 2011а. – Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. – 462 с.

Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л. Махновець. – К., 1989.

Петрик В. Архітектурно-планувальна структура столярного міста Галича / В. Петрик, Ю. Лукомський // Галич в доісторії і середньовіччі: матер. конф. – Галич, 2003. – С. 92–100.

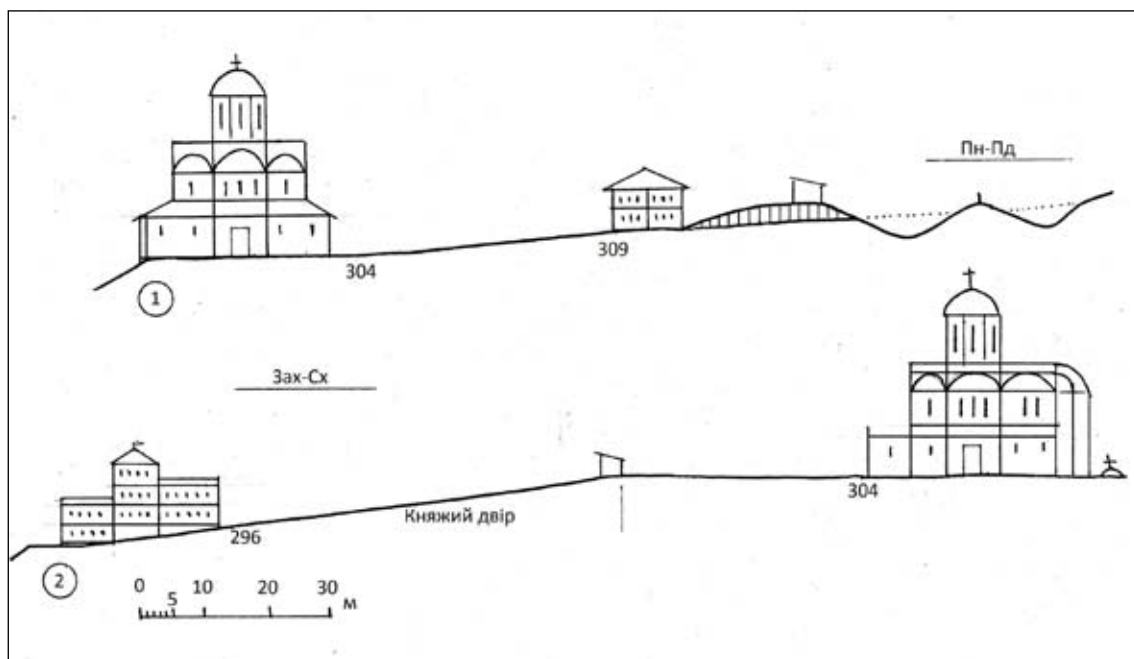

Рис. 10. Крилоське городище. Міський замок.
1 – Південний палацовий комплекс; 2 – Західний палацовий комплекс

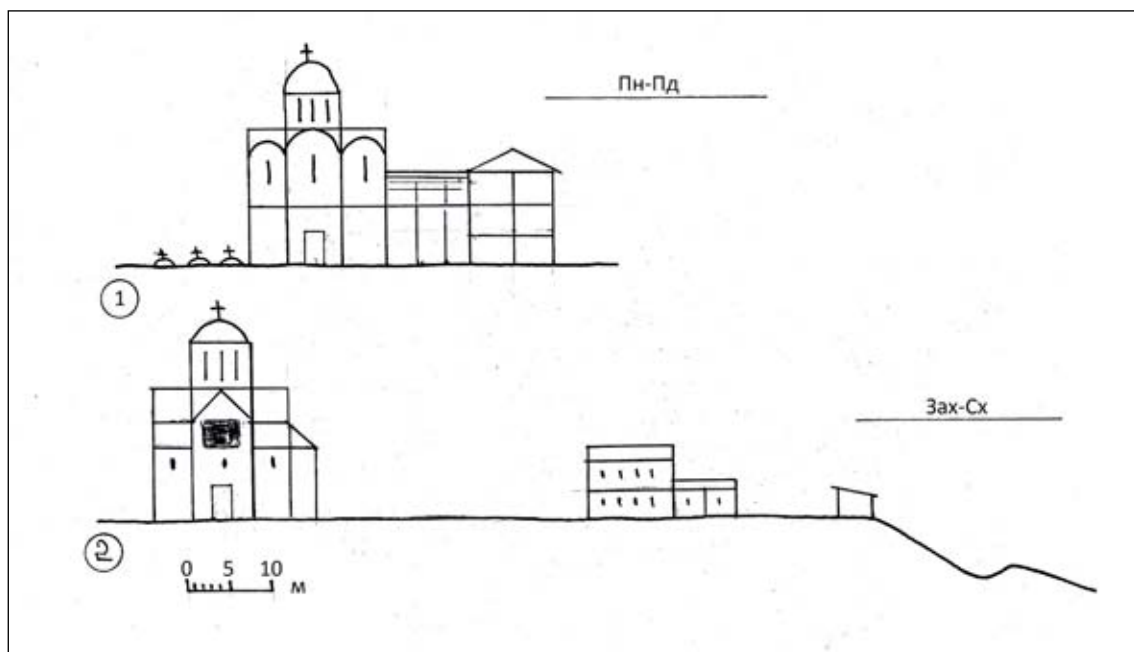

Рис. 11. Давній Галич.
1 – Спаське городище. Палацовий комплекс; 2 – Пантелеймонівське городище. Палацовий комплекс

Попов И. Княжеские резиденции домонгольской Руси (генезис и классификация): [Электронный ресурс] / И. Попов. – СПб., 1998. Точка доступа: (http://www.archaeology.ru/Download/Popov/Popov_1998_Kniazheskie.pdf) від 24.05.2013 р. (заголовок з екрана).

Рыбаков Б. Русские летописи и автор «Слова о полку Игореве» / Б. Рыбаков. – М., 1972.

Тихомиров М. Древнерусские города / М. Тихомиров. – М., 1956.

Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття: матеріали досліджень 1976–2006 рр. / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.

Томенчук Б. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича / Богдан Томенчук, Володимир Баран // Вісник інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 31–54.

Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ, 2006. – 328 с.

Томенчук Б. Містотворчі центри давнього Галича / Богдан Томенчук // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: тези міжнар. конф. – Чернівці, 2009. – С. 69–71.

Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ, 2005. – 166 с.

Томенчук Б. Три періоди розвитку Галича / Богдан Томенчук // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: тези міжнар. археолог. конф. – Львів, 1984. – С. 19–22.

Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича / Богдан Томенчук // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С. 335–344. – (Археологія і давня історія України. Вип. 1).

Б. П. Томенчук

ЧЕТЫРЕ КНЯЖЕСКИХ ДВОРА ЛЕТОПИСНОГО ГАЛИЧА. РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДВОРЦОВЫХ КОМПЛЕКСОВ (1991-2012 гг.)

Внимание историков и археологов древний Галич привлекает уже более ста лет. Главным образом исследователи изучали письменные сообщения. Новые данные полученные в ходе археологических раскопок позволили существенно дополнить и уточнить представления о столице Галицкой Руси. Результаты, полученные в ходе археологических исследований конца XX - начала XX в. позволяют охарактеризовать развитие центральной части летописного города Галича.

B. Tomenchuk

FOUR PRINCE'S COURT OF CHRONICLE GALYCH. SUMMARY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF PALACES' COMPLEXES (1991-2012)

The attention of historians and archaeologists ancient Halych attracts more than a hundred years. Mainly researchers studied written messages. New data obtained in the course of archaeological excavations have greatly supplement and clarify the concepts of capital Halych. The results obtained in the course of archaeological research of the late XX – early XX century. possible to characterize the development of the central part of the chronicle of the city of Halych.

М. В. Квітницький, А. В. Петраускас,
Л. В. Чміль, Е. Ю. Починок

МАТЕРІАЛИ XVI–XVIII ст. З ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ЗАМКУ (попередня публікація)

Статтю присвячено попередній публікації матеріалів XVI–XVIII ст. з досліджень території середньовічної фортеці замку в м. Біла Церква у 2011 р. Розкопками виявлено 29 археологічних об'єктів різного призначення. Найбільш масова категорія знахідок кераміка. Асортимент включає різні типи горщиків, мисок, кувалд, покритишки, коробчасті кахлі, також імпортовані зразки з Туреччини.

Ключові слова: середньовіччя, Біла Церква, фортеця, кераміка, XVI–XVIII ст.

У 2011 р. проводилися науково-рятувальні дослідження території літописного Юр'єва в межах Замкової Гори у м. Біла Церква на площі 500 м². Роботи дозволили зробити ряд спостережень та виявити різночасові об'єкти (господарчі та житлові споруди, ями, кістяки людей та тварин) – пов'язані з життям від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя.

Важливим є фіксація конструкції ділянки валу літописного міста Юр'єва побудованого за часів Ярослава Мудрого, виявлення об'єктів початку XII та середини XIII ст. Вперше дослідження торкнулися ділянки валу фортечного бастиону 1664 р. Комплекс знахідок пов'язаний з озброєнням та залишки житлово-господарчих споруд давтованих XVII ст. підтверджує військове значення об'єкту в 2-й половині XVII – середині XVIII ст. Узагальнюючі результати робіт, які стосувалися висвітлення давньоруської складової пам'ятки, нами вже відображалися [Квітницький, 2013, с. 90-102]. Пропонована зараз стаття присвячена попередній публікації частини матеріалів (кераміка), що відображають час існування Білоцерківського замку в XVI–XVIII ст.

© М.В. КВІТНИЦЬКИЙ, А.В. ПЕТРАУСКАС,
Л.В. ЧМІЛЬ, Е.Ю. ПОЧИНОК, 2013

Дослідження проводилися двома розкопками (рис. 1). Загалом виявлено 29 об'єктів, пов'язаних з вказаним періодом, з них 8 (№№ 1-3, 8-12) в розкопі №I та 21 (№№ 2-4, 6, 7, 9-14, 16, 18, 19, 19а, 21 (а, б), 22, 24, 26, 29б) в розкопі №II.

На сьогодні оброблено керамічний матеріал з одинадцяти об'єктів: Розкоп I: об'єкти 1, 2, 3, 10, 12; Розкоп II: об'єкти 2, 9, 10, 16, 19, 19а. Коротко зупинимося на описі цих об'єктів, стратиграфічних спостереженнях та переліку знахідок з них.

Розкопом I було розкрито ділянку з валом бастиону 1664 р. та валом дитинця літописного Юр'єва. Ця обставина дозволила досить чітко простежити стратиграфію і хронологію всіх зафіксованих тут об'єктів. Вдалося з'ясувати, що господарча споруда? – смітцева яма середини – 2-ї пол. XVII ст. (об'єкт №3) була створена до часу зведення валу західного бастиону 1664 р. Після спорудження, внутрішній бік валу бастиону частково перекрив заповнення котловану цієї споруди. При будівництві, котлован об'єкту введено у внутрішній бік насипу давньоруського валу, в місці його максимального вигину. Час існування об'єкту був недовгим, найбільш ймовірний період створення – 1640-ві рр. припинення часу існування – 1660-ті рр. До рубежу XVII–XVIII ст. заповнення заглиблення котловану об'єкту просіло і використовувалося, разом з довколишньою територією, як смітник – куди в першу чергу скидали перегній. Останній періодично засипали шаром землі (культурним шаром з території фортеці). Пізніше, очевидно, на цьому місці знову утворилася западина, котру час від часу, до першої половини XIX ст., також використовували під смітник. Не виключено, що вказаний об'єкт з самого початку створювався для потреб скидання сміття.

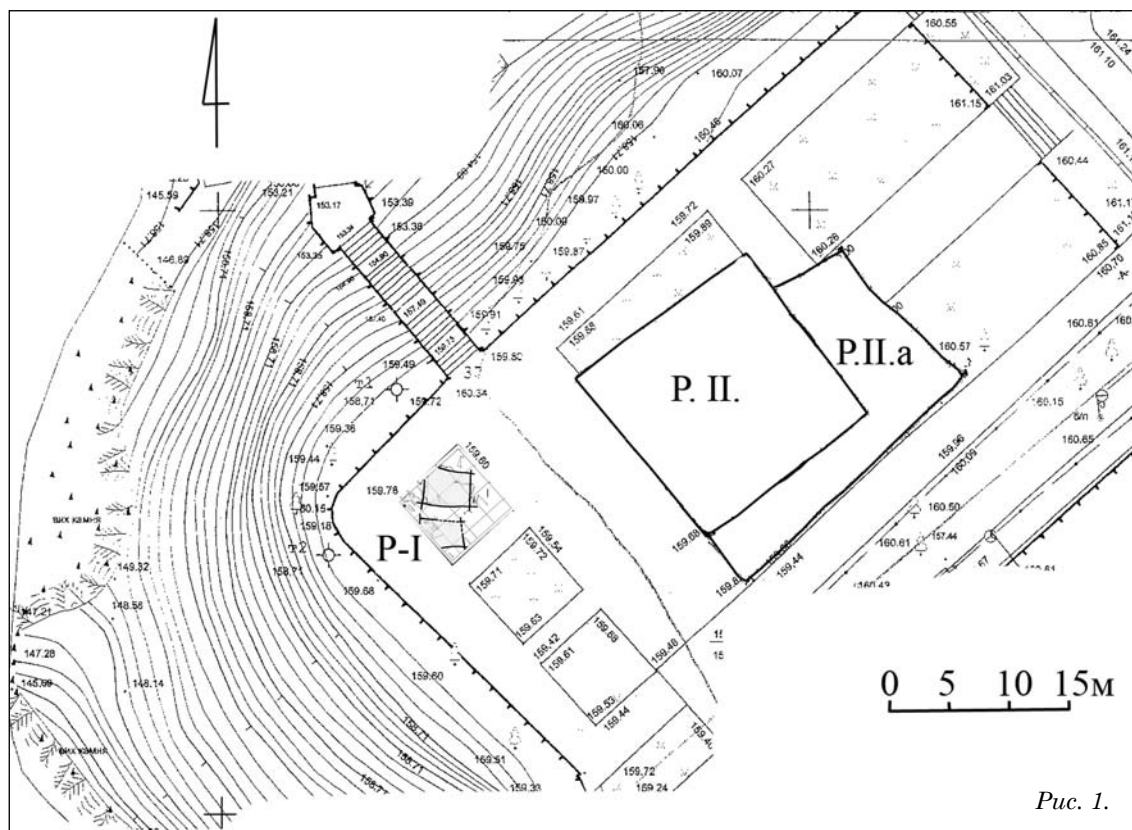

Рис. 1.

На різних рівнях об'єкту № 3 виявлено кераміку, скло, вироби з заліза і кольорових металів а також датуючі знахідки - 15 солідів Іоанна Казимира (боратинки), чекану 1661, 1664 та 1665 рр., 1 солід Сигізмунда III Вази 1601 р.(?) або 1621 р.(?), 1 солід королеви Крістіни 16[4?, 5?]/2 р. та 1 солід Карла X Густава 1660 р.

Яма 2-ї пол. XVIII ст. (*об'єкт № 1*) введена в тіло валу бастиону, зафіксована на глибині 1,2 м від сучасної поверхні (далі с/п), основною частиною заходила в північно-західну та південно-західну бровки розкопу. Контур підпрямокутної форми з заокругленими кутами. Стінки ями плавно похилі зі звуженням до дна, зафіксованого на глибині 2 м. Заповнення представлено змішаним чорноземом з лесовидним супіском. Також простежено два шари спресованого перегною.

В ній виявлено залізне ядро – (не збереглося), кістяна накладка (на зброю?), 2 мідних соліди Іоанна Казимира 1664 р., половина кінської підківки, залізна пряжка, фрагменти керамічного посуду XVIII ст. та уламок плінфи XII ст.

Яма середини XVIII ст. (*об'єкт № 2*) була введена в тіло валу бастиону 2-ї пол. XVII ст. (рис. 2). Пляма заповнення зафіксована на глибині 1,4 м, чітко оконтурена на глибині 1,7 м. Підпрямокутної форми з заокругленими кутами розміром 2,2×1,6 м орієнтована по лінії північний-захід – південний-схід. По кутам простежено чотири стовпові ями діаметром 15-17 см. Стінки слабо похилі (нерівно-рвані) з плавним переходом до дна, зафіксованого на глибині 1,9 м.

Заповнення – плямистий змішаний ґрунт попелястого відтінку з включенням дрібних деревних вугликів, печини. Знайдено солід Яна Казимира 166? року, незначну кількість сіродімленої кераміки та п'ять кісток тварин. В придонному заповненні лежало скупчення гранітних каменів від опорної п'ятки під дерев'яний стовпчик будівлі гарнізонної стайні XVIII ст. Скупчення витягнутої форми по лінії північ – південь розміром 1×0,5 м, розмір найбільшого каменя 20×30×17 см.

Господарча та стовпова яма 1-ї пол. - середини XVIII ст. (*об'єкт № 10*) зафіксована на рівні 1,6 м, оконтурена на рівні 1,7 м. (рис. 2) Пляма заповнення підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розмір 2×1,87 м, орієнтована по осі північний-захід – південний-схід. Стінки прямі з плавним переходом у дно, котре зафіксоване на глибині 2,2 м. Біля західної стінки об'єкту, на глибині 1,9-2 м скупчення гранітного буту, 25 – 30 см в перерізі - опорна п'ятка під дерев'яний стовпчик будівлі гарнізонної стайні XVIII ст. Каміння накидане в один шар витягнутою лінією за довгою віссю об'єкта.

Заповнення однорідне, складалося з темного гумусованого ґрунту. Знайдено кераміку та кістки тварин XVIII ст.

Господарча(?) споруда 2-ї пол. XVIII ст. (*об'єкт № 11*) зафіксована на рівні 1,7 м від с/п. Частково заходила в бровку розкопу, простежено 2,9 м в довжину (північний-захід – південний-схід) та 2,4 м в ширину. Оскільки ця споруда була введена в котлован більш

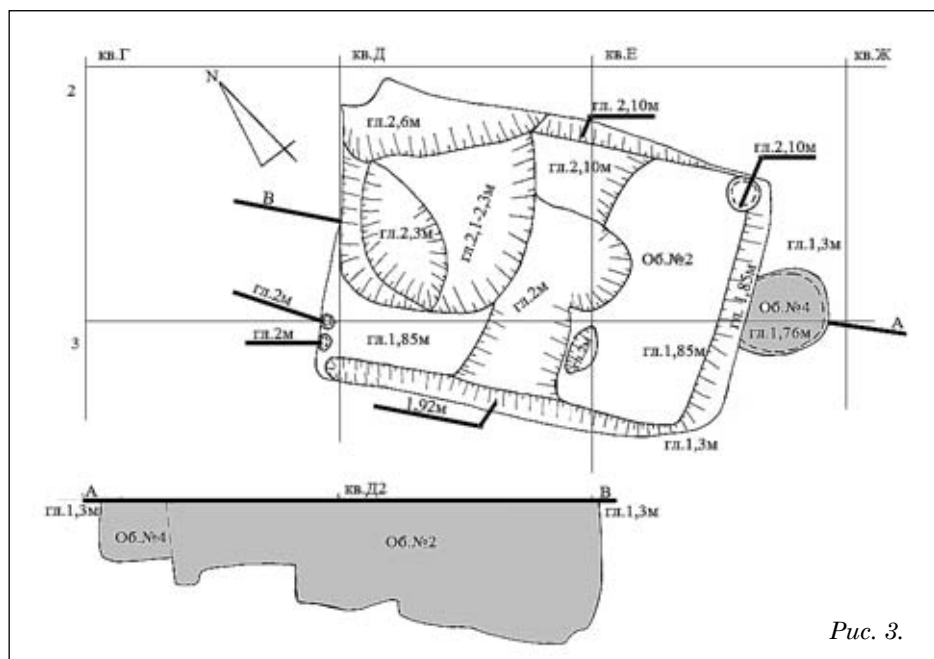

Рис. 3.

кольору та крихт печини. В придонній частині на глибині 3,3 – 3,4 м виявлено два великих гранітних камені, один зі слідами обробки? в перетині 0,4 м. Насиченість знахідками слаба. Виявлено невелику кількість уламків гончарного посуду XVII-XVIII ст. у середніх шарах заповнення об'єкту. На дні, глибина 4,2 м, (втоптані в підлогу) знайдено уламки верхньої частини гончарної посудини початку XVIII ст. Котлован споруди південно-східною стінкою, підрізав північно-західний край стінки котловану об'єкту № 3.

Стінки об'єкту неоднакової рівності; північно-західна – пряма з різким переходом до дна. Південно-західна – опливла, у верхній частині мала уклін зі звуженням. Південно-східна стінка з підбоям, котрий заглиблювався в дно об'єкту на 0,6 м. Дно споруди рівне, біля південно-західної стінки виявлено стовпову яму округлої форми діаметром 18 см. Вздовж цієї же стінки, 1,5 м південніше зафіксовано, ще одну стовпову яму діаметром 15 см. В південно-східній частині знаходилися дві сходинки шириною 1 (перша) та 1,1 м, висотою 25 (перша) та 35 см, котрі вели в підбій. На сходинках лежали уламок частини жорно давньоруського часу та гранітний булжжик. При вибиранні заповнення підбоя було з'ясовано, що частина стінки підбоя (лесовидний суглинок) внаслідок затікання води в котлован споруди відкололася і просіла в підбій.

Розкопом № II розкрито частину північно-західної ділянки внутрішнього простору Білоцерківського замку. Ця територія містить сліди потужного перепланування і освоєння в XIX та XX ст., тут же розташовувався розкоп № 4 1983 р. Р.С. Орлова.

Господарська споруда XVII-XVIII ст. (об'єкт № 2) зафіксована на рівні 1,3 м від сучасної

денної поверхні (тут і далі – с/п) (рис. 3). Пляма заповнення прямокутної форми, розміром 2,4×3,4 м, орієнтована довгою віссю по лінії північний-захід – південний-схід. Заповнення об'єкту змішане, складалося з материкового суглинку з чорноземним культурним шаром. В заповненні виявлено мідний солід Іоанна Казимира 166? р., фрагменти гончарної кераміки, уламки кахель, гутне скло. Дно споруди нерівне. По кутам простежено стовпові ямки діаметром 0,3 та 0,25 м. Вдовж стін простежено відбитки від дерев'яних колод шириною 0,27-0,35 м. В північно-західній частині споруди, по дну, простежено серію заглиблень у вигляді ям діаметром 0,37, 0,7 та 1,7 м. Стіни котловану прямі, стінки ям нерівні, частково з невеликим розширенням до дна. Дно об'єкту в південно-східній частині зафіксоване на рівні 1,76 м, дно заглиблень від колод біля південної стінки – 1,95 м, західної стінки 1,9-2,1 м, північної стінки – 1,8 м, східної стінки 1,9-2,1 м.

Господарча споруда – свинарник (льох) 2-ї пол. XVII – початку XVIII ст. (*об'єкт № 9*) зафіксована на рівні 1,6 м від с/п (рис. 4). Пляма заповнення складної конфігурації, за формою нагадувала півколо з виступаючими напівкруглими променями. Котлован першопочатково мав підпрямокутну форму, орієнтовану по осі північний-схід – південний-захід, збереглися східний та західний кути. Південніше від західного кута розташовувався вхід. Реконструйований розмір (підпрямокутної форми) об'єкту 2×2,3 м, північний кут споруди підритий серією (3 шт.) ям, діаметром по 0,8-0,85 м. Ями накладаються одна на одну, в одній із крайніх ям, біля північно-західної стінки лежали три гранітні камені: 0,35×0,33×0,2 м, 0,25×0,18×0,1 м, 0,2×0,13×0,8 м. У північно-східній стінці розташовувалася ще одна яма овальної форми роз-

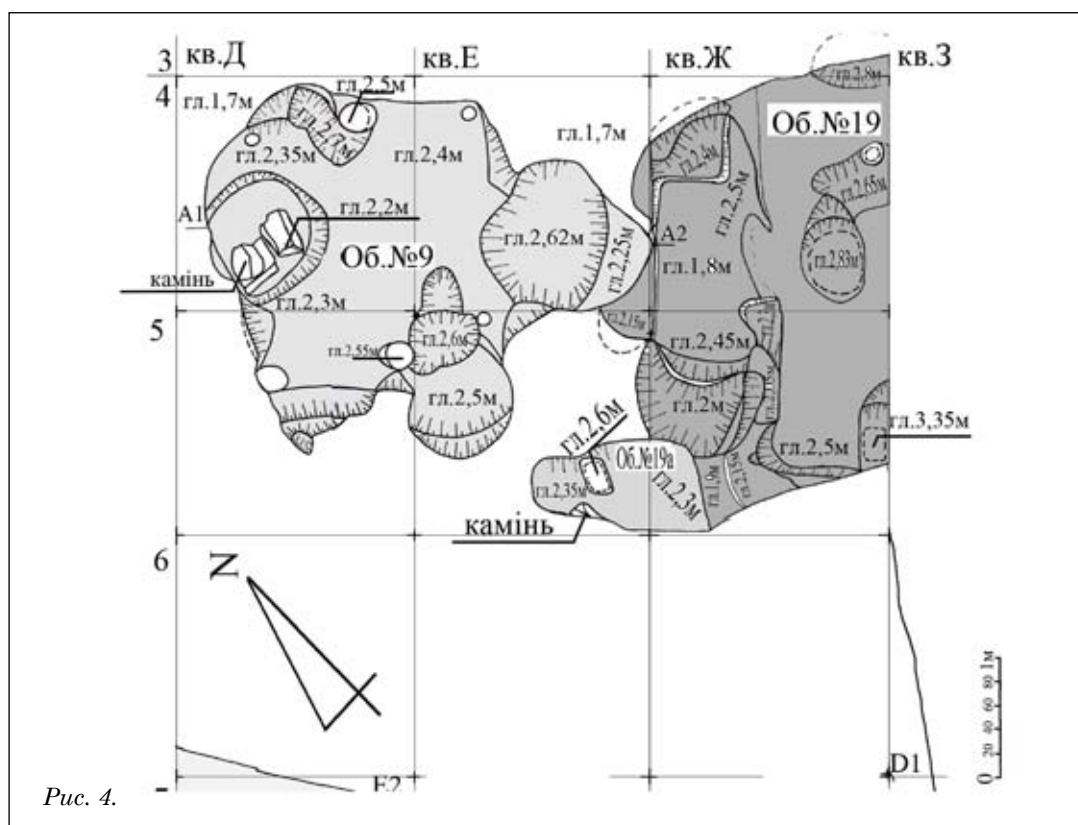

Рис. 4.

міром 1,1×1,3 м. В південному куті також розташовувалася яма, діаметром 0,9 м. Стінки ям похилі з плавним звуженням до дна.

По кутах об'єкту виявлено чотири стовпові ямки діаметром 0,15 м. Розмір об'єкту по кутових стовпових ямках 2,22×1,9 м. По середині об'єкту (біля північно-східної та південно-західної стінки) виявлено дві стовпові ями діаметром 0,3 м. Відстань між ними 2,1 м, дно на глибині 2,1 м від с/п. Вхід в об'єкт представлений двома сходинками довжиною 80 см, шириною 15 см.

Заповнення об'єкту однорідне – ґрунт сіро-чорного кольору. Знахідок виявлено небагато – це окремі фрагменти гончарної кераміки та кістки тварин. Також виявлено 6 мідних солідів Іоанна Казимира чекану 1664, 1665 та 1666 рр.

Житлова(?) споруда XVII – початку XVIII ст. (об'єкт № 10). Зафіксовано частково краї плями, в плані Г-подібної форми (рис. 5). Основна частина об'єкту знаходилась за межами розкопу. Простежений розмір плями заповнення по північно-західній бровці 6×1,3 м. По північно-східній 6,8×1,9 м. Стінки об'єкту похилі зі звуженням до дна. Розмір по дну: - північно-західна бровка 6×0,9 м, північно-східна бровка 6,8×1,6 м.

Дно об'єкту нерівне, має надзвичайно складну конфігурацію і стрімке падіння. По дну простежено серію стовпових ям та западин. Рівень фіксації плями заповнення об'єкту – 1,8 м від с/п. Заповнення об'єкту нерівномірне, по рівню падіння дна (північно-східна бровка) з глиби-

ни 1,2 м простежено прошарок спресованого перегною. На глибині 1,4-1,8 м виявлено частину завалу печі (від об'єкту № 13) - прокалена печина, камені розміром 0,27×0,18×0,16 м, 0,3×0,24×0,18 м та близько 20 штук розміром від 10 до 17 см. Заповнення за структурою складається з чотирьох блоків:

1. шарувата засипка змішаним сіро-жовтим ґрунтом.
2. плямистий сіро-жовтий ґрунт.
3. шар перегною.
4. щільний змішаний ґрунт темно-сірого кольору.

Знахідки представляють широкий спектр кераміки, виробів з заліза та фрагментів виробів зі скла XVII – 1-ї пол. XVIII ст. З заповнення походить двійний литовський денарій Сигізмунда III Вази 1621 р., 3 соліди королеви Крістіни (один 164[7?] р.), солід Фрідріха Вільгельма 165[4?] р. На плямі заповнення та у верхніх шарах, над плямою котловану, знайдено 2 соліди королеви Крістіни 164[5-7?] р., 7 солідів (боратинок) Іоанна Казимира чекану 1664 та 1666 рр. і одна репліка на боратинку 166[4?] р.

Господарча та житлова споруда XVII-XVIII ст. (об'єкт № 16).

Об'єкт прямокутної форми, орієнтований по лінії північний-захід – південний схід (рис. 6). Розмір: 2,9(довжина)×4 м (ширина), дно на глибині 2,85 м. Стінки прямі, вздовж північно-західної та північно-східної простежено залишки дубових колотих плах, шириною 6–7, 11–12 см. Плахи розташовані на відстані 16–20 см від сті-

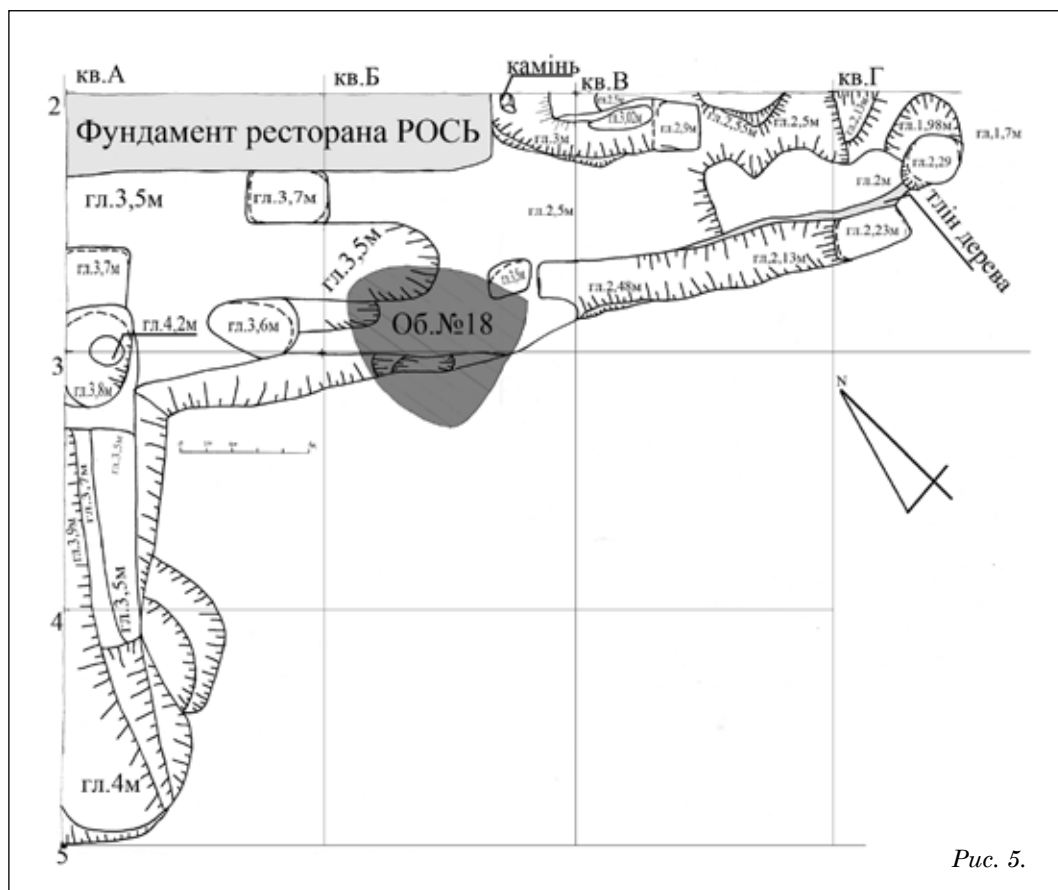

Рис. 5.

нок котловану. Вздовж південно-західної стінки (біля плах) по дну розташовані три ями закладені каменями (гранітні буличники розміром від 0,27×0,2×0,15 до 0,3×0,4×0,2 м (5 каменів)).

Під час дослідження заповнення було простежено складну стратиграфію пов'язану з різними етапами функціонування вказаної споруди.

Так на глибині 1,3–1,59 м, зафіксовано основу кам'яної та цегляної кладки стін опалювального пристрою а також роздавлені коробчасті кахлі з рослинним орнаментом. Частина стінок печі була складена з гранітного буту різного розміру: 0,25×0,3×0,15; 0,4×0,35×0,27 та 0,2×0,17×0,19 м. Частина кладки стінки з цегли червоно-коричневого кольору, розміром 0,16×0,28×0,055 м – містить сліди вапнякового розчину, який проте не використовувався при складанні стін печі. Стіни печі були складені на глиняному розчині. На глибині 2,08–2,3 м, нижче горизонту основи печі було виявлено неповний скелет коня. Окремо лежав таз та куприк без хвостових хребців, зі слідами розрубвання. Інша частина туші лежала черепом до тазу (мордою на північ) на спині у вивернутому стані, максимально вигнуто півколом. Кістки ніг були відсутні. В правому суглобовому кармані тазу був залишок відрубаного суглобу кінцівки.

З об'єкту походить велика кількість фрагментів кераміки та скла другої половини XVII – середини XVIII ст., уламки кахель,

кістки тварин, вироби з заліза та кольорових металів. Датуючи знахідки представлені 11 солідами Іоанна Казимира чекану 1660, 166[3?], 166[4?] та 1666 рр., (знайдених на рівнях від плями заповнення до дна) однією реплікою на боратинку 1661 р. та однією невизначеною монетою чекану прибалтійських володінь Швеції.

Отже, вказаний об'єкт був створений у середині – 2-й пол. XVII ст., як будівля господарчого призначення. На рубежі XVII–XVIII ст., очевидно у зимово-весняний період, внаслідок соціальної катастрофи в заповнення потрапили великі частини туші коня, котрі використовувалися у їжу. Найбільш вірогідним часом є 1711 р. березень–квітень – час обстрілу московської залоги Білоцерківського замку військами татар та козаків Пилипа Орлика.

Після цього, нижня частина об'єкту була засипана ґрунтом, вирівняна і перебудована під житлову споруду з опалювальним пристроєм. Споруда вірогідно проіснувала до рубежу 20-х - 30-х рр. XVIII ст.

Господарча(?) споруда XVI ст. та яма XVIII ст. (об'єкти №№ 19 та 19а).

Основна частина об'єкту 19 заходила в бровку та значно зіпсована залишками фундаменту ресторану «Роса» (рис. 4). Конструкція котловану складної форми, не має чітких геометричних форм за рахунок великої кількості приступок, сходинок, ям та підбою. Ймовірна першопочаткова форма – підпрямокутник. До північно-західної (умовної) стінки примикає серія ям з дном та стінками нерівної конфігурації, орієнтовані зі сходу – північного-сходу на захід – південний-

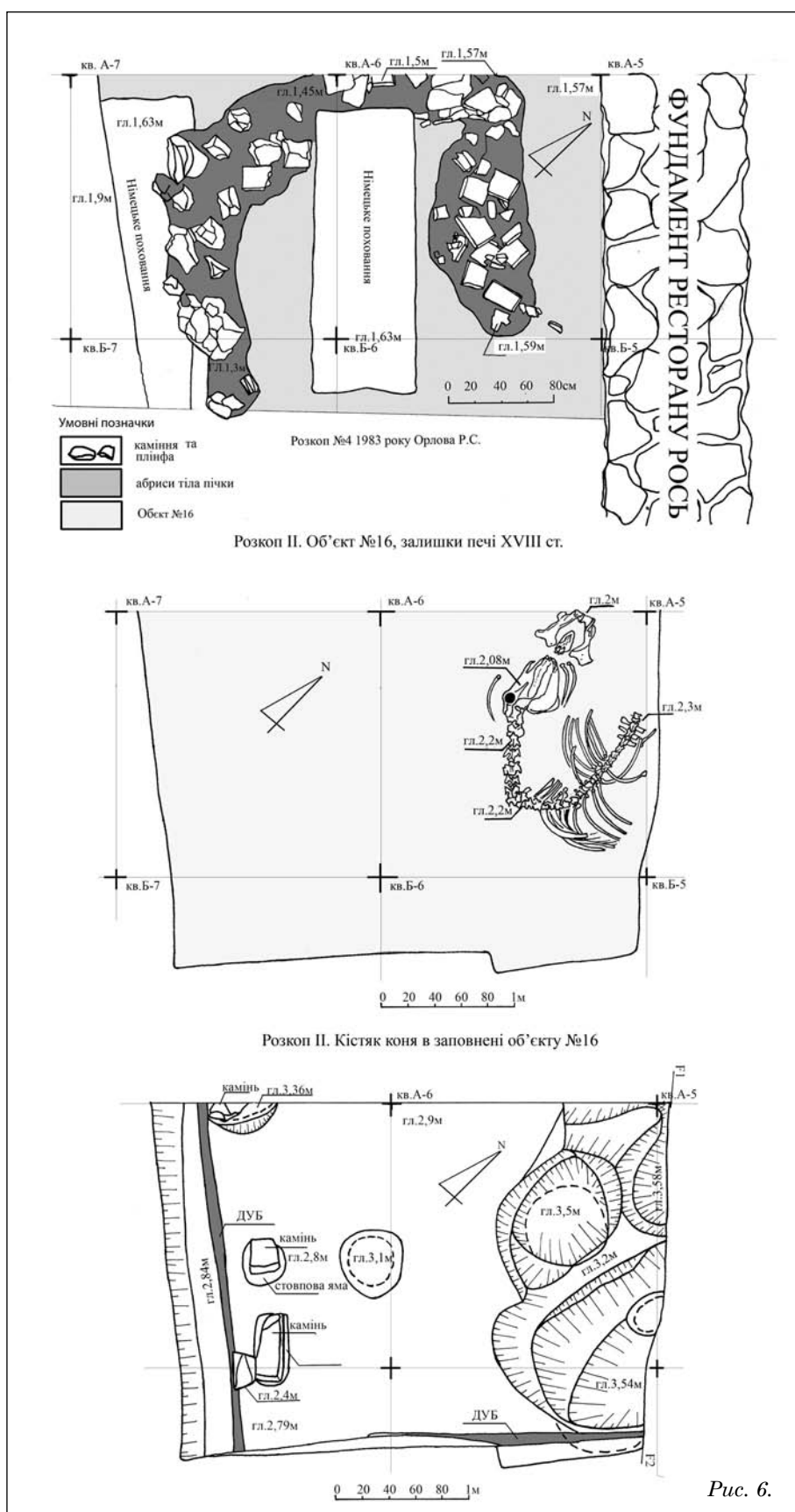

Рис. 6.

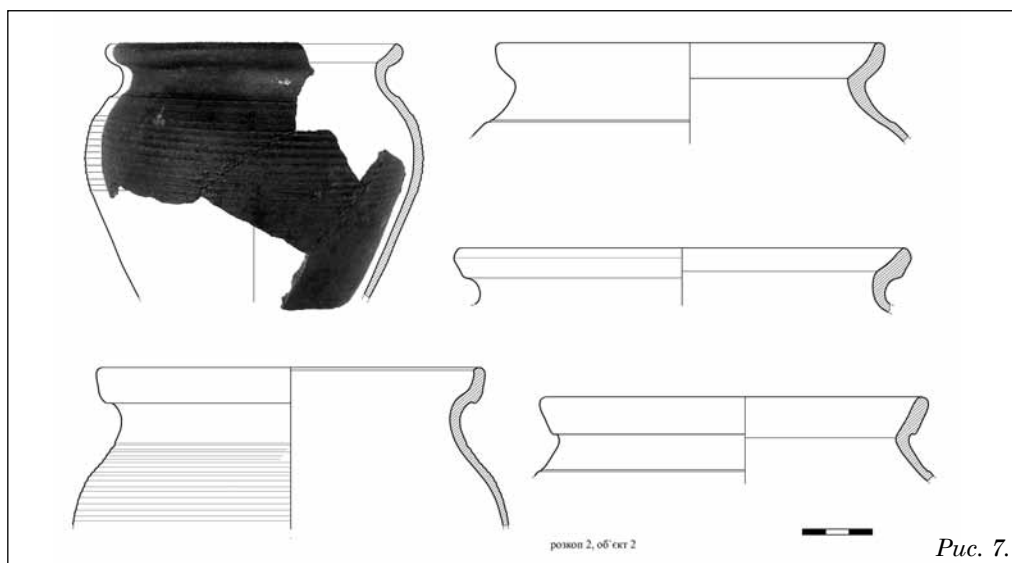

Рис. 7.

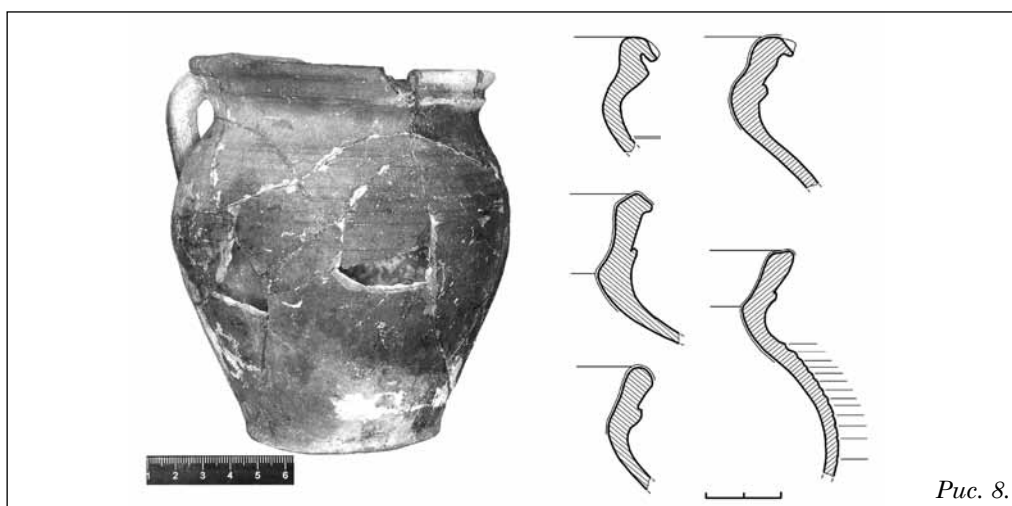

Рис. 8.

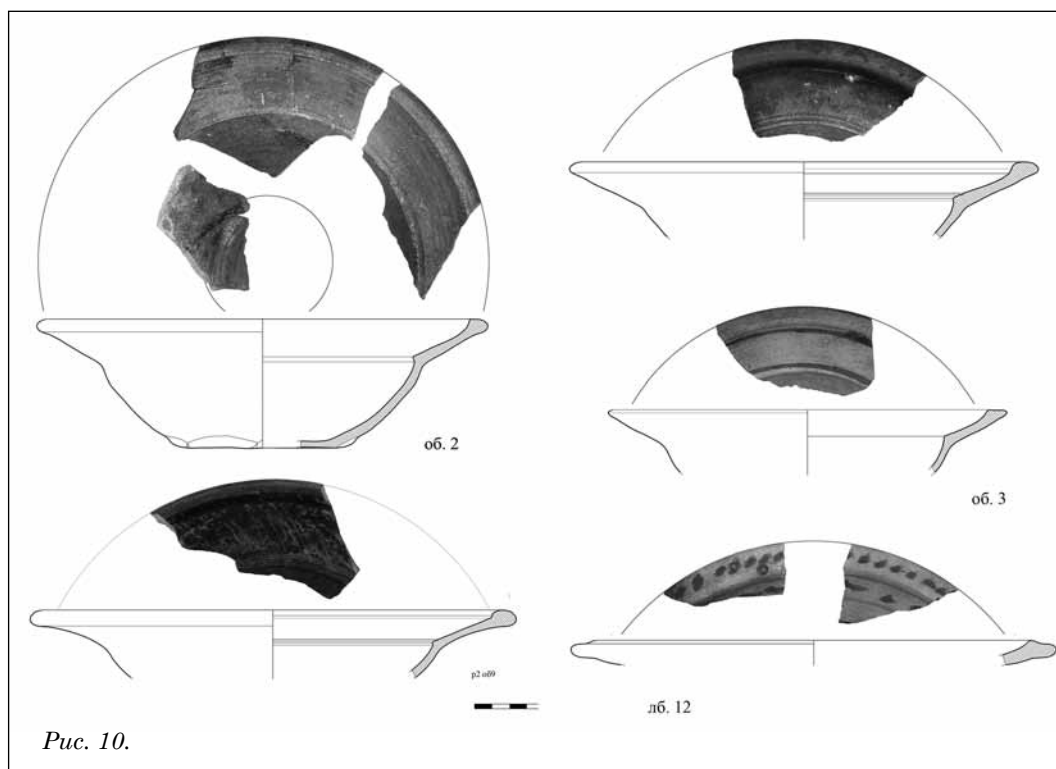
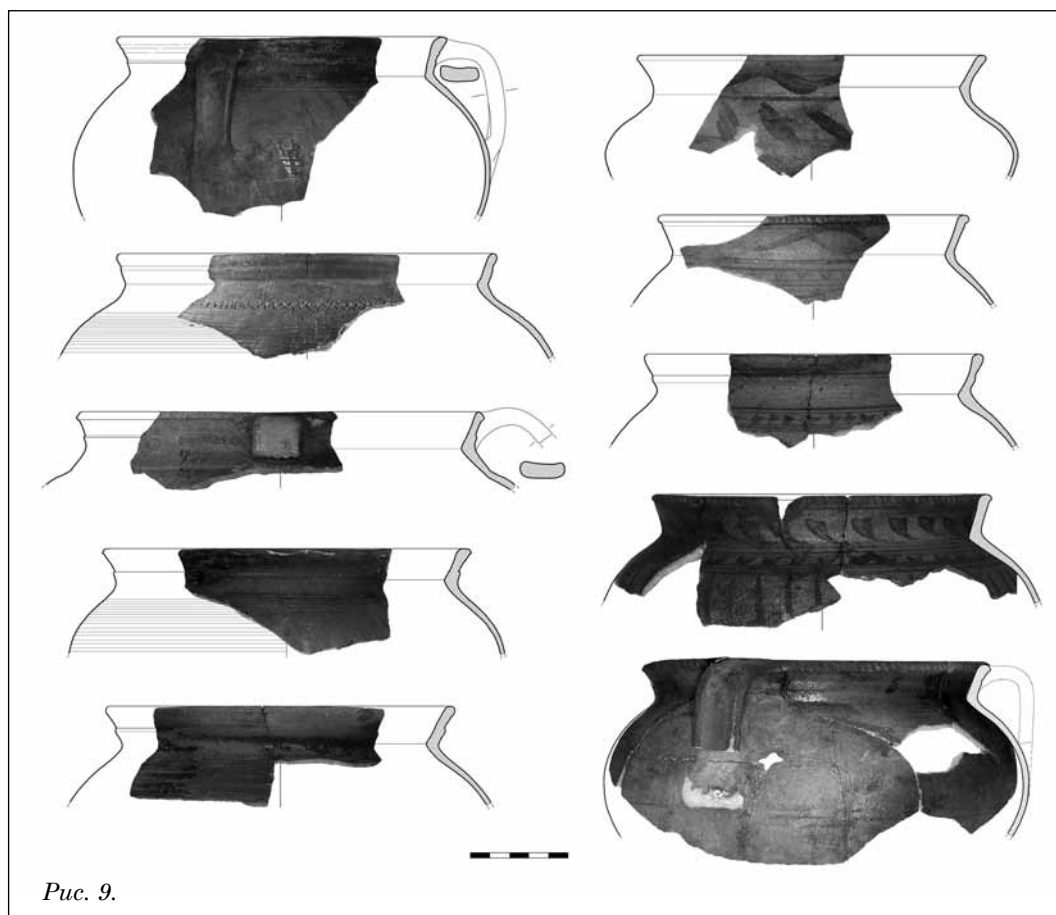
захід. З котловану походять уламки кахель, кістки тварин, фрагменти гончарного посуду XVI ст. Об'єкт 19а примикав із західного боку до об'єкту № 19. В ньому виявлено цілі та археологічно реконструйовані форми керамічного посуду XVIII ст. Очевидно ця яма є частиною складного єдиного господарчого комплексу XVIII ст. котрий «наклався» на котлован більш ранньої споруди.

Оброблений керамічний матеріал з охарактеризованих об'єктів дає змогу скласти уявлення про його особливості та датування. Кераміка є, як завжди, найбільш масовою категорією знахідок. Її загалом можна розподілити на кілька хронологічних періодів.

До кінця XVI ст. відноситься кераміка з об'єкту 19. Вона також присутня в пізніших об'єктах. Характерною її особливістю є значна домішка в тісті крупного піску та наявність блискіток, що вказує на особливість родовища глини. Кераміка майже вся сірого кольору, але димленої небагато. Там, де колір глини проявився, видно, що вона слабозалізиста рожева. Вінця горщиків цього часу за формою наближені до ромбічних в перерізі або округлі злегка потовщені, з виїмкою під покришку. Деякі із загином формовочної маси назовні, мають невеликий манжет (рис. 7).

Ці вінця досить характерні і відрізняються від київських. Так, тут майже не зустрічаються потовщені ромбічні вінця, що є звичайними для Києва. Всі вінця дуже тонкі і витягнуті, аналогічні дослідженим 1994 р. в об'єктах на посаді Білої Церкви та у Василькові. Є деякі аналогії з керамікою з Видубичів рубежу XVI–XVII ст. Це може вказувати на регіональну специфіку гончарства. На плічках горщиків є рифлення, а на вінчиках зустрічаються защіпи.

Більшість об'єктів датується XVII ст. (р. I; р. II, об. 6, 9, 10, 16). Для цієї кераміки вже не характерні блискітки та крупний пісок в тісті. Є димлені вироби. Відсоток полив'яної кераміки незначний. Горщики першої половини століття – витягнутих пропорцій, мають короткі відхилені вінця з валиком, на плічках є рифлення, частина прикрашена опискою (рис. 8). До цього часу відноситься об'єкт 6. Інші об'єкти можна датувати другою-третьою чвертю століття. В них теж присутня частка горщиків попереднього типу. Але більшості вінець горщиків з цих об'єктів більш високі прямі, без валика, часто з борозенкою у верхній частині та із защіпами чи карбуванням по верхньому краю, на шийці є ребро зсередини. На плічках деяких ще є рифлення, більшість прикрашена опискою – лінії та хвилі (рис. 9).

Тарілки представлені формами, характерними для XVII ст. – із вінцями у вигляді округлих валиків, різким переходом від берегів до дзеркала, широкодонні. Більшість має широкі зрізи на денці. Орнаментация виконана у чотирьох техниках – описка, димлення з лошінням (рис. 10), кольорова полива з ритованим орнаментом (рис. 11), підполив'яний розпис ріжком. Характерно, що тут є значний відсоток тарілок, вкритих червоним ангобом під розпис, що взагалі рідко зустрічається в XVII ст. (рис. 14). Виділяється група тарілок, розписаних в одному стилі – тоненькою лінією контур і акуратна зафарбовка площин червоним і зеленим (рис. 13). Цікавим є зображення птаха на одній посудині (рис. 12). Аналогічний малюнок зустрічався при розкопках 1980 р. Можливо, це рука одного майстра.

Інші форми менш чисельні. Це макітри, ринки, кухлі, покришки. Глеки є гладуші та кушини, трапляються ручки глеків з підполив'яним розписом по червоному ангобу (рис. 15). Миски з колінчастим зломом тулуба, заціпами, «перлами» (рис. 16). Цікавими є келих на високій ніжці, горло тиковки(?) та фрагменти пляшок(?) – димленої та з двосторонньою поливою а також друшляк – нижня частина горщика з сімома отворами. (рис. 17). Також є три посудини у вигляді невеликих горщиків з підполив'яним розписом (рис. 18). Крім місцевої кераміки є і довізна. Вдалося визначити деякі фрагменти. Це кавова чашечка з Кютах'ї з синім розписом і клеймом на денці у вигляді зірочки. Характерно, що вона знаходилась в об'єкті (2), що за керамікою датується серединою XVII ст., хоча зазвичай вони знаходяться в більш пізніх об'єктах – XVIII ст. (рис. 18. 4)

До середини XVIII ст. можна віднести об'єкт 19-А. З нього походить найбільше цілих форм – 9 горщиків та глечик (рис. 19–21). За пропорціями вони опуклобокi, висота приблизно дорівнює максимальній ширині. Вінця прямі, високі, а плічка дуже опуклі, деякі мають вигляд лавки з ребром по її краю, також є гостре ребро всередині шийки. Вони світлоглиняні, з опискою – багато тоненьких ліній, вертикальні «пальчики», хвиля. Один глек димлений з лошінням. На денцях деяких посудин – утори.

Характерною особливістю білоцерківського посуду є його тонкостінність порівняно з київськими зразками. Товщина стінок в межах 0,3–0,4 см, тоді як київський посуд має стінки 0,4–0,5 см. Це, очевидно, є специфікою місцевого виробництва.

Кахлі представлені коробчастими і карнизними зразками. Коробчасті є з високими рам-

ками, деякі – з подвійними. Є у високому рельєфі, очевидно, кінця XVI – початку XVII ст. Орнаменти геометричні та рослинно-геометричні. Особливо цікаві сюжетні із зображенням вершника. Частина кахель без рамок з килимовими візерунками (рис. 22–24).

Квітницький М.В. Археологічні дослідження літописного Юр'єва / М.В. Квітницький, В.Ю. Непом'ящих, А.В. Петраускас // *Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя.* – К., 2013. – С. 90-102.

*М. В. Квітницький, А. В. Петраускас,
Л. В. Чміль, Э. Ю. Починок*

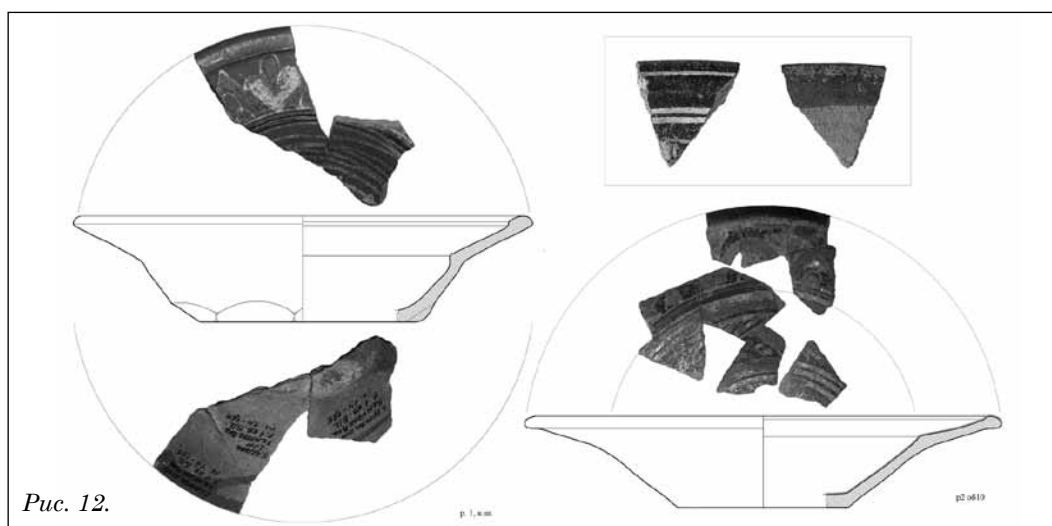
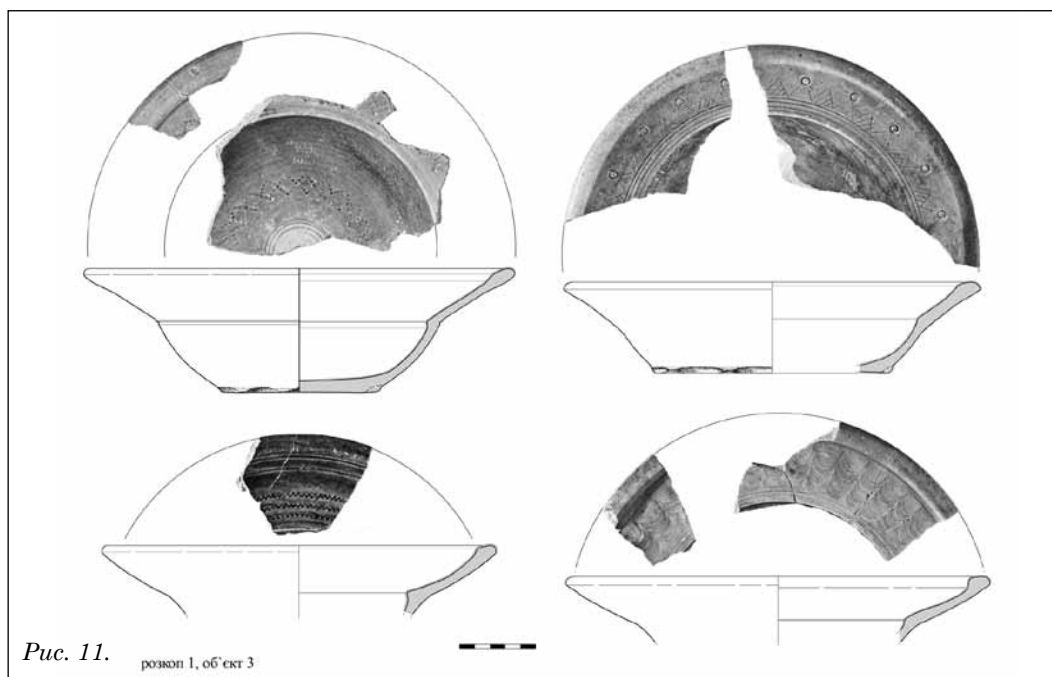
МАТЕРИАЛЫ XVI–XVIII вв. ИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ТЕРРИТОРИИ БЕЛОЦЕРКОВСКОГО ЗАМКА (предварительная публикация)

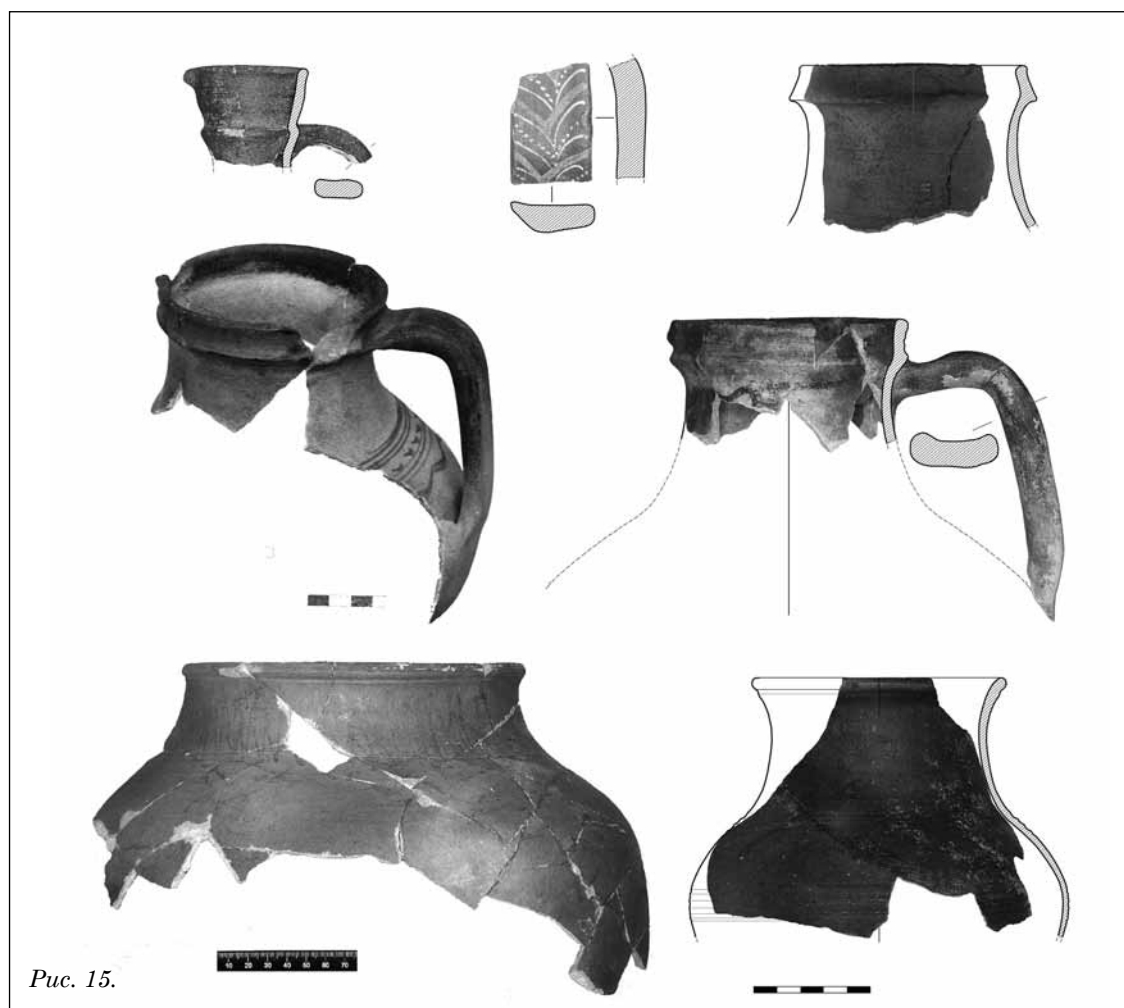
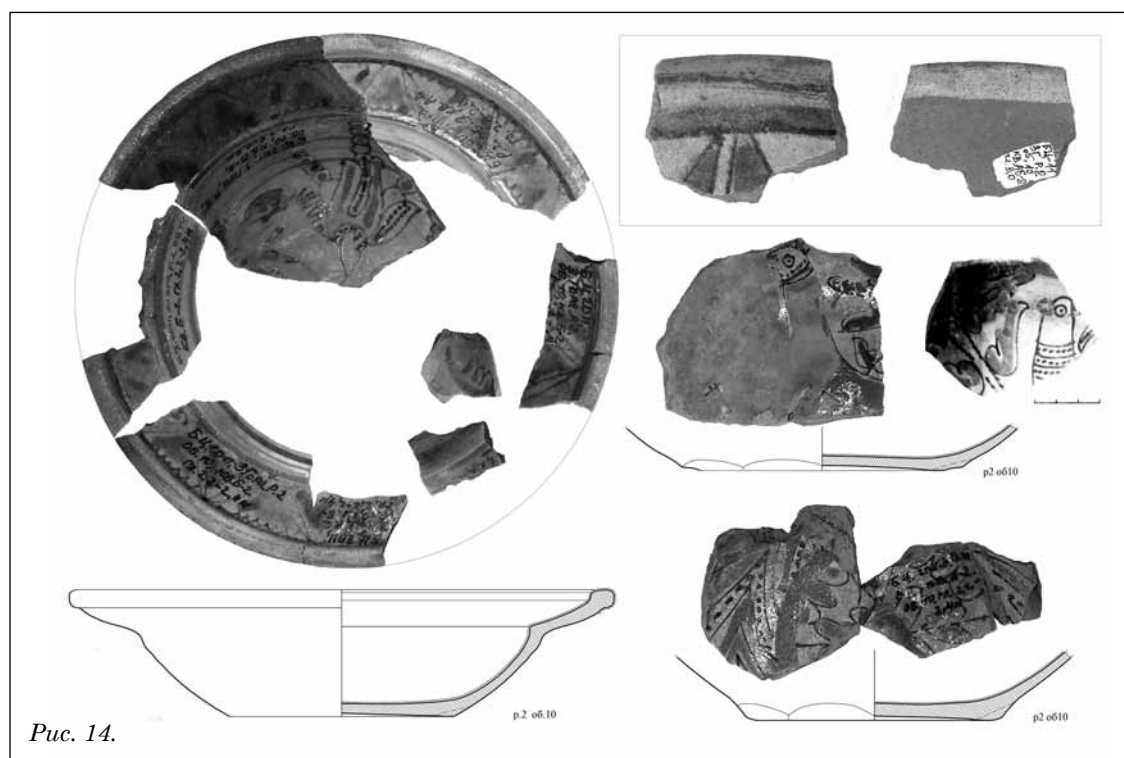
Статья посвящена предварительной публикации материалов XVI–XVIII вв. с исследований территории средневековой крепости-замка в г. Белая Церковь в 2011 г. раскопками выявлено 29 археологических объектов указанного периода – хозяйственные и жилищные сооружения, ямы и костяки животных. Большинство объектов относится к XVII в. Наиболее массовой категорией находок является керамика. Ассортимент включает различные типы горшков, мисок, кружки, макитры, крышки а также изразцы. Найдены импортные образцы из Турции.

*M. Kvitnytskyi, A. Petrauskas,
L. Chmil', E. Pochynok*

MATERIALS OF THE XVI–XVIII c. OF BILA TSERKVA FORTRESS INVESTIGATIONS (previous report)

The article is devoted to the pre-publication materials XVI–XVIII centuries. with the research area of the medieval fortress-castle in the Bila Tserkva in 2011, excavations revealed 29 archaeological sites of this period – commercial and residential buildings, pits and skeletons of animals. Most of the objects related to the XVII century. First category of findings is ceramic. The range includes various types of pots, bowls, mugs, makitry, covers and tiles. Found imported samples from Turkey.

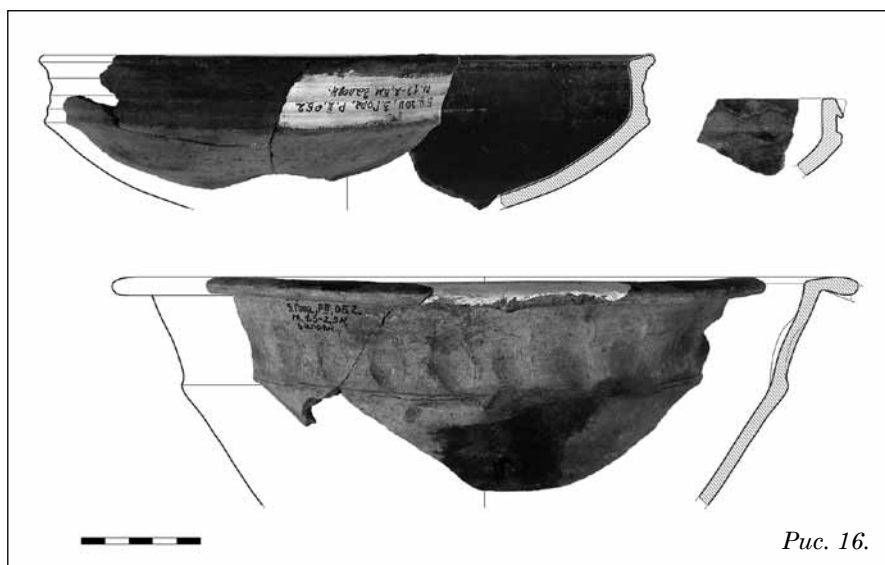

Рис. 16.

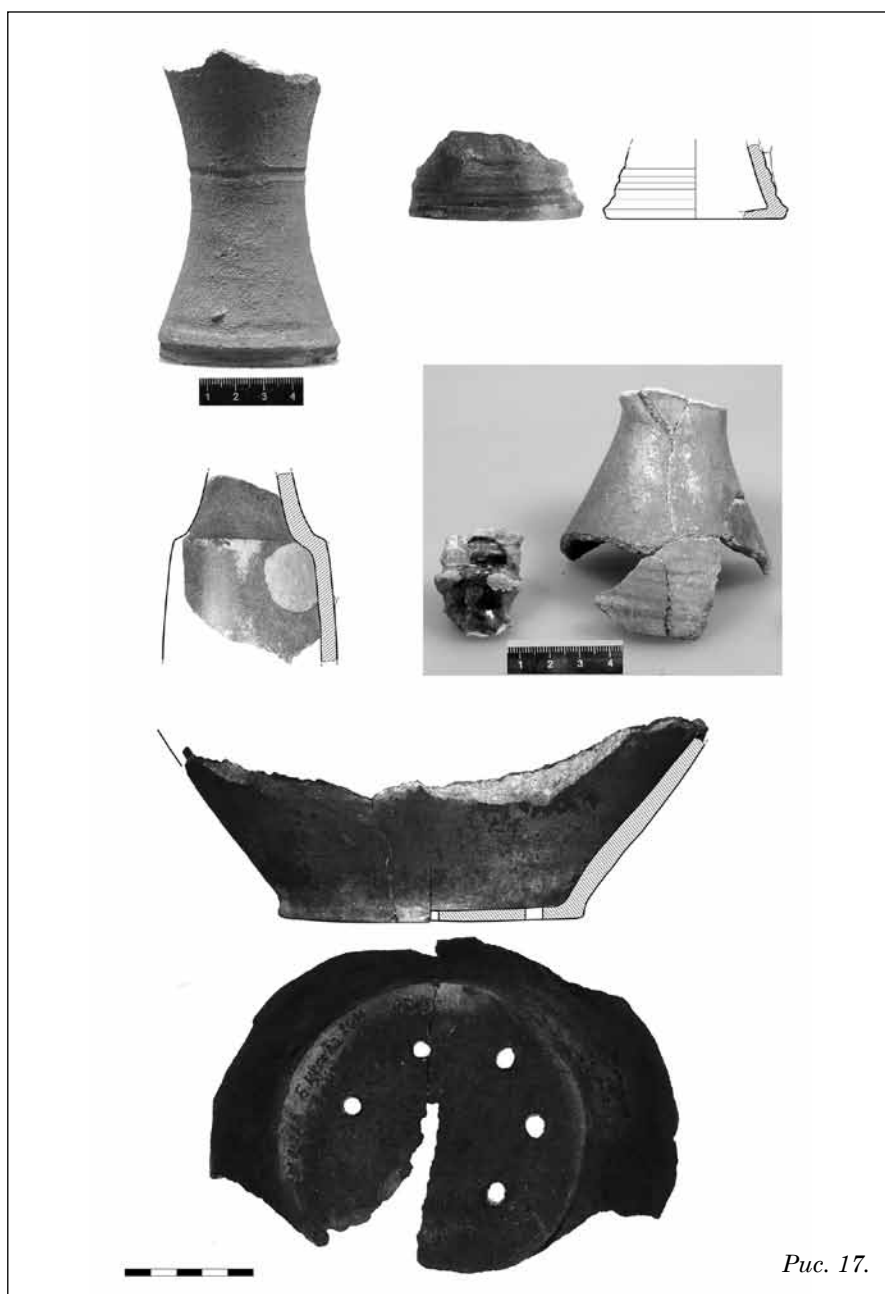
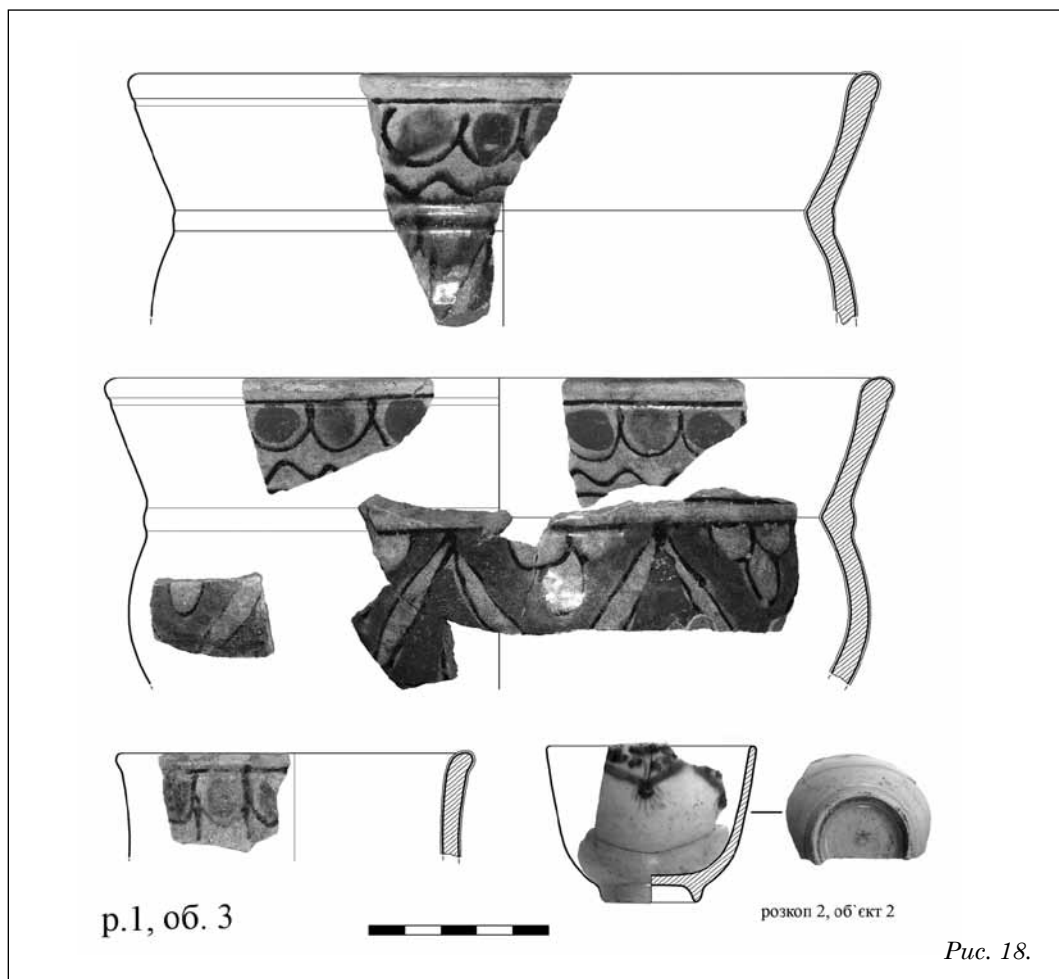
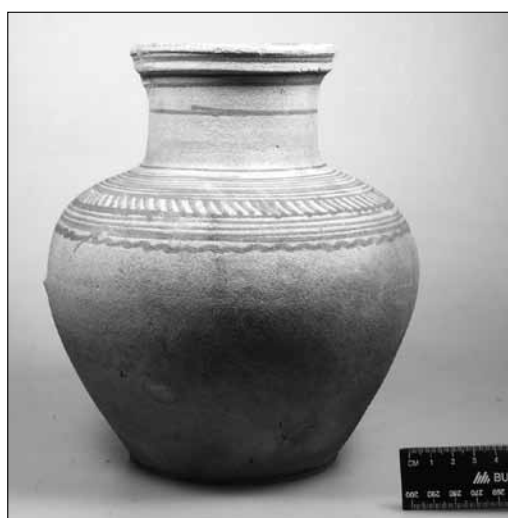
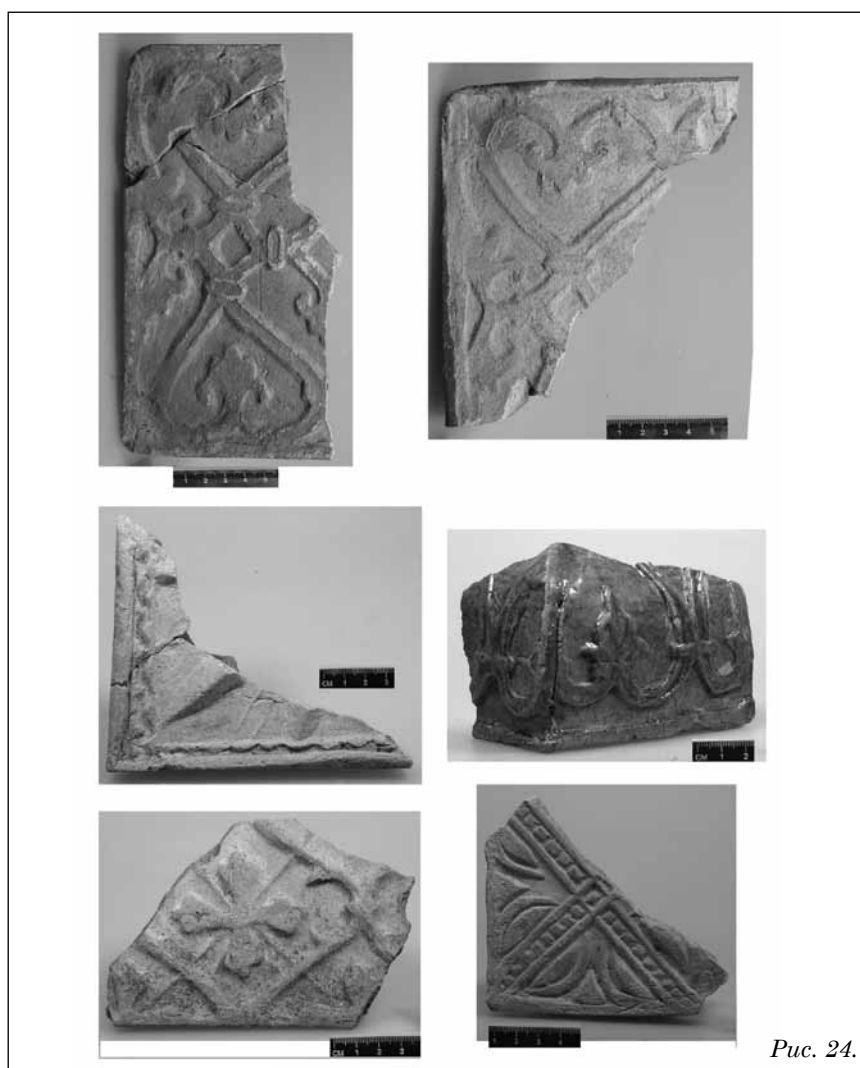

Рис. 17.

*А. В. Петраускас, О. А. Коваль,
К. М. Капустін, М. В. Хададова*

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ОЛЕВСЬК ЗА НОВИМИ АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Проблеми генезису середньовічного міста давно привертають пильну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців. Рівень економічного та соціального розвитку суспільства, система заселення, зародження державних структур, внутрішня та зовнішня торгівля – ось неповний перелік питань, які сконцентровані навколо зародження та формування середньовічного міста. Дослідження археологічних старожитностей давньоруського Олевська – одного із древлянських градів, може стати перспективним напрямком вивчення даної проблематики.

Ключові слова: Олевськ, городище, середньовічне місто, оборонні споруди, топографія, археологічна спадщина

Місто Олевськ та Олевський район можна вважати малодослідженим в археологічному відношенні регіоном. Впродовж більше ніж ста років місто було обстежено всього декілька разів археологічними експедиціями, не зважаючи на наявність на його території давньоруського городища, курганних могильників та згадуваних у писемних повідомленнях ще одного стародавнього городища і замка.

Історія вивчення археологічних пам'яток у місті починається з повідомлень, представлених у «Сборнике топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния» та в «Археологической карте Волынской губернии» В.Б. Антоновича, який згадує невелике городище на околиці міста [Сборник, 1888, с. 96–97; Антонович, 1901, с. 31].

Декількома роками пізніше, Я.В. Яроцький, проводячи дослідження курганних груп вздовж течії р. Уборть відзначав, що на північ-

ний схід від м. Олевськ біля безіменного струмка, що впадає до Уборті, за 100 сажнів від лівого берега річки знаходиться на підвищенні «невелике кругле городище, обнесене одиночним валом із в'їздом на північно-західному боці». Він же обстежив два курганних могильники давньоруського часу поблизу городища [Яроцький, 1903, с. 183].

У другій половині ХХ ст. В.Ю. Кухаренко наводить дані про наявність городища біля міста Олевськ у зводі археологічних пам'яток Полісся без уточнення його конструктивних деталей [Кухаренко, 1961, с. 39].

В 70-ті рр. ХХ ст. городище обстежував М.П. Кучера. Він склав глазомірний план городища, виділив та описав його складові елементи: рів, вал, в'їзд на городище, западину колодязя; оглянув і прошурфував майданчик та прилеглий з західного боку посад. За виявленими матеріалами він відніс його та прилеглий посад до IX–XI ст. Зазначимо, що дані наведені М.П. Кучерою, найбільш повні та інформативні, оскільки базуються на результатах особистого детального обстеження пам'ятки [Кучера, 1999, с. 196].

Спираючись на повідомлення В.Б. Антоновича та В.Ю. Кухаренка, А.В. Куза відносив побутування городища до XII–XIII ст. і відзначав, що городище з усіх боків обнесено валом [Куза, 1996, с. 168].

Б.А. Звіздецький на підставі вивчення літературних та картографічних джерел відзначив, що городище майже «з усіх боків» оточено водами р. Уборть та її приток [Звіздецький, 2008, с. 43, 126].

Таким чином, станом на початок 2000-х років у межах сучасного міста Олевськ за археологічними даними були відомі 4 археологічні

пам'ятки: городище, датоване дослідниками IX–XI ст. та XII–XIII ст.; прилеглий посад городища; два курганні могили в урочищах Довга нива та Новина поблизу городища.

Слід також нагадати, що в центрі міста знаходиться Свято-Миколаївський храм кінця XVI ст. Відповідно, навколо нього мають знаходитися синхронні йому нашарування і, можливо, нашарування більш раннього періоду. Останнє припущення не суперечить висновкам Клепатського П.Г., який на підставі дослідження актових пізньосередньовічних матеріалів вважав, що місто Олевськ мало бути згаданим ще в ярликах Вітовта, які не дійшли до нас в оригіналах [Клепатский, 2007, с. 127]. На користь цього припущення свідчать наведені дослідником дані писемних джерел, які вказують, що вже на початку XVI ст. на старому Олевському городищі виникло місце Городище із замком, торгом (раз на тиждень), корчмами та митною заставою для збирання мита [Клепатский, 2007, с. 197]. Таким чином, можна стверджувати, що кам'яна Свято-Миколаївська церква почала зводитися вже після побудови замку та розбудови міста (замок, митниця, торг, корчма та ін.). Наведені дані свідчать також, що на місці замку вже існувало «городище». Зазначимо, що на території сучасної центральної частини міста археологічні дослідження до 2009 р. не проводились і дані про наявність археологічних пам'яток були відсутні, що можна пояснити високою інтенсивністю будівельних та господарчих робіт на даній території, які могли знищити і не залишити наземних візуальних ознак згаданого «городища» та «замку».

У вересні 2009 р. міськвиконком м. Олевськ Житомирської обл. направив до Інституту археології НАН України лист із повідомленням про збільшення за останні роки темпів господарської та будівельної діяльності в місті та його околицях, в зв'язку з чим виникла загроза пошкодження і навіть руйнації пам'яток археологічної спадщини, та проханням провести археологічні обстеження і встановити дату заснування міста. Відповідно до підписаної угоди про співробітництво між міськвиконкомом та Інститутом археології з 2009 року на території міста постійно працює археологічна експедиція.

Вже після перших обстежень 2009 р. у центрі міста було отримано дані про наявність археологічних нашарувань, які можуть бути синхронні і навіть набагато старші за час спорудження відомої Свято-Миколаївської церкви. З метою встановлення стану збереженості культурного шару та уточнення його культурно-хронологічної належності був проведений ретельний візуальний огляд поверхні в центральній частині міста вздовж правого та лівого берегів р. Уборть. Лівий берег річки більш похилий, у центральній частині практично без відслонень. В топографічному відношенні

перспективний для розташування поселень відкритого типу. Правий берег більш стрімкий, майже впритул підходить до річки. Огляд відслонень ґрунту на стрімких схилах правого берега р. Уборть у центрі міста археологічних нашарувань не засвідчив. Натомість було відзначено значну кількість знахідок сучасного побутового та будівельного сміття. Зважаючи на це, було проведено зачистку горизонтальних відслонень ґрунту на верхній кромці першої надзаплавної тераси правого берега р. Уборть біля автомобільного мосту через річку, а також закладено пошуковий шурф біля Свято-Миколаївського храму.

У центральній частині міста на правому березі р. Уборть біля мосту між приміщенням податкової інспекції та магазином з продажу мобільних телефонів зроблено горизонтальну зачистку схилу. Зачистка отримала умовну назву «шурф № 1». Схил, за словами місцевих мешканців, утворився внаслідок будівництва моста та дороги через нього в 70–ті рр. XX ст. та, частково, внаслідок спорудження будівлі магазину, яка дещо розширила схил, утворений дорогою в напрямку на південний захід (до приміщення податкової інспекції). За повідомленням господаря магазину та мешканців міста, саме в цьому місці під час будівництва дороги та підрізки схилу в ході спорудження магазину було зафіксовано фрагменти кам'яної кладки на вапняковому розчині. З метою уточнення культурно-хронологічної належності археологічних нашарувань та стану збереженості культурного шару було зроблено горизонтальну зачистку похилої частини схилу.

У результаті в межах зачистки виявлено фрагмент кладки з природного гранітного каміння пласкої форми на вапняковому розчині розмірами 0,6×1 м, який було розчищено на висоту 0,4 м. На каменях із верхнього ряду та на деяких каменях, що були зафіксовані поруч, збереглися частини поверхні цегли червоного кольору, що прикипіла до вапнякового розчину. Не виключено, що вказана частина кам'яного масиву могла бути нижньою частиною фундаменту будівлі зі стінкою, що складалася з глиняної цегли. Вірогідно, саме сліди цієї цегли, яка була пізніше розібрана, зафіксовані в залишках вапнякового розчину на каменях кладки.

У заповненні зачистки-шурфа матеріал із верхніх та нижніх нашарувань практично тожаний. В ньому представлено шматки каміння, маленькі шматки глиняної обпаленої цегли червоного кольору, шматки вапнякового розчину. Речові знахідки представлено залізними цвяхами, круглими в перетині, залізною клямкою та підковою, шматками сучасних банок для зберігання будівельних хімікатів, шматками віконного скла та фрагментами стінок і донець скляних посудин. Окрім цього, виявлено череп та кістки собаки. Монетні зна-

хідки репрезентовано срібною монетою 1894 р. Виявлено декілька фрагментів гончарних посудин, вкритих зсередини прозорою поливою XIX ст., фрагмент чевоноглиняної кахлі без орнаменту з румпою, уламок дрібноформатної цегли; залізна кінська підкова; фрагменти гончарних пізньосередньовічних посудин. Серед знахідок також представлено шматок шлаку від отримання заліза сиродутним способом. На нижньому горизонті зачистки зафіксовано шматок сучасного гумового взуття, що вказує на перевідкладений характер нашарувань в межах шурфу № 1. Вірогідно, що це пов'язано із будівельними роботами по зведенню автомобільного мосту через р. Уборть.

В напрямку на Північ від шурфу № 1 майже впритул до схилу правого берега р. Уборть було проведено зачистку стінки будівельного котловану. Довжина розрізу 8,4 м, висота розрізу 0,5–1,5 м. Верхній шар 0–0,4 м представлений сірим гумусованим супіском із включенням значної кількості сучасного побутового та будівельного сміття. У південно-східній частині розрізу відзначено заповнення котловану спори. Під час зачистки її профілю в нижніх шарах гл.? 1,5 м виявлено шматки силікатної цегли, які утворювали правильний ряд – кладка(?). Слід відзначити, що в заповненні спори новітнього та сучасного періоду були зафіксовані фрагменти жовто-глиняних кахлів зі штампованим рослинним орнаментом XVIII–XIX ст. та один фрагмент вінця гончарної посудини пізньосередньовічного – новітнього періодів, що вказує на наявність поруч пізньосередньовічних об'єктів.

Наступний шурф було закладено поруч зі Свято-Миколаївським храмом 1596 р. Зазначимо, що впритул до стіни храму розташований кам'яний хрест специфічної форми. Його кінці підокруглі, їх довжина дорівнює чи менша ніж ширина. Зі східної сторони на ньому вибито заглиблення у вигляді хреста, а з західного боку вибито рельєфний хрест. Подібної форми хрест вмуровано у прибудову до храму. На його видимій західній стороні вибито напис латинськими літерами. Шурф розмірами 1×1 м орієнтований стінками за сторонами світу закладено в центральній частині міста на вільній від забудови ділянці за 5 м на захід від паркану, що оточує територію Свято-Миколаївського храму. Глибина до материка 0,75 м. Верхній шар 0–0,15 м – сучасне будівельне та побутове сміття – бита силікатна цегла, залізний дріт, шифер. Від 0,15 до 0,5 м залягав шар темно-сірого супіску зі знахідками пізньосередньовічного періоду. Нижче залягав сірий супісок, в якому виявлено декілька фрагментів ранньогончарної кераміки та фрагмент ліпної посудини. Пізньосередньовічні знахідки представлені уламками скляних посудин, виготовлених із гутного скла з патинованою поверхнею, фрагментами гончарних посудин,

поверхня деяких з них була вкрита прозорою жовтуватою поливою. Особливий інтерес представляють знахідки, що походили з нижнього горизонту. Серед них уламок стінки ліпної посудини другої половини I тис. до н.е.; частини стінок гончарних посудин давньоруського часу із виразними ознаками складу тіста, випалу, обробки поверхні, які дозволяють віднести їх до групи ранньогончарної кераміки, що датується IX – початком X ст.; декілька фрагментів стінок гончарних посудин давньоруського часу XI–XII ст., один з яких прикрашений горизонтальним візним орнаментом (рис. 1).

Результати археологічних досліджень наступного сезону підтвердили на великих серіях знахідок зроблене припущення 2009 р. про наявність більш ранніх нашарувань ніж XVI ст. у центрі міста. На території церковного двору по вул. Свято-Миколаївська, 8 у 2010 р. було закладено розкоп розмірами 10×10 м, який зафіксував дуже пошкоджений у процесі різночасових будівництв та господарчої діяльності культурний шар. На площі розкопу було зафіксовано 43 пізньосередньовічних поховання та 2 об'єкти зазначеного періоду.

Всі поховання були орієнтовані головою на захід, у деяких випадках з невеликим відхиленням на північ або на південь. Частина кістяків збереглася повністю, у частини відсутні певні кістки, а від деяких скелетів збереглися лише кістки черепа. В частині могильних ям серед заповнення зафіксовано цвяхи від домовини та її дерев'яні фрагменти.

Переважає більшість поховань безінвентарні, лише в 3 похованнях (№№ 2, 3, 4) виявлені речі. Поховання № 2 – мідна монета та намисто з різнокольорових намистин. Поховання № 3 – мідна монета та бронзова булавка. Поховання № 4 – мідна монета, натільний мідний хрестик та намисто із різнокольорових намистин.

Об'єкт 1 представляв собою яму округлої форми, діаметром близько 2 метрів і глибиною 0,64 м від рівня материка пізньосередньовічного часу. Об'єкт 2 – господарча яма округлої форми діаметром 0,90–1,10 м і глибиною 0,85 м від рівня материка. Стінки ями похилі, дно не рівне в перетині, лінзоподібне. Об'єкт пошкоджено поховальною ямою. Із заповнення походили фрагменти вінець, денець і стінок гончарних посудин XVII–XVIII ст.

З культурного шару розкопу в центрі міста походили численні фрагменти вінець, денець і стінок ліпної і гончарної кераміки різних хронологічних періодів, розпочинаючи з VIII–IX ст. і закінчуючи сьогоденням (рис. 4–9).

Другий напрямок досліджень у місті було зосереджено на археологічному комплексі в урочищі Бабина гора на північно-східній околиці міста, який включав у себе обстежені науковцями протягом більше ста років укріплене городище та примикаючий до нього неукріплений посад (рис. 2, 3). Повідомлення про наяв-

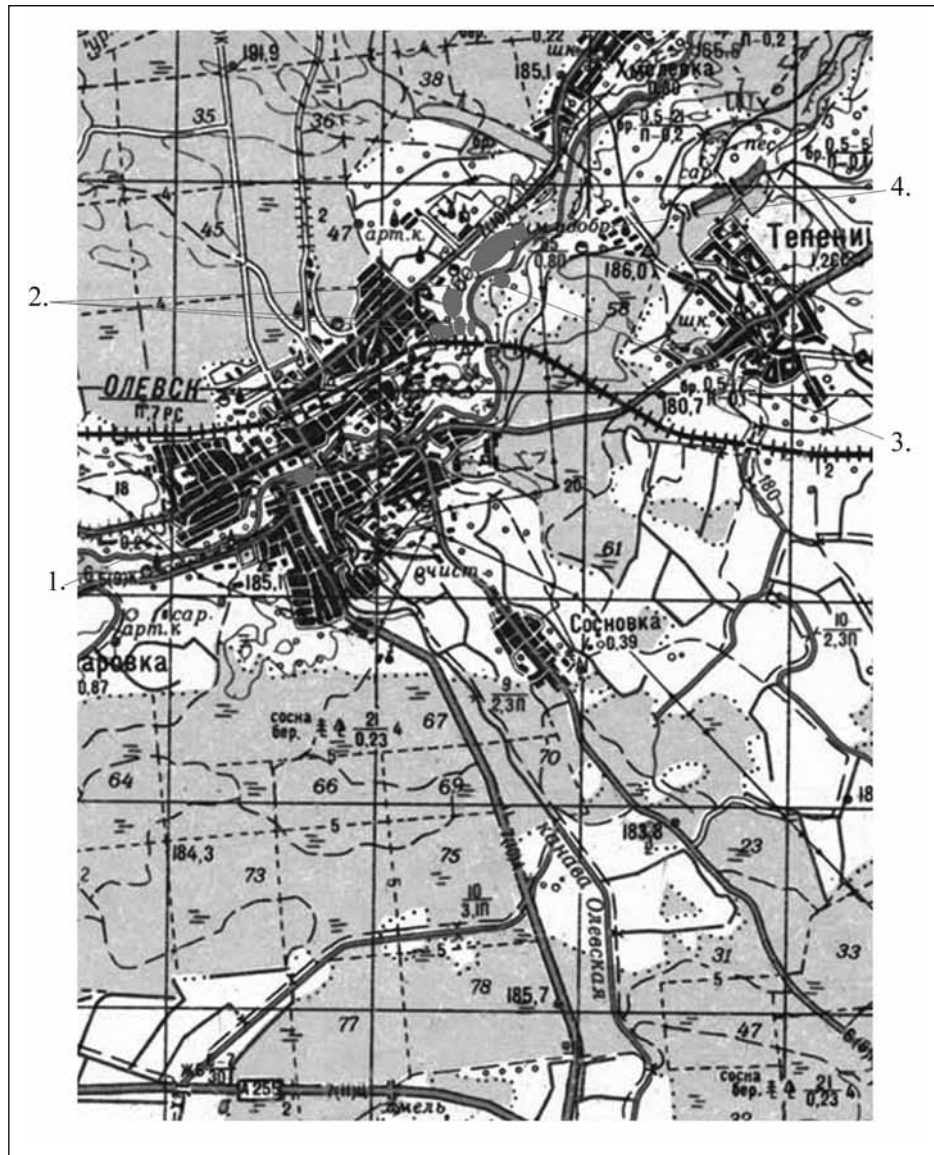

Рис. 1. Археологічні пам'ятки, обстежені в м.Олевськ:

- 1 – багатшарове поселення (ранній залізний вік – пізніє середньовіччя) в центрі міста;
- 2 – давньоруське городище та примикаючі до нього 4 ділянки посаду;
- 3 – курганний могильник давньоруського часу;
- 4 – багатшарове поселення з матеріалами доби бронзи – пізнього середньовіччя

ність залишків курганних могильників поруч із городищем у другій половині ХХ ст. відсутні. Вірогідно, невисокі курганні насипи було знищено внаслідок оранки території, на якій вони знаходились.

Наведені вище відомості різних дослідників стосовно городища в ур. Бабина гора, вочевидь, дають різну картину конструктивних особливостей, його топографії та датування. З метою поточення конструктивних та культурно-хронологічних характеристик пам'ятки в 2009 р. було проведено візуальне обстеження, знято інструментальний план, закладено пошуковий шурф.

Городище в ур. Бабина гора займає мисоподібний виступ берегової тераси правого берега р. Уборть, який зі східного боку виходить до

заплав р. Уборть. З півночі він обмежується долиною струмка, що впадає до Уборті. З південного боку городище обмежується ярмом зі стрімкими схилами, що виходить до заплави. Південно-західний бік городища відділений від напільної сторони широким сильно запливши ровом. Висота над заплавою близько 5–7 м. Залишки рову з боку річки не простежуються. Майданчик городища має підтрикутну форму, що обумовлено природною формою берегової кромки правого берега струмка (права притока р. Уборть), який утворює північний край майданчика городища, та майже прямою лінією правого корінного берега р. Уборть, що утворює східний край майданчика. Натомість М.П. Кучера вважав, що воно має «круглу» в плані фор-

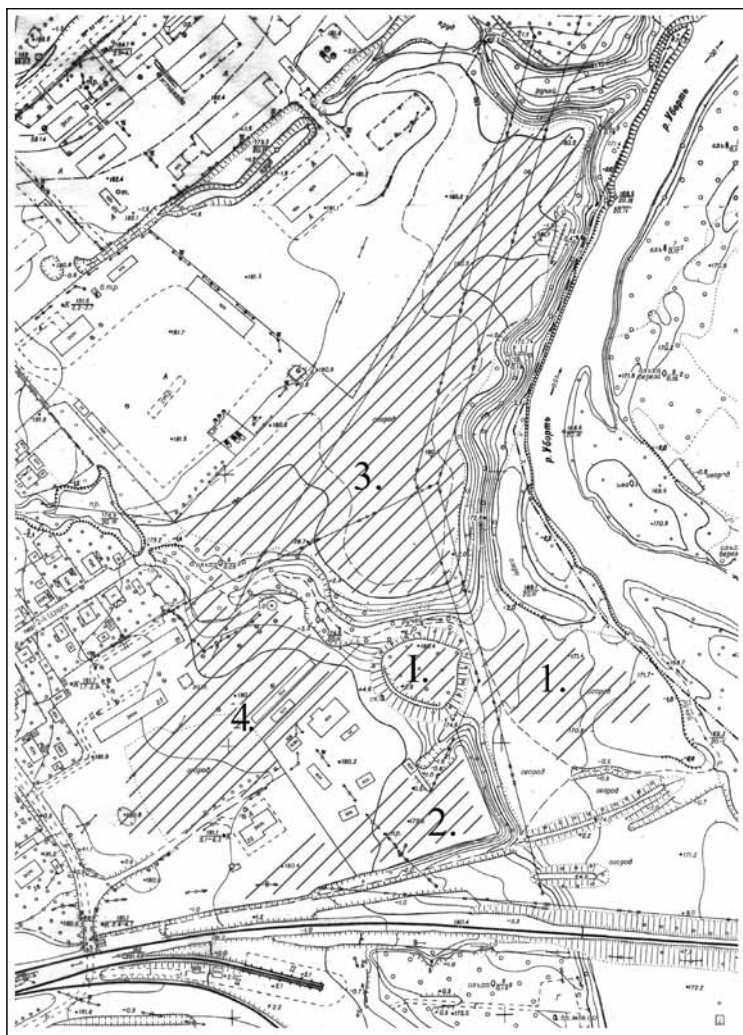

Рис. 2. План городища в ур.Бабина гора та примикаю чого до нього посаду

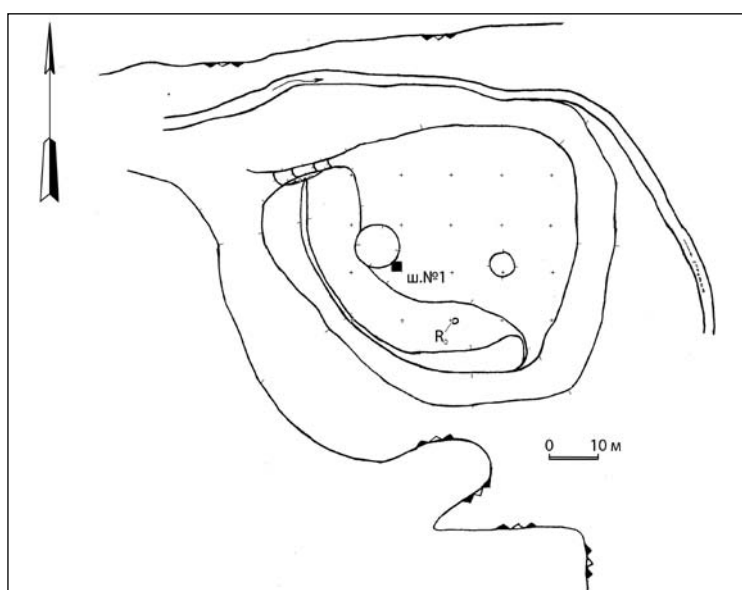

Рис. 3. План городища в ур.Бабина гора

му [Древнерусские, 1984, с. 29], що, відповідно, передбачає інший спосіб зведення городища та його соціально-політичну і хронологічну належність. Розміри майданчика – 44–54 м. Площа майданчика городища становить 0,14 га.

Штучне втручання будівельників городища до природного рельєфу ми можемо відзначити лише із південно-західного боку, де було зроблено оборонний рів, що відокремив мисовидний виступ від корінного берега. Довжина рову – 70 м, ширина складає – 9–20 м. Глибина – 0,7 м. Земля з рову була, вірогідно, використана для зведення валу, який півколом проходить по південно-західному краю городища. Висота валу з боку майданчика становить 2,4–3,4 м, протяжність валу – 66 м, ширина – 14–20 м. Сторона звернута в бік рову – більш крута, а звернута до майданчика – більш полого. Верхня кромка вала дуже вузька, майже підтрикутної в перетині форми, особливо в центральній частині. У південній частині верхній майданчик більш плаский внаслідок зведення військової траншеї, западина якої добре простежується вздовж східного краю майданчика городища.

В'їзд на городище, зафіксований М.П. Кучерою, знаходиться в крайній північно-західній частині городища на місці, де оборонний рів виходить до каньйону струмка, що омиває північний край городища [Древнерусские, 1984, с. 29]. Він ледь вигнутим півколом, оминаючи край валу, підіймається по краю городища. Довжина підйому – 20 м. Ширина – 2 м. Вірогідно, що в цьому місці могла бути дерев'яна конструкція для перетину рову. На майданчику городища впритул до валу знаходиться западина, яка на думку М.П. Кучери могла утворитися внаслідок заповнення котловану колодязя. Діаметр западини – 9 м, глибина – 0,3 м. Поверхня майданчика майже рівна, задернована [Древнерусские, 1984, с. 29].

З метою уточнення культурно-хронологічної належності городища в його центральній частині було закладено пошуковий шурф розмірами 2×2 м, стінками орієнтований за сторонами світу. Глибина культурного шару становить 0,2–0,25 м (М.П. Кучера під час шурфування зафіксував потужність культурного шару від 0,15 до 0,6 м) [Древнерусские, 1984, с. 29]. Заповнення в межах шурфу однорідне, представлене сірим супіском зі значною кількістю дрібного природного каміння. Знахідки, виявлені в ході дослідження, представлені шматками залізного шлаку від отримання заліза сиродутним способом; фрагментами стінок гончарних посудин давньоруського часу та уламком шийки посудини пізньосередньовічного часу. Археологічними розкопками наступного року було відкрито більше 20 м² на майданчику городища і отримано знахідки фрагментів ліпного та гончарного посуду VIII–XIII ст.

На підставі наявності знахідок XIII ст. було зроблено попереднє припущення, що вал го-

родища міг бути зведений саме в XIII ст. Наявні датування М.П. Кучери IX–XI ст. вже під час першого візуального ознайомлення з пам'яткою викликали певне протиріччя – надто малі розміри майданчика городища і надто високий та стрімкий вал.

Дослідження, проведені в 2011 році, дозволили отримати нові дані щодо конструктивних особливостей оборонних споруд, планування майданчика та датування городища. На майданчику городища були вивчені декілька різночасових археологічних об'єктів.

Об'єкт 1 представляв собою яму підовальної форми, розмірами 2,20×1,54 м і глибиною 0,64 м від рівня материка. Стінки ями вертикальні, дно рівне, пласке. У південній частині ями зафіксовано приступку. В заповненні знахідок не виявлено.

Об'єкт 2 – господарча споруда підпрямокутної форми, більшою частиною заходила в східну і південну бровки розкопу. Досліджено лише її чверть. Розміри дослідженої частини 4,50×2,50 м. Глибина 0,81 м від рівня материка. Стінки вертикальні, дно пласке. В долівці споруди було виявлено яму підтрикутної форми. Із заповнення об'єкту походили численні фрагменти вінець та стінок гончарного посуду XII–XIII ст.

Об'єкт 3 – господарча яма округлої форми, діаметром 0,90 м. Стінки ями вертикальні, дно нерівне, в перетині має лінзоподібну форму. Глибина ями 0,71 м від рівня материка. В заповненні знахідок не виявлено.

Об'єкт 4 представляв собою стовпову яму округлої форми діаметром 0,50 м і глибиною 0,25 м від рівня материка. Стінки ями вертикальні, дно нерівне, в перетині має лінзоподібну форму. В заповненні знахідок не виявлено.

Об'єкт 8 – господарча яма, округлої форми, діаметром близько 3,50 м і глибиною 0,61 м від рівня материка. Стінки ями похилі, дно не рівне, в перетині має лінзоподібну форму. Зверху яма була перекрита кам'яною вимосткою, частина каменів якої потрапила і до заповнення об'єкту. Із заповнення походили нечисельні фрагменти вінець і стінок гончарного посуду XII–XIII ст.

Крім того, в межах розкопів 2011 р. було зафіксовано кам'яну вимостку, яка повністю повторювала контур периметру оборонного майданчика. Максимальна ширина вимостки складала близько 5 м, мінімальна – близько 1,5 м. З великою долею вірогідності даний об'єкт можна віднести до пізньосередньовічного етапу існування городища.

Знахідки із площі розкопу загалом можна віднести до 4 хронологічних періодів:

- VIII–X ст. представлене нечисленними знахідками фрагментів вінець, стінок і денець гончарної кераміки;

- XI ст. представлене декількома вінцями гончарного посуду;

– XII–XIII ст. – численні знахідки гончарного посуду даного періоду;

– XVI–XVIII ст. велика кількість фрагментів вінець, денець і стінок гончарного посуду та фрагменти глиняних люльок.

По лінії західних бровок розкопів було здійснено розріз оборонного валу городища. В результаті було встановлено два етапи його будівництва, спочатку на рубежі IX–X ст. було насипано невисокий вал (висотою до 2 метрів), в середині якого були дерев'яні городні. На другому етапі, який припадає на пізньосередньовічний період існування городища, давньоруський вал було досипано до висоти 5–6 м зі щільної жорстви, в середині цього валу дерев'яні конструкції не було зафіксовано. За аналогіями, другий етап спорудження валу городища може бути віднесений до литовської доби XIV–XV ст.

Посад городища був виявлений дослідженнями М.П. Кучери вздовж правого берега струмка, який з півночі омиває городище [Древнерусские, 1984, с.29]. Під час візуального обстеження в 2009 р. площі, що примикає до городища, було зафіксовано розповсюдження підйомного матеріалу на чотирьох ділянках, які топографічно відокремлені одна від одної. Ділянка № 1 розташована на підвищенні в заплаві р. Уборть, що розташоване на схід від городища. Поверхня задернована і лише частково розорюється приватними городами. Знахідки представлено фрагментом стінки гончарної посудини давньоруського часу та стінками пізньосередньовічних посудин. Розміри ділянки 80×120 м (0,96 га).

Ділянка № 2 розташована на південь від городища і відокремлена від нього та ділянки № 4 природним ярмом. Вона займає край першої надзаплавної тераси р. Уборть. З південного боку вона обмежена схилом, утвореним внаслідок будівництва залізничної дороги Київ–Рівне. Поверхня частково задернована, частково зайнята городами та будівлями. Розміри розповсюдження культурного шару 60×200 м (1,2 га). Серед знахідок виявлено фрагменти стінок ранньогончарних посудин IX – початку X ст. із характерним багаторядним хвилястим орнаментом.

Ділянка № 3 розташована на північ від городища і відокремлена від нього та ділянки № 4 струмком (права притока р. Уборть). Вона займає край першої надзаплавної тераси правого берега Уборті. Площа розповсюдження культурного шару становить 80–160×400 м (4,8 га). Поверхня розорюється. Серед знахідок представлені фрагменти стінок ліпних посудин доби бронзи – раннього залізного віку; уламок вінця ліпної посудини, яка за особливостями профілювання верхнього краю може бути віднесена до старожитностей пражсько-корчацької культури другої чверті I тис. н.е.; кераміка

культури Лука-Райковецька; фрагменти стінок та вінець ранньогончарного посуду IX – початку X ст.; стінки гончарних давньоруських посудин, що можуть бути датовані в рамках XI–XII ст.

Ділянка № 4 розташована на захід від городища і відокремлена від інших частин посаду струмком та природним ярмом. Займає край першої берегової тераси правого берега струмка (права притока р. Уборть). Площа розповсюдження культурного шару становить 120×200 м (1,4 га), що відповідає розмірам цієї частини посаду, які зафіксував М.П. Кучера під час обстеження в 1975 р. [Древнерусские, 1984, с. 29]. Поверхня зайнята житловими та господарчими спорудами та частково розорюється. Знахідки представлено стінками гончарних давньоруських посудин.

Таким чином, було зроблено висновок, що площа посаду городища за результатами візуального обстеження може становити близько 8 га, а виявлені матеріали засвідчують наявність життя на даному місці з третьої чверті I тис. н.е. Дослідження широкою площею в 2011 р. підтвердили висловлені припущення. Так на північній ділянці посаду городища було закладено траншею розмірами 2×10 м, в якій було зафіксовано 3 господарчі ями. Ями округлої форми, діаметром від 0,7 до 0,8 м і глибиною 0,35–0,45 м. В заповненні ями 2 було виявлено численні фрагменти гончарних посудин X–XI ст.

Із культурного шару походили численні фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу та епохи пізнього середньовіччя.

На південній частині посаду було закладено декілька розкопів, значна частина площі яких була пошкоджена сучасними перекопами. На розкопах зафіксовано 8 господарчих ям та 2 господарчі споруди.

Господарчі ями округлої, або підовальної форми діаметром 0,6–1,5 м і глибиною 0,25–0,60 м. У заповненні ям зафіксовано нечисленні фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, лише в ямі № 1 було зафіксовано розвал горщика X ст.

Споруда 1 – підпрямокутної форми, розмірами 1,6×2,5 м і глибиною 0,67 м від рівня матеріка. У верхній частині заповнення виявлено концентрацію каменів. Заповнення об'єкту – чорний, перепалений гумусований супісок. Із заповнення походили численні фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу та кістки тварин.

Споруда 2 – підовальної форми, розмірами 1,85×3,10 м і глибиною 0,37 м. Стінки споруди похилі, дно не рівне в перетині має лінзоподібну форму. Із заповнення походили нечисленні фрагменти вінець, денець і стінок гончарного посуду.

Підводячи підсумки можна стверджувати, що на городищі в урочищі Бабина гора ми маємо

стратиграфічну колонку матеріалів починаючи з VIII ст. і до XVIII ст. Деякі об'єкти: западина в західній частині городища, інтерпретована в попередніми дослідниками як залишки давньоруського колодязя, курганоподібне підвищення в південній частині майданчика з основою із каменів, кам'яна вимостка, горілий шар на всій площі городища, який є підґрунтям всіх наступних культурних нашарувань пам'ятки – всі вони мають проблемний дискусійний характер і їх остаточне функціональне та конструктивне визначення можливе лише після дослідження шляхом археологічних розкопок.

Знахідки та археологічні об'єкти, зафіксовані в ході досліджень в центральній частині міста, дають вагомий підстави для ствердження можливості формування міста із двох центрів. Подібна ситуація досить широко розповсюджена в середньовічних урбаністичних центрах: Київ, Коростень, Городськ та багато інших. Датування виявлених знахідок дозволяє віднести час їх побутування від VIII ст. і до сьогодення. На жаль, ми не маємо на сьогоднішній день залишків наземних візуальних ознак укріплень у центральній частині міста, що пояснюється щільною забудовою. Відсутні також і повідомлення про залишки курганних насипів давньоруських могильників, які мали супроводжувати гіпотетичне давньоруське городище в центральній частині. Вони також могли бути знищені внаслідок будівництва в більш ранній пізньосередньовічний час. Проте ми не можемо виключати наявності залишків вказаних оборонних споруд давньоруського городища та пізньосередньовічного замку в центрі міста, які збереглися нижче рівня сучасної денної поверхні. За слушною думкою, висловленою **В.К. Козюбою**, його розташуванню топографічно може відповідати мисоподібний виступ високої правої берегової тераси р. Уборть за декілька сот метрів нижче за течією від автомобільного мосту через річку. На сьогодні вказана ділянка, як і прилегла центральна частина міста, практично повністю забудована. Спростувати чи остаточно підтвердити наявність стародавнього замку в місті можна лише за умови дотримання археологічного нагляду за будівельними роботами в центральній частині міста.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического Съезда. – М., 1901. – С. 1–132.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984. – 196 с.

Звіздецький Б.А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – С. 43, 126.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П.Г. Клепатский. – Белая Церковь, 2007. – 480 с.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья / Ю.В. Кухаренко // Археология СССР. Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. ЕІ. – 53 с. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. – СПб., 1888. – 99 с.

Яроцкий Я.В. Могильники по среднему течению р. Уборть / Я.В. Яроцкий // Археологическая летопись Южной Руси. – 1903. – Ч. 3–4. – С. 174–193.

А. В. Петраускас, А. А. Коваль,
К. Н. Капустин, М. В. Хададова

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ГОРОД ОЛЕВСК ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Феномен средневекового города Полесья всегда привлекал внимание как отечественных так и зарубежных исследователей. Происхождение древлянских градов является важным для понимания вопросов формирования древнерусской государственности. Град Олевск – типичный пример древлянского поселения, которое постепенно превратилось в средневековый город.

А. Petrauskas, O. Koval,
K. Kapustin, M. Khadadova

MEDIEVAL OLEVS'K ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

The phenomenon of medieval city in Polissya have always drew attention of both native and foreign researchers. Drevlyan stronghold genesis and it's further germination study is the path to understand and underline problems of ancient Rus state formation. The Olevsk stronghold is the example of typical Drevlyanian settlements, which gradually developed into medieval city.

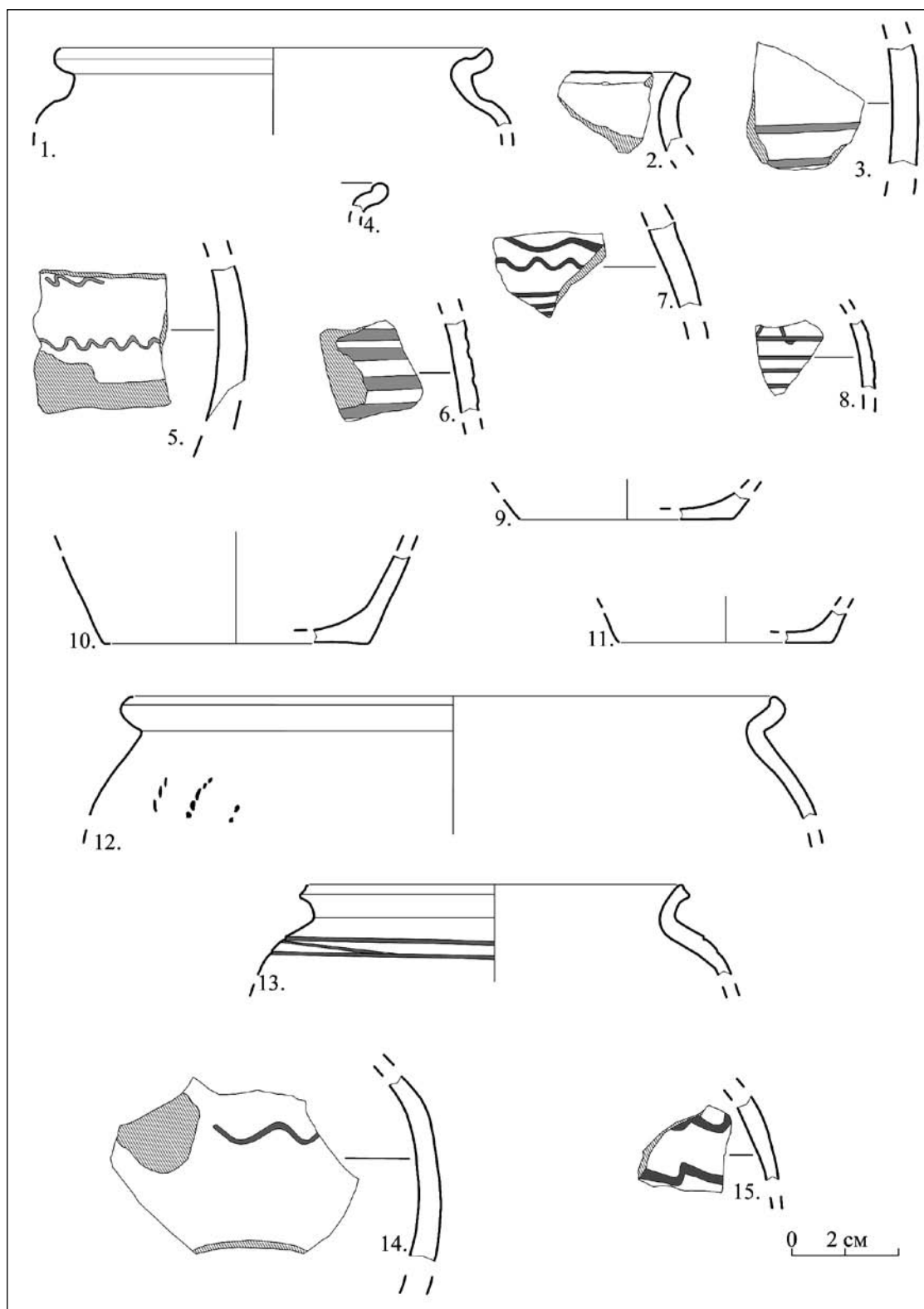

Рис. 4. Гончарна та ліпна кераміка з городища в урочищі «Бабина гора».
1–11 – кераміка із культурного шару, 12–15 – із заповнення об'єкту № 2

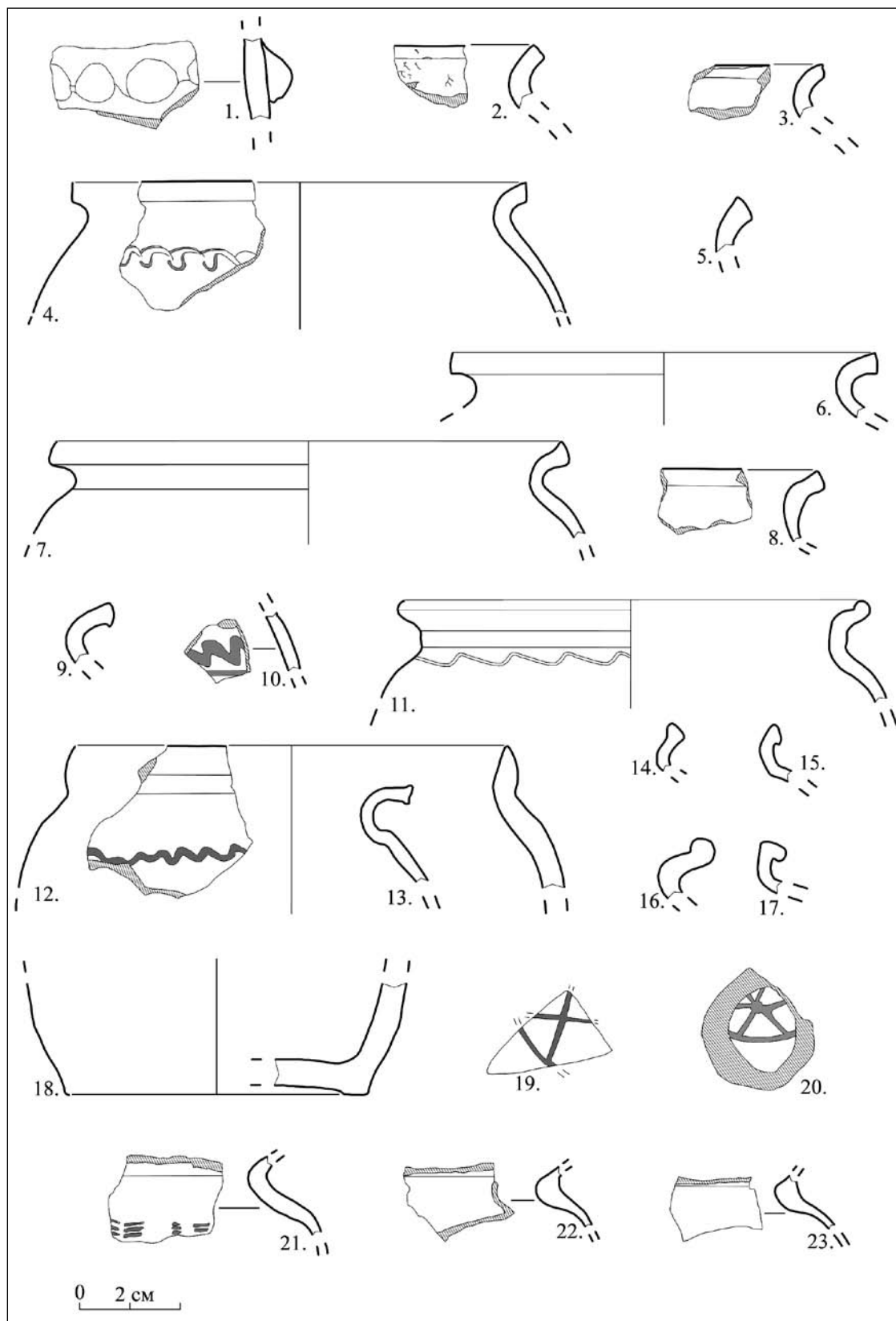

Рис. 5. Знахідки із культурного шару розкопу № 1 біля Свято Миколаївської церкви.
 1 – доба бронзи; 2–3 – Лука-Райковецька; 4–6 – IX–X ст.; 7–17 – XI – початок XIII ст.;
 18–20 – давньоруського часу; 21–23 – XIII–XIV ст.

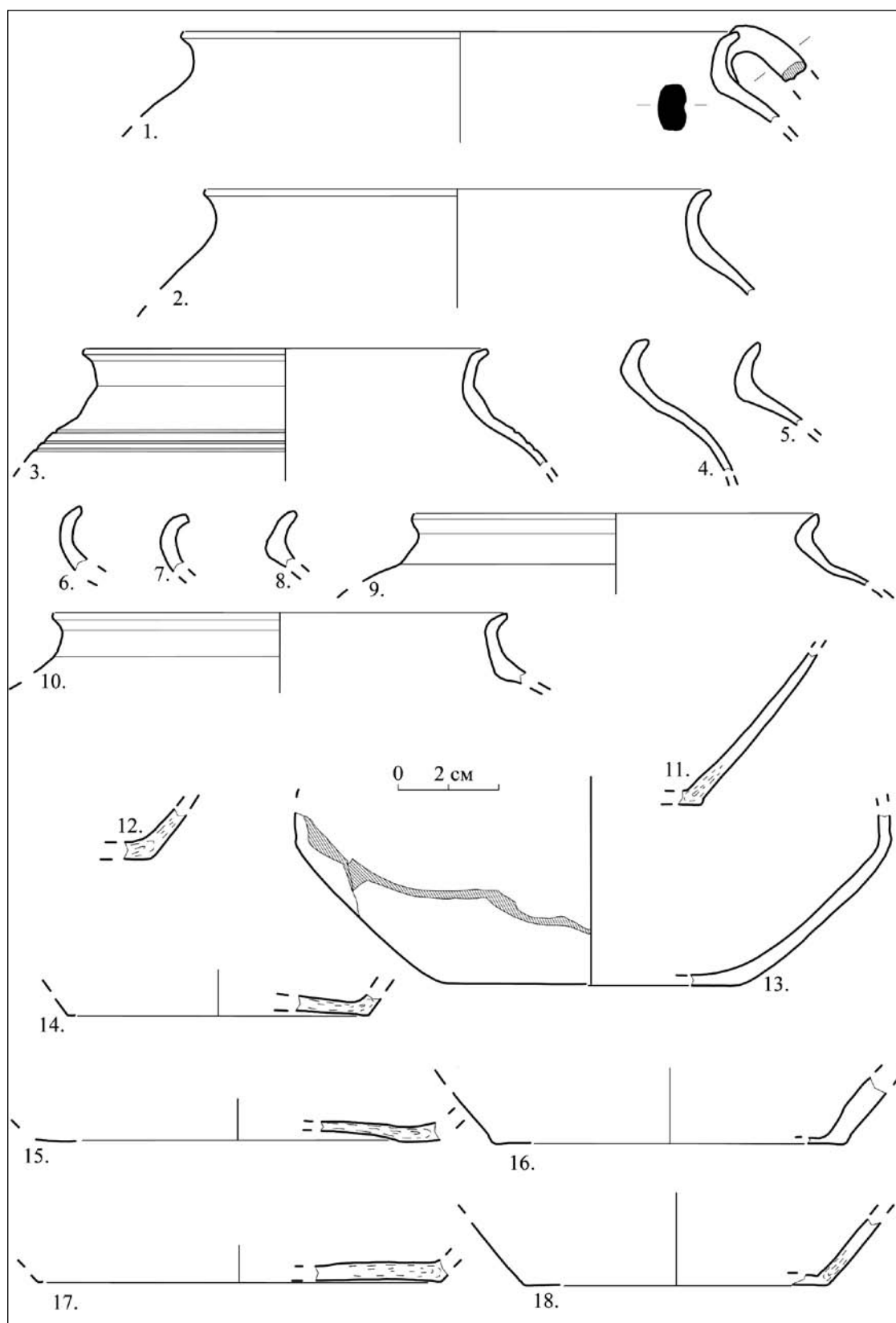

Рис. 6. Знахідки із культурного шару розкопу № 1 біля Свято Миколаївської церкви.
1–18 – фрагменти гончарних посудин XIV–XVII ст. із домішками пірофілітового сланцю в тісті

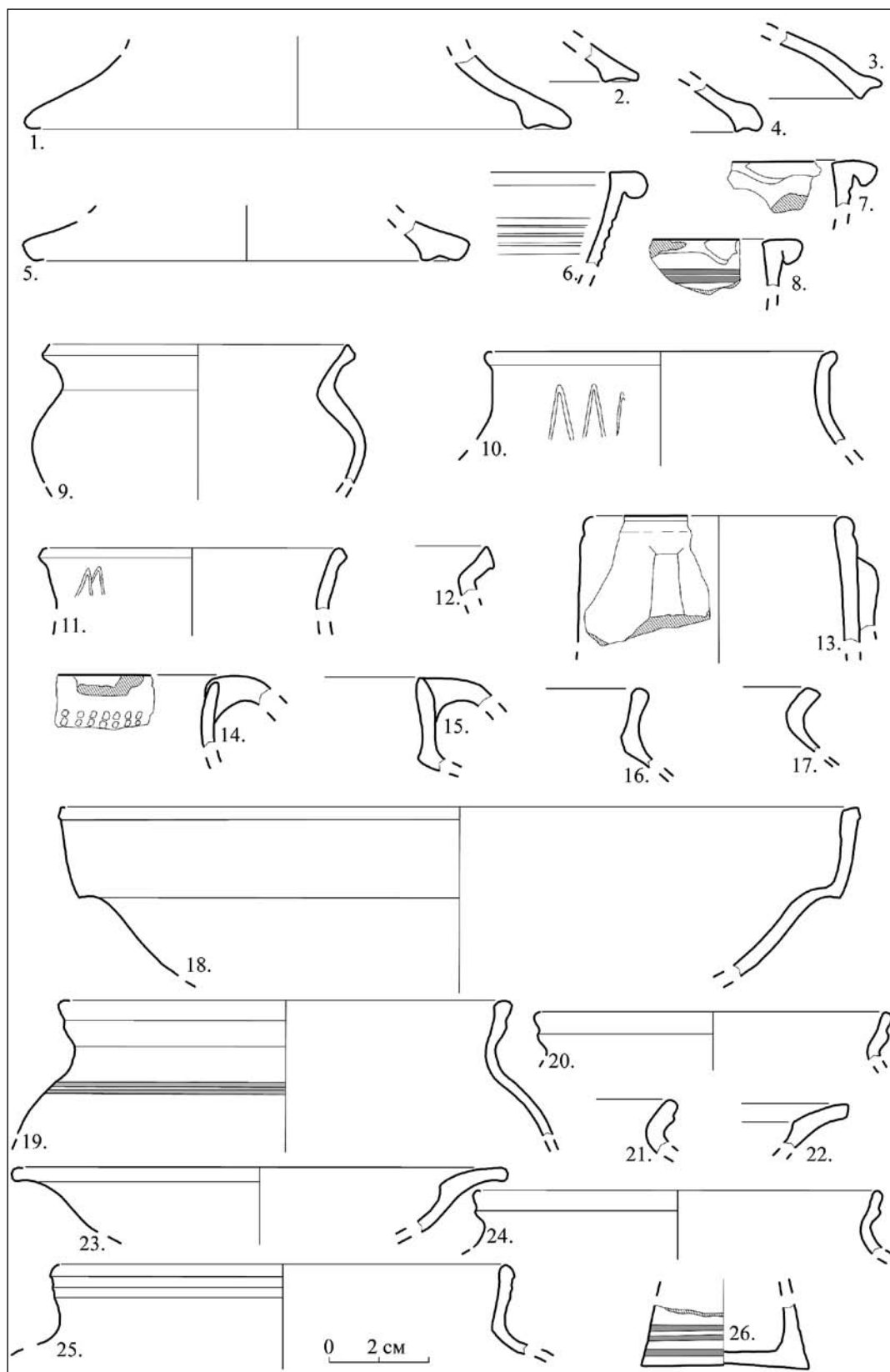

Рис. 7. Знахідки із культурного шару розкопу № 1 біля Свято Миколаївської церкви.
1–8 – гончарні вінця покритшок та макітр XVI–XVII ст.; 9–26 – гончарні посудини XVII–XVIII ст.

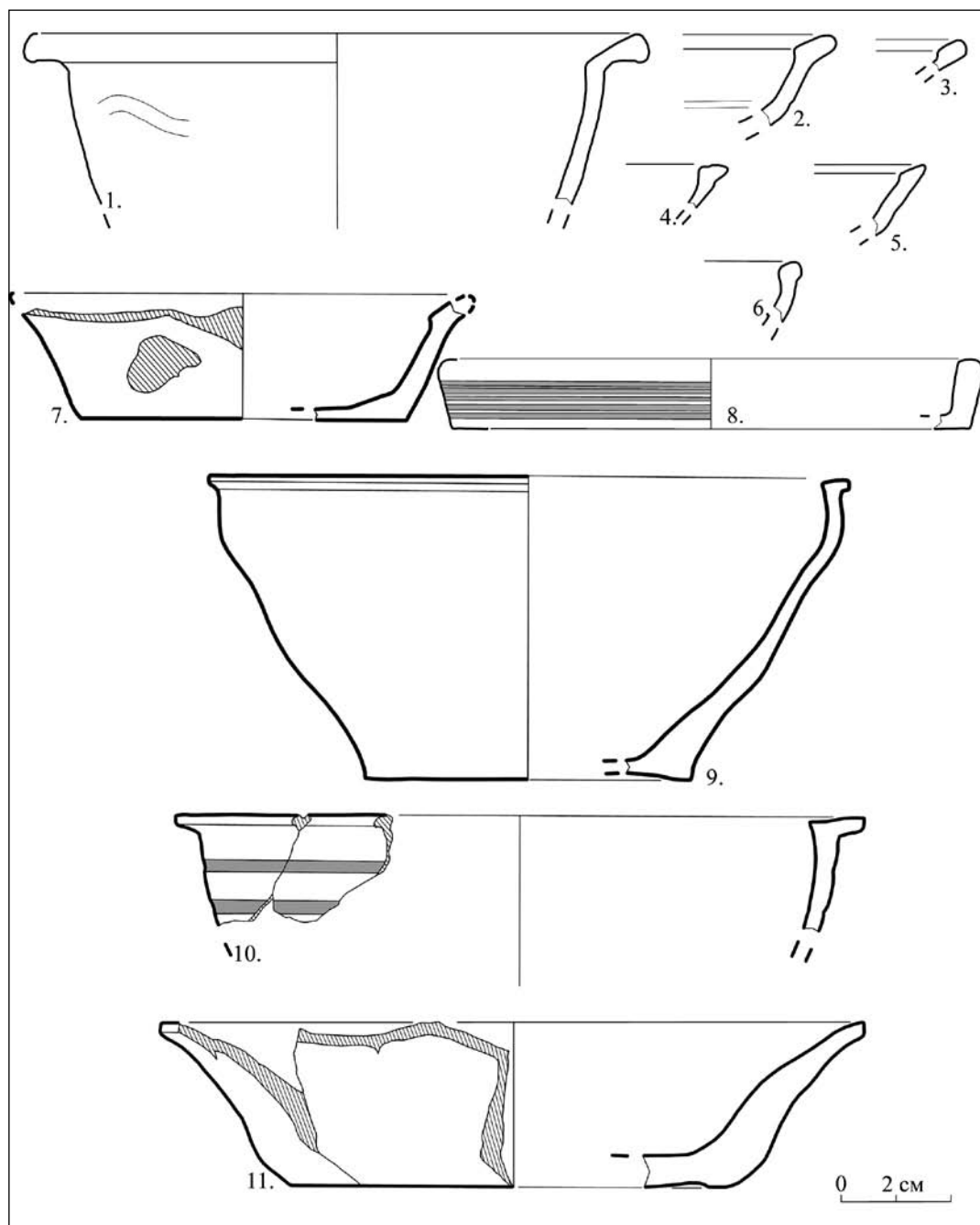

Рис. 8. Знахідки із культурного шару розкопу № 1 біля Свято Миколаївської церкви.
1–11 – гончарна кераміка пізньосередньовічного часу

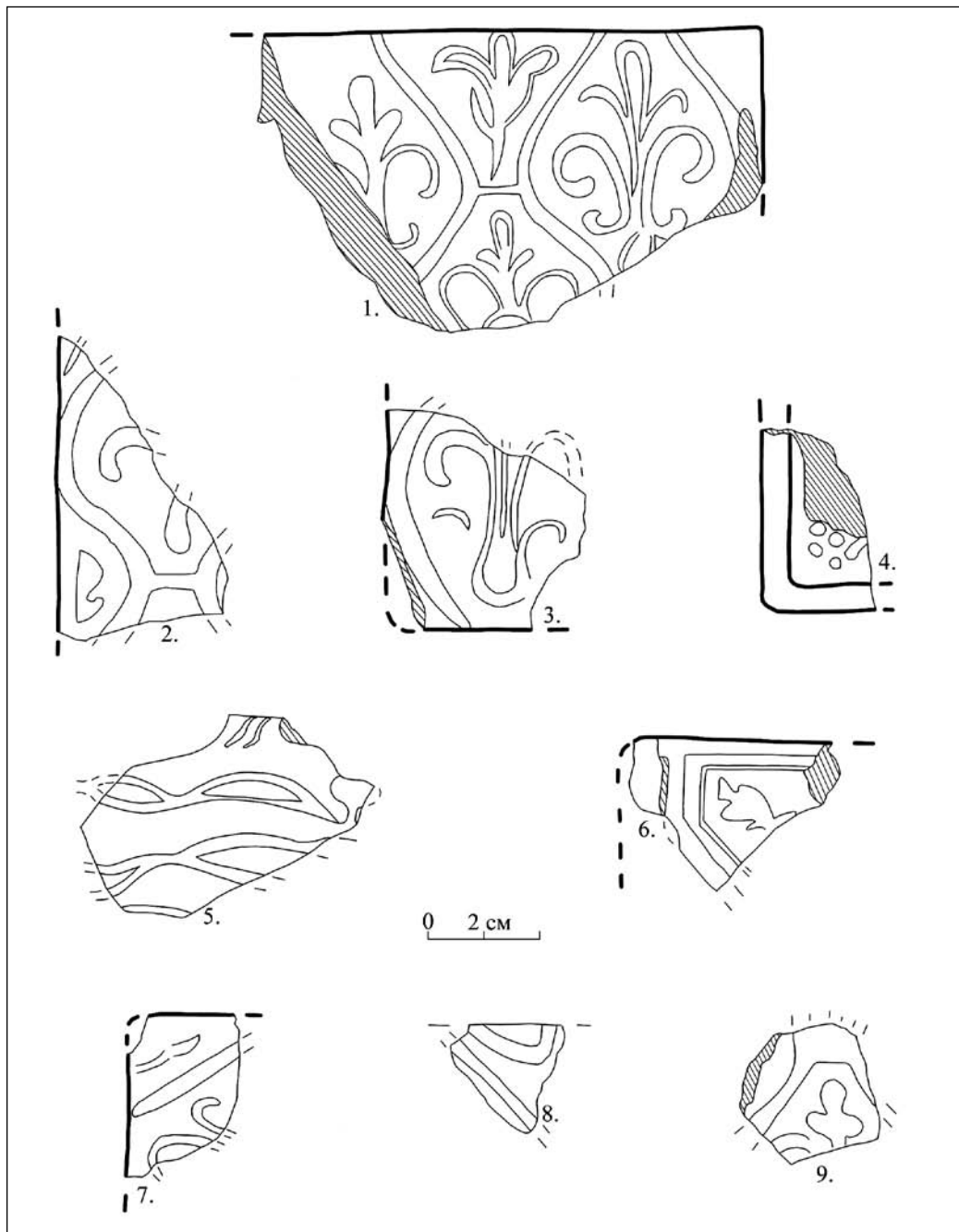

Рис. 9. Знахідки із культурного шару розкопу № 1 біля Свято Миколаївської церкви.
1–9 – жовтоглиняні кахлі

О. О. Тарабукін, С. О. Ігруніна

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ОЛЕВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЖИТОМИРЩИНІ

До обігу вводяться нові матеріали розвідок на території Олевського району, що дозволяє доповнити археологічну карту регіону.

Ключові слова: пам'ятки, археологічна карта, розвідки, кам'яні хрести.

Тривалий час на території Олевського району Житомирської області археологічних робіт не проводилось. З налагодженням пам'яткоохоронної справи в області і утворенням відповідних структур з'явилась можливість для систематичного вивчення її регіонів, зокрема й Олевського району. Відділом археології обласної інспекції з охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму облдержадміністрації упродовж 2005–2009 рр. епізодично проводились археологічні розвідки на теренах зазначеного району. Роботами охоплено території та околиці більше 10 населених пунктів: м. Олевська, сс. Ковальово, Лопатичі, Кишин, Озеряни, Артинськ, Варварівка, Рудня–Бистра, Зубковичі, Копище, Майдан Копищенський. У результаті виявлено 13 нових археологічних пам'яток. Крім цього, розпочато роботи по виявленню та вивченню поховальних комплексів доби пізнього середньовіччя і нового часу. Старовинні кладовища з численними кам'яними хрестами та надмогильними каменями зафіксовані на піщаній дюні в с. Копище, на кладовищі в с. Озеряни, у лісі біля с. Майдан Копищенський. Загалом на території району виявлено 27 кам'яних хрестів. Цікавий хрест з латинськими написами початку XVII ст. зафіксовано у межах право-

славного храму в м. Олевську. Нижче наводимо опис обстежених об'єктів.

І. Археологічні об'єкти

Ковальово–І. Залишки поселення доби неоліту за 650–700 м на схід від с. Ковальово північніше сільського кладовища, на території Зольнянської сільської ради.

Виявлено 09 липня 2007 р. Займає північний пологий схил піщаного підвищення лівого берега р. Уборть. Висота над рівнем води близько 1,5–2,4 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У центральній частині та вздовж північного схилу підвищення в напрямку із кладовища до річки проходить польова ґрунтова дорога. Розміри: 110×35 м (0,38 га).

На поверхні та оголеннях польової ґрунтової дороги знайдено крем'яну пластинку, скребок на відщепі, уламок кінцевого скребка на краю пластини, скол, а також фрагмент стінки ліпної посудини.

Лопатичі–І. Поселення епохи бронзи – ранньозалізного віку за 450–500 м на південний схід від південної околиці с. Лопатичі, на території Лопатицької сільської ради.

Виявлено 02 квітня 2008 р. Займає північно–західний пологий схил піщаного підвищення надзапlavної тераси правого берега р. Уборть. Висота над рівнем заплави складає близько 3,9–4 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. Край тераси частково поріс деревами та чагарником. У південно–східній частині проходить підземна лінія зв'язку. Розміри: 150×45–60 м (близько 0,9 га).

На поверхні та оголеннях піщаного ґрунту зібрані уламки ліпного посуду, а також окремі фрагменти кружального посуду XVIII–XIX ст.

Білокорівчів–Перга–І. Залишки поселен-

ня доби бронзи за 4,8–4,9 км на північний захід від с. Білокоровичі, на території Білокоровицької сільської ради.

Виявлено 02 квітня 2008 р. Займає вершину та південно–західний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Перга. Висота над рівнем води близько 1,2–1,8 м. Поверхня поросла трав'янистими рослинами. У східній частині знаходиться дот періоду Великої Вітчизняної війни. Розміри: 135×40–45 м (близько 0,60 га).

На поверхні зібрані уламки ліпного посуду та крем'яні відщепи.

Білокоровичі–Перга–ІІ. Залишки поселення доби бронзи за 4,7–4,8 км на північний захід від с. Білокоровичі, на території Білокоровицької сільської ради.

Виявлено 02 квітня 2008 р. Займає південно–західний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Перга. Висота над рівнем води близько 1,8–2,4 м. Поверхня поросла трав'янистими рослинами. Розміри: 65×30 м (0,19 га).

На поверхні зібрані уламки ліпного посуду, крем'яна пластинка, відщеп, а також окремі фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя.

Кишин–І, І-а, І-б. Сліди поселення доби неоліту та епохи бронзи за 1,2–1,3 км на північний схід від північної околиці с. Кишин, на землях запасу Кишинської сільської ради.

Виявлено 15 квітня 2008 р. Займає вершину та північно–східний пологий схил піщаного пагорбоподібного підвищення серед заболоченої місцевості лівого берега безіменного струмка (ліва притока Олевської канави, басейн р. Уборть). Висота над рівнем води близько 1,6–2,5 м. Поверхня переважно оголена, частково задернована. У центральній частині вздовж лісу проходить польова ґрунтова дорога. Знахідки поширені на ділянці від лісу в напрямку до річки на трьох піщаних підвищеннях і займають площу, витягнуту із південного заходу на північний схід приблизно на 310 м при ширині 45–60 м (близько 1,86 га).

На поверхні та оголеннях піщаного ґрунту зібрані уламки ліпного посуду епохи бронзи, а також крем'яні відщепи та пластинки зі слідами обробки.

З північно–східного боку пагорба у напрямку до струмка спостерігаються два невеличких піщаних дюноподібних підвищення, на яких зібрані археологічні артефакти. Місцезнаходження умовно названі Кишин–І–а та І–б.

На поверхні зібрані фрагменти ліпного посуду з рослинними домішками в глиняному тісті, крем'яні пластинки та їх уламки з ретушованими краями, скребок на відщепі, а також фрагмент кружальної посудини доби пізнього середньовіччя.

Кишин–ІІ. Поселення епохи бронзи за 1,0–1,1 км на північний схід від північної околиці

с. Кишин, на землях запасу Кишинської сільської ради.

Виявлено 15 квітня 2008 р. Займає східний пологий схил невисокого піщаного підвищення серед заболоченої місцевості лівого берега безіменного струмка (ліва притока Олевської канави, басейн р. Уборть). Висота над рівнем заплави складає близько 1,8–2,2 м. Відстань від струмка становить близько 150–200 м. Поверхня задернована, частково розорана. Північно–західна частина покрита змішаним сосново–березовим лісом. Розміри: 100×45–50 м (близько 0,5 га).

На поверхні та оголеннях піщаного ґрунту зібрані уламки ліпного посуду та крем'яну пластинку.

Кишин–ІІІ. Окремий курган за 2,0–2,1 км на північний схід від північної околиці с. Кишин, на території Кишинської сільської ради.

Виявлено 15 квітня 2008 р. В глибині соснової посадки на піщаному підвищенні правого берега Олевської канави (права притока р. Уборть) виявлено невеликий курган. Насип низький, майже напівсферичної форми. Висота – 1,1 м, діаметр 11–14 м. Поверхня задернована, поросла сосновими деревами. Ровиків не спостерігається. Площа кургану становить приблизно 11×14 м (0,0154 га).

Кишин–ІV. Курганий могильник у лісі за 2,0–2,1 км на північний схід від північної околиці с. Кишин та за 550–600 м на південь від автодороги Київ–Ковель.

Виявлений 15 квітня 2008 р. Займає невисоке ледь помітне піщане підвищення. Раніше територія могильника була покрита сосновим лісом. Поверхня задернована, поросла трав'янистими рослинами. Могильник складається із трьох насипів напівсферичної форми висотою 1,0–1,3 м, діаметром 10–14 м. Відстань між курганами становить близько 26–60 м. Насипи курганів частково пошкоджені під час вирубки лісу. На одному з них спостерігаються лисячі нори. На поверхні курганів та прилеглий до них території археологічних артефактів не зафіксовано.

Озеряни–Кладовище. Курганий могильник на сільському кладовищі, що біля південної околиці с. Озеряни, території Новоозерянківської селищної ради.

Виявлений 22 квітня 2008 р. Займає північно–східну частину кладовища. В чагарниках зафіксовано три кургани із кам'яними обкладками в основі. Насипи напівсферичної та куполоподібної форми висотою до 1,6 м, діаметром 6–7 м. Поверхня задернована, поросла деревами і чагарниками.

На території кладовища також зафіксовані надмогильні пам'ятники у вигляді кам'яних хрестів.

Артинськ–Кладовище. Сліди поселення епохи бронзи – раннього заліза простежені за 850–900 м від північно–західної околиці с. Ар-

тинськ та за 45–50 м на північ від сільського кладовища, на землях запасу Тепеницької сільської ради.

Виявлено 03 березня 2009 р. Займає вершину піщаного підвищення правого берега безіменного струмка (права притока р. Уборть). Висота над рівнем води близько 7–10 м. Поверхня розорюється, зайнята хмільниками. У північно-західній частині вздовж краю лісу проходить польова ґрунтова дорога. Розміри: 100×35–40 м (близько 0,4 га). На поверхні зібрані уламки ліпного посуду.

Варварівка–І. Поселення епохи бронзи за 600–650 м на північ від с. Варварівка, на території Рудне–Бистрянської сільської ради.

Виявлено 24 березня 2009 р. Займає вершину високого мисоподібного підвищення правого берега р. Уборть. Висота над рівнем води складає близько 10–13 м. Поверхня задернована, місцями розорюється, зайнята городами. Північна частина пошкоджена ямою, з якої вибирали пісок. В стінках ями культурний шар не простежується. Розміри: 110×35–40 м (близько 0,44 га).

На поверхні та ріллі зібрані уламки ліпного посуду, а також окремі фрагменти кружальної кераміки доби пізнього середньовіччя і нового часу.

Варварівка–ІІ. Поселення епохи бронзи за 400–450 м на північ від с. Варварівка, на території Рудне–Бистрянської сільської ради.

Виявлено 24 березня 2009 р. Займає вершину високого підвищення правого берега р. Уборть. Висота над рівнем води становить близько 12–15 м. Поверхня задернована, місцями розорюється, зайнята городами. Розміри: 170×45–50 м (близько 0,85 га).

На ріллі зібрані уламки ліпної кераміки, крем'яні сколи, а також окремі фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя і нового часу.

Рудня–Бистра–І. Поселення епохи бронзи біля західної околиці с. Рудня–Бистра за 90–100 м на південний захід від господарського двору, на території Рудне–Бистрянської сільської ради.

Виявлено 13 квітня 2009 р. Займає північно-східний пологий схил піщаного підвищення правого берега р. Лукавка (ліва притока р. Уборть). Висота над рівнем води близько 3,4–3,7 м. Поверхня переважно задернована, раніше розорювалася. У південно-східній частині зайняте городом. Розміри: 115×35–42 м (близько 0,48 га).

На поверхні та ріллі зібрані уламки ліпного посуду, а також окремі фрагменти кружального посуду і уламок шлаку доби пізнього середньовіччя та нового часу.

ІІ. Кам'яні Хрести

М. Олевськ, вул. Свято-Миколаївська. В центральній частині міста на церковному погості та зовнішній стінці Миколаївської церкви

у 2005 р. виявлено два кам'яних хрести.

Хрест № 1 знаходиться майже за 1 м від стіни храму. Виявлений 12 липня 2005 р. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору. Розміри: висота – 0,78 м, ширина 0,29–0,33 м, товщина 0,15–0,27 м. Перехрестя завдовжки 0,56 м, завтовшки 0,15–0,20 м, завширшки 0,18–0,20 м. На поверхні ззовні на рівні перехрестя та нижньої частини продубльовано рельєфне зображення, а на фронтальній стороні – вирізьблене зображення 4-кінцевого хреста.

Хрест № 2 вмурований у стінку праворуч від входу в храм. Виявлений 16 листопада 2005 р. Виготовлений із граніту темно-сірого кольору. Розміри: висота – 0,90 м, ширина 0,30–0,32 м. Перехрестя завдовжки 0,59 м, завширшки 0,25–0,26 м. Плечі ледь похилі донизу, кінці рамен напівовальні. Ззовні по всій поверхні збереглося вирізьблене зображення 4-х кінцевого хреста та напис латинською мовою у вісім рядків: «INSPTE / RNAME MMRIAMMA / TRIKRCCEM / HANC / STATU / 1618 / МАКА».

С. Озеряни. На сільському кладовищі біля південної околиці села 28 квітня 2008 р. виявлено 13 кам'яних хрестів різних форм і розмірів. На багатьох написи і зображення відсутні. За браком часу детально вивчений лише один хрест латинського типу, на якому зафіксовані написи. Знаходиться у північно-західній частині кладовища. Орієнтований на схід. Розміри: висота від рівня землі – 1,24 м, ширина – 0,22–0,23 м, товщина – 0,19–0,23 м. Перехрестя завдовжки 0,62 м, завширшки 0,24–0,26 м, завтовшки 0,12–0,17 м. Плечі рівні, кінці рамен підпрямокутної форми. На східному боці зображення вирізьбленого хреста та написи у шість рядків, які важко прочитати.

С. Зубковичі. На сільському кладовищі у північно-східній частині села 13 серпня 2009 р. виявлено 1 кам'яний хрест.

Хрест знаходиться у західній частині кладовища. Розміри: висота від рівня землі – 0,80 м, ширина – 0,23–0,25 м, товщина – 0,11–0,13 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,40 м, завширшки 0,26–0,27 м, завтовшки 0,08–0,09 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

С. Копище. Житель с. Копище В.К. Снігур (1946 року народження) розповів, що біля церкви у 50–60-х рр. ХХ ст. були старовинні поховання. На поверхні землі було видно надгробки у вигляді вертикально вкопаних у землю кам'яних брил, плит та кам'яних хрестів. На той час кам'яних хрестів було чимало. До нашого часу вони не збереглися. Під час огляду 12 жовтня 2009 р. вдалося виявити вертикально вкопані та лежачі кам'яні брили різноманітних форм переважно без написів. На одному зафіксовано дату 1842 р., а на іншому – вирізьблене зображення хреста незвичайної форми.

С. Копище. Старовинний могильник із

кам'яними хрестами на піщаній доні у західній частині села.

Оглянуто 12 жовтня 2009 р. Займає невеличке піщане підвищення правого берега р. Уборть. Висота підвищення становить близько 0,8–1,0 м. Поверхня переважно оголена, місцями задернована, покрита трав'янистою рослинністю. На поверхні знайдено уламок ліпної посудини. У південно-західній частині підвищення виявлено 4 кам'яних хрести та уламки ще одного. У двох місцях ділянки з хрестами оточені дерев'яною огорожею. На відміну від інших хрестів, вони низькі і мають короткі рамена.

Хрест № 1 знаходиться у південно-західній частині підвищення. Виготовлений із граніту темно-червоного кольору. Орієнтований по лінії північний захід – південний схід. Рамена короткі. Розміри: висота – 0,46 м, ширина – 0,16–0,18 м, товщина – 0,11 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,33 м, завширшки 0,19–0,20 м, завтовшки 0,13 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

Хрест № 2 знаходиться у південно-західній частині підвищення неподалік хреста № 1. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору з жовтуватими прошарками. Орієнтований по лінії захід-схід. Рамена короткі. Розміри: висота – 0,36 м, ширина – 0,16–0,17 м, товщина – 0,12 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,26 м, завширшки 0,13–0,14 м, завтовшки 0,12–0,13 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

Хрест № 3 знаходиться у південно-західній частині підвищення неподалік хреста № 1. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору. Вріс у землю до середини перехрестя.

Хрест № 4 знаходиться у південно-західній частині підвищення дещо осторонь інших хрестів. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору. Лежить, покритий землею до рівня перехрестя.

С. Майдан-Копищенський. Старовинний могильник із кам'яними хрестами у лісі за 1,5–1,6 км на північний схід від села.

На місце могильника вказав житель с. Копища В.К. Снігур. У місцевого населення щодо походження могильника існує дві версії. За однією з них могильник був заснований войовничими варягами, які по р. Уборті переправляли на північ здобуті під час військових дій здобич і багатства. Тих, хто вмирав на цій землі, ховали на вказаному могильнику. За іншою версією, на цьому місці зустрілись дві весільні групи, які йшли з різних сіл. За традицією ніхто нікому не міг поступитися, оскільки це вважалося поганою прикметою, що в подальшому житті призводило до негативних наслідків. Внаслідок тривалих перепалок, як правило, чоловіки переходили до більш жорстких форм протистояння – бійки, у якій зазвичай з того чи іншого боку хтось гинув. Саме на цьому місці було засновано спеціальне кладовище, де за хрис-

тиянським звичаєм поховали загиблих у бійці чоловіків.

Обидві наведені вище версії щодо походження могильника, на нашу думку, необґрунтовані.

Могильник оглянуто 12 жовтня 2009 р. Займає західний схил високого піщаного підвищення надзапальної тераси правого берега р. Уборть. Займає ділянку витягнуту вздовж схилу із півночі на південь. Поверхня задернована, поросла сосновим лісом та мохом. У межах кладовища зафіксовано 7 кам'яних хрестів, вертикально вкопані брилу та плиту. Опис хрестів розпочнемо із найкрупнішого.

Хрест № 1 досить масивний, знаходиться у північній частині могильника. Виготовлений із граніту темно-сірого кольору. Орієнтований по лінії захід-схід. Рамена короткі. Розміри: висота – 0,92 м, ширина – 0,26–0,35 м, товщина – 0,22–0,24 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,55 м, завширшки 0,23–0,28 м, завтовшки 0,18–0,24 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

Хрест № 2 знаходиться у північно-західній частині могильника. Лежить на землі. Виготовлений із граніту темно-сірого кольору. Рамена короткі, одне з них пошкоджено. Розміри: висота – 0,65 м, ширина – 0,22–0,25 м, товщина – 0,23 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,44 м, завширшки 0,20–0,22 м, завтовшки 0,20 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

Хрест № 3 знаходиться у північно-західній частині могильника. Похилений вбік. Виготовлений із граніту темно-сірого кольору. Орієнтований зображенням на південний схід. Рамена короткі. Розміри: висота – 0,68 м, ширина – 0,18–0,20 м, товщина – 0,19–0,21 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,34 м, завширшки 0,20 м, завтовшки 0,17–0,18 м. Ззовні на рівні перехрестя вирізьблене зображення 4-кінцевого хреста.

Хрест № 4 знаходиться у південно-східній частині могильника. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору. Орієнтований по лінії захід-схід. Рамена короткі. Розміри: висота – 0,68 м, ширина – 0,19–0,23 м, товщина – 0,12–0,13 м. Перехрестя коротке, завдовжки 0,35 м, завширшки 0,21–0,24 м, завтовшки 0,08–0,12 м. Написів і зображень на поверхні не спостерігається.

Хрест № 5 знаходиться у південно-східній частині могильника. Лежить на землі. Одне рамено відбите.

Хрест № 6 знаходиться у південно-західній частині могильника. Невеликий, дещо похилений. Вріс у землю до рівня перехрестя. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору.

Хрест № 7 знаходиться у південно-західній частині могильника. Невеликий, дещо похилений набік. Вріс у землю до рівня перехрестя. Виготовлений із граніту світло-сірого кольору. Ззовні на рівні перехрестя вирізьблене зображення 4-кінцевого хреста.

Безпалько І. М. Щоденник н/с Поліської експедиції історії техніки АН УСРР, 1936 р. / І. М. Безпалько // НА ІА НАНУ, ф. ПМК, № 2, с. 12.

Гурин М. Ф. Древнее железо белорусского поднепровья (I тысячелетие н. э.) / М. Ф. Гурин. — Минск: Наука и техника, 1982. — 384 с.

Колчин Б. А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) / Б. А. Колчин // МИА. — 1953. — № 32. — 257 с.

Коробкин В. А. Углежжение (теория и практика) / В. А. Коробкин, под ред. М. А. Павлова. — Свердловск—М.: Металлургиздат, 1948. — 340 с.

Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н. Н. Терехова, Л. С. Розанова, В. И. Завьялов и др. — М.: Наука, 1997. — 388 с.

Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Вип. 1: Поселення між Ходосівкою і Лісниками. Дослідження 2003 р. — К., 2007. — 264 с.

Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. / А. В. Петраускас. — К.: КНТ, 2006. — 200 с.

[Попов] Коваль Богдан: Кузнечная традиция Руси. Древесный уголь / Богдан [Попов] Коваль // [Електронний ресурс] <http://www.kuznya.kiev.ua/doc/coal.htm> (від 24.10.2012).

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Рыбаков Б. А. — М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1948. — 803 с.

Radwan M. Interpretacja odsłoniętych miclerzy swietok-rzyskich / M. Radwan. — KHKM, R. VII. — 1959. — № 3. — S. 476.

А.А. Тарабукин, С.А. Игрунина

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ОЛЕВСКОГО РАЙОНА НА ЖИТОМИРЩИНЕ

Продолжительное время на территории Олевского района Житомирской области археологические работы не проводились. С налаживанием памятникоохранного дела в области и созданием соответствующих структур появились возможности для систематического изучения её регионов, в частности и Олевского района. Отделом археологии областной инспекции по охране культурного наследия при управлении культуры и туризма областной государственной администрации на протяжении 2005–2009 гг. эпизодически проводились археологические раз-

ведки на территории указанного района. В результате выявлено 13 новых археологических памятников. Кроме того, с 2005 г. положено начало выявлению и изучению погребальных комплексов и надмогильных памятников, в частности каменных крестов периода позднего средневековья и нового времени. На территории региона удалось зафиксировать 27 каменных крестов, в том числе с надписями. Среди них наиболее интересным оказался крест XVII в. с латинскими надписями, встроенный в стену православного храма.

Собранные в процессе разведок материалы дополняют археологическую карту региона.

Удалось зафиксировать 27 каменных крестов, в том числе с надписями. Среди них, наиболее интересным оказался крест XVII века, вмурованный в стену православного храма, на котором обнаружены латинские надписи.

Собранные в процессе разведок материалы, в определённой мере, дополняют археологическую карту региона.

A. Tarabukin, S. Igrunina

NEW MATERIALS TO ARCHAEOLOGICAL MAP OF OLEVSK DISTRICT, ZHYTOMYR REGION

For a long time in the Olevskyy district of Zhytomyr region, archaeological works were not carried out. After establishing the preservation work in the area and the creating appropriate structures, a systematic study of Olevskyy district became possible. Department of Archaeology of the Regional Inspectorate for Protection of Cultural Heritage at the Department of Culture and Tourism of the regional state administration, occasionally, during 2005 - 2009 years carried out archaeological researches in the specified area. As a result, it was revealed 13 new archaeological sites. In addition, since 2005, the beginning of the study to identify and examine burial complexes and gravestones, stone crosses of late Middle Ages and modern times. The region managed to record 27 stone crosses, including that one that had inscriptions. Among them, the most interesting was the cross of the XVII century, in the wall of the Orthodox Church, with Latin inscriptions.

Collected materials help to complement the archaeological map of the region.

Рис. 1. с. Озеряни, курган на кладовищі

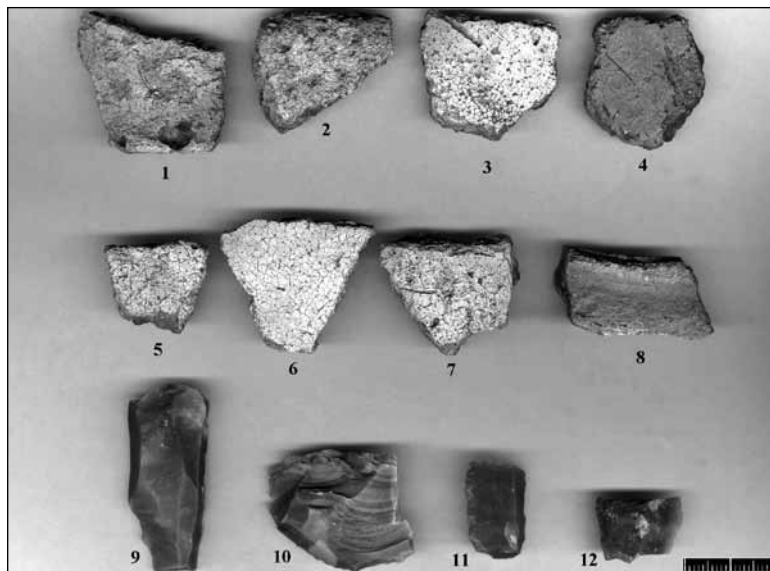

Рис. 2. . с. Кишин, знахідки з пункту І-а та І-б

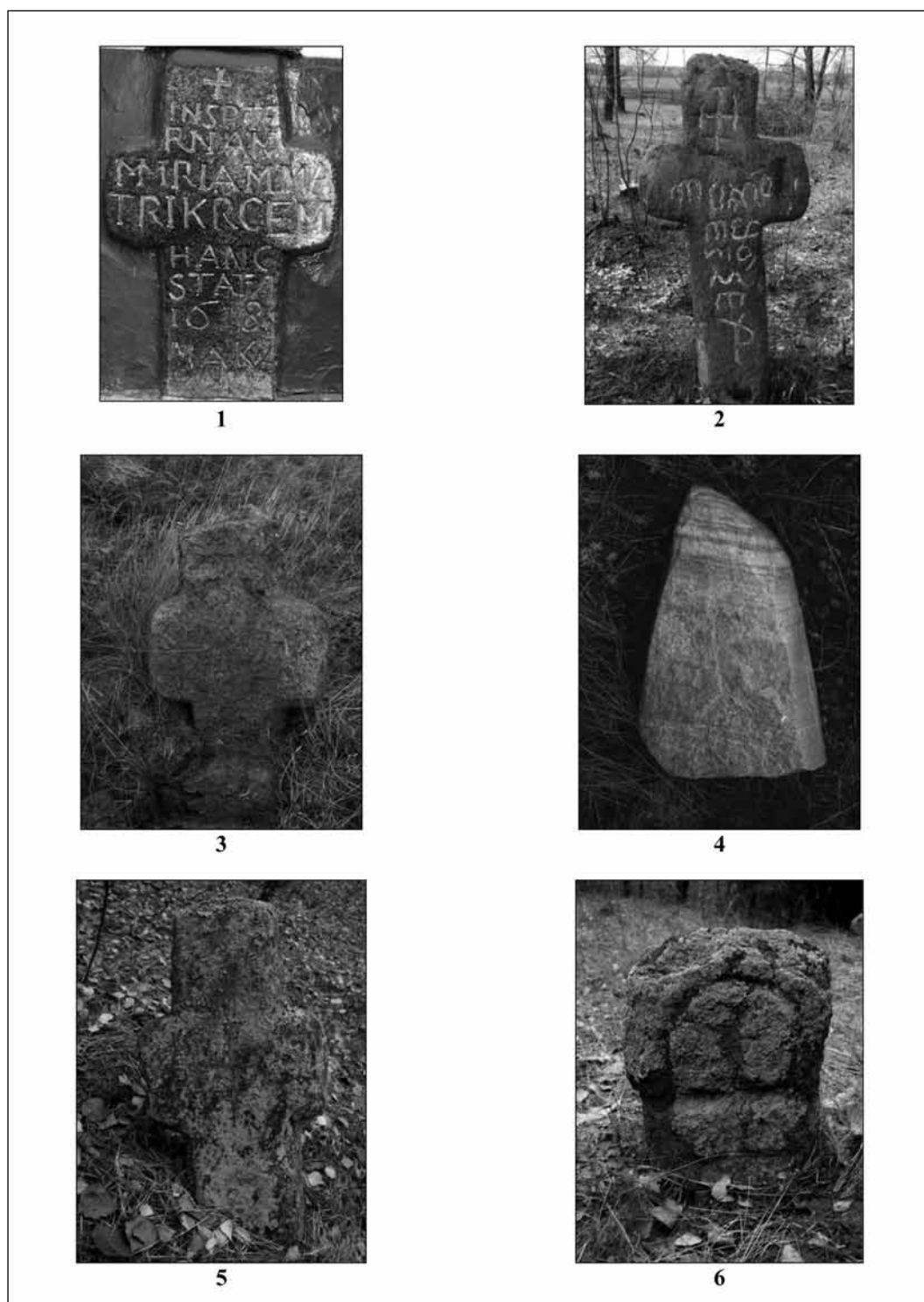

Рис. 3. Кам'яні хрести та надгробки Олевського району:
1 – м. Олевськ; 2 – с. Озеряни; 3–4 – с. Копище; 5–6 – с. Майдан Копищенський

Т. И. Латуха

ИССЛЕДОВАНИЯ Ф.Н. МОВЧАНОВСКОГО В ПОЛЕСЬЕ (по документам Научного архива Института археологии НАН Украины)

В статье анализируются архивные данные об исследованиях Райковецкой, Коростеньской и Полесской археологических экспедиций в 30-х годах XX в. и участии Ф.Н. Мовчановского в организации, проведении археологических раскопок в Житомирском Полесье.

Ключевые слова: история археологии, Мовчановский Феодосий Николаевич, археологические раскопки, ВУАК, ИИМК, древнерусские городища, Райки, Коростень, Городск, Полесье, архив, полевая документация, фотонегативы.

В архиве Института археологии НАН Украины хранятся документы, отражающие деятельность Феодосия Николаевича Мовчановского (09.05.1899 г.–10.05.1938 г.) (рис. 1), однако биографические данные о нем отсутствуют. Копию автобиографии Ф.Н. Мовчановского, написанную в 20-е годы и несколько фотографий бережно хранил палеонтолог А.Л. Путь, с детства знавший археолога (раскопки в селе Райки проводились рядом с домом, где жила семья Путь). Весной 1989 года он предоставил биографию Ф.Н. Мовчановского сотрудникам Института археологии НАНУ для публикации статьи к 90-летию со дня рождения ученого [Беляева, 1989, с. 125; Путь, 1990, с. 18–20]. В последующие годы вышло несколько публикаций о репрессированном археологе и краткие данные справочного характера [Нестуля, 1991, с. 209–215; Кононенко, 1992, с. 103–108; Латуха, 1993, с. 63–64; Мезенцева, 1997, с. 183; Павлова, 1999, с. 57; Курило, 2002, с. 180; Гнидюк, 2005, с. 101–103].

Личный фонд ученого хранится в Научном архиве Института археологии НАНУ (16 единиц хранения). Это документы 1925–1937 гг. о

краеведческой и музееведческой деятельности на Бердичевщине, участии в Райковецкой, Южно-Киевской (1933 г.) и частично – Вышгородской и Киевской экспедициях, научные статьи и монографии, обобщающие результаты археологических исследований. Значительная часть документации, относящейся к полевым изысканиям Ф.Н. Мовчановского в Райковецкой, Бужской, Ольвийской, Полесской, Вышгородской и Киевской экспедициях, находится также в фондах Всеукраинского археологического комитета (ф. ВУАК), Института истории материальной культуры (ф. ИИМК), в негатеке (фотонегативы на стекле), фонде научных работ. В данной публикации представлены результаты систематизации и источниковедческого анализа документов об участии Ф.Н. Мовчановского в исследовании древнерусских городищ Полесья в Житомирской области.

Райковецкая экспедиция 1929–1935 гг.

Наиболее полно в личном фонде Ф.Н. Мовчановского, представлены материалы о работе Райковецкой экспедиции [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 3–12, 16]. Планомерное исследование древнерусского городища у с. Райки началось осенью 1929 г. [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 11, л. 4–11; НА ИА НАНУ ф. ВУАК, д. 309/1, л. 9–16]. Первый же год разведочных раскопок дал яркий исторический материал, позволивший сделать вывод, что городище уничтожено пожаром вследствие военного нападения. Были получены предварительные сведения о датировке и планировке памятника, характере местного производства железных и стеклянных изделий. В археологический отдел Бердичевского социально-исторического музея поступили многочисленные находки: монолит с останка-

Рис. 1. Мовчановський Ф. Н. в 1931 г. на скалі Гард

*Рис. 2. Козубовський Ф. А., Мовчановський Ф. Н., Гончаров В. К., Маслов В. І.(?)
і директор заповідника Височанський В. Т., Петров В. П. на розкопках Райковецького городища*

ми погибшего защитника города, антропологический и палеозоологический материал, обгоревшее зерно проса, ржи, конопли, фрагменты ткани, остатки шерстяных и конопляных ниток, ювелирные украшения, предметы быта, орудия труда, предметы вооружения.

В результате исследований 1930 г. был получен новый значительный археологический материал [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 4–6; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 327/14, л. 1–27; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 327/15, л. 54–66; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК/Р, д. 9а], что позволило руководителю раскопок поставить вопрос об увеличении средств для дальнейшей экспедиционной работы. В письме Ф.Н. Мовчановского в УКОПК от 18 января 1931 г. названа необходимая сумма – 9 тыс. 600 руб. (в 1930 г. было использовано 1700 руб.) [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 359, л. 25; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 327/14, л. 3].

Благодаря активным действиям Ф.Н. Мовчановского как члена Украинского комитета охраны памятников культуры, в 1931 г. на территории Райковецкого городища были запрещены пахотные работы.

Предполагалось организовать экспедицию 1931 года с учетом европейского уровня развития науки и техники и пригласить на раскопки ведущих украинских археологов: П.П. Куриного, С.С. Гамченко, В.Е. Козловскую. Председатель ВУАК академик А.П. Новицкий оказывал содействие инициативе молодого ученого [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 359, л. 26, 31; Нестуля, 1991, с. 212]. Но благим намерениям по организации экспедиции, приуроченной к юбилею ВУАК, не суждено было осуществиться, она утонула в бумажной волоките.

В архиве нет полевой документации Райковецкой экспедиции за этот год, хотя вероятно небольшой объем работ все-таки был проведен. Полевой сезон 1931 г. Ф.Н. Мовчановский отрабатывал в экспедиции БОГЭС, в августе проводил охранные обследования берега Буга в районе с. Парутино [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/О, д. 50].

В сентябре 1931 г. экспонаты из коллекции Райковецкой экспедиции были представлены на Археологической выставке ВУАК [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 331, л. 16, 23, 26]. При обсуждении перспектив исследований археологических памятников на Украине, Ф.Н. Мовчановский выступал против предложения руководства ВУАК о передаче археологических материалов в Киевский и Харьковский музеи. Он считал, что недопустимо добиваться роста культурных центров за счет провинциальных музеев, а напротив – необходимо развивать культурно-научную жизнь на местах [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 359, л. 14].

Итоговым исследованием по результатам работ экспедиции стала рукопись монографии Ф.Н. Мовчановского «Райковецкое феодальное городище», написанная в 1933 г. [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 11]. В ней рассматриваются

вопросы организации и методы работы экспедиции, дается стратиграфический анализ культурных слоев городища: трипольская культура, керамика скифского типа, находки римского времени, хозяйственные комплексы и жилища с лепной керамикой VI–VIII вв., основной культурный слой XI–XII вв., следы повторного заселения территории памятника и отдельные находки XVII–XVIII в. Автор анализирует занятия населения городища и селища, характеризует конструктивные особенности оборонных сооружений и жилищ дитинца и посада, обряд захоронения на могильнике. Результаты комплексных исследований дополнили данные этнографии, антропологии (Г.Ф. Дебец, М.П. Ткач), палеозоологии и геологии (И.Г. Пидопличко), ботаники (М.В. Дубовик, О.В. Фомин), геохимии (О.А. Кульская, Н.Д. Дубицкая), ткани исследовала М.А. Новицкая, орудия труда – В.И. Маслов [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 11, дополн.; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 327/14, л. 14; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 359, л. 7, 20, 22; НА ИА НАНУ, ф. СИМК/Райки, д. 42].

Изучение исторических источников позволило автору обосновать предположение о причинах гибели городища. Ф.Н. Мовчановский считал, что райковецкое городище погибло в результате карательных походов Даниила Галицкого против населения Болоховской земли, которое поддерживало монголо-татар. [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 11, л. 184–192; Літописний, 2004, с. 8–10, 64–66]. Ученый делает вывод, что Райковецкое городище – это «выдающийся исторический памятник материальной культуры, представляющий фотографически точную картину социальной трагедии» [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 11, л. 195].

Монография «Раннефеодальное Райковецкое городище XI–XIII вв.» (15 п. л.), дополненная материалами раскопок 1934–1935 гг., была сдана в печать в 1937 г., но затем исключена из издательского плана, так как автор был арестован 17 февраля 1938 г. [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 670; НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 16; Нестуля, 1991, с. 213]¹ и расстрелян в мае того же года.

Материалы исследований Райковецкого городища, хранящиеся в личном фонде Ф.Н. Мовчановского значительно дополняются полевыми документами Райковецкой экспедиции, среди которых: дневники, альбом фотографий, инвентарные книги, чертежи, рисунки, описи, распоряжения, тексты и черновики опубликованных статей – они объединены в фонд ВУАК/Райки и ИИМК/Райки; сохранились и фотонегативы на стекле (рис. 2) [НА ИА НАНУ, ВУАК/Р, д. 1–24, 40, 42, 49, 73–75; НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Р,

1. Монография «Райковецкое городище» была опубликована в 1950 г. под авторством участника райковецкой экспедиции В.К. Гончарова, поскольку имя Ф.Н. Мовчановского в то время все еще было под запретом [Гончаров, 1950].

д. 25–30, 41, 44–72, 76; НА ИА НАНУ, негатека №№5660–6022].

Весь этот документальный массив является ценным источником для дальнейших исследований, так как часть археологических материалов утрачена в годы Великой Отечественной войны. Многие археологические находки Райковецкой экспедиции депаспортизированы: хранятся в музеях Житомира, Винницы, Киева, Днепропетровска, Одессы, Ялты, Санкт-Петербурга.

Коростеньская экспедиция 1934 г.²

В августе 1934 г. была организована Коростеньская археологическая экспедиция для обследования оставшихся участков культурного слоя, активно разрушаемого карьерами. Ф.Н. Мовчановский (на тот момент сотрудник ИИМК) был назначен заместителем начальника экспедиции [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Кор., д. 1; НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Кор., д. 2; НА ИА НАНУ, ф. ИИМК, д. 563; Козубовский, 1934, с. 40–50; НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 461, л. 22–24, НА ИА НАНУ, д. 463, л. 22–23; НА ИА НАНУ, д. 465, л. 12, 19, 27]. В его личном архиве находим лишь несколько строк о Коростеньских городищах [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 14, л. 28]. Два дневника Ф.Н. Мовчановского в фонде ИИМК/Коростень содержат более подробную информацию о ходе работ [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Кор., д. 2].

Небольшой объем сохранившейся документации Коростеньской экспедиции дополняют несколько негативов на стекле и фотография закладки траншеи у часовни (рис. 3–4).

Как свидетельствует полевая документация, на **городище 2** был разбит раскоп № 1 (10×10 м) и заложено несколько поисковых траншей, исследована часть восточного вала и примыкающая к ней землянка – жилая клеть. В культурном слое, насыщенном пеплом, найдены остатки человеческих скелетов, фрагменты горшка, железный боевой топорик, ножицы для стрижки овец, шило, рыболовный крючок, обломки жернова, фрагмент серпа, горелое просо. При раскопках установлено, что в засыпке вала городища использовался камень. На **городище 3** вал сохранился в северной части, в южной – вал был нивелирован при строительстве стадиона. Были зачерчены разрез вала и план раскопа. На детинце в культурном слое зафиксированы находки XVI–XVII вв.: фрагменты стекла, серебряная монета Сигизмунда III 1608 г., отмечено наличие остатков срубов этого же периода. В ходе работы экспедиции были осмотрены остатки курганного могильника около деревянной часовни и палеолитическая стоянка, открытая В.В. Хвойко, об-

следованы остатки **городища 1** и **4**. Директор Коростеньского музея Доценко Х.И. сообщила участникам экспедиции, что у села Давидки сохранилась группа курганов: большой в центре и восемь вокруг.

Мовчановский Ф.Н. в научной работе «Средневековые городища на

территории УССР и их исследование» высказал предположение, что четыре городища близ г. Коростеня представляли собой гнездо патриархально-родовых поселений [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 14, л. 28].

Полесская экспедиция 1936 г.

Еще один комплекс документов, отражающий деятельность Ф.Н. Мовчановского в Полесье связан с деятельностью Полесской историко-технической и археологической экспедицией ИИМК 1936 года [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Полесье, д. 1–5]. Ф.Н. Мовчановский в ее составе возглавлял группу, основными объектами изучения которой были городища в с. Городск Коростышевского района (рис. 5, 6) [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Полесье, д. 4, л. 2]. В полевом дневнике разведки Ф.Н. Мовчановский [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 14, л. 28; НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Полесье, д. 2] кратко сообщил об осмотре **городища 1**, о многослойности **городища 2**: среди подъемного материала были фрагменты керамики трипольской культуры, скифского, римского времени и периода Киевской Руси. В ходе разведки было обследовано местонахождение Рудни Городской и путем опроса местного населения получены данные о скоплении болотной руды (слоем толщиной 30–40 см) у с. Туровец. На Рудне Городской проводились раскопки В.К. Гончаровым и Ф.В. Лучицким, в дневнике которого отмечено, что некоторое время на этом участке работал Ф.М. Мовчановский [НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/Полесье, д. 1, л. 15–23]. В результате определены технологические процессы, установлено, что руда добывалась в 1,5 км на восток, в болотистой местности. Исследованы были скопления шлака, древесного угля, крицы. Этнографы и археологи провели разведку в окрестностях сел Войташевка, Харитоновка, Глыбочок, Смоливка, Грабовка Коростышевского, с. Пинезевичи Малинского районов и г. Малин. При написании монографического исследования «Обработка металлов в Среднем Поднестровье во время Киевской Руси» Ф.Н. Мовчановским были учтены обширные материалы комплексной Полесской экспедиции [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 15].

Анализируя «Схематический план построения работы Ф.Н. Мовчановского на 1937 г.» по теме «Раннефеодальные городища на Поднестровье», можно предположить, что разделу «Очередные проблемы и задачи в исследовании Городска» было отведено значительное

2. Часть коллекции Коростеньской экспедиции 1934 г. хранится в Национальном музее истории Украины (коллекционный список № 4583).

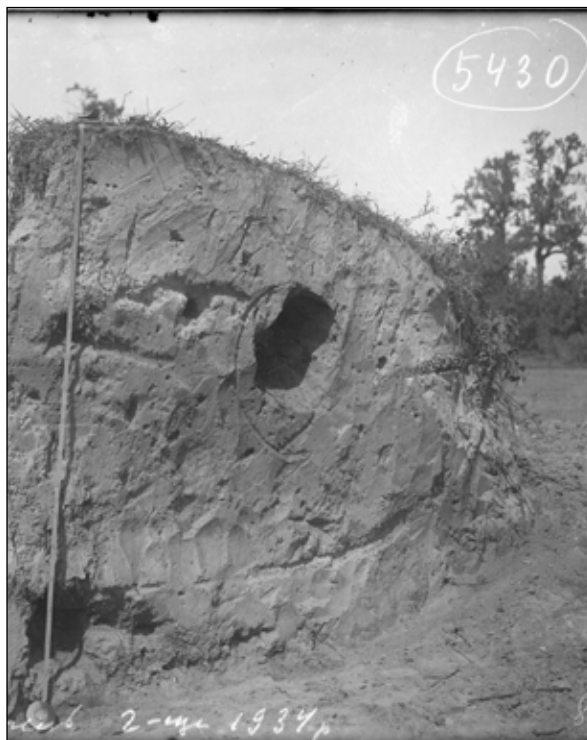

Рис. 3. Фрагмент вала на городище 2 в Коростене /негатив 5430/

Рис. 4. Раскопки у часовни в Коростене

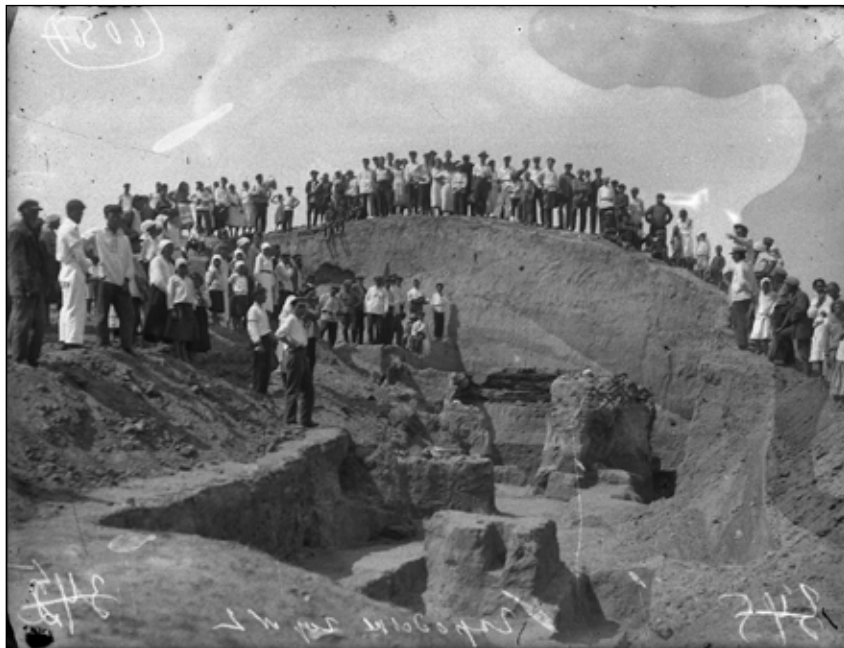

Рис. 5. Городск. Мовчановский Ф. Н. проводит экскурсию на городище 1 (12.07. 1936 г.), негатив 6057 /345/

Рис. 6. Городск. Городище 2, фрагмент обгоревшей балки и развал сосуда (08.07.1936 г.), негатив 6053/ 289/

Рис. 7. Городск. Вид с юга на городище 2 (29.06. 1936 г.), негатив 5526 /193/

Рис. 8. Городск. Группа участников раскопок на городище 1, участок 1.
Вид с юго-востока (01.07.1936 г.), негатив 6048 /210/

место. Нам не известно, был ли написан запланированный раздел, но в третьей части рукописи работы «Средневековые городища на территории УССР и их исследование», законченной в ноябре 1937 г., есть несколько строк о Городске, приводим их полностью:

«Городища 2 (рис. 7, № 5526/193) **и 3** у с. Городск Коростышевского района занимает удобное в стратегическом отношении положение на высоких выступах берегового плато р. Тетерев. В нижней части культурного слоя содержатся материалы позднего этапа трипольской культуры и эпохи бронзы, в верхней – немногочисленные находки средневекового периода, к которому следует отнести незначительные остатки валов и рвов. Поблизости от этих двух городищ расположены еще три. Одно из них – **городище 1** (рис. 8, № 6048/210) частично исследовано. Возможно, что все пять городищ над р. Тетерев и его притоках составляли в свое время одну систему или гнездо патриархальных родовых поселений» [НА ИА НАНУ, ф. 20, д. 14, л. 28]. Об итогах Полесской экспедиции 1936 г. Ф.Н. Мовчановским была написана совместно с В.П. Теличко статья, которую опубликовали без имени Ф.Н. Мовчановского [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 677, л. 20; Теличко, 1936, с. 43–52].

По тематическому плану на 1938 г. Ф.Н. Мовчановский к 1 марта должен был написать «Научный отчет экспедиции в Городске 1937 г.». Не известно, была ли выполнена эта работа или ее часть до ареста ученого 17 февраля 1938 года, полевая документация раскопок 1937 г. в архиве отсутствует [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 677, л. 20].

Таким образом, изучение сохранившейся полевой документации участников полесских экспедиций из Научного архива Института археологии НАН Украины, позволяет восстановить процесс исследования древнерусских городищ Ф.Н. Мовчановским и его коллегами.

В процессе организации и проведении полевых исследований в 30–х гг. Ф.Н. Мовчановский разработал систему и методы исследования древнерусских городищ. Основные принципы полевой работы были изложены ученым в рукописи монографии **«Райковецкое феодальное городище»** (1935 г.): комплексное обследование объектов – городище (детинец, ров, вал), селище, могильник; проведение разведки на соседних синхронных памятниках, раскопки широкой площадью, поэтапное раскрытие каждого культурного слоя. Проводилась всесторонняя фиксация хода работ: ведение по квадрату и общего дневников, чертежные работы, фото- и киносъемка, консервация материалов. Применение комплексного метода междисциплинарных исследований позволило автору достаточно полно реконструировать со-

циально-экономическую структуру феодальной вотчины. В монографическом исследовании **«Обработка металлов в Среднем Поднепровье во время Киевской Руси»** ученый обобщил результаты комплексной Полесской экспедиции, изучавшей железо-рудное производство по этнографическим и археологическим данным. Он проанализировал разнообразные производственные комплексы: горны, кузнечные и ювелирные мастерские, бытовой инвентарь, украшения, характеризующие уровень техники металлообработки в древнерусском обществе. В рукописи статьи **«Средневековые городища на территории УССР и их исследование»** автором рассматривается проблема становления древних городов. Эти работы не были опубликованы. Установлено также, что Ф.Н. Мовчановский был соавтором статьи В.П. Теличко **«Полесская экспедиция ИИМК 1936 г.»** [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 677, л. 20]. На многих археологических памятниках, где проводил исследования Феодосий Николаевич, продолжают работать экспедиции и в наше время. Актуальность систематизации и публикации архивных и музейных материалов, связанных с исследованиями в Полесье не вызывает сомнений.

Беляева С.О. Т.М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії / С.О. Беляєва, О.П. Калюк // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 125.

Гнидюк О.В. Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова) / О.В. Гнидюк // Магістеріум. – К., 2005. – Вип. 20: Археологічні студії. – С. 101–103.

Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – К., 1950. – 219 с.

Кононенко Ж.О. Из небытия (дополнительные данные про трагическую долю ученых, кто зазнал сталинских репрессий в 1930–40-е и на початку 1950-х годов) / Ж.О. Кононенко // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 103–108.

Козубовський Ф.А. Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАК 1934 р. / Ф.А. Козубовський // Вісті ВУАН. – 1934. – № 8/9. – С. 40–50.

Курило О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О.Ю. Курило. – К., 2002. – 180 с.

Латуха Т.И. Научная деятельность археолога Ф.Н. Мовчановского / Т.И. Латуха // Проблемы истории отечественной археологии: Тез. науч. конф., декабрь 1990 г. – СПб., 1993. – С. 63–64.

Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля / І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський. – К.–Камянець-Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів. – 2004. – Вип. 1. – 206 с.

Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України / Г.Г. Мезенцева // Чернівці, 1997. – С. 183, рис. 58.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 3.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 4.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 5.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 6.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 7.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 8.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 9.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 10.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 11.

НА ИА НАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 12.
НА ИАНАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 14.
НА ИАНАНУ, ф. 20 (фонд Мовчановского Ф.Н.), д. 15.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 309/1.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 327/14.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 327/15.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 331.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 359.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 461.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 463.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 465.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 670, № 16.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК, д. 677.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК/Р, д. 1–24, 40, 42, 49, 73–75.
НА ИАНАНУ, ф. ВУАК/Р, д. 9а.
НА ИАНАНУ, ф. ИИМК, д. 563.
ИА ИАНАНУ, ф. ИИМК/Кор., ф. 20, д. 1.
НА ИАНАНУ, ф. ИИМК/Кор., ф. 20, д. 2.
НА ИА НАНУ, ф. ИИМК/О, д. 50.
НА ИАНАНУ, ф. ИИМК/Полесье, д. 1–5.
НА ИАНАНУ, ф. ИИМК/Р, д. 25–30, 41, 44–72, 76.
НА ИАНАНУ, ф. СИМК/Райки, д. 42.
НА ИАНАНУ, негатека, №№ 5660–6022.
Нестуля О.О. Неспокій серця (Ф.М. Мовчанівський) / О.О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Хмельницький, 1991. – С. 209–215.
Павлова В.В. Теодосій Мовчанівський / В.В. Павлова // Ант: Вісник археології, мистецтва і культури. – К., 1999. – № 2–3. – С. 57.
Путь А.Л. Точна дата смерті невідома / А.Л. Путь // Знання та праця. – 1990. – № 9. – С. 18–20.
Телічко В.П. Поліська експедиція ПМК / В.П. Телічко // Вісті АН УРСР. – 1936. – № 9 – С. 43–52.

T. I. Latukha

**ДОСЛІДЖЕННЯ
Ф.М. МОВЧАНІВСЬКОГО У ПОЛІССІ
(за документами Наукового архіву
Інституту археології НАН України)**

У статті проводиться аналіз архівних даних про дослідження Райковецької, Коростенської та Поліської археологічних експедицій в 30-х роках ХХ ст. та йдеться про участь Ф.М. Мовчанівського в організації та проведенні археологічних розкопок у Житомирському Поліссі.

T. Latukha

**STUDYING OF F. MOVCHANIVS'KYI
IN POLISSYA
(from archival documents)**

The article analyzes the archival data of the study Raykovets'ka, Korostens'ka, Polss'rf archaeological expeditions in the 30s of the XX century. The participation of F. Movchanivs'kyi in organizing and conducting archaeological excavations in the Zhytomyr region is described.

This article is the attempt of systematization of information about the most ancient period of swords using by East-Slavic tribes.

С. С. Пічкур

ГОРОДИЩА НА «АРХЕОЛОГІЧНІЙ КАРТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ» В. Б. АНТОНОВИЧА

У статті розглянуто історію створення та структуру Археологічної карти Волинської губернії В.Б. Антоновича та на підставі даних карти проведено моніторинг городищ.

Ключові слова: історія археології, археологічна карта, городища, археологічне анкетування, В.Б. Антонович, Волинська губ.

Територія Волині має надзвичайно багату археологічну спадщину. За більш ніж сто років, що пройшли від часу видання В.Б. Антоновичем першої карти старожитностей Волинської губернії, картографуванням пам'яток різних епох та культур займалося чимало дослідників. Щорічно розвідувальними роботами відкривається десятки нових поселень, могильників тощо. Проте, науковий доробок В.Б. Антоновича у дослідженні пам'яток Волинської губернії і до сьогодні, безперечно, є актуальним.

Метою роботи є моніторинг Археологічної карти Волинської губернії задля отримання цілісної картини представлених у ній городищ, їх кількості, місцезнаходження, походження джерел для її складання.

Цілеспрямоване вивчення городищ на території Південного Заходу Російської імперії розпочалося у другій половині XIX століття. Лише через століття цю роботу було продовжено М.П. Кучерою [Кучера, 1999] та А.В. Кузою [Куза, 1996], які склали свій каталог городищ, що частково включав матеріали В.Б. Антоновича. Серед сучасних досліджень варто відзначити статтю В.К. Козюби [Козюба, 2007], в якій автор дав прив'язки розташування городищ Житомирщини за В.Б. Антоновичем, відповід-

но до сучасного адміністративно-територіального поділу України та співставив їх з каталогом А.В. Кузи та М.П. Кучери. У публікації розглянуто 15 планів літописних городищ, які розташовані у межах сучасної Житомирської області та подані В.К. Козюбою у вигляді таблиці, з детальним описом.

Сама ідея створення археологічних карт із загальноприйнятими графічними символами для позначення різних археологічних пам'яток зародилася у XIX ст. Це питання серед науковців піднімалося не раз, на археологічних з'їздах та на регіональному рівні.

Процес створення В.Б. Антоновичем проекту археологічної карти тривав не одне десятиліття. Так, на II Археологічному з'їзді в Санкт-Петербурзі (1871 р.) В.Б. Антонович висловив думку, що «при систематическом исследовании курганов, раскопки должны бы составлять один из позднейших приемов исследования, но, для уяснения раскопок, им должны предшествовать некоторые предварительные работы, которые могут сами по себе бросить некоторый свет на историческое значение курганных насыпей, а так же послужить в известной мере путеводительною нитью для раскопок». До таких попередніх робіт вчений відносить наступні прийоми: «1) определение географического распределения курганов и нанесение их на карту; 2) определение группировки курганов по отношению их друг к другу; 3) возможное определение некоторых курганов письменными о них свидетельствами; 4) сравнение распределения курганов с известными нам данными исторической этнографии» [Антонович, 1881, с. 44–45]. Напевне, що ця теза стосувалася не лише курганів, а й усіх археологічних об'єктів.

У 1873 р. на захисті дисертації Д.Я. Самоквасова, В.Б. Антонович виступив з доповіддю, в якій закликав всіх науковців, які використовують у своїх наукових пошуках літописні джерела, підкріплювати цю інформацію археологічними матеріалами [Самоквасов, 1906, с. 5]. Саме з того часу й розпочалася співпраця двох талановитих науковців у галузі археологічних досліджень. Висловлену тезу В.Б. Антоновича про об'єднання літописних джерел та археологічних матеріалів, вперше втілив у життя Д.І. Багалій, учень В.Б. Антоновича у своїй дипломній роботі «История Северной земли до половины XIV века» [Багалей, 1882], яка була удостоєна золотої медалі в університеті Св. Володимира.

На III Археологічному з'їзді в Києві (1874 р.) була розроблена «Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для производства раскопок курганов» [Самоквасов, 1878]. В.Б. Антонович входив до складу членів комісії. Після з'їзду вчений здійснив археологічні екскурсії (в колишні землі сіверян, полян, древлян, тиверців) і провів розкопки курганів, застосувавши на практиці методи вироблені в інструкції.

На V Археологічному з'їзді у Тифлісі (1881 р.) було прийняте рішення доручити В.Г. Тизенгайзену, В.Б. Антоновичу та Д.М. Анучину підготовку проекту археологічної карти [Протоколы, 1887, с. ХСІ]. Готовий проект постановили передати Московському археологічному товариству для ознайомлення і доповнень та переслати в інші Археологічні товариства на опрацювання, кінцевий результат представити на VI Археологічному з'їзді в Одесі [Анучин, 1884, с. 1]. Проте, В.Б. Антонович у силу різних обставин не приймав участі у розробці цього проекту. Опублікована у 1884 році робота Д.М. Анучина «К вопросу о составлении легенды для археологической карты России (по доисторической археологии)» [Анучин, 1884] відображає французьку легенду для складання археологічної карти, оскільки основною метою було не придумати щось нове, а розробити таку легенду, яка б відповідала міжнародним стандартам. У Європі такі карти вже існували, і навіть більше, – на конгресі з археології та антропології 1874 року в Стокгольмі, було затверджено міжнародні знаки для археологічних карт [Бердникова, 1997, с. 147]. Адаптована Д.М. Анучиним інструкція застосовувалася дослідниками при складанні археологічних карт у Російській імперії. Карти В.Б. Антоновича виконані згідно з легендою, проте автор вніс деякі власні зміни.

Врешті, ідея створення археологічної карти була втілена В.Б. Антоновичем наприкінці XIX ст., коли в результаті багатолітньої кропіткої праці були видані загальні карти археологічних пам'яток Київської (1895 р.) [Антонович,

1895] та Волинської губерній (1900 р.) [Антонович, 1900].

Археологічна карта Волинської губернії є яскравим та наочним прикладом скрупульозної багатолітньої праці В.Б. Антоновича. Джерельну базу Археологічної карти Волинської губернії становить інформація, яку вчений черпав з: 1) опублікованих словників, підручників, монографій; рукописних матеріалів; 2) Церковних літописів приходів та відомостей, надісланих з повітів Волинської губернії у вигляді анкет, розісланих з дозволу Центрального статистичного комітету (1873 р.) та Московського археологічного товариства (1888 р.), археологічних заміток колег, справ надісланих до Імператорської археологічної комісії та Московського археологічного товариства; 3) колекцій предметів старовини, які належали музеям і приватним колекціонерам; 4) із своїх власних археологічних досліджень.

Зупинимось докладніше на анкетуванні як, на наш погляд, одному з найцікавіших джерел, використаних В.Б. Антоновичем при складанні Археологічних карт. Перші анкети з'являються у 1872 році, вони ініційовані Д.Я. Самоквасовим з метою складання археологічної карти пам'яток Чернігівської губ. У 1873 р., з дозволу Міністерства Внутрішніх Справ, їх зразки були розіслані в статистичні комітети різних губерній Російської імперії. Отримані відповіді були відправлені Д.Я. Самоквасову у Варшаву [Императорская археологическая комиссия, 2009, с. 840]. В тексті до Археологічної карти Волинської губ. автором зазначено про використання ним відомостей, зібраних Волинським Центральним статистичним комітетом, проте, в архіві Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського серед матеріалів В.Б. Антоновича, зберігаються анкети, зібрані з дозволу статистичного комітету: «Статистические сведения о городищах и древних могилах, находящихся в селениях. Составлены 1873 г.» та «Список вопросов, по которым желательны были бы ответы для составления археологических карт губерний. Составлены 1888 г.» по Київській та Подільській губ. Можливо, В.Б. Антонович анкети по Волинській губ. передав у користування колегам чи відправив до Імператорської Археологічної Комісії, – про це достеменно не відомо.

Анкета розіслана у 1873 році складалася з 12 пунктів запитань, які тематично були розділені на дві групи пам'яток: городища та кургани, також від руки, повітовими старостами чи старшинами заповнювалася точна дата складання анкети і в кінці прізвище укладача. Запитання з 1 по 12 мали приблизно такий зміст:

«Статистические сведения о городищах и древних могилах, находящихся в селениях. Составлены 1873 г.»

1–10. Имеются ли в местности древния земляные насыпи или окопы или батареи, которые называются городищами или городками, и если таковые имеются, то где именно, у каких городов, сел, деревень, хуторов, рек и других урочищ, – в каком от них направлении и расстоянии от последних? (...)

11–12. Имеются ли в волости курганы, т.е. земляные насыпи и где именно? Кем и когда они были раскопаны? (...)

Звичайно, ця анкета була цінним джерелом інформації, про те в 1888 році з'являються нові опитувальники. Нами була відтворена точна копія анкети, яка зберігається в архіві ІР НБУВ, нижче наводимо її зразок (Див. Додаток 1).

Інформація, отримана через анкетування, з одного боку повинна була б полегшити роботу дослідника, проте її заповнювали люди, які абсолютно не розбиралися в пам'ятках старовини. Відповідно, отриману інформацію спочатку потрібно було ретельно перевірити, а також відсіяти зайве, оскільки зазвичай окрім відповіді на запитання, мало місце відображення фольклоризованого уявлення місцевого населення про оточуючий ландшафт, від себе додавалися повір'я, легенди, здогадки та багато зайвого матеріалу. Тому В.Б. Антонович їздив на місця і самотужки звіряв надіслану інформацію.

Розглянемо структуру Археологічної карти Волинської губернії. Археологічна карта представляє собою: топографічну карту Волинської губернії з нанесеними на неї графічними позначками, які відповідають різним хронологічним епохам та археологічним культурам, також на ній позначені монетні кладки. Наприклад, городища позначені квадратом. До карти додається текст з поясненням графічних знаків, список використаної літератури, опис населених пунктів, в яких розташовані пам'ятки, географічний та предметний покажчики. Одним з пунктів предметного покажчика є городища, які й привернули до себе наш інтерес.

Хоча спектр наукових інтересів В.Б. Антоновича був досить широким - від пам'яток доби палеоліту до Київської Русі, нам видається, що основною складовою роботи по створенню Археологічної карти постає саме його кропітка праця в області вивчення городищ.

Так, на X Археологічному з'їзді в Ризі (1896 р.) В.Б. Антонович виступив з рефератом «Попытки группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра» [Антонович, 1900а, с. 104–107]. За допомогою свого власного методу, вченому вдалося класифікувати городища басейну середньої течії Дніпра за типами: городища-майдани, циркулярні городища, городища княжої та литовської доби. Ця класифікація в той час для науки стала проривом [Беляшевский, 1896, с. 12–17], а виступ В.Б. Антонови-

ча отримав схвалення колег. Так, В.Ю. Данилевич, читаючи курс «Русских древностей» на Вищих жіночих курсах, використовував класифікацію вченого: «Лучшая и наиболее полная классификация южно-русских городищ принадлежит проф. В.Б. Антоновичу» [Данилевич, 1908, с. 93].

Про зацікавленість В.Б. Антоновича городищами згадував ще один учень професора В.Г. Ляскоронський: «Особенно интересовался Владимир Бонифатьевич городищами, встречающимися во многих местах Южной Руси. Он тщательно собирал о них сведения, и во время своих многочисленных экскурсий лично осмотрел, измерил и снял на план большое количество таких городищ...» [Ляскоронский, 1908, с. 69] Прискіпливо, з притаманною лише йому скрупульозністю, вчений збирав відомості, особисто оглянув, виміряв та зробив плани багатьох городищ. В.Б. Антонович показував учням плани городищ та збирався опублікувати їх окремим виданням. Проте, на жаль, ця робота була не завершена у зв'язку зі смертю вченого. В Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), в особистому фонді В.Б. Антоновича зберігається 56 планів літописних городищ [ЦДІАК, ф. 832, оп. 1, № 158], які собою представляють малюнки, швидше за все зроблені самим В.Б. Антоновичем.

Ми також вирішили звернутися до Археологічної карти Волинської губернії як першоджерела і спробували провести моніторинг всіх городищ на карті Волинської губернії.

У предметному покажчику до карти зазначено, що В.Б. Антоновичем зібрано відомості про 348 городищ Волинської губернії, локалізованих у дванадцяти уїздах, у тому числі деякі з них мають свої власні назви.

Після ретельного перегляду текстового додатку до карти була підрахована загальна кількість городищ по уїздах, оскільки окремого списку чи таблиці городищ у тексті не подано. Для наочності ми виділили окремою групою городища, відкриті В.Б. Антоновичем. У результаті проведеної роботи було нараховане 341 городище, а не 348 як заявлено в предметному покажчику до тексту карти. У наведений нижче таблиці, подано інформацію про городища, яка містить: порядковий номер та назву уїзду, кількість городищ, із них у числовому та відсотковому значенні вираховані пам'ятки, відкриті В.Б. Антоновичем.

Отже, у таблиці подана інформація про 341 городище, із них відкрито та частково досліджено В.Б. Антоновичем – 53, що в свою чергу становить 15 % від загальної кількості городищ, які знаходяться на досліджуваній території. Таким чином, таблиця наглядно демонструє коефіцієнт відкритих В.Б. Антоновичем городищ із уже відомих на той момент у Волинській губернії. Масштаб польової археологічної

№	Назва уїзду	Городища	Відкрито Антоновичем	Відкрито Антоновичем у % відношенні
1	Житомирський	49	8	16,3
2	Овруцький	10	0	0
3	Новоград-Волинський	39	11	28,2
4	Ровенський	34	4	11,8
5	Луцький	26	1	3,8
6	Ковельський	9	0	0
7	Володимирський	28	3	10,7
8	Дубенський	42	12	28,6
9	Кременецький	35	9	25,7
10	Острозький	39	4	10,3
11	Заславський	18	1	5,5
12	Старокостянтинівський	12	0	0

діяльності вченого вражає, адже з 12 уїздів Волинської губернії, В.Б. Антоновичем було досліджено – 9.

Як було зазначено вище, нами було нараховано лише 341 городище з зазначених 348. Задля того, щоб з'ясувати різницю в 7 пам'яток між текстом карти та нашими власними підрахунками, проведемо порівняльний аналіз предметного покажчика (пункт 5 городища) та текстового додатку до карти. Городищ, які мають власні назви у предметному покажчику зазначено близько сотні, навпроти кожного вказані сторінки за якими відомості про них розміщені у текстовому додатку. Таким чином було виявлено п'ять городищ, які мають власні назви, але в тексті вони не зазначені як городища:

1). Ровенський уїзд – «Ровно. В трех верстах от города, по шоссе есть укрепление, называемое Батарея» (с. 39);

2). Луцький уїзд – «Чарторыйскъ. В одной версте от местечка есть земляная насыпь, называемая Батарея; по преданию, насыпана в 1812 г.» (с. 51);

3). Ковельський уїзд – «Смидинъ. Близ села на урочище «Вырвихвостъ» есть возвышенный остров, называемый Замчище» (с. 57);

4). Володимирський уїзд – «Овлучимъ. Есть земляная насыпь, называемая Башта; в ней крестьяне находили много кирпичей крупного размера» (с. 66);

5). Кременецький уїзд – «Куты. В селе, на возвышенности, окруженной болотами, есть фундаменты каменного замка – урочище называется Замчисько» (С. 84)

Отже, в жодному з вищенаведених п'яти населених пунктів не зазначено, що там розташоване городище, яке має власну назву. Тільки за допомогою співставлення текстового додатку до карти та предметного покажчика, ці пам'ятки були нами локалізовані. Інформацію про два городища, на жаль, ми не змогли від-

шукати. Єдине, що відомо достеменно – ці городища власної назви не мають і в тексті вони не прописані, як городища.

Під час співставлення предметного покажчика з текстом, також були виявлені незначні технічні помилки, щодо місця розташування двох городищ із сторінки 26: Буняково городище та Замок княгині Маруші. Виходячи з інформації, поданої в покажчику, вони обидва локалізуються в Новоград-Волинському уїзді, хоча насправді: Буняково городище – знаходиться м. Миропіль Новоград-Волинського уїзду (с. 28); Замок княгині Маруші – с. Марковичі Володимирського уїзду (с. 62).

Отже, без сумніву, В.Б. Антоновичем була проведена надзвичайно кропітка робота по дослідженню городищ Волинської губернії. Це відзначали ще його сучасники. Так, Д.Я. Самоквасов, характеризуючи опубліковані археологічні карти Київської та Волинської губерній, зазначав: «городищ в Киевской губернии описано 435, в Волынской – 348, а в двух губерниях – 783. Можно с уверенностью сказать, что во всех государствах Западной Европы не сохранилось и половины того количества древних земляных насыпей, какое показал нам В.Б. Антонович только в двух центральных губерниях России» [Самоквасов, 1906, с. 16].

Загалом Археологічна карта Волинської губ. була не лише першим каталогом пам'яток цього регіону, а й до сьогодні залишається цінним та неповторним джерелом інформації.

Хоча з-поміж нанесених на згадану карту пам'яток локалізувати зараз можна далеко не всі – у зв'язку зі зміною територіального поділу, столітньою руйнацією археологічних об'єктів чи неточними першопочатковими географічними прив'язками, наукова цінність роботи В.Б. Антоновича від цього не зменшується, а навпаки відкриває нові горизонти для досліджень.

Додаток 1.

**Императорское Московское
археологическое общество
Москва, Берсеневка, собственный дом.**

**Список вопросов, по которым желательны
были бы ответы для составления археоло-
гических карт губерний:**

а) По находкам каменных изделий.

- 1) Не были ли находимы где либо на пашнях или в других местах каменные молотки и кремневые (громовые) стрелки, и если находимы, то где именно, много ли и не известно ли о них чего либо старикам?

**б) По находкам медных и
бронзовых топориков и стрел.**

- 2) Не были ли находимы где либо на пашнях или в других местах медные или бронзовые топорки, копьеца, стрелки?

в) По находкам старинных монет.

- 3) Не находили ли где кладов старинных денег, серебряных или медных, и где именно (у каких рек, деревень и т.д.)?

г) По находкам старинного оружия.

- 4) Не находили ли где на пашнях или в других местах старинного оружия – мечей, копий, шашаков, кольчуг, ружей и проч.?

д) По находкам костей.

- 5) Не находили ли где в поле, на пашне – или в каком другом месте – человеческие кости, вместе с медными или железными старинными вещами, или глиняной посудой (хотя бы в черепках)?

е) По пещерам.

- 6) Нет ли где в волости пещер или ходов в горах или земле и если есть, то где именно, как велики, и не было ли в них когда что находимо?

ж) По насыпным валам.

- 7) Имеются ли в местности длинные насыпные валы или лесные засеки и, если имеются, то где именно, - мимо каких деревень, лесов, рек, в каком от них расстоянии, в каком направлении и на какую длину они тянутся (примерно на сколько сажень – или верст). Не имеется ли следов древних засек или сохранилось ли название их?

з) По городищам.

- 8) Имеются ли в местности древняя земляные насыпи или окопы или батареи, которые называются городищами или городками, или по литовски пилискальникъ, и если таковые имеются, то где именно, у каких городов, сел, деревень, хуторов, рек и других урочищ, – в каком от них направлении и расстоянии, а если на берегу реки, то на котором – правом или левом?
- 9) Как велика площадь городища или городка?
- 10) Какая форма городища или городка? Кру-

глая, четырехугольная, трехугольная, подковою или какая другая?

- 11) На каком месте находится городище или городок? В лесу, на поле, на горе, на берегу реки, между двух оврагов или как иначе?
- 12) С каких сторон городище или городок окружено оврагами, спусками, выкопанными рвами и насыпными валами? Есть ли вход или въезд, и если есть, то с какой стороны? Какая длина и ширина рвов и валов, если они сохранились?
- 13) Нет ли в народе каких либо преданий об этих городищах, о том – когда, кем и зачем они были сооружены, а если они сохранились не вполне или разрушены, то от чего они разрушались?
- 14) Не было ли сделано каких либо находок в этих городищах или по близости их, и если было, то какие (кости ли звериные или человеческие, или вещи костяные, медные и т.д.)?

и) О курганах.

- 15) Имеются ли в волости курганы, т.е. земляные насыпи, называемые народом то курганами, то панками, сопками, жальниками, копцами, марами, вологовками, чудками и, если имеются, то где именно, у каких городов, сел, деревень, рек или других урочищ, на чьей земле и, примерно, в каком числе (один, два, пять, десять или более) и какой величины (в высоту аршинъ или два, три или несколько сажень)?
- 16) Если такие курганы или сопки были раскапываемы, то не известно ли, когда и с какой целью? Не было ли находимо в них угольев, золы, костей, черепков, медных или других старинных вещей?
- 17) Нет ли в народе каких либо преданий об этих курганах и кем они были насыпаны?

и) По каменным бабам.

- 18) Не встречается ли где либо на курганах или в других местах каменных столбов, обтесанных на подобие человека или бабы, которых и называют «каменными бабами»? Если встречаются, то где именно, на каких курганах, у какого леса, реки и т.д. какой величины и что изображают?

**к) По изображениях на камнях
или на скалах.**

- 19) Не встречается ли где скал или камней с изсеченными или написанными на них древними знаками, например изображением креста, людей, зверей, или какими другими знаками и отметками, и если встречаются, то где именно, какой величины камни и что на них можно разобрать?»

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович. – М., 1900.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии / В.Б. Антонович. – М., 1895.

Антонович В.Б. О курганах в юго-западном крае / В.Б. Антонович // Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге, 1871 г. – СПб., 1881. – Вып. 2. – С. 43–49.

Антонович В.Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра / В.Б. Антонович // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 г. – М., 1900а. – Т. 3. – С. 104–107.

Анучин Д. К вопросу о составлении легенды для археологической карты России (по доисторической археологии) / Д. Анучин. – М., 1884. – 8 с.

Багалей Д.И. История Северной земли до половины XIV века / Д. Багалей. – К., 1882. – 329 с.

Беляшевский Н. Археологический съезд в Риге / Н. Беляшевский. – К., 1896. – 45 с.

Бердникова Н. Археологическое картографирование: современное состояние и некоторые проблемы / Н. Бердникова, Е. Ощепкова // Дуловские чтения 1997 г.: Материалы докладов и сообщений. – Иркутск, 1997. – С. 146–151.

Данилевич В.Е. Курс русских древностей / В.Е. Данилевич. – К., 1908. – 187 с.

Императорская археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания: У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – СПб.: Дмитрий Булавин, 2009. – 1192 с.

Козюба В.К. Рукописні плани давніх городищ України В.Б. Антоновича / В.К. Козюба // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. – Житомир, 2007. – Т. I. – С. 124–130.

Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999.

Ляскоронский В.Г. В.Б. Антонович. Некролог: Оттиск из «Журнала Министерства Народного Просвещения». – К., 1908. – С. 51–75.

Протоколы заседаний Съезда // Труды V Археологического съезда в Тифлисе, 1881 г. – М., 1887. – CVII, 411 с.

Самоковасов Д.Я. Археологические карты В.Б. Антоновича. – К., 1906. – 19 с.

Самоковасов Д. Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для производства раскопок курганов / Д. Самоковасов, Л. Ивановский, В. Антонович // Труды III Археологического съезда

в Киеве, 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – С. LXIX–LXXIII. ЦДІАК, ф. 832, оп. 1, № 158, 56 арк. Рукописные планы древних городищ на Украине.

С.С. Пичкур

ГОРОДИЩА НА «АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ» В.Б. АНТОНОВИЧА

Начиная с 70-х гг. XIX века В.Б. Антонович работал над созданием Археологических карт Киевской и Волынской губернии. Разрабатывал методику исследования курганов и городищ, используя ее неоднократно на практике. Одним из источников, использованным В.Б. Антоновичем при составлении Археологической карты Волынской губернии, было археологическое анкетирование, которое имело как позитивные, так и негативные стороны. Проведенный нами мониторинг городищ Волынской губернии показал, что ученый самостоятельно обследовал большое количество памятников, а также в некоторых случаях был их первооткрывателем. Исследования В.Б. Антоновича оказали не только сильное влияние на развитие археологического картографирования, но и заложили мощный фундамент для развития науки в целом. Его работы и по сей день остаются актуальными.

S. Pichkur

HILLFORTS FROM «ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE VOLYN PROVINCE» OF V. ANTONOVYCH

Since 1870es V.B. Antonovych worked on archaeological maps of Kyiv and Volyn provinces. He developed methodology of excavations of the kurgans (burial mounds) and hillforts, and applied it in practice. Archaeological questionnaire was one of the sources that were used in the completion of map of the Volyn province. However, it had both positive and negative effects. Monitoring of hillforts in Volyn province has shown that the scholar researched numerous sites, and found many of them by himself. Studies of V.B. Antonovych had a strong impact on the development of archaeological maps, and became a base for the development of science in general. His papers are still topical.

О. О. Тарабукін

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ОЛЕВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЖИТОМИРЩИНІ (XIX – перша третина XX ст.)

За останні десятиріччя інтерес до вивчення історії розвитку вітчизняної археології значно виріс. На цьому тлі з'являються праці з історії діяльності різноманітних інституцій, наукових товариств, окремих персоналій, які зробили вагомий внесок у розвиток археології в Україні. Однак висвітлити цей процес достатньо об'єктивно важко, оскільки відсутні розгорнуті огляди з розвитку археологічної справи на регіональному рівні. Одним з найменш вивчених у цьому плані й нині залишається Житомирщина та її складові, зокрема Олевський район. Історія археологічного вивчення регіону в науковій літературі не висвітлювалась. Матеріали досліджень окремих пам'яток частково опубліковані, але більшість і досі не введені в науковий обіг. Здебільшого вони розпорошені і малодоступні широкому загалу. У статті здійснюється спроба узагальнити дані і висвітлити основні віхи археологічного вивчення території у межах сучасного Олевського району протягом XIX – першої третини XX століть, систематизувати дані і скласти попередній каталог пам'яток та місцезнаходжень, виявлених упродовж зазначеного періоду, що стане основою для створення археологічної карти досліджуваного регіону.

Ключові слова: археологічне вивчення, історія археології, розвідки, розкопки, пам'ятки, Олевський район.

Територія Олевського району Житомирської області багата на різноманітні пам'ятки давнини. Тут відомі стоянки, поселення, городища, замчища, окремі кургани, курганні могильники, старовинні кладовища, надмогильні і меморативні кам'яні хрести, монетні скарби, окремі знахідки, які охоплюють період від кам'яного віку до пізньосередньовіччя включно. Старожит-

ності краю завжди привертали увагу дослідників. Їх вивченням у різні часи займалися як професійні вчені, так аматори-краєзнавці. Серед них В.П. Рогге, Я.Я. Волошинський, О.С. Уваров, І.О. Орлов, В.Б. Антонович, Я.В. Яроцький, І.Ф. Левицький, Ф.А. Козубовський та інші.

Олевський район знаходиться на північному заході області, лежить у межах Поліської низовини. Поверхня – низовинна пологохвиляста зандрова (на північному заході – моренно-зандрова і алювіальна) денудаційна рівнина. На північному заході і півдні – заболочена. Річки – Уборть (притока Прип'яті) з притокою Пергою належать до басейну Дніпра. На території району переважають дерново-підзолисті та дернові карбонатні ґрунти, на півдні – болотні [Костриця, 1996, с. 131–132].

Впродовж XIX – першої третини XX ст. межі території, яку нині займає Олевський район, періодично змінювалися. У XIX – на початку XX ст. вона входила до складу Овруцького повіту Волинської губернії. Олевський район, як самостійну територіально-адміністративну одиницю було створено 7 березня 1923 р. Тоді замість повітів на теренах Волині були встановлені окружні центри і округи. Олевський район у складі Юрівської, Олевської, Голишівської і Білокоровицької волостей увійшов до Коростенської округи Волинської губернії [Матеріали, 1923, с. 112–113]. З 1 серпня 1925 р. адміністративно-територіальний поділ УСРР на губернії було скасовано. З 1930 р. Олевський район перебував у складі Волинської округи, а після ліквідації округ і утворення областей – у складі Київської області. У вересні 1937 р. у зв'язку з розукрупненням областей Олевський район влився до складу новоствореної Житомирської області. [Адміні-

Рис. 1. Крем'яний спис знайдений в околицях Олевська у 1846 р. (з колекції поміщика М. Піотровського)

стративно-територіальний, 2007, с. 8, 27, 28, 513, 514, 522, 531, 532, 539].

Про пам'ятки давнини, окремі знахідки на теренах регіону було відомо з 40-х років XIX ст. Зокрема, 1846 р. у донесенні до Київської комісії по розбору давніх актів, поміщик М. Піотровський відзначив, що вже на той час йому неодноразово доводилось особисто бачити у багатьох землевласників Овруцького повіту колекції різноманітних старожитностей, у тому числі археологічні знахідки. З їх розповідей він довідався, що артефакти досить часто знаходили у лісах, на ріллі, в курганах, у дощових промоїнах, над рівчаками, в річках, водоймищах і болотах. На той час М. Піотровський займав посаду члена-кореспондента комісії, проводив за її дорученням на території Овруцького повіту археологічні дослідження, збирав колекції старожитностей. Відомий також тим, що розкопав легендарні могили князів Ігоря поблизу с. Немирівки і Олега Святославича у м. Овручі [Левицький, 1893, с. 62–63, 140]. У його колекції, зокрема, були представлені знахідки з сіл Дорогиня, Гунич і Прибиток Овруцького повіту [Волошинський, 1878, с. 16–17]. У 1846 р. колекція поповнилась крем'яним списом, якого було знайдено поблизу Олевська (рис. 1) [Волошинський, 1878, с. 15–16; Уваров, 1881, с. 95].

Крім окремих знахідок на теренах регіону були відомі й інші об'єкти. Зокрема, так звані «кам'яні стовпи». Пояснити їх походження ніхто не міг, а тому приписували їм різні магічні і цілющі властивості. Вони на той час вважались святими і були об'єктами поклоніння. Про них дбали і ретельно оберігали. Один з таких стовпів 1845 р. було зафіксовано біля церкви в с. Юрово Овруцького повіту. Він був виготовлений з граніту і вкопаний в землю, а над ним споруджено навіс. Висота над рівнем землі – 2 аршина (близько 1,42 м). Місцеві жителі обвішували стовп різнокольоровими стрічками і тканиною, а порошок, який добували з основи, використовували в народній медицині як ліки [Антонович, 1900, с. 23]. Подібний «стовп» було зафіксовано в околицях с. Бабушки (нині село Чуднівського району), який знаходився на ріллі. В.Б. Антонович припускав, що це була кам'яна баба, яка під впливом природи з часом вивітрилась [Антонович, 1900, с. 5].

Неодноразово на теренах краю, як правило, випадково знаходили скарби монет. У 1860 р. в околицях с. Радовель під час оранки було знайдено скарб срібних польських монет XVI ст. [Антонович, 1900, с. 23].

На початку 70-х років XIX ст. активізувались роботи з археологічного вивчення Волинської губернії, започатковано збирання відомостей про пам'ятки давнини краю, зокрема й Олевщини. Важливу роль у цьому відіграли Імператорська археологічна комісія і Волинський губернський статистичний комітет.

Імператорську археологічну комісію було створено в Петербурзі 2 лютого 1859 р. як окрему урядову установу при Міністерстві Імператорського двору. На комісію покладалось завдання організації розшуку предметів старовини, збору відомостей про пам'ятки, а також здійснення наукової оцінки віднайденних старожитностей [Полное собрание, 1861, с. 70]. Однак, як виявилось пізніше, здійснити таку велику за об'ємом роботу самотужки археологічна комісія була не в змозі. Тоді вона звернула увагу на діяльність губернських статистичних комітетів. Саме останні за специфікою своєї діяльності найліпше підходили для вирішення цього майже непосильного в об'ємах тогочасної Російської імперії завдання. Для втілення своїх намірів археологічна комісія домоглася прийняття відповідного урядового розпорядження. Міністром внутрішніх справ 27 квітня 1863 р. було видано циркуляр, яким, зокрема, передбачалося долучити статистичні комітети до збору відомостей про старожитності на підпорядкованих територіях і нанести на губернські карти цікаві в археологічному відношенні пункти, а саме кургани, городища, давні земляні вали, надмогильні камені, а також місця, на яких були знайдені давні монети або речі та інше [Сборник циркуляров, 1873, с. 254–255]. Цьому також сприяли певні зміни в структурі статистичних комітетів, здійснені на початку 60-х років XIX ст. та прийняття нового положення. До складу їх діяльності, хоча й не обов'язкові, були віднесені наукові праці, дослідження і монографії, у тому числі в частині історії. За новою редакцією положення передбачалося, що до складу членів комітету повинні вибиратися усі особи, відомі своїми науковими працями, присвячених дослідженню будь-яких питань, що стосуються губернії. В цьому плані статистичні комітети як науково-адміністративні заклади розглядалися окремими науковцями як єдині центри, навколо яких могла гуртуватися вся наукова діяльність у губернії [Бочаров, 1871, с. 125–126].

З указаного часу Волинський губернський статистичний комітет брав активну участь в археологічному вивченні регіону, допомагав установам і окремим науковцям збирати необхідну для них інформацію, у тому числі пам'яткознавчого характеру. У 1873 р. він до-

лучився до збору відомостей про поховальні пам'ятки і давні укріплення Волині, ініційоване через Центральний статистичний комітет правознавцем, істориком, професором Варшавського університету Д.Я. Самоквасовим. За досить короткий час комітету вдалося зібрати інформацію про наявні в краї пам'ятки давнини, встановити їх приблизну кількість. За даними анкетування 1873 р. на теренах Волинської губернії було зафіксовано 158 городищ і понад 5760 курганів. Завдяки цим роботам вдалося зібрати інформацію й про пам'ятки Олевщини. На той час в регіоні було зареєстровано 5 пам'яток. Серед них городище поблизу Олевська, один окремих курган і три курганні групи, що нараховували 40 насипів.

Цікаві дані про городище поблизу Олевська були отримані від місцевої волосної управи. Згідно анкети, укріплення під назвою «Окоп», знаходилось за 2,5 версти від містечка, в урочищі «Городище». Воно займало підвищення правого берега струмка, що витікав з болота і впадав у р. Уборть. Відстань від річки – $\frac{1}{4}$ версти. Струмок оточував городище з заходу і півночі. Укріплення округлої в плані форми, діаметром 30 і окружністю 120 сажнів. Поверхня майданчика рівна, нічим незайнята. Городище зі всіх боків оточене ровом і валом. Ширина рову – 2 сажні. Вал заріс лісом. В'їзд на майданчик городища розташований із заходу. Перекази про час і мету будівництва цього городища відсутні, розкопок не проводилось, не було й знахідок [Сборник топографических, 1888, с. 96–97].

Д.Я. Самоквасов високо оцінив внесок статистичних комітетів у вивченні регіонів: «Обширность важливого материала, доставленного ими, дает возможность сподіватись, що скоро ми будемо мати загальну карту городищ для усієї Росії». Дослідник відзначив, що в губерніях, де було відомо 10–15 городищ, після проведення анкетування їх виявилось набагато більше – від 150 до 300 [Самоквасов, 1878, с. 234]. Однак, зібрані комітетом дані були систематизовані і видані окремою книжкою лише через 15 років [Сборник топографических, 1888].

У 1874 р. в Києві відбувся Третій Всеросійський археологічний з'їзд. Його проведення було зумовлене значним інтересом до старожитностей Південно-Західного краю Російської Імперії. Провідною темою роботи з'їзду був розгляд історії і пам'яток давнини так званої Київської землі, до складу якої за давньоруських часів входили території Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів. До роботи з'їзду за ініціативою В.Б. Антоновича були запрошені й представники Волинського губернського статистичного комітету. Її співробітники приймали активну участь в засіданнях, підготували докладну доповідь про пам'ятки давнини краю. На одному з них, яке відбулося 16 серпня 1874 р., секретар статистичного комітету В.П. Рогге виступив із до-

повіддю «Матеріали для археології Волині». Дослідник систематизував відомості волосних управ про пам'ятки давнини Волинської губернії, зібрані статистичним комітетом 1873 року, навів цікаві дані про городища, кургани, окремі знахідки, у тому числі розташовані на території Овруцького повіту, а також перекази і місця, з якими вони були пов'язані. Зокрема, було згадано про скарб монет XVI ст., знайдений у серпні 1873 р. поблизу с. Хочина Юрівської волості [Рогге, 1878, с. 165].

Більш детально про знахідки монетних скарбів на теренах Олевщини розповів дійсний член Волинського губернського статистичного комітету О.І. Орлов у праці «Дослідження про скарби Волинської губернії». Її спочатку було надруковано у 1884 р. на сторінках газети «Волинські губернські відомості», а в 1885 р. видано в Житомирі окремою книжкою. Автор, використовуючи архівні матеріали Волинського губернського правління, систематизував відомості про знахідки окремих монет та скарбів, які були виявлені на території Волинської губернії протягом 1812–1884 рр. Цінність праці полягає в тому, що автор наводить дані не тільки стосовно того, коли, де і хто знайшов скарб, але й по можливості характеризує його склад та датування. Крім того, він повідомляє про наслідки розгляду знахідок в Імператорській археологічній комісії і прийняті щодо них рішення [Исследования, 1885, с. 11]. На території Олевщини за даними І.О. Орлова в околицях Хочина та Юрова Юрівської волості Овруцького повіту було виявлено два скарби монет. При цьому обставини знахідок, на відміну від В.П. Рогге, описано більш детально. Щодо Хочина вказано, що 1873 р. Парфен Сасковець на відведений йому по люстрації в казенному лісі ниві під назвою «Островок» збирав урожай. При цьому хтось із його родини знайшов срібну монету. Після цього родина Сасковця, обробляючи землю, там же знайшла 96 монет. Про це дізналися інші селяни і теж почали шукати монети. За донесенням поліції усі монети були іноземного походження, у тому числі іспанські. На окремих екземплярах зустрічались написи: «Albertius», а на інших – «Georg Wilhelm». Хоча монети Археологічною комісією визнані такими, що не мають археологічного значення, її власникам було надіслана винагорода [Исследования, 1885, с. 35, 36].

У 1881 р. селянин Редька в околицях с. Юрова знайшов в землі 105 старовинних срібних монет. Дані про їх датування відсутні. Як і в попередньому випадку, Археологічна комісія визначила, що знахідка не має археологічного значення, але її власнику вона також нагородила [Исследования, 1885, с. 45].

Про окремі старожитності на теренах Овруцького повіту згадує в своїй праці «Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії» викладач Волинської духовної семі-

нарії М.І. Теодорович. Зокрема, він наводить дані, що в м. Олевську є кам'яна п'ятикупольна церква в ім'я святителя і чудотворця Миколая. Коли і ким вона збудована невідомо, але автор вважав, що будівлю можна віднести до глибокої давнини [Теодорович, 1888, с. 423]. Він не помилився: що церкву було збудовано у 1596 р. і нині вона визнана пам'яткою, що належить до найяскравіших зразків української сакральної архітектури XVI ст. [Памятники, 1983, с. 154].

Наприкінці XIX ст. інтерес до вивчення пам'яток Волині значно зростає. Активізується діяльність різноманітних наукових установ та громадських організацій, спрямованих на збір відомостей про старожитності краю, проведення археологічних досліджень, поповнення музейних збірок тощо. Передусім це було пов'язано з підготовчими роботами по проведенню в Києві XI археологічного з'їзду. У 1897 р. в Києві було створено Попередній комітет, який очолив В.Б. Антонович. За зразком анкети 1873 р. розроблено спеціальну програму для збирання відомостей про первісні, історичні і церковні старожитності Волині. Примірники цієї програми надіслані урядовим установам, учбовим закладам, науковим і громадським організаціям. До збору відомостей також були залучені відомі аматори та шанувальники старовини, колекціонери, викладачі, музейні працівники, священики тощо. Передбачалося проведення широкомасштабних археологічних розвідок і розкопок на території Волинської губернії.

У серпні 1899 р. для учасників XI археологічного з'їзду в будинку університету Св. Володимира було організовано виставку первісних, класичних, історичних та інших старожитностей. [Мельник, 1899, с. 1–192]. До роботи з'їзду В.Б. Антонович підготував «Археологічну карту Волинської губернії», яку було видано у 1900 р. окремою книжкою [Антонович, 1900], а у 1901 р. – у працях XI археологічного з'їзду [Антонович, 1901, с. 1–133]. В об'ємній праці відображені різноманітні пам'ятки та знахідки давніх предметів, виявлені на території Волинської губернії протягом усього XIX ст. Окремо зупинимося на старожитностях Олевського регіону. Серед населених пунктів, перерахованих у праці В.Б. Антоновича, 12 входять до адміністративних меж сучасного Олевського району. При написанні цього розділу дослідник використав різні джерела, серед яких матеріали Московського археологічного товариства, справи Імператорської археологічної ко-

місії, церковно-приходський літопис с. Білокорівичі, колекції приватного музею барона Ф.Р. Штейнгеля, донесення Олевської волості, друковані і рукописні праці І.О. Орлова, О.С. Уварова, Т.Ю. Стецького, замітки священика Е.О. Симоновича, Я.В. Яроцького, К.А. Ставровського, В.В. Волошинського, а також матеріали третього археологічного з'їзду. Констатовано, що протягом XIX ст. на території сучасного Олевського району було зафіксовано понад 19 різноманітних об'єктів. Серед них 11 курганных могильників, що нараховували більше 148 насипів, 1 городище (Олевськ), 3 пункти зі знахідками монетних скарбів, 1 пункт, де знайдено окрему монету, 1 пункт з окремою знахідкою давнього предмета. На території регіону також виявлено гранітний стовп (Юрово), а в околицях Олевська, у лісі, так званий «колодязь Ольги» [Антонович, 1900, с. 23]. Крім того, наводився один випадок непрофесійних розкопок 1898 р. давнього кургану в околицях с. Зубковичі [Антонович, 1900, с. 22]. Пам'ятки Олевського регіону у складі Овруцького повіту було нанесено на 10-верстну карту Волинської губернії (рис. 2). Праця В.Б. Антоновича фактично підвела підсумок багатолітньому вивченню старожитностей Волині взагалі і Олевщини зокрема. І до сьогодні «Археологічна карта Волинської губернії» – цінне джерело вивчення історичного минулого краю, що прислужилось не одному поколінню дослідників. Зазначена праця була першою картою усіх відомих на той час старожитностей регіону, відображала стан його вивчення та потенціал для майбутніх досліджень.

У 90-х роках XIX ст. поповненням свої збірок на теренах Овруцького повіту займався Городецький музей барона Ф.Р. Штейнгеля. Окремі предмети з регіону, у тому числі Олевщини,

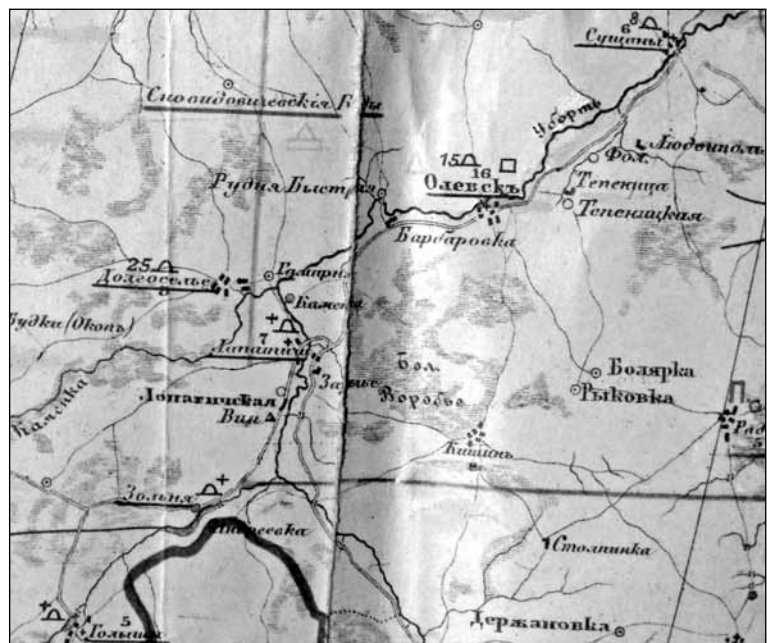

Рис. 2. Археологічні пам'ятки в басейні р. Уборті (за В.Б. Антоновичем, 1900).

були придбані у селянина, відомого збирача старожитностей Івана Книша, а також у аптекаря Дубинського, що торгував старожитностями та курйозними речами в м. Овручі. Тоді ж до археологічної колекції Городецького музею надійшли окремі знахідки кам'яного віку, виявлені в околицях сел Озеряни і Копище. Всього нараховується 5 предметів, серед яких шліфований камінь, тильні частини двох і передня одного діоритових шліфованих кам'яних молотів з с. Копище, а також відбивна крем'яна клиноподібна сокира з с. Озеряни [Отчет, 1905, с. 8, 32–33].

На початку XX ст. Олевським регіоном цікавились члени Товариства дослідників Волині і серед них історик-географ і археолог Я.В. Яроцький. У 1902 р. дослідник провів розвідки і розкопки в недослідженій на той час частині Овруцького повіту – середній течії р. Уборті. Метою досліджень, передусім, було ознайомлення з могильниками. Паралельно проводились роботи з виявлення інших пам'яток давнини, розкопувались кургани. Розвідками охоплено території п'яти населених пунктів, розташованих вздовж р. Уборть від с. Суцани на півночі до с. Лопатичі на півдні. В результаті обстежено 14 археологічних об'єктів, у тому числі 2 городища (Олевськ, Суцани), стоянку або майстерню кам'яного віку (Зубковичі), 1 окремих курган і 10 курганних могильників, що нараховували понад 90 насипів. У межах 6 могильників розкопано 25 курганів [Яроцький, 1903, с. 172–187]. У фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею зберігається рукописний «План могильника около м. Олевска Овручского уезда», складений можливо, Я.В. Яроцьким у 1902 р. На ньому між ґрунтовими дорогами, що вели з Олевська до Тепениці (Селище) та Суцан позначено курганий могильник, а римськими цифрами – шість, очевидно, розкопаних курганних насипів [Фонди ЖОКМ, КП 37177/Ік-62]. За даними Я.В. Яроцького шість надмогильних насипів було розкопано в двох пунктах. Перший, знаходився в урочищі «Під Одрами», по дорозі з Олевська до Тепениці, на окраїні казенного лісу. Другий, знаходився в урочищі «Довга Нива» в околицях Олевська, за 70 сажених від правого берега р. Уборті [Яроцький, 1903, с. 183–190].

Серед виявлених Я.В. Яроцьким пам'яток привертає увагу городище в Суцанах. Воно знаходилось за півверсти від села на церковній землі північніше р. Уборть. В плані кругле або овальне розмірами 25×20 сажених. З півночі, сходу і заходу городище оточене досить високим валом, що з півночі по зовнішньому відкосу сягає 11 сажених. З півдня воно стрімко опускається до майже пересохлого струмка. В'їзд на городище знаходився на південному заході [Яроцький, 1903, с. 173]. План цього городища зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею [Фонди ЖОКМ, КП 39175/Ік-60]. Дата та автор плану не зазначені, але цілком можливо, він також належить Я.В. Яроцькому і складений під час робіт 1902 р.

Крім цього, дослідник уточнює окремі дані щодо городища в околицях Олевська, що певною мірою доповнює відомості, наведені у праці Д.Я. Самоквасова. Укріплення, за даними Я.В. Яроцького, знаходилось на північний схід від містечка, біля безіменного струмка, що впадає в р. Уборть. Займало підвищення за 100 сажених від лівого берега річки. В плані круглої форми, оточене одиночним валом. В'їзд з північно-західного боку. Городище на той час вже розорювалося і було зайнято посівами. Рів на городищі, описаний Д.Я. Самоквасовим за даними анкетування 1873 р., Я.В. Яроцький вже не згадує [Яроцький, 1903, с. 186–187]. Підвищення зі слідами укріплень також було виявлено в урочищі «Щурова гора» при впадінні р. Радчі в Уборть північніше с. Зубковичі [Яроцький, 1903, с. 181–182]. Проведені Я.В. Яроцьким роботи значно доповнили археологічну карту Олевського регіону.

У 1903 р. поблизу Олевська під час оранки на ріллі було знайдено 587 срібних польських, шведських і пруських солідів XVII ст. Знахідки з огляду на відсутність археологічного значення були повернуті власникам [Отчет императорской, 1906, с. 147, 207].

Після подій 1905 р. Я.В. Яроцький від'їжджає з Житомира до Крем'янця. На цьому роботи з археологічного вивчення Олевщини припиняються. Їх було продовжено лише через 26 років.

Важливий внесок у вивчення регіону у 20-х роках XX ст. зробили працівники Волинського науково-дослідного музею, серед яких помітне місце займав І.Ф. Левицький. З 1928 по 1931 рр. дослідник очолював археологічний відділ музею [Тарабукін, 1995, с. 34].

У 1928 р. І.Ф. Левицький провів розвідки вздовж р. Уборть на ділянці від с. Копище до північної околиці м. Олевська. На той час зазначена територія входила до складу Олевського району Коростенської, а з 1930 р. Волинської округи [АТУЖ, 2007, с. 513, 514, 531]. У розвідках 1928 р. брали участь студент Інституту народної освіти В.А. Попович та лаборант археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею О.П. Червинський. Експедиція носила суто науковий характер і мала на меті «визначення північної межі впливів і значення неолітичної індустрії в преісторичній колонізації Південного Полісся та вивчення ранніх і пізніх впливів енеолітичних культур». Крім цього, проводились роботи з реєстрації та доповнення даних про городища й могильники середньої та верхньої течії р. Уборті, виявлених у 1902 р. Я.В. Яроцьким [Левицький, 1928, с. 4]. Під час робіт обстежено території 8 населених пунктів (с. Копище, х. Майдан, с. Хочин, д. Рудня Хочинська, д. Перга, с. Юрова, с. Суцани і д. Радоробель), виявлено 20 нових археологічних об'єктів. Крім того, були оглянуті три раніше відомі пам'ятки – городище в околицях Олевська, курганий могильник в урочищі «Довга Нива» і стоянку біля північно-за-

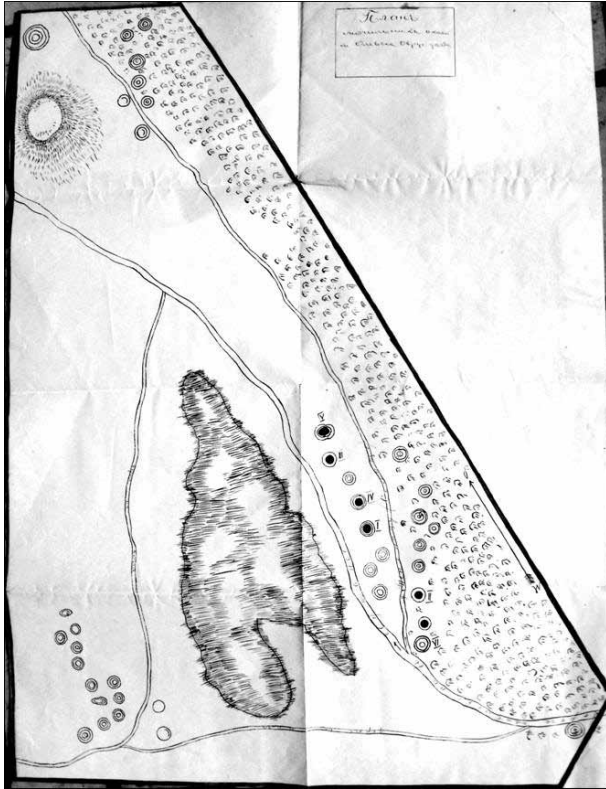

Рис. 3. План курганного могильника в окolicyах Олевська (за Я.В. Яроцьким, 1902 р. ?)

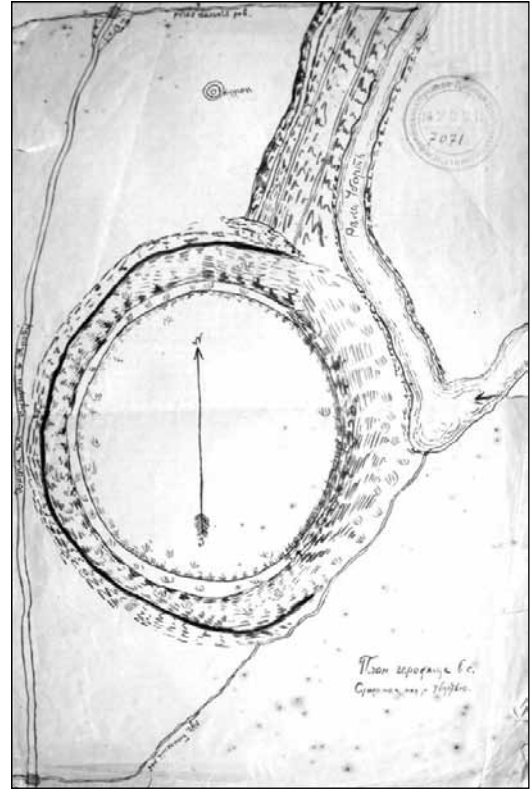

Рис. 4. План городища в с. Сущинах
(за Я.В. Яроцьким, 1902 р. ?)

Рис. 5. План території в басейні середньої течії р. Уборті обстеженої І.Ф. Левицьким у 1928 р.

Рис. 6. Глиняний посуд виявлений під час розвідок на поселені в урочищі «Глушківське Підлужжя» біля с. Копище (за І.Ф. Левицьким, 1928 р.).

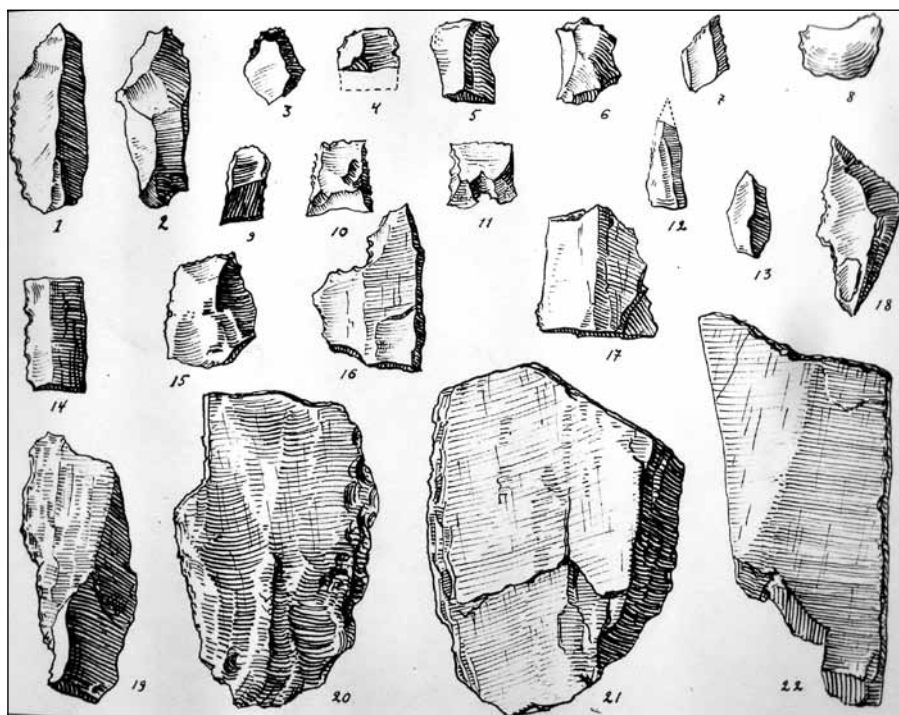

Рис. 7. Крем'яні і кварцові знаряддя праці з пам'яток на р. Уборті (за І.Ф. Левицьким, 1928 р.)
 1, 3, 9-11, 13 – с. Копище, ур. «Опічок»; 4 – с. Хочин, у лісі; 5, 7, 12 – с. Копище, ур. «Глушківське Підлужжя»;
 6 – с. Перга, ур. «Лісою»; 8 – с. Перга, ур. «Беліков Рог»; 15 – с. Перга, на шляху до с. Кованки;
 18 – с. Перга, на шляху до с. Кованки, протилежний берег; 17, 19 – с. Перга, ур. «Заріччя»;
 14, 16, 21-22 – с. Юрова, ур. «Горки»; 20 – ур. «Корма»

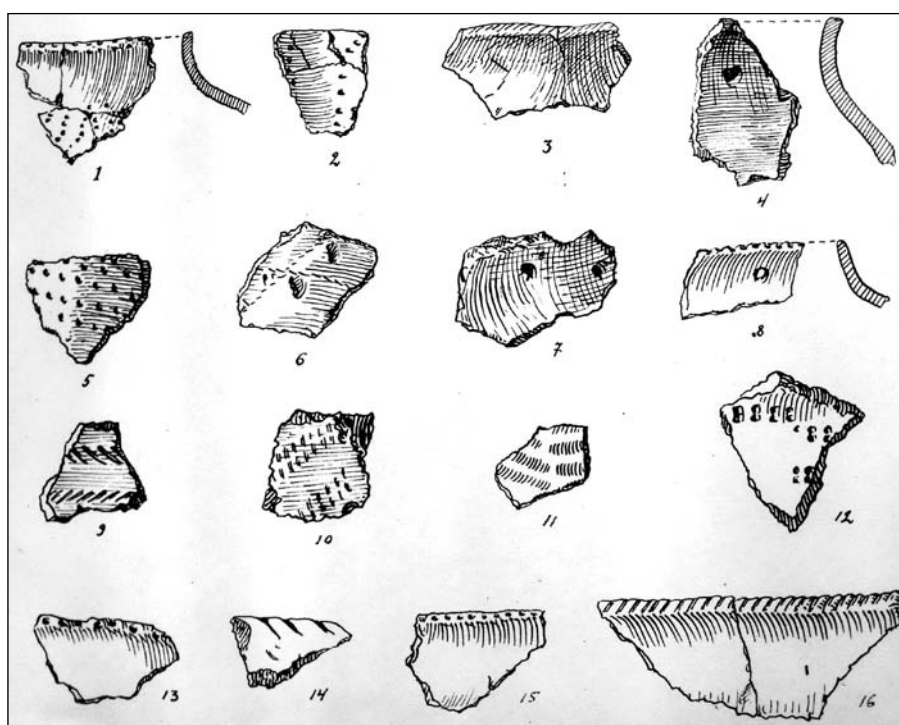

Рис. 8. Уламки глиняного посуду з пам'яток на р. Уборті (за І.Ф. Левицьким, 1928 р.)
 2, 5 – ур. «Запрудде»; 4 – с. Копище, ур. «Опічок»; 1, 3, 8-9, 12-16 – с. Копище, ур. «Глушківське Підлужжя»

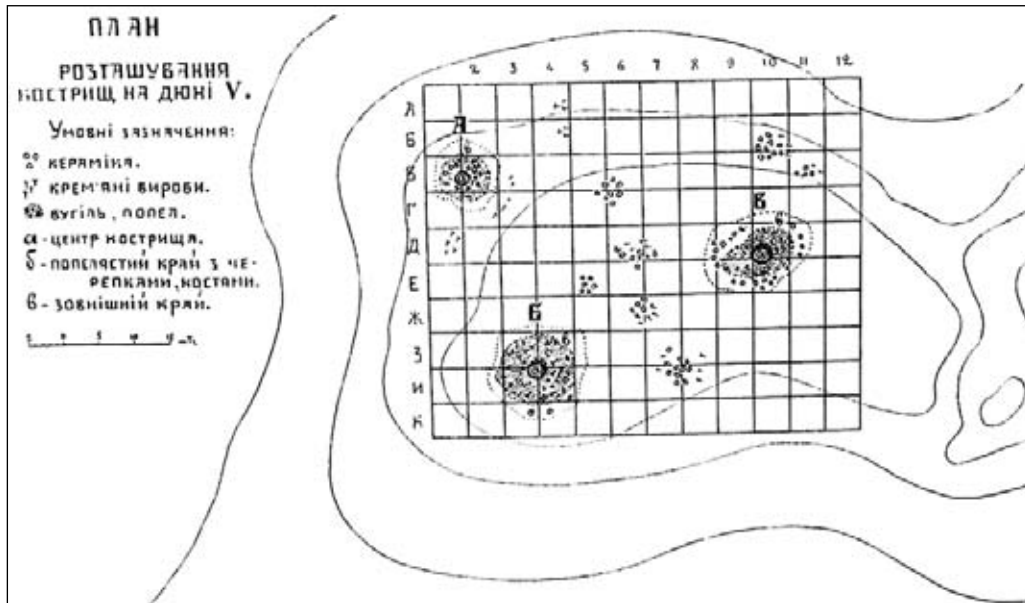

Рис. 9. План стоянки на дюні № 5 біля с. Рудня-Озерянська Олевського району (за Ф.А. Козубовським, 1934 р.)

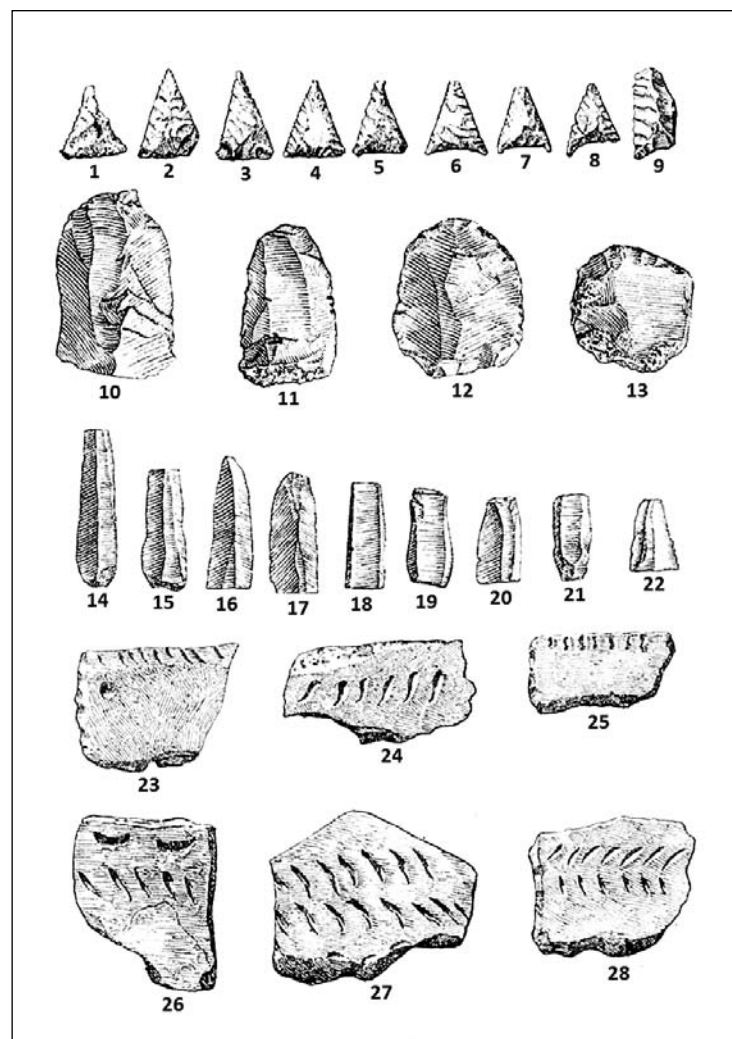

Рис. 10. Знахідки з стоянки на дюні № 5 біля с. Рудня-Озерянська Олевського району (за Ф.А. Козубовським, 1934 р.)

хідної околиці с. Зубковичі [Левицький, 1928, с. 4–22]. Під час розвідок було зібрано цікаву колекцію старожитностей, що значно поповнила археологічну збірку Волинського науково-дослідного музею (рис. 6–8) [Реєстр перевірки, 1940, с. 19, 33, 34, 36, 37].

Влітку 1928 р. на території Олевщини розвідкові роботи проводив завідувач Коростенського окружного музею краєзнавства Ф.А. Козубовський. Головною метою робіт був пошук і реєстрація первісних осель на піщаних дюнах озера «Корма» в околицях сіл Озеряни і Рудня-Озерянська. Крім цього, дослідник ставив завдання простежити виробничі і суспільно-побутові форми життя поселенців, зібрати і вивчити матеріали щодо еволюції техніки знарядь праці та побутових форм у порівнянні з аналогічними стоянками на Поліссі, реконструювати основні риси суспільно-економічного укладу і розкрити рушійні сили, що прискорювали чи затримували його розвиток. Внаслідок робіт Ф.А. Козубовському вдалося зафіксувати 15 археологічних об'єктів доби мезоліту, неоліту та слов'яно-руського часу, серед яких стоянки, поселення, місця окремих знахідок, сліди майстерні крем'яних виробів і курганний могильник. Під час розвідок, переважно на поверхні, були зібрані колекції крем'яних виробів мікролітичного типу і уламки ліпного посуду. Проаналізувавши здобуті під час обстеження матеріали, дослідник дійшов висновку, що стоянки навколо озера «Корма» носили сезонний характер, в них тимчасово проживали мисливці і рибалки. Рибальство, на його думку, відіграло другорядну роль. Дослідник встановив, що первісні громади, які тимчасово проживали на берегах озера «Корма», прийшли до цього району з південного узгір'я Овруцько-Словечанського кряжу. З цього приводу він підтримував думку В.Б. Антоновича, що саме там слід шукати стаціонарні оселі первісних поселенців. Ф.А. Козубовський вважав, що громади шоліта спускалися до озера «Корма», знаходили там зручну для мисливства або рибальства місцину, а після закінчення сезону знову повертались до своїх осель на Овруцько-Словечанському кряжі [Козубовський, 1934, с. 27, 30, 37]. На думку Л. Дмитрова, Корманська торфова долина в перспективі може дати багато цікавого і свіжого матеріалу для розкриття комплексу виробничих відносин первісного суспільства на Поліссі [Дмитров, 1935, с. 94, 95]. Окремі матеріали розвідок Ф.А. Козубовського нині зберігаються у фондах Одеського археологічного музею НАН України.

У вересні 1929 р. І.Ф. Левицький продовжує розпочаті 1928 р. розвідки у південно-східній і східній частинах Олевського району. У цьому сезоні роботами було охоплено береги р. Перги (правої притоки р. Уборті) на ділянці від д. Рудні Радовельської на півдні до с. Рудні Перганської на півночі. В проведенні пошукових робіт

активно допомагав В.А. Попович. Одним з головним завдань розвідок 1929 р. було визначення меж поширення пам'яток з кварцовою індустрією. Під час досліджень обстежено території 6 населених пунктів (д. Рудня Радовельська, с. Замисловичі, д. Рудня Замисловецька, д. Млинок Замисловецький, слоб. Юстинбург і д. Рудня Перганська) та прилеглі до них місцевості, зареєстровано 12 археологічних об'єктів і місць окремих знахідок. З'ясовано, що район головних покладів кварцової індустрії концентрувався у межиріччі рр. Уборті і Перги. На цих просторах зафіксовано 4 пункти (Перга, Юрова та Рудня Перганська в урочищах «Крута» та «Петрове поле»). Відзначено, що на південь та південний схід від цього масиву, на зандрових просторах Південного Полісся поширені пам'ятки мікролітичної індустрії, що переважно належать мезоліту і позначаються в цій смузі суто місцевими варіантами геометричних знарядь [Левицький, 1929, с. 3, 5, 12; Реєстр № 1, 1930, с. 3, 5, 18; Реєстр перевірки, 1940, с. 35, 36]. Роботами І.Ф. Левицького упродовж 1928–1929 рр. на теренах регіону загалом було зареєстровано 32 нових археологічних об'єкти.

Таким чином, протягом середини ХІХ – першої третини ХХ ст. на теренах сучасного Олевського району роботами Д.Я. Самоквасова, В.Б. Антоновича, Я.В. Яроцького, І.Ф. Левицького і Ф.А. Козубовського було зареєстровано 87 історико-археологічних об'єктів, закладено фундамент для подальшого більш поглиблено вивчення регіону. Однак, результати більшості досліджень, проведених на теренах краю, досі не введені до наукового обігу і чекають докладного вивчення та публікації. Сподіваємось, що започатковані 2010 р. Інститутом археології НАН України дослідження м. Олевська та його найближчих околиць спонукають не тільки до вивчення археологічної спадщини цього надзвичайно цікавого і недостатньо вивченого регіону України, але й до опрацювання і введення в науковий обіг матеріалів з досліджень попередників, які зберігаються у фондах Інституту археології, Житомирського обласного краєзнавчого музею та інших установах. У перспективі, такі матеріали можуть стати основою для створення докладної археологічної карти Олевського району, сприятимуть популяризації археологічної спадщини регіону, їх збереженню, охороні, раціональному використанню, відкриють чимало цікавих і маловідомих сторінок з давньої історії північних районів Житомирського Полісся.

Нижче у стислому вигляді, наведено перелік старожитностей, виявлених на території Олевського району упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст.

Додаток 1

П Е Р Е Л І К

пам'яток, окремих знахідок і скарбів,
виявлених на території Олевського
району у XIX – 1 третині XX століття

1. с. Білокоровичі. Курганна група на південь від села [2, с. 16].

2. с. Жовтневе (Голиші). Біля села багато курганів [2, с. 22].

3. с. Замисловичі. Сліди поселення в урочищі «Каменица» [18, с. 18; 29, с. 35].

4. с. Замисловичі. Сліди поселення в урочищі «Пудзімник» [18, с. 18; 29, с. 35].

5. с. Зольня. Біля слободи багато курганів [2, с. 22].

6–7. с. Зубковичі. Курганний могильник у двох групах з 24 насипами за 2 версти на північ біля р. Радча в урочищі «Вишеньки». У 1898 р. поміщик Немоловський розкопав 1 курган, а у 1902 р. Я.В. Яроцький додатково ще 8 насипів [2, с. 22; 28, с. 176].

8. с. Зубковичі. В околицях знайдено 1 венеціанський червінець [2, с. 22].

9. с. Зубковичі. Курганний могильник № 1 з 11 насипів за 6 верст на схід від села біля р. Теремша в урочищі «Крушники» [28, с. 176].

10. с. Зубковичі. Курганний могильник № 2 з 3 насипів за 6 верст на схід від села біля р. Теремша в урочищі «Крушники» [28, с. 176].

11. с. Зубковичі. Сліди укріплення з валами на північ від села на підвищенні в гирлі річок Уборті і Радчі в урочищі «Щурова гора» [28, с. 181–182].

12–13. с. Зубковичі. Стоянка кам'яного віку і селище в північно-західній околиці села, на лівому березі р. Уборті [12, с. 22; 29, с. 36].

14. с. Зубковичі. Рештки стоянки на піщаній дюні правого берега р. Уборті [29, с. 36].

15. с. Кам'янка (Долгосельє). Курганний могильник з 25 насипів за 8 верст (8,5 км) біля болота [2, с. 22; 21, с. 97].

16. с. Копище. В околицях села знайдені шліфований камінь, тильні від двох і передня від одного діоритових шліфованих кам'яних молотів [15, с. 33].

17. с. Копище. Стоянка у південній околиці села на правому березі р. Уборті в урочищі «Опічок». Розміри: 250×120 м. [12, с. 4–6].

18. с. Копище. Поселення в урочищі «Глушківське Підлужжя». Розміри: 30×20 м. [12, с. 6–10].

19. с. Копище. Стоянка на північній околиці села на правому березі р. Уборті [12, с. 10].

20. с. Лопатичі. Курганний могильник з 7 насипів на південь від кладовища в урочищі «Кургани». У 1902 р. Я.В. Яроцьким розкопано

два [2, с. 22; 28, с. 182–183].

21. с. Лопатичі. Курганний могильник по дорозі до с. Кам'янки [28, с. 182–183].

22. с. Майдан-Копищенський (х. Майдан). Сліди поселення на правому березі р. Уборть в урочищі «Вир». Розміри: 45×25 м [12, с. 10–11].

23. с. Майдан-Копищенський (х. Майдан). Сліди поселення на правому березі р. Уборть на схід від млина. Розміри: 200×160 м [12, с. 11].

24. с. Майдан-Копищенський (х. Майдан). Сліди поселення за 0,6 км на південний схід від млина [12, с. 11–12].

25. с. Майдан-Копищенський (х. Майдан). Сліди поселення у східній частині урочища «Запруддя». Розміри: 40×25 м [12, с. 12–13; 29, с. 36].

26. с. Майдан-Копищенський (х. Майдан). Сліди поселення за 1,5 км на схід від млина в урочищі «Чудський млин». Розміри: 80×60 м [12, с. 13].

27. х. Млинок – с. Рудня-Замисловицька. Стоянка на правому березі р. Перга в урочищі «Прирубища» [18, с. 18; 29, с. 35].

28. х. Млинок – с. Рудня-Замисловицька. Стоянка на лівому березі р. Перга [18, с. 18; 29, с. 35].

29. с. Озеряни. В околицях села знайдено відбивну крем'яну клиноподібну сокиру [15, с. 32].

30–44. с. Озеряни – Рудня-Озерянська. 14 місцезнаходжень доби мезоліту-неоліту на берегах в урочищі «Корма» [7, с. 94–95; 9, с. 21–39].

45. м. Олевск. У лісі колодязь «Ольги» [2, с. 23].

46. м. Олевськ. У 1846 р. в околицях знайдено крем'яний спис [2, с. 23; 6, с. 16; 25, с. 95].

47. м. Олевськ. Городище поблизу містечка на лівому березі р. Уборті [2, с. 232; 21, с. 96–97; 28, с. 186, 187; 12, с. 19].

48. м. Олевськ. Кам'яна церква Св. Миколая, 1596 р. [24, с. 423].

49. м. Олевськ. За 1/4 версти (260–270 м) від містечка та за 100 сажнів (213–241 м) від водоймища р. Сертеи, на ріллі курганний могильник з 6 насипів [2, с. 23; 21, с. 97].

50. м. Олевськ. За 3 версти (3,2 км) праворуч дороги в с. Суцани біля р. Уборті курганний могильник з 8 насипів [2, с. 23; 21, с. 97].

51. м. Олевськ. За 4 версти (4,26 км) праворуч дороги в с. Суцани на ріллі окремий курган [21, с. 97].

52. м. Олевськ. Курганний могильник з 2-х насипів на північний схід від городища в урочищі «Новина». Обидва розкопані Я.В. Яроцьким у 1902 р. [28, с. 186–187].

53. м. Олевськ. Курганний могильник з 16 насипів в урочищі «Довга нива» майже навпроти

урочища «Новина» за 70 сажнів (149–150 м) від правого берега р. Уборть. У 1902 р. Я.В. Яроцьким розкопано 6 курганів [12, с. 19; 28, с. 187–190].

54. м. Олевськ. Курганний могильник з 2-х насипів на південний схід від курганного могильника в урочищі «Довга нива» на межі [28, с. 187].

55. м. Олевськ. У 1903 р. поблизу містечка під час оранки на ріллі було знайдено 587 срібних польських, шведських і пруських солідів XVII ст. [16, с. 147, 207].

56. с. Перга. Окремі знахідки на правому березі р. Уборть в урочищі «Лісок». Розміри: 150×100 м [12, с. 14; 29, с. 36].

57. с. Перга. Сліди майстерні у північно-східній околиці села в урочищі «Беліков Ріг». Розміри: 50×16 м [12, с. 15].

58. с. Перга. Поселення доби неоліту на правому березі р. Перга за 0,8 км від села по шляху до с. Кованки. Розміри: 50×40 м [12, с. 16].

59. с. Перга. Окремі знахідки кварцевих знарядь праці, зокрема двох вістрів до стріл, на лівому березі р. Перга за 0,8 км від [12, с. 16].

60. с. Перга. Поселення на лівому березі р. Перга в урочищі «Заріччя» [12, с. 16–17; 29, с. 36].

61. с. Перга. Окремі знахідки – кварцове вістря до стріли на правому березі р. Перга [12, с. 17].

62. с. Радовель. У 1860 р. в околицях села на ріллі під час оранки було знайдено скарб срібних польських монет XVI століття [2, с. 23].

63. с. Рудня-Замисловицька. Сліди поселення на лівому березі р. Перга в урочищі «Новина» [18, с. 3; 29, с. 36].

64. с. Рудня-Перганська. Сліди поселення в урочищі «Крута» [18, с. 5; 29, с. 36].

65. с. Рудня-Перганська. Сліди поселення в урочищі «Петрове поле» [18, с. 5; 29, с. 35].

66. с. Рудня-Радовельська. Сліди поселення в сточищі р. Перга [18, с. 18; 29, с. 35].

67. с. Рудня-Хочинська. Стоянка біля села на дюні [12, с. 13–14; 29, с. 36].

68. с. Суцани. На березі р. Уборті є 8 курганів [2, с. 23].

69. с. Суцани. Городище округлої в плані форми на північно-східній околиці села на лівому березі р. Уборть [28, с. 173].

70. с. Суцани. Окремий курган на північ від городища на лівому березі р. Уборті [28, с. 173].

71. с. Суцани. Два кургани за 40 сажнів (85–86 м) на схід від городища [28, с. 173].

72. с. Суцани. Окремі знахідки крем'яних знарядь праці на правому березі р. Уборть в урочищі «Зарицьке» [12, с. 18].

73. с. Суцани. Місцезнаходження крем'яних знарядь та напівфабрикатів на південному схилі урочища «Гора Золотуха» по дорозі з Суцан на Юрову. Розміри: 140×30 – 50 м [18, с. 19; 29, с. 36].

74. с. Тепениця. Курганний могильник № 1 з 19 насипами за 3 версти від Олевська на окраїні казенного лісу в урочищі «Під одрами». У 1902 р. Я.В. Яроцьким розкопано 6 курганів [28, с. 183–186].

75. с. Тепениця. Курганний могильник № 2 з 7 насипами за 3 версти від Олевська на окраїні казенного лісу в урочищі «Під одрами». У 1902 р. [28, с. 183–186].

76. с. Устинівка (Юстинбург). Сліди поселення в урочищі «На в боговах, коло загатки» [18, с. 18; 29, с. 35].

77. с. Устинівка (Юстинбург). Сліди поселення в урочищі «За Гаткою» [18, с. 18; 29, с. 35].

78. с. Устинівка (Юстинбург). Сліди поселення в урочищі «Пліяш» [18, с. 18; 29, с. 35].

79. с. Устинівка (Юстинбург) – Рудня-Перганська. Сліди стоянки на дюні [18, с. 5].

80. с. Хмелівка (Радоробель). Сліди поселення на низькому піщаному пагорбі лівого берега річки за 1 км на південь ліворуч шляху Радоробель-Олевськ. Розміри: 100×30 м [12, с. 22].

81. с. Хочино. У 1873 р. в казенному лісі на ниві під назвою «Островок» Парфен Сасковець під час обробки ріллі зібрав 96 срібних монет XVII ст. іноземного походження, у тому числі іспанські. На окремих екземплярах зустрічались написи: «Albertius», а на інших – «Georg Wilhelm». [2, с. 23; 8, с. 35–36; 19, с. 165].

82. с. Хочино. Сліди поселення за 3 км на південний схід від села [12, с. 13].

83. с. Юрово. У 1881 р. селянин Редька в околицях села знайшов в землі 105 старовинних срібних монет [2, с. 23; 8, с. 45].

84. с. Юрово. У 1845 р. біля церкви стояв гранітний стовп [2, с. 23].

85. с. Юрово. Поселення на лівому березі р. Уборті за 1,5 км на північний схід від села в урочищі «Горки» [12, с. 17–18; 29, с. 36].

86. с. Юрово. Сліди стоянки на лівому березі р. Уборті біля млина ближче до села в урочищі «Корма», де зібрані кварцові знаряддя праці [12, с. 18].

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 роки. – Житомир: Волинь, 2007. – 620 с.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович. – М., 1900.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. I. – С. 1–133.

Бочаров Н. Об участии губернских статистических комитетов в разработке отечественной археологии / Н. Бочаров // Труды Первого Археологического Съезда в Москве 1869. – М., 1871. – Т. I. – С. 124–129.

Волошинский Я.Я. На каких местностях Киевской и смежных с нею губерний находимы были каменные орудия / Я.Я. Волошинский // Труды Третьего Археологического Съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 13–21.

Дмитров Л. Проблема торфовиків в історії матеріальної культури (спроба постановки питання) / Л. Дмитров // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури Української Академії наук. – К., 1935. – Кн. 5–6. – С. 87–112.

Исследование о кладах Волынской губернии. – Житомир, 1885. – 55 с.

Козубовський Ф.А. Стоянки родових громад на поліських дюнах / Ф.А. Козубовський // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури Української Академії наук. – К., 1934. – Кн. 1. – С. 21–39.

Костриця М.Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини / М.Ю. Костриця. – Житомир: МА.К. ЛТД., 1996. – 200 с.

Левицький О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Историческая записка о её деятельности / О.И. Левицкий. – К., 1893. – 140 с.

Левицький І. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах року 1928 / І. Левицький // Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею (далі – Фонди ЖОКМ), КП 38656/6, ІД 11187, 39 арк., табл. I–VI.

Левицький І. Археологічні розшуки на Коростенщині, року 1929. Житомир, 25.I.1930 / І. Левицький // НА ІА НАНУ, ф. І.Ф. Левицького, № 6, 12 арк.

Материалы по административно-территориальному делению Волынской губернии 1923 года. – Житомир, 1923. – 210, 9 с.

Мельник Е.Н. Отдел первобытных древностей / Е.Н. Мельник // Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (В здании университета Св. Владимира). – К., 1899. – С. 1–192.

Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 гг. – К., 1905. – 82 с.

Отчёт императорской археологической комиссии за 1903 год. – СПб., 1906.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1983. – Т. 2. – 337 с.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: Т. XXXIV. – Отделение первое. 1859. От № 34005–34845. – СПб., 1861. – С. 70–72.

Реєстр № 1 загальної перевірки інвентарю археологічного відділу Волинського Державного музею в рр. 1929–1930 // Фонди ЖОКМ, КП 38656/7, ІД–11188, 30 с.

Реєстр перевірки археологічних фондів з 18/II по 3/III 1940 р. (І.Ф. Левицький) // Фонди ЖОКМ, № 82, 39 с.

Рогге В.П. Материалы по археологии Волыни /

В.П. Рогге // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. I. – С. 161–169.

Самоковасов Д.Я. Историческое значение городищ / Д.Я. Самоковасов // Труды III Археологического съезда в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Том 1. – С. 225–235.

Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. – СПб., 1888. – 99 с.

Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел за 1862, 1863 и 1864 годы. – СПб., 1873.

Тарабукін О.О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. / О.О. Тарабукін // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 31–35.

Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1888. – Т. I. – 430 с.

Уваров А.С. Археология России. Каменный период / А.С. Уваров. – М., 1881. – Т. II. – 125 с.

Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею, КП 39177/Пк–62.

Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею, КП 39175/Пк–60.

Яроцкий Я.В. Могилиники по среднему течению р. Уборти / Я.В. Яроцкий // Археологическая летопись Южной России. – К., 1903. – № 3–4. – С. 173–193.

А. А. Тарабукин

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ОЛЕВСКОГО РАЙОНА НА ЖИТОМИРЩИНЕ (XIX – первая треть XX вв.)

За последние десятилетия интерес к изучению истории развития отечественной археологии значительно вырос. На этом фоне появляются работы о деятельности различных институций, научных обществ, отдельных персоналий, которые внесли весомый вклад в развитие археологии в Украине. Однако осветить этот процесс целостно и объективно достаточно трудно, поскольку отсутствуют работы, которые рассматривают развитие археологического дела отдельных регионов Украины. Наименее изученным среди них до сих пор остается Житомирщина и районы, которые входят в её состав, в частности и Олевский. История археологического изучения этого региона в литературе до сих пор не освещалась, поэтому цель данной публикации – попытка осветить основные вехи археологического изучения территории в границах современного Олевского района на протяжении XIX – первой трети XX веков, систематизировать данные и составить каталог памятников и местонахождений, выявленных на протяжении указанного времени, что станет основой для создания полноценной археологической карты исследуемого региона.

Древности края давно привлекали внимание исследователей. Их изучением в разные годы занимались как профессиональные ученые, так и

любители. Среди них В.П. Рогге, Я.Я. Волошинский, А.С. Уваров, И.О. Орлов, В.Б. Антонович, Я.В. Яроцкий, И.Ф. Левицкий, Ф.А. Козубовский и другие. Благодаря их усилиям на протяжении середины XIX – первой трети XX вв. на территории современного Олевского района были проведены значительные археологические работы, вследствие которых удалось зарегистрировать более 80-ти различных историко-археологических объектов, которые охватывают периоды от каменного века до позднего средневековья включительно. В 20-х годах XX в. отдельные исследователи, среди которых важное место занимают И.Ф. Левицкий и Ф.А. Козубовский, предпринимали попытки постановки и решения на археологических материалах проблем становления и развития, жизни и деятельности, уклада и социального устройства племен, обитавших в указанном регионе и на близлежащих территориях, чем закладывался фундамент дальнейшего, более углубленного изучения региона.

A. Tarabukin

**TO THE HISTORY OF STUDY
OF ARCHAEOLOGICAL ANTIQUITIES
OLEVSK DISTRICT,
ZHYTOMYR REGION XIX –1/3 XX cent.**

There is a small number of archaeological sites of metallurgical production. They do not represent the whole technological process.

The urgency of bloomery studying through full-scale simulation based on a relatively small number of archaeological sites of metallurgical production, which do not represent the entire process and only some of its units.

One of the most urgent tasks facing experimental study of Ancient Rus and Eastern Slavs metallurgy could be the creation of the acting full-scale bloom iron smelting model.

НАШІ АВТОРИ

БАШКОВ Оляксандр Оляксандрович – к. і. н., Брестський державний університет

БЕРЕЖИНСКИЙ Володимир Григорович – к. і. н, полковник

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна – к. і. н., старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ГОТУН Ігор Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна – лаборант Північної експедиції ІА НАНУ

ДЕМЕДЮК Сергій Володимирович – науковий співробітник ДП ОАСУ «Волинські старожитності»

ЗЛАТОГОРСКИЙ Олексій Євгенович – директор ДП ОАСУ «Волинські старожитності»

ІВАНУЦ Михайло Григорович – Національний університет державної податкової служби України

ІВАКІН Гліб Юрійович – член-кор. НАНУ, заступник директора з наукової роботи ІА НАНУ

ІГРУНІНА Софія Олексіївна – завідувач відділу досліджень, обліку і паспортизації об'єктів культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею

ЙИРГЕНСОНЕ Рута – магістр Латвійського університету

ІОВ Олег Вільгельмович – к. і. н., старший науковий співробітник відділу археології середніх віків та нового часу Інституту історії НАН Білорусі

КАЗИМІР Олександр Миколайович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

КАПУСТІН Кирило Миколайович – молодший науковий співробітник відділу наукові фонди ІА НАНУ

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

КЕДУН Іван Станіславович – к. і. н., викладач Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

КОЗЛОВСЬКА Наталія Аркадіївна – молодший науковий співробітник Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ

КУРСИТЕ Яніна – професор Латвійського університета

ЛАТУХА Тетяна Іванівна – лаборант Польового комітету ІА НАНУ

ЛІВОХ Радослав – кандидат наук (PhD), співробітник Археологічного музею в Кракові

НЕПОМЯЩИХ Віталій Юрійович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ПАНИШКО Сергій Дмитрович – к. і. н., доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна – д. б. н.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович – к. і. н., старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ПІЧКУР Світлана Сергіївна – провідний бібліотекар Наукової бібліотеки ІА НАНУ

ПОЧИНОК Ельвіра Юріївна – лаборант відділу археології Києва ІА НАНУ

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства

СИТИЙ Юрій Миколайович – старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович – старший науковий співробітник відділу досліджень, обліку і паспортизації об'єктів культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович – к. і. н., старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – к. і. н., кафедра етнології та археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ХАДАДОВА Марина Володимирівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

ХАМАЙКО Наталія Віталіївна – молодший науковий співробітник відділу наукові фонди

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна – к. і. н., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

ЧМЛІТЬ Леся Володимирівна – к. і. н., науковий співробітник відділу археології Києва ІА НАНУ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АН ССРСР	— Академия наук СССР
АО	— Археологические открытия
АС	— Археологический съезд
БОГЭС	— Бозька (Бугская) гидро-электро станция
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
ІА НАН УССР	— Институт археологии Национальной академии наук Украинской ССР
ІАК	— Известия археологической комиссии
ІІМК	— Институт истории материальной культуры
КСІА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІІМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МІА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ПЦП	— Праці центру пам'яткознавства
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САІ	— Свод археологических источников
СІМК	— Секция истории материальной культуры
УКОПК	— Український комітет охорони пам'яток культури
ЦДАВО України	— Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАК	— Центральний державний історичний архів України

У випуску 5 серії «Археологія і давня історія України», «Археологія: від джерел до реконструкцій» у результаті помилки при редагуванні на рис. 1 (с. 69) у двох місцях позначено «Камень и корни бука». Слід читати: «КОМЕЛЬ и корни бука».

Приносимо вибачення автору і читачам за допущені помилки.